

КЪАБАРТЫ-МАЛКЪАР АССР-ни
МИНИСТРЛЕРИНИ СОВЕТИНДЕ
КЪАБАРТЫ-МАЛКЪАР «СЫЙЛЫ БЕЛГИ» ОРДЕНЛИ
ИСТОРИЯ, ФИЛОЛОГИЯ ЭМ ЭКОНОМИКА
ИНСТИТУТУ

МАЛКЪАР
ЛИТЕ-
РАТУРАНЫ
ИСТО-
РИЯСЫНЫ
ОЧЕРК-
ЛЕРИ

«ЭЛЬБРУС» КИТАП БАСМА
НАЛЬЧИК. 1978

АЛ СЕЗ

Малкъар адабият Уллу Октябрь социалист революциядан сора башланиган жаш адабиятладан бириди. Аны ёсюу, кѳуралуу жолу Къабарты-Малкъарда социализмни кѳуралууу бла, малкъар халкыны экономика, политика, культура кѳуралууу бла байламлы болганды. Ол кесини бусагъатдагы даражасына жетишгинчи, эсе да бирси адабиятланы арасында кесини энчи ауазы эшитилип башлагъынчы ол уллу эм кыйын жолну арытыргъа тюшгенди. Энди малкъарны закий назмучулары Кязим Мечиев бла Къайсын Кулиев битеу кыралгъа белгилдиле.

Айхай да, бирси халкъланыча, малкъар халкыны да жазма адабияты кѳуру от жагъада тиргизилмегенди. Жашау ючюн узакъ кюрешинде малкъар халкъ кесини айтхылыкъ ниет культурасын кѳураганды. Аны белгисиз жырчыларыны, аны кибик, таурухчуларыны жюреклеринде туугъан халкыны бек ариу, бек иги, бек керти сѳзю жыр не таурух болуп жашаганды, жомакъларын, айтхылыкъ нартларын кѳураганды. Жашау эте келнунде, малкъар халкъ, битеу мудахлыгъын, жарсыуун, битеу иги муратларын, аны кибик тарыгъуун, сѳймекликге бла кишиликге, мамыр ниет бла жортууул усталыкыгъа кесини кѳарамын, ийнаныуун, фикирин айтханды. «Эрлик кыя бузар», — дегенди ол кишилик сартындан; «Бирликде — тирлик», — дегенди бирлик сартындан; тарлыкъ жашаугъа кѳлкълдысын, тѳзюмсюзлюгюн билдире:

Тѳшегибиз ташдан болду, нар болду,
Жууургъаныбыз кѳкден акыгъан къар болду,
Эй, дуниябыз, кыабыр кибик, тар болду,—

деп азатлыкъ болмагъанын айтханды.

Къаялада, тарлада жашагъан алай аз, гиртчи халкъ, жашау азаплары анга берген кѳп тюрлю кыйынлыкылагъа онглатып, жунчуп, ауара болуп кълмай, Апсаты иги уу беририне, Аймуш кѳй сюрюулени кѳбейтирине, Эррей ындыр кѳллю этерине ийнаниганча, иги жашау келирине ийнанып жашаганды. Не медет, Кязим айтхандай, «палах, бир ажашмай, анга жолну бир тынч» табып тур-

гъанды. Палахны жолу кесилир ючюн дуняда Уллу Откябрны тауушуча таууш болургъа керек эди.

Малкъаргъа ол таууш келир аллында жылла патчах Россейде эркинлик ючюн кымылдауу кенг жайылгъан жылларыдыла. Аны бла байламлы, Малкъар киби, окъуусузлукъну, экономика къолай-сызлыкъны хатасындан, бек башы уа патчах Россей кесине бой-сунган миллетле ёсер, къуралыр жанындан аз да къайгъырмагъаны себепи артда къалып, унугъун келген халкълада миллет уяныу башланганды. Айхай да, ол уяныуу тышындан себепсиз кеси аллына болгъан ишге санаргъа керек туююлдо. Патчахлыкъ ууакъ халкъланы жутулурларын, атсыз, жерсиз болурларын изле-генликге, Уллу Россейни алчы адамлары — алимлери, жазучулары, жамауат къуллукъчулары халкъланы жашау болумлары алай къал-мазын терен ангылагъандыла, анга кёре, аланы алчы культура кючлерине билек болургъа итингендиле. Аланы миллет адамла бла жууукълашыулары Россейде ниет-класс кюрешни жютюленген заманына туюшуп, андан ары ол тюрлю жууукълашыу миллетни культура сейирлери бла бирге, аны политика эм къырал эркинлик ючюн кюрешине да къуллукъ этгенди. Малкъар халкъны энчи алып айтханда, ол кезиуде, эсе да миллет сезимни уяна тургъан кезиу-юнде, ниет, культура байлыкъгъа жангы кёзден къарау, аны ма-гъанасын ангылау башланады. Бу кезиуде ал сатыргъа чыкыгъан биринчи окъуулу адамла ала — жарыкъландырыуу, окъууу, мил-лет къуралыуу излеген, жакхилликни кетеруу жанындан биринчи атламланы этген адамладыла. Ала миллет фольклору, музыка куль-тураны жыйышдырыргъа, жазма къураргъа кыйын салгъандыла, кеси халкъларын «дунягъа кёргюзтюрге», аны кеси аллыналыгъын, ёз жашауу бла жашаргъа эркинлигин айтыргъа итингендиле.

Бахсан ауунда Исмайыл Урусбиев, аны жашлары Науруз бла Сафаралий аллай адамладан болгъандыла. Айтхылыкъ марзучу, кеси заманыны алчы адамы Исмайыл малкъар макъамланы, аны киби халкъ жырланы иги билгенди. Аны ююу къонакълы юй болгъанды. XIX ёмюрюю арасындан башлап, аны юйюнде Максим Кавалевский, композиторла Римский-Корсаков, Танеев, суратчы Ярошенко, тыш къыраллы алимле Фрешфильд, Мерцбахер, Селла, Грове, Дечи эм башхала болгъандыла. Ол кезиулеге кёре, терен ангы-лауу болгъан Исмайыл Бахсан аууна келген илмулу адамлагъа дайым болушханды, алагъа кеси халкъыны бетни кёргюзтгенди. Ол заманда жазылгъан илму ишледе, аны киби, эскериуледе Исмайыл-ны аты уллу хурмет бла айтылады. «Ол битеу Кавказы да, аны халкъларыны адетлерин да иги билген, эртдегили эм шёндюгюлю музыканы (айхай да, кавказ музыканы) терен ангылагъан, Бокля бла Дарвинни историяларын, географияларын окъугъан, айтхылыкъ адамды», — деп жазгъанды белгили орус композитор Е. М. Танеев

Исмайылны юсюнден. Халкъда уа билими, суююмю болгъан адамны махтасала — «Исмайылгъа ушайды», — деп болгъандыла.

Арта аны жашлары Науруз бла Сафаралий Шимал Кавказда белгили адамла болургъа жетишгендиле. Науруз орус композиторла Танеев, Чайковский эм Балакирев бла шагъырейлик жюрютгенди. Кеси къыл къобузну уста согъуп болгъанды. Халкъ жырлары, таурухлары, айтыулары, макъамлары жыйгъанды. Орус алимлени болушлукълары бла аланы басмалай тургъанды.

Ол кезиуде халкъ чыгъармачылыкъны жыйыу эм жыйышдырыу бла бирге, ана тилде жазма къраргъа да итинеди. Къабартыда Къази Атажукинча, Къарачайда Кърымшаухалланы Исмайылча, Малкъарда да Сафаралий Урусбиев жазма къраргъа энikleгенди. Аны умуту малкъар жазманы орус харфлыкъны мурдорунда къраргъа эди. Алай ол муратына жетмегенди.

Миллет сезимни ёсююу бла байламлы жарыкъландырыу жанындан этилген атламла андан ары фольклорну жыйыудан, жазмашкол жаны бла байламлы проблемаланы сюсюнден — халкъны жамауат къралыууну, ырысхы-къолай болумланы, жарыкъландырыууну, саулукъ сакълаууну, тиширыулары баш эркиликлерини проблемаларын сюзерге ётеди. Малкъарда жамауат ёсююу бу кезиуою Мисост бла Солтанбек Абаевла эм Басият Шаханов белгиледиле. Абаевни «Малкъар» деген история-этнография очерки Малкъарны жашауун узакъдан эм хар жаны бла кёргюзтген биринчи илму иш болгъанды. М. Абаевни, Б. Шахановну Кавказ эм Север Кавказ басмада, Парижде чыгъыучу «Мусульманин» деген журналда басмаланган кёп тюрлю статьялары, суратлау публицистикалары ол заманы баш илишанларын ачыкълагъандыла эм да Малкъар халкъны жашаууна, къралыууна чырмау болгъан терс жорукъланы кетериуою излегендиле.

Айхай да, биринчи Малкъар жарыкъландырыучуланы мурастарлары не жарыкъ болсала да, экономика эм политика онгланы жокълугъундан, ала умутларына жетмегендиле. Ала айтхан жютю эм хайырлы оюмла жалан да къагъытда къалгъандыла. Урунган халкъны культура-жарыкъланыу жанындан ёсерге онгу болмагъанды.

Болса да жангы — XX ёмюр малкъар халкъны жашауунда ишт-культура къралыуу жанындан алгъа деменгиле тепчиуу бла башланады. Бу кезиуге халкъны кёп заманладан бери ёсе келген суратлау дуниясы Кязимча закий назмуучуну жашаугъа келирине себеп болгъанды. Мечиев бла байламлы Малкъарны культура ёсююнде ахыр да жангы заман — суратлау адабиятны заманы башланады. Ол кесини айтхылыкъ назмуларын — жашаууну, адамланы, турмуш халланы юсюнден оюмларын, халкъны жашауу излемлеринден узакъ тургъан араб харфла бла жазса да, заманы бек жютю,

бек туура сорууларына жууап излегенди, жамауатны ёкюлю, урунган адамны кьоруулаучусу болургъа жетишгенди. Алай бла фольклордан жазма адабиятха ётююню кёпюрю болгъанды.

Алай а халкъ бирча уянып, культурагъа, жарыкъланыугъа, миллет кьуралыугъа ал айландырыр ючюн, айтханыбызча, Улуу Октябрь социалист революция болургъа керек эди. Халкъны бир да, эркин да, насыплы да этерге жалан да Октябрь революцияны, жалан да Совет властны кьолларындан келгенди.

Совет властны биринчи жыллары миллет сезим уянган, окъуу-лулукъ бла суратлау литература тири башланган жылладыла. 1924 жылда жазма кьуралады, 30-чу жыллагъа ана тилде биринчи суратлау чыгъармала басмаланып башлайдыла. Къысха заманны ичинде, бирси милет областладача, Малкъарда да жакхиллик кетериледи. Алгъын нарт хапарлагъа, жырлагъа, жомакълагъа тынгылаучу эди китап окъуучу болады. Таулууну юйюне аны ана тилинде китапла келип башлайдыла. Ала уа жалан жырла, назмула туююлдуле, аны кесини жашауун, юреш жолун, социалист урунууда болдургъан жетишимлери кёргюзтген хапарладыла, повестледиле. Жаш малкъар жазычула кеслери бла бир заманда жашагъан жерлешлерини бетлерине тюрслеп кьарайдыла, алада жангы совет адамны сыфатын, кылыгъын кёредиле, аланы юслеринден биринчи чыгъармаларын жаздыла.

Малкъардыланы суратлау сезимлерини алай терк ёсюп башлагъаны, айхай да, жашаугъа Совет власть келтирген деменгили тюрлениле бла, халкъны адеп-къылыкъ эм инет байлыгына жарыкъ жол ачылгъаны бла байламлы эди. Совет власть малкъардыланы СССР-ни бирси миллетлери бла тенг этгенди, экономика, политика эм культура кьуралуууну ырысхы мурдорун салгъанды. Совет властны кючу бла битеу да Совет кьыралны жеринде болгъан илму эм окъуу юйлени эшиклери кенг ачылгъандыла. Алай ачылгъаны не, историялы болумланы себебинден алгъа чыккъан халкъланы артда къалгъан халкълагъа аланы миллет жашауларын жашнатыр жанындан болушуулары — Совет властны баш жорукъларындан бири болгъанды. Аны себебинден алгъын жазмалары болмагъан аз халкъла къысха заманны ичинде социалист культураны жарыгына чыккъандыла.

Ол болумлада малкъар адабият кесини жолун Кязим Мечиевни философия лирикасында, андан ары уа газет публицистикадан башлап, 30-чу жылланы ахырына айтырча суратлау жетишимле болдургъанды. Бу жыллада малкъар сёз искусствода алыкъа сыналмагъан жанрла тууадыла. Поэма бла очерк, хапар бла повесть, драма жанрла жашаугъа келедиле. Малкъар адабиятны пионерлери С. Шахмурзаев бла С. Отаров, С. Хочуев бла Б. Гуртуев, А. Ульбавеш бла К. Отаров, Х. Кациев бла Х. Теммоев, О. Этезов бла

Къ. Кулиев, Ж. Залиханов бла С. Макитов, А. Будаев бла Р. Геляев республиканы культура жашаууна тири къатышып, къабартылы кылам къарындашлары бла бирча, китап басманы, газет ишни, дере китапла эм хрестоматияла жарашдырууну, театр ишни аякъ юсюне салыргъа кюрешедиле. Аны бла бирге малкъар окъуучуланы орус эм дуния адабият бла шагъырей этну барады. Пушкинни, Лермонтовну, Толстойну, Шевченкону, Горькийни эм башха закий жазмучуланы чыгъармалары кѣчюрюледиле. Кѣчюрюю иш, тюенеге кѣойчуланы улду дуния бла шагъырей этгенден тышында да, жаш миллет жазмучуланы суратлау усталыкыгъа юйретгенди. Былайда орус адабиятны магъанасы айтып болмазча уллуду. Откъабрь революциядан сора орус совет адабият, кыргызылы жазуучу Чингис Айтматов айтханлай, «чыгъармачылыккыны алыкка сыналмагъан жангы жолларын ача, алай бла миллет адабиятланы ѳсдюргенди, жерлерине жетдире баргъанды, аланы жангы бийикликке кѣтюре, ала бла бирге кесини кыуралуу жолун арытханды»¹.

Халаллыкъ, мамырлыккыны жакълау, миллет кесимчиликни, гынтдыны жокълугъу, башха миллетлени культура ѳсюулерине таза жюрекден кыайгъырмактылыкъ — орус жамауат оюмну ол адежли илишанлары орус адабиятны айырма чыгъармаларында туура кѣрюингендиле. Орус совет адабият, аланы адет кыдарында алып, Совет жашауда миллет адабиятланы тууарларына эм ѳсерлерине болушурча болгъанды.

Алай бла халккыны кѣлден чыгъармачылыккыны суратлау амаллары бир жанындан, айныгъан адабиятланы, бегирек да орус адабиятны реалист тѳрелери — экинчи жанындан, жангы литератураны кыурап башларгъа болушхандыла. Литература кыуралууну биринчи онжыллыккына окъуна К. Мечиевни «Мени сѳзюм», С. Хочуевни «Атасыны жашы», «Хапарла», Б. Гуртуевни «Кызыл ѳиле», Х. Кациевни «Жюрек кыууанч», «Жер жулдузлары», А. Будаевни «Стихле бла поэмала», «Мени родинам», «Алгъын», Къ. Кулиевни «Салам, эртденлик», Ж. Залихановну «Мени ауазым», К. Отаровну «Стихле бла жырла», «Андрѳев атлы колхоз», С. Макитовну «Мен жырлайма», Х. Теммоевни «Хорлауну жырлары» деген назму эм къара сѳз бла жазылгъан китаплары басмалангандыла. Аны кибик, альманахла, жазуучула бирге болуп кыурагъан жыйымдык китапла, хрестоматияла чыкыгъандыла.

Адабият айныууну ал кезиую драматургияны, театрны кыуралууу бла бошалады. 40-чы жылла башланыргъа къабарты, малкъар театрла ачылгандыла. Биринчи малкъар пьеса — Р. Геляевни «Къаилы кыалын» деген драмасы жазылганды.

¹ Ч. Айтматов. Признания в любви. «Советская Киргизия», газет, 1962, 7 сентябрь.

Малкъар литератураны пионерлери кеслерини биринчи чыгъармаларында кѣп ѣмюрлени унугъуп келген жардыла кеслери энди жашаугъа не болуп къалай тохтагъанларын къууанч ауаз бла айтхандыла. Аланы дерс китаплары, назмулары, очерклери, биринчи пьесалары малкъарлы окъуучулагъа жазма литература къаллай болгъанын кѣргюзтгендиле. Ол чыгъармалада биринчи кере урунган адам, революциялы тюрлениулени болдуругъа къатышхан адам суратланганды. Суратлау адабият бла шагъырей бола, малкъарлы кесини ишин ангылагъанды, жангы заманы баш илишанларын кѣргенди. Адабият къуралыуну биринчи онжыллыгъыны юсюнден айтсакъ, бу кезинде жазычулары суратлау сезимлери фольклор бла жазма литератураны арасында турады. Ала жангы жашауну жангы магъананы фольклорну суратлау амаллары бла кѣргюзтедиле. Сыфатла къурауда, ариулукъну, жигитликни, аманлыкъ бла игиликни сермешлерин кѣргюзтгенде, фольклорну эстетикасы хорлайды. Анга кѣре, алыкъа реализмге жетишуну юсюнден айтыргъа тюшмейди. Реализмни излемлери керти дунияны тюз суратлау, тюз кѣргюзтюу, аны ачысын, татлысын да, къайгысын, къууанчын да окъуучулагъа жетдириу — алыкъа камсык халдады. Жазычуну суратлау концепциясы — жашауда болунган ишлеге энчи къарамы, аны жюрек жарсыуу не да къууанчы тийшли оноу бла, ол не бу тюрлю жангылыкъны жашауда бардыргъа, адамланы анга ийнандыргъа итинуу бла алышындырыладыла. Реалист жазууну баш илишанларындан бири — жашау халланы, адамны ич дуниясын, этген ишини сылтауун анализ этиу алыкъа тюбемейди.

Болса да фольклор сезимден суратлау литератураны эстетикасына жол салынганды. Халкъны суратлау сезиминде революциялы тюрлениуле башлангандыла.

Реалист бояула бегирек Къ. Кулиевни бла К. Отаровну аскер лирикаларында, Х. Кацневни «Жер жулдузла», «Ефрейтор Башкэм аны генераллагъа буйругъу» деген хапарларында туура болгъандыла. Уруш жыллада суратлау сѣзюу къыйматына жангыдан къарау барады. Чыгъарманы ѳзеге, жамауат магъанасы, халкъ асламлада, энчи адамлада тириликни, уланлыкъ сезимни кѣргюзтюу болады. Адамлада уруш туудургъан сезим — Ата журтха кертичи болууду. Ол сезим бла байламлы жашауда тѳзюмлю, гиртчи, жараулу болууну проблемалары салынадыла.

Урушну жылларында малкъар адабиятха образ жютюлюк келеди, аны суратлау чеклери айныйдыла. Ол атлам бек алгъа Къ. Кулиевни аскер чыгъармачылыгъы бла байламлыды. Поэтни «Салам, эртденлик» деген биринчи китабында башланган жашау эм ауаз кертилик, суратлаулукъ аны аскер назмуларында, «Кисет», «Жыр», «Мени жерим», «Шинель кийген къыз» деген хапарларында андан ары ѳсгендиле.

Жазыучула кеслери бу жыллада сёзю багъаларгъа, шарт суратлау категорияла бла оюм этерге юйренгендиле. Уруш аланы сезимлеринде заманы магъанасын кёргюзтгенди, историялы сезгичлик бергенди. Алай бла заманыга уруш салгъан жютюлюк алагъа да узун хапарладан суратлау дунягъа кёчерге болушханды.

* * *

50-чи жылланы экинчи жарымындан башлап, битеу миллет адабиятланы барындача, малкъар адабиятта да ёсюуно жангы кезиуо башланганды. Бу жылла малкъар поэзияда социалист реализмни кёуралгъан жылларыдыла. Проза уа жанр эм хат жанындан байыгып, миллет жашауну, миллет кылыккыны кёргюзтюрге, заманыга тийишли адеп-кылыккы проблемаланы салыргъа, болуниган ишлени юслери бла жюздюрюуден аланы тинтиуге, жыйышдырыугъа бёт бургъан заманды. Аны кибик драматургияда да реализм таба белгиле атламла этиледиле.

Малкъар поэзияны жангы заманы К. Мечиевни 1958 жылда Къ. Кулиев жарашдырып, ал сёз да жазып чыгъаргъан биртомлукъ назму китабы, К. Отаровну «Жоллары» эм Къ. Кулиевни кесини сайлама экитомлугъу бла башланады. Андан ары уа Къ. Кулиевни 1960 жылда басмаланган «Жангы китабы» малкъар халккыны суратлау оюмуу бийик жетишимни болуп кълмай, поэзияны андан ары барлыккы жолун белгилеген, халккыны бетин, аны ойлау къллайын дунягъа кёргюзтген китап болгъанды. Къ. Кулиев «Ленини юсюнден таулу поэмасында», «Аууш», «Осуят» деген поэмаларында, «Жаралы таш», «Юйюгюзге да иглик», «Чумла кълзарардыла», «Жер китабы» деген китапларында бир халккыны ёкюлю бола, битеу адам улуну сагъайтхан, битеу жер юсюнде жюрюген юйреликлени кёрген, аланы айырып айталгъан назмучу болургъа жетишгенди. Къ. Кулиев битеу дуняны жараларын кеси сынагъан, амлыккыны битеу илишанларын кесинде жюрютген лирика жигитлик — чынтды таулуну сыфатын кёурагъанды.

Кълайсын Кулиевни чыгъармачылыгы Малкъарны суратлау оюмуу уллу литератураланы тенглигине чыгъаргъанды, аланы арасында кесини ауазын бир да айыпсыз эшитдире турурча этгенди. Поэт ол жетишимге бек аллы бурун уллу фахмусуну кючюнден, аны ызындан а орус эм дуня культураны алгъаныны, суратлаулуккы бла оюм этиуно бийик даражасына жетишгенини себебинден болдургъанды.

Алай бла ол кеси халккыны культурасына битеу дуня литературала ёздюре келген ахшы шартланы: халаллыккыны, философияны, адамланы кылыккыларыны толулугъун сингдиргенди. Дуня

поэзияны жетишимлери — аны поэзиясына кюч-кыуат, суратлау энчилик, миллет айырма бергендиле. Аны чыгъармачылыгы, кеси жаныдан, совет поэзияны оюмлулугъун ёсдюргенди. Поэтни «Шопенни согъадыла», «Къара ат акъ къарда ётеди»! «Ветховен», «Бары да алдады», «Заман», «Аскер башчы бла поэ деген, дагыда кёп назмулары совет классиканы алтын хазнасын кышулгъандыла.

Кулиевни малкъар поэзияда жангычылыгы — ол малкъар лириканы насихат-юйретиу, хапарлау халдан чыгъарып, оюмну, сыфатны, кёлондегин айтынуу жоругъуна кийиргенди. Сюжет тамамлыкъ, оюм жютюлюк, ауаз кертилик Кулиевни назмуларыны, поэмаларыны энчи илишанларыдыла.

Малкъар сёз искусствону ёсююнде поэтни энчи магъанасы да андады.]

Бусагъатдагы малкъар поэмада заманланы тенглешидриу — халкыны жолунда кыйын ыфчыкланы тенглешидриу болуп къалмай, ёсююню, халкыны ниет байлыгъын, огурулулукъгъа итине келиуюн кёргозтюрге деп алынган суратлау амалды. К. Отаровну «Коммунистле», «Туугъан жерим», «Сынла», С. Макитовну «Адам бла заман», Ж. Залихановну «Сюлемен», М. Геттуевни «Назир», «Солдат жолла» деген поэмалары жашау философияны ол ызында жазылгъандыла. Адамгъа ийнаныу, халкыны жашаулулугъуна, тюзлюгюне итинуу — поэмаланы ниет магъаналары алайды.

Суратлау оюмну ёсюю 60-чы жыллада малкъар адабиятны аллында жангы борчланы салгъанды. Аны бла байламлы, тематиканы кенгертиуюн, терен этиуюн, суратлау амалланы байыкъландырыуюн жангы кезиую башланады. Жазыучула халкыны жашауунда бек магъаналы кезиуленди ангыламай, терен магъаналары, суратлау кючлери болгъан чыгъармала жазаргъа болмазлыгъын кёрдиле.

Ол ишлени тамамлар ючюн жазыучула историялы оюм этиуюн школуна кёчерге керек эдиле. Ол школ алагъа жашаууну толу кёргозтюрге онг бергенди. Жашаууну ниет, суратлау жаны бла толу кёргозтюру кесине история-революция теманы да, граждан урушну, коллективизацияны темасын да, Улуу Ата журт урушну, шёндюгю заманны темасын да, социалист обществовну кыраууну, жангы адамны ёсююню юсюнде теманы да алгъанды. Ол заманнга жашау сынау жыйышдыргъан жазыучула энди халкыны келген жолуна тийишли историялы оюм этиу кырайдыла. Аны бюююн («Чалгъычыла», «Шуёхла арасыда», — Б. Гуртуев, «Кёк чинарла» — Къ. Кулиев, «Кёйделен» — М. Геттуев, «Таула сакълайдыла» — И. Боташев, «Урушха къажау поэма» — Т. Зумакулова), тюненегни кююн (Отаровну, Макитовну, Геттуевни поэмалары, И. Бабаевни «Малкъар балладасы», С. Гуртуевни «Алим Байсолтанов» деген поэ-

масы, Магомед Мокаевни «Жаз поэмасы») кёргюзтген чыгъармала
жазадыла.

60 жылла битеу миллет адабиятла биригип, бир бирге себеп
суратлау жетишимлери бла бир бирге юлгю кёргюзте алай
жылладыла. Жазуучула кеси хатларын, кеси къарамларын
излейдиле. Ол излеу литератураны жанр эм хат жаны бла байык-
ланыууна, тематика жаны бла кенгерюуне келтиреди. Ол иш, бир
жанындан, тамата жазуучуланы жазуу усталыкълары ёсгени бла,
кинчи жанындан а, литературагъа жангы кючлени келиую бла
байламлыды. 50-чи жылланы ахырында малкъар литературагъа
И. Боташев, Т. Зумакулова, А. Теппеев, И. Бабаев, М. Мокаев,
60-чы жыллада уа Б. Гуляев, М. Гулиев, Ж. Токумаев, Э. Гуртуев,
З. Толгуров, С. Гуртуев, А. Созаев, А. Байзуллаев эм башхала
келгендиле. Жаш жазуучула тамата жазуучула бла, «ёсенгилери
ёсенгилерине тие», бирде уа озгъан окъуна эте, алай барадыла. Та-
мата назмучула уруш жылланы сынауун жыйышдырыуда, социалист
урунууну кёргюзтюуде болгъан эселе, жаш назмучула бизни заман-
ны адеп-къылыкъ проблемаларын, жашау-турмуш халларын сурат-
лагъандыла, тюенеге кюн бла бююнюню арасында инет-сезим бай-
ламлыкъны, болунган жигитликни романтикасы бла адамлыкъны,
ахырында уа табигъат бла адамны бирлигин излегендиле.

Белгилесича, поэзияны алай бийик философия даражагъа жет-
гени проза жанрлада реализмни къралыууна себеп болмай амалы
жокъду. Малкъар поэмада болдурулгъан сюжет ачыкълыкъ, ком-
позиция усталыкъ, суратлаулыкъну бютюн терен, бютюн сезимли
амалларын излеу проза жанрланы ёсерлерине себеп болуп баргъан-
ды. 60-чы жыллада бегирек да прозаны улуу жанрлары — повесть
бла роман терк ёседиле. Прозагъа Малкъарны битеу жашауу ки-
реди: аны история-революция жолун суратлагъан чыгъармала: «Тау
къушла» — Ж. Залиханов, «Саният» — А. Узденов, «Мурат» —
М. Шаваева, «Танг аласында» — С. Шахмурзаев, «Жангы талис-
ман» — Б. Гуртуев, «Жюз шаптал терек» — А. Теппеев; Малкъарда
колхоз кърулуш къалай баргъанын кёргюзтген повестле бла роман-
ла: «Тарда» — О. Этезов, «Жюрек неге жарсыйды» — Х. Кацнев,
«Эрпирей» — З. Толгуров, «Тузул гюттю» — А. Теппеев; Улуу Ата
журт урушха малкъар халкъ къалай къатышханын ачыклагъан
чыгъармала: «Мухаммат», «Тау элде» — Х. Кацнев, «Ачыкъ жю-
рекле» — М. Геттуев, «Кечерлеми» — М. Шаваева, «Кюн батмай-
ды» — А. Теппеев, «Жыяу жолчукъ» — Б. Гуляев, «Ер жол» —
Э. Гуртуев, «Эгизле», «Дорбунда шок атылды» — Х. Кулиев, «Къыз-
гыл кырдыкыз» — З. Толгуров, шёндюю жашауну суратлагъан,
совет адамны адеп-къылыкъ болумун, культура ишленмеклигин,
жамауат эм юйор жашауда жюрюу-туруу халын ачыклагъан
хапарла, повестле, романла: «Тамата» — Х. Кацнев, «Жаныган жю-

рекле» — Ж. Залиханов, «Отлукъ ташла», «Суугъа кетген сүйме
ликни юсюден баллада» — А. Теппеев, «Акъ гыранча» — З. Толг
ров, «Санга айтама» — И. Гадиев жазылгъандыла.

Бу жыллада бегирек да масхара жаирла айныгъандыла. Ма
къар сатирикле бизни заманда тюбеген осал ишлени, адетлени с
гедиле, тюз жашамагъан, жамауатха, юйюрге, халкъгъа хайырлар
болмагъан масхапсыз адамланы жамауат айыбына тартады.
Х. Кациевни «Аланла, сизде уа не хапар», «Салам алейкум»
Э. Гуртуевни «Мёлекледе къонакъда», А. Теппеевни «Чамны да ча
биледи», З. Зукаевни «Солуу кюн», «Киеу» деген китаплары чык
гъандыла.

Алай бла, бююнлюкде малкъар проза суратлау дуния къурау
да улуу усталыкъгъа жетишген поэзияны ызындан кесини ёсюу
къуралуу жолу бла барады. Болса да ол жол тюзюнлей алгъады
ёргеди демеклик тюйюлдю. Белгилисича, литератураны къайси
тюрлюсюню да кесини ёсюу, къуралуу жолунда кёп тюрлю ке
зуулери боладыла. Алгъалагъан кюнлери да, жеринде тохтап тур
гъаны да, артха кетгени да болады. Бир сёз бла айтханда, сёз
искусство кесини къуралуу жолунда усталыкъны жарыкъ сагъат
лары бла бирге, жарсыулу къыланчланы, «битимсиз сабанланы» да
кёреди. Суратлаулукъну бийик басхычына чыгъа, проза кёп тюрлю
чырмауланы хорларгъа тюшеди. Ала уа дайым жазмучуланы жашау
ангылаулары, фахмулары бла байламлы болуп да турмайдыла.
Заман бла, алгъындан жюрюй келген суратлау традицияла бла
бирликде боладыла. Къурала тургъан къылыкъланы, жигитлеге ол
не бу тюрлю ишлени этдирген психология эм жашау сылтауланы,
жашау чойреликлени диалектикасын керти суратлау — реалист
прозаны ол баш илишанлары, белгилисича, битеу да литератураны
суратлау жетишимлери бла байламлыдыла. Жаш литературада со
циалист реализмни къуралууу уа дайым да миллетни суратлау
традициялары бла узакъгъа созулгъан къыйын байламлыкъланы юсю
бла, эски традицияланы жангы реалист традициялагъа айланыула
рыны юсю бла барады. Малкъар жазмучуланы биринчи тёлосюне
халкъны кёлден чыгъармачылыгъы жашау кертиликни кёргюзтюнюю
формасы болуп къалмай, халкъны историясы да, эстетика школу
да болгъанды. Ол эстетикада юйренип, аны деменгили образ систе
масына тюзелгенден, ала, бегирек да ал кезинде, традициялы кеп
ден къутулмагъандыла. Аны себепли бир-бир малкъар жазмучула
энтда да жашауну юсю бла жюздюрюп кёргюзтедиле. Аланы жигит
лери сахнадача жашайдыла, умутларын толтурургъа жашау чой
реликлени, чырмауланы хорлауну, къуралууну, излеуню жолу бла
бармай, авторну кючу бла барадыла. Аллай чыгъармалада жютю
болумла, туура суратланиган сыфатла угъай, авторну кесини су
ратлау концепциясы не болгъаны окъуна билинмей къалады.

Тюз эм терс жигитлени керти сыфатларын кыурау жаны бла бир-бир чыгъармалада айтырча суратлау жетишим болдурулган эсе да, ол проблема бюгюн да малкъар прозаны бек жютю проблемасы болганлай кылады. Алай а махтаудан, хапар айтыудан — суратлаугъа, жашау шартланы сайлаусуз алыудан — аланы жыйышдырыугъа, — бусагъатдагъы малкъар прозаны барыу жолу алайды. Автор кеси сюйгенлей айтыучу хазыр, насихат эпитетлени, тенгешдириулени, аны логикалы оноуларыны орунларына жигитни кесини жашау, кюреш жолунда ачыкъланыуу келеди. Чыгъарманы мурдоруна салынган оюм да кыйматлы болады.

* * *

Малкъар театры ёсюю эки ыз бла баргъанды. Бир жанындан, орус эм европалы сахналада жюрюген пьесаланы сала, кырындаш драматурглары мажал чыгъармаларын хайырлана, малкъар театр кесини кыраучуларын дуния бла байламлы этерге итингенди. Экинчи жанындан, ана тилде кеси драматургларыбыз кеси жашауу-бузну юсюнден жазган пьесаланы сала, халкыны жашау-турмуш тиричилигин кёргюзтюрге итингенди. Театры репертуарында история-революция кюрешге, граждан урушну жылларына аталган пьесала («Таулада таг жарыйды», — И. Боташев, «Жаралы жугьтур» — И. Маммеев, «Сын таш» — И. Жантуев, «Къанлы той» — О. Этезов, «Тюзлюк сатылмайды» — А. Узденев), аны кибик шёндюю адеп-кылыкъ проблемаланы ачыкларгъа, социалист урунууну, юйюр-жашауну кёргюзтюрге бурулган пьесала («Дунияда сюймеклик да барды» — Къ. Кулнев, «Тойдан сора», «Жокъду мени атам» — И. Маммеев, «Намыс» — А. Теппеев, «Жалган даража» — Ж. Токумаев) салынгандыла.

Театр кесини кыраучуларын коммунист инетде юйрете, малкъар халкъ болдурган жетишимлени кёргюзтюр ючюн кёп иш этгенди. Алай а битеу да театр искусствону кыуралууун алып айтханда, бизни театр оюмубуз суратлау искусствобузну бек арта кыалган бёлюмюдю. Анга жууаплылыкъ бек аллы бурун малкъар драматурглары боюнларында кылады.

Сан жаны бла алып кырагъанда, аз пьеса жазылмагъанды. Жазылган пьесаланы да кёбюсю тарых-революция темагъа аталгъанды. Искусствода заманы баш илишанларын ачыклау, тёлюле арасында инет эм адеп-кылыкъ байламлыкыны излеу барган заманда, совет драматургла таймай сахнагъа шёндюю адамны келтирирге, шёндюю адамны къадарын, кылыгын, дунияда болунган эм болуна турган ишлеге кыарамын, аны жюрек кый-

ынлыгын, жашау кѳууанчын да келтирирге кѳуллукъ этген заманда, совет театры баш жоругъу бююннго жашауну баш проблемаларын ачыкѳлау болгъан заманда малкѳар драматургла бла малкѳар театр тюенеге оюмла, тюенеге конфликтле бла кюрешедиле. Иш пѳесала озгъан заманы темасына жазылгъанда туююлдо, ол темалагъа бююннго кѳарам бла кѳараялырмагъанындады; историк кертлик суратлау кертлик бла берилмегениндеди; халкыны жашауну тамыры бла тюрлендирген кюреш бююннго кѳараучуну жюрегин кѳозгѳарча, жюю суратлаулукъ бла кѳюнмегениндеди. Аллай пѳесаланы авторлары уллу класс не да ниет чюйреликлени, кыдыкъ, кѳарам эчиликлени, байлыкъ бла жарлылыкыны концепциясына туюшюп кѳоядыла, баш конфликт жашау чюйреликлени мурдорундан, ол чюйреликlege хар адамны (бай, жарлы болса да) кѳарамы хар тюрлю болгъанындан чыкѳмай, тиширууну не да бир затха жанымакѳлыкыны юсю бла чыгъады; граждан урушда уа адамла бла сезимле сермешмей, сауутла сермешедиле.

Ол болумда театр искусство, айхай да, жашау халланы, кыдыкъланы ачыкѳларгъа, суратлау дуня кѳуаргъа жетишмей, оюн болгъанлай кѳалады.

Бизни театр искусствобузу аллында уллу проблемала бардыла. Аладан бек биринчиси, болжалгъа салыргъа жарамдыгы — малкѳар театры малкѳарны жашауу бла байламлы этюю. Сахнада оюн этиуден оюм этерге кѳююю. Алайсыз театр жамауат жашауну кюзюсю болалмаздыгы белгиледи.

* * *

КПСС-ни XX съездинден беричи жыллада миллет адабиятланы ѳсю эм кѳуралыу жолларына илму кѳзден кѳарау, социалист реализмни теория проблемаларын ачыкѳлау кыстау барады. Бир жанындан, жаш литература кеси аллына кѳалай ѳсени, жангы суратлаулукъну кѳуралыуунда миллет жазыучуланы жетишимлери бла кемчиликлери, экинчи жанындан а, социалист миллетлени культураларыны бир бирлерин байыкѳландыра, жашнай, бир бирге жууукѳлашыулары тинтиледи. Ленинчи миллет политиканы хорламлы барыуунда жаш миллет адабиятла социалист реализмни жолунда ѳседиле, жангы заманга тийишли адеп-кыдыкъ проблемаланы жашаугъа сингдириуде, коммунист ниетни жигер жайыуда ни жетишимле болдурадыла. Ол тюрлю эстетика жетишимни болдурууну кыланчы кыдын жолларын жыйышдыруу, андан ары ѳсююню жангы проблемаларын жарашдыруу — шѳндюю литература илмуну баш муратыды.

Жазылгъан чыгѳармалагъа багъа бичерге итнну 30-чу жыллада окѳуна башланганды. Ол заманда «Социалист Кѳабарты-

Малквар» газетде Къ. Кулиевни «Кязим Мечнев», О. Этезовну «Малкварны халкъ жырчысы», «Осал перевод», С. Хочуевни «Халкъ поэт Кязим жырлайды», «Чыгъармачылыкны шауданы», «Салам, эртденлик» деген статьялары басмалангандыла. Анга кёре, биз кесамат этиу литератураны кеси бла бирге башланганын айтыргъа болдукъбуз. 50-чи жылланы экинчи жарымында малквар адабият кесини ёсюу жолун жангыдан башлагъандан сора критика оюм да аны бла бирге кесини биринчи атламларын этеди. «Коммунизмге жол» газетде, «Шуёхлукъ» альманахта Д. Маммеевни, А. Алтуевни, З. Тоугуровну, А. Теплеевни критика статьялары дайым басмаланадыла. Жаш критикле адабият процессни ангыларгъа, суратлау оюмну ёсюу жолун ачыкъларгъа итинедиле. Болса да алыкъа малквар критика, чыгъармаланы магъаналарын айтыудан, аланы кёзге кёрюнген туура кемчиликлерини не жетишимлерин белгилеуден ары ёталмайды. Махтау, кёзбау этиу, сюзюлюнген китаптада суратлау онгузлукъну эслемей кёюу — кёп тюрлю рецензияланы халлары алай болгъанлай къалгъандыла. Ол шарт, биринчиден, критиклени ана литератураны аллында жууаплылыкъларын сезиулери бийик даражада болмагъандан, экинчиден а, бир-бир жазычуланы критикагъа бюсюремеулеринден, критиклеге терс къарауларындан болгъанды.

Малквар литератураны историялы халда тинтиую бек алгъа Д. И. Бычков башлагъанды. Ол «Малквар литератураны туугъаны эм ёсени»¹ деген, башланып, битмей къалгъан илму ишинде литератураны къалай туугъанын, къаллай жолла бла ёсе келгенин белгилерге итинеди. Ол итинуюнде Д. И. Бычков иги кесек тюз оюмну айтса да, литератураны бир-бир чыгъармаларына багъа бичиуде теренге киралмагъанды. Д. И. Бычков кеси тау тилни билмей эди, тинтген чыгъармаларыны асламысы уа кёчюрюлюп туююл эди. Аны себепли алим тилманчлагъа аланы магъаналарын кёчюртуп алай къарагъанды. Айхай да, литература процессге ол жорукъла къарау бла къайсы алим да аны къуралыу жолун терен эм тюз ачыкъларгъа жетишмезлиги белгиледи.

1959 жылда Къабарты-Малквар илму-излем институт «Малквар поэзияны автологиясын» чыгъаргъанды. Бу китапха ал сёз къадарында жазгъан илму ишинде А. Ю. Бозиев малквар поэзияны улуу жолуна къарайды, аны фольклордан жазма литературагъа дери ёсюу, къуралыу формасын кёртюзтеди.

Литературагъа халкъны инет-суратлау байлыгынача, культура, эстетика ёсююнеча къарау жигер халда 60-чы жылланы экинчи жарымында башланганды. Литература ёсюуюн сынауун жыйыш-

¹ Д. И. Бычков. Малквар литератураны туугъаны эм ёсени, «Шуёхлукъ», № 14, 15, 16 — 1962; 18 — 1963.

дыргъан илму ишле бла бирге, ол не бу жазыучуну чыгъармачылыкъ жолун кѣргюзтген монографияла чыгъадыла. (Ф. Урусбиева — «Жанрлагъа жол», Д. Маммеев — «Къазим Мечиев», А. Холаев — «Къарачай-Малкъар нарт эпос», З. Толгуров — «Малкъар поэзияда реализмни къуралыу», А. Теппеев — «Омар Этезов», «Малкъар проза». Алай бла Къабарты-Малкъар илму-излем институт малкъар литератураны историясыны очерклерин къуаргъа онг тапханды.

Быллай уллу магъанасы болгъан илму ишни къурауда малкъарны сѣз искусствосун тинтген алимле къарындаш литератураны жетишимлерине, аны кибики миллет литератураны усталары Г. Ломидзе, К. Зелинский, М. Ауэзов, И. Брагинский, М. Пархоменко, А. Овчаренко, В. Озеров, В. Огнев, Н. Джусойти, С. Асадуллаев кибики алимлени ишлерине къарагъандыла. Къарындаш къабарты эм къарачай литератураны тинтиуню сынауу да болушханды.

Малкъар литератураны историясыны бу очерклерини халкъны суратлау байлыгъын хар жанындан тинтиуню, аны кибики адабиятта бегирек къыйынлары кирген жазыучулары чыгъармачылыкъ жоллары монография халда ачыкълауу биринчи сынаууду. Анга кѣре, «Очеркле», хар тюрлю жангылычладан, кемчиликледен керин болуп къалмазлыкълары белгилиди. Болса да, авторла, бу иш малкъар литератураны толу историясын къурау ишге, ана литератураны суйгендеге эм окъугъанлагъа аны толуракъ ангыларгъа болушур деп, мурад этедиле.

БИРИНЧИ БАШЫ

ФОЛЬКЛОР

Малкъар халкъны кёлден чыгъармачылыгыны тюрлю-тюрлю жанрларындан юзюкле жыйылып, зарфха урулуп башлагъанлы кёп болмайды. Ол иш XIX ёмюрню 80 жылларында орус тилде башланганды. 1879 жылда С. Урусбиев малкъар таурухланы бир къауумун жыйып, орусчагъа кёчюрюп, 1881 жылда Тифлисте басмалагъанды¹. Ала нарт батырланы — Ёрюзмекни, Шауайны, Рачикъауну, Сосрукъну юслеринден эдиле. С. Урусбиев таурухланы жыйгъандан сора да, аланы орусчагъа кёчюргенди, кимден къачан жазылгъанларын кёргозгенди.

Малкъар нарт таурухла басмаланып, окъуучула алагъа шагъырей болгъандан сора «Русское географическое общество», «Русское горское общество» деген обществоланы членлери, орус интеллигенцияны ёкюллери Е. Баранов, Н. Грабовский, И. Динник, М. Караулов, Вс. Миллер, М. Алейников, М. Ковалевский, П. Остряков, А. Дъячков-Тарасов эм башхала малкъар-къарачай фольклоргъа эс бургъандыла, аны тюрлю-тюрлю жанрларындан, тукъумладан, жер атладан, тилден, эпосдан, жомакъладан, нарт сёзледен, жырладан, этнографиядан таиг кесек материал жыйып басмалагъандыла.

Аз болсала да, халкъны ниет культурасын ачыкълауда аланы магъаналары бек уллуду. Не ючюн десенг, малкъар-къарачай фольклор бла башха миллетле да шагъырейленгендиле.

---

¹ СМОМПК-ну 1-чи китабына къара. Тифлис, 1881.

Малкъар-къарачай фольклорну жыйыу, жарашдырыу, тинтиу, басмалау Уллу Октябрь революция хорлагъандан сора башланганды. Кёп ёмюрлени кеслерини жазмалары болмай жашагъан ууакъ миллетлени ниет культураларына эс бурулгъанды, аланы ёсерлерине жол ачылгъанды. Малкъар-къарачай халкъланы да кёлден чыгъармачылыкъларын жыйыу, басмалау иш кёлгъа алыннганды.

1934 жылда СССР-ни жазыучуларыны биринчи съезди болгъанды. Съезде М. Горький совет жазыучуланы халкъны ниет байлыгъын жыйып, басмалау ишни аягъы юсюне салыргъа чакъыргъанды. Совет жазыучула М. Горькийни чакъырыуун кеслерини уллу борчларындан бирине санагъандыла.

Къабарты-Малкъар, Къарачай-Черкес илму-излем институтланы фольклор экспедициялары жыйгъан материалдан бу арт жылланы ичинде танг кесек китап чыкыгъанды¹.

Фольклорну, аны теориясыны юсюнден да бир къауум илму иш жазылгъанды².

Къарачай-малкъар фольклорну алимлери эки халкъны кёлден чыгъармачылыкъларында жүрюген жанрлары, аланы поэтикаларын тинтгендиле, нартланы юслеринден кавказ халкълада жүрюген тюрлю-тюрлю таурухланы текстлерин тенгешдирип къарагъандыла, нарт цикллени къуралыуларын илму жаны бла тохташдыргъандыла.

Халкъны кёлден чыгъармачылыгъы аны жашауунда тюбеген тюрлениулени, кюрешлени, жашау этиуню къыйынлыгъын, тынчлыгъын кёргюзте, къууанчында, бушууунда да айырылмай, жол негери болуп, биргесине жүрюгенди. Жашауну юсюнден халкъны оюмун, мура-

¹ Эски къарачай-малкъар халкъ жырла. Черкесск, 1958; Малкъар халкъ жырла. Нальчик, 1969; Малкъар халкъ жомакъла, 1 т., Нальчик, 1959; 2 т., Нальчик, 1963. Малкъар нарт сёзле. Нальчик, 1967; Нартла. «Малкъар-къарачай нарт таурухла». Нальчик, 1966; Малкъар поэзияны антологиясы. Нальчик, 1965; Къарачай поэзияны антологиясы. Черкесск, 1965; Эртде биреу бар эди. Черкесск, 1969.

² А. И. Караева. О фольклорном наследии карачаево-балкарского народа. Черкесск, 1967; А. З. Холаев. Сказания о нартах — эпос народов Кавказа; Нартчыланы 1963 жылда ноябрь айда Сухумда болгъан Битеусоюз кенгешлерине аталгъан жыйымдыкъда. М., 1969; дагыда аны: «Карачаево-балкарский нартский эпос». Нальчик, 1974; М. И. Хубиев. Къарачай халкъ жырла. Черкесск, 1968.

Қыртланы айтханларына кёре, Чоппагъа бла Гол-
лугъа табынулары да, эшта да, Байрымгъа табыну-
гъа ушаш болурла.

Чоппагъа къол тутушуп, тегерек айланып, эжиу бла
жырлап тепсегендиле.

Ойра, Чоппа, онг аякъ,
Ойра, Чоппа, сол аякъ,
Ойра, Чоппа, биз да юйюр болайыкъ,
Ойра, Чоппа, сени байлыгынг — тенгиз.
Ойра, Чоппа, биз тилеген а — эгиз.

Чоппадан жауун да тилегендиле:

Ойра, Чоппа, жауун келе себелей,
Ойра, Чоппа, ашыкъ келе тебелей...

Малкъар аузунда Раубазы терекге табынуу да алай
болгъанды. Анга уа адамла муслиман дин тохташып,
XX ёмюр башланган заманда окъуна табынып тургъан-
дыла. «Аллах сени жанынга болгъуед да, Раубазы мени
жаныма болгъуед», — дегендиле.

«Озай» бла «Тепана», адетле къалай болгъанлары то-
лу сакъланмагъан эселе да, ала жерчиликни юсюнден
байрамла болурла деп, бизни акъылыбыз алайды.
Озай — ол жылны бир кезиуюнде болунган адетди (но-
ябрда). Жылны ол кезиуюнде малла жайлыкълардан
къайтадыла, баулагъа уруладыла, тирликле жыйылып
бошаладыла, малчыны юйюнде берекетлик болады.
Озайчыла, адетде болгъанча, юй башы сайын айлан-
гандыла, боза, эт, хычин эм башха ашарыкъла жый-
гъандыла.

Озайда юйню иесин махтап, анга игиликни сюйюп,
тилегенлерин бермеселе уа, къаргъыш этип, къайтары-
лып айтылгъан сёзле кёп тюбейдиле.

Ой, тур-тур, бийче, тур бийче,
Чардагынг мин бийче,
Ой, озай, озай, ой, озай, озай!
Бюгече сойгъанынг къаракъулакъ акъ ирик,
Андан манга жетерик ашыкъ илик,
Ой, озай, озай!

Аны башын алсам, мен жазыкъ,
Алмай берсенг — сен жазыкъ.
Бир артмагъы санга,

Бир артмагы манга,
Бир аякда шорпа,
Бир жарты гыржын,
Эки неги семиз эт,
Бермесенг, кыаядан кет.

Берген азыклары жаратмасала, озайчыла ол юйно тиширыуун бек сёкгендиле, аны юсюнден чам сёзле айтхандыла. Болса да, малкърлыланы адет поэзияларында алгыш этиу уллу жерни алады. Ол адетни магъанасы — Тейриден не да Байрымдан бир бош зат тилемкликдеди деп алай ангыларгъа керек туйюлдо. Юйге игилик, тынчлык болсун, тирлик ахшы битсин, элден берекетлик кетмесин деп, адамла адетни ол магъанада жүрютгендиле. Заманла узайгъандан сора, «Озай», эртде, мажюсю замандача, жылны бир кезнуонде болуучу халын тас этип, сабий жырча болуп кълалгъанды. Ол а мажюсю заманны адетлерини тюрленгенлерин, алагъа жашау эм эстетика ишанла кыошула башлагъанларын кёргюзтеди.

Малкърлыланы урунуу юсюнден жырлагъан жырларындан бусагъатхъ деричи унутулмай жалан да юч жыр сакъланганды: Долай — жау чайкълалгъанда жырланганды. Эрирей — ындыр басханда, Ийнай — тиширыула чепкеи малтагъанда, жамычы, кийиз ургъанда жырланганды.

Урунуу жырла, сёзсюз, дагыда болгъан болурла. Не ючюн десенг, сабан сюрюп башлагъанда, биринчи баразаны салып, урлукъ чачып, себип тебирегенде, боза биширгенде — аллай ишлени юсюнден малкърлыланы жырлары болгъаны белгилиди.

Биз эскерген жырланы сёзлери кёп кълалмай толусунлай сакълангандыла. Алай, заманга кёре, суратлау жаны бла тюрленгенлерине уа шек жокъду.

Табынуу тилекле бла тенглешдирип кыарагъанда, урунуу юсюнден жырланы суратлау кючлери бийикди, ариуду. Ала таулуланы жашау-турмуш болумлары бла кыаты байламлыдыла.

Таулу эллиле табигъатны, жашауну юсюнден кеслерини оюмларын жыр бла айтхандыла. Ол заманлада элли «жерни кыалай сюрген эсе да, алай жырлагъанды». Адамны жашауунда урунуу кыалай керек эсе да, жыр да анга алай керек болгъанды. Урунуу жырланы сюжеу жаны бла кыуралыулары асламысында бирчады-

ла. Нек десенг, аланы барысында да тилекле, махтаула, кьоркьуула, кьаргьышла тубейдиле — алада таулуну жашау ызы толусунлай кьрюнеди.

Урунууну юсюнден бек эртдегили жырладан бири «Долай» деген жырды. Долай тууарланы аллахына саналгъанды. Аны аты бла жыргъа да «Долай» дегендиле. Жырда таулуну малчылыкьда урунуу болуму суратланады. Жырны уа жау чайкьагъанда жырлагъандыла. «Долай» — малланы кьплюклерин, аланы жайлыкьладан кьайтып келгенлерини юсюнден жырланып башланады:

Ийнекле келелле, черкес жылкылай,
Эчкиле келелле, акгъан чырпылай.

Жау этгинчи малчыла гыбытны да чайкьай «Долайны» да жырлай тургъандыла. Жырны гыллыуу гыбытны чайкьай тургъан кьолланы кьымылдаулары бла келишеди. Долайгъа кьзбау этерге, чамланыргъа, махтаргъа да жарагъанды. Ол затла жырны бу сьзлеринде кьрюнедиле:

...Ой, долай, былай жау гыбыт,
Бузугъу болмагъан сау гыбыт.
Муну айранындан жауу кьп.
...Бизни гыбытны жаууна сыйлы кьонакьла келдиле,

...Ой, жаным, сени сакълай-сакълай бездиле.
Ой, бола эсенг бол гыбыт!
Болмай эсенг, сени бухчагъынгы тешелле,
Мени да кьулагъымы кеселле...
Жел уруп тыкьыр-мыкьыр этдирсин...
Болмай эсенг, бурулсун сени кьарнынг.

Бу сьзле ишни болумун, аны бла байламлы болгъан затланы толу ачыкьлайдыла. Жырны ал кесегинде тилекни юсюнден эшитилген сьзле, ахырында гыбытда болуна тургъан затлагъа сейирсиниу эм кьууаныу сьзле бла алышынадыла:

Ойра, кьакьыракьда, жаным, кьаз ойнай, ой,
Сары кьамиште уа турна кьычыра, ой,
Жигит улан ахшы кьызгъа ычханыр, ой,
Экисини ичиндегин ким билир, ой.

Жырны экинчи кесегинде магъаналары бир бирине келишмеген затланы, образланы тенгleshдириуден кьoш тамата жауну юлешгени сюрюучюлени жашау болумлары жарыкь, кьууанчлы адамланы иш кёллю болгъанлары толусунлай ачыкьланады.

Урунуу жырлада «Эрирей» кьарыусузуракьды. Ишни юсюнден суратланыу толу тьуйюлдю, баям, жырны бизге жетген кесеклери уллу чыгъарманы юзюклеридиле.

Ой, ындыр бахса, терлегиз,
Талчыгьып жатсын биригиз,
Танг атханлай терк турурла,
Ишлерге кючню бурурла...

Жыр жангыз бир адамны юсюнден тьуйюлдю. Анда бир кьауум адамдан кьуралгъан кьыйынны юсюнден айтылады.

«Долай» бла «Эрирейни» тенгleshдиргенде, экинчи жыр андан артхаракь жарашдырылгъан болур дерчады.

Ой, Эрирей деген кьууатды,
Жарлыгъа берген а сууапды,
Жарлыгъа берген жан ючюн,
Байгъа берген а мал ючюн...

Урунуу жырладан бек аз сакьланган «Ийнай» деген жырды. Эшта да, ол жыр да, «Эрирейча», кьачан эсе да бир уллу жыр болуп, асламысы унутулгъанды.

«Ийнай» тиширыу усталыкъланы юсюнден жырланганды. Ол жырны ишге кёллендириу, кьадалып ишлетну магъанасы болгъанды.

Инай таууш бизден чыкьсын,
Жиляу таууш кенден чыкьсын...

* * *

{ Кьарачай-малкьар халкъланы фольклорунда нартланы юсюнден эпос уллу жер алады. Нарт таурухланы юсюнден биринчи чыгъармала, айтханыбызча, XIX ёмюрню экинчи жарымында орусча басмалангандыла.

Нартланы юсюнден эпос — ол жалан да малкьаркьарачай миллетледе жюрюмейди. Ол эпос кеслерини

этнический къралыулары бла, тиллери бла бир бирден башха болгъан Шимал Кавказы талай миллетлеринде — адыглылада, осетинлиде, абхазлылада жюрюйдю, чеченлиде, ингушлулагъа белгиледи.

Нарт эпосу интернационал халын ачыкълай, белгиле совет алим В. И. Абаев былай жазганды: «Алай бла, биз нарт эпосда, бир тюрлю миллет илишанла бла чеклениую болмагъан, Шимал Кавказы саулай алып айтханда уа туура интернационал магъанасы болгъан, бек аз, баям, жангыз кере окъуна тюбеген шартны керебиз»¹. Ол затха терсди деп айтыргъа тюшмейди. Керти окъуна, нарт эпосу баш жигитлерини атларында, алааны юслеринден таурухлада бирчалыкъла бек кепдюле.

Айхай, нарт таурухлада ол бирчалыкъла бла бирге кеп башхалыкъла да тюбейдиле. Хар миллет кесини таурухларын жашау ызына, адетлерине, психологиясына кере жарашдырганды. Нарт эпосда халкъ кесини ахшы муратын, нарт батырланы сюгенин билдирип къоймай, къаллай болгъанын да суратлаганды.

Нарт эпосха илму-излем жаны бла тинтип къарагъан алимлени асламысы ол эпос бек эртде — тукъум-юйюр (родовой) кърулушну заманында къралганды деп, алай тергейдиле.

Сёзсюз, нарт эпос бек эскиди, бурунгулуду. Ол бек эртдеден жюрюп келгенин белгиле алимле В. И. Абаев, Л. П. Семенов, Е. И. Крупнов кеслерини ишлеринде бек тюз кёргюзтгендиле. «Нарт эпосу алгъы бурун жарашдырылгъан баш таурухларыны ёзеге... темир ёмюр башланган кезиуде къралгъан болур»², — деп жазады Е. И. Крупнов. Алай эпос тукъум-юйюр кърулушда жарашдырылып не да темирни адам улу кесини кереклисине хайырланып тебиреген заманда, фольклоргъа сингип, андан сора уа кесини ёсююн тохтатып къоймагъанды.

Нарт таурухланы сюжетлеринде кеп тюрлю жашау кърулушну илишанлары, шартлары табыладыла.

«Нарт эпос жюрюп эм андан ары ёсюп баргъан кеп заманланы кезиуюнде: алгъынгы жыйын (общинный)

¹ В. И. Абаев. Нартовский эпос. — Известия Сев.-осет. научно-исслед. института, т. X, вып. 1. Дзауджикау, 1945, стр. 8.

² С. И. Крупнов. Древняя история Север. Кавказа. М., 1960, стр. 375.

къурулушну, матриархатны, патриархатны, аскер демократияны эм феодал обществону сынагъанды»¹. Кёп къатлы нарт эпосну историясы ма алайды.

Ол къурулушланы хар бири нартланы юсюнден эпосха къошхан да, андан къоратхан да этгенлерине, анга ниет-суратлау жанындан бир къауум тюрлениуле кийиргенлерине сёз жокъду. Нарт батырланы, артыгъыракъ да аланы тамата къауумларыны эпикалы суратланыулары иги сакъланганды. Тюрлениуле асламысында нарт таурухланы сюжет къуралууларында болгъандыла. Ала уа, ол тюрленнуле, белгилисича, бек алгъа эпосну «историялы» жанын кючлендиредиле.

Болса да, къарачай-малкъар нарт таурухланы тамырлары къабарты, осетин, абхаз нарт таурухланы тамырларыча, бек эски заманлагъа кетедиле, асламысны мифология мурдорлары бек кючлюдю.

Эпосда матриархатны заманында жюрюген адетле ачыкъ кёрюнедиле. Алай болса да, къарачай-малкъар эпосну саулай алып къарагъанда уа — ол патриархат бла, аны «аскер демократия» заманы бла бегирек байламлы болгъаны кёрюнеди.

Дуняда болгъан халкъ эпосланы сюзюп, тенглешдирип къарагъанда, алимле аланы эки къауумгъа юлешедиле: мифология-жигитлик, тарых-жигитлик эпослагъа. Нарт эпос мифология-жигитлик эпосха саналады.

Нарт эпосну батырлары, кеслерини жигитликлерин кёргозтюр ючюн узакъ жерлеге жортууулагъа баргъандыла, эмегенле бла сермешгендиле, бир бирлери бла эришгендиле. Эпосну батырларыны юсюнден С. Урусбиев былай жазгъанды: «Ай игисагъан, биз бир ачыкъ сынасакъ эди не да къыйынлыкъгъа тюбесек эди»... — дегендиле нартла. Кюрешип, уллу къыйынлыкъланы хорлап табылмагъан затны ала жаратмагъандыла. Ала кеслерини жигитликлерин эм къарыуларын толусунлай сынаргъа тюрлю-тюрлю къоркъунчукъланы излегендиле»². Батырны батырлыгъы къыйынлыкъланы хорлагъанында белгили болгъанды.

Кюреш — жашау ючюн баргъанды. Кёп башлы эме-

¹ В. И. Абаев. Нартский эпос. Орджоникидзе, 1937, стр. 33.

² С. Урусбиев. Сказание о нартских богатырях у татар-горцев Пятигорского округа Терской области. — «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», вып. 1, отд. II. Тифлис, 1881, стр. 2.

генден отну сыйырыу, жылкы, нарт элени Къызыл Фукну зорлугъундан къутхарыу — ол кюрешледе батырлык, кишлик сыналгъанды. Ала барысы да батырланы ишлерин кѣргюзтгендиле, нарт таурухланы сюжети кючлендиргендиле, жигитни энчи сыфатын, аны энчи халын суратлагъандыла. Болса да, нарт эпос жалан да мифология-жигитлик эпосду деп, аны бла чекленирге болмайды. Аны таурухларында тарих-жигитлик ышанла таг кесек тюбейдиле. Эпосну эпикалы батырларыны хар бири кесини нарт жашаууна фольклорларында нарт эпос жюрюген север кавказлы халкъланы жашауларыны бир кезиуюнде болунган болумланы кѣп тюрюлю илишанларын сингдиргенди. Андан сора да, битеу кавказлы халкълада жюрюген таурухладача, къарачай-малкъар нарт таурухлада да, халкъ, бир-бир жерлени, ташланы, дагъыда аны кирик затланы атларын нарт батырланы энчи атлары бла байламлы этип, бусагъатда да унутмай эсде тутады. Аллай жер атла Малкъарда, Къарачайда да бардыла: «Нарт уя», «Нарт бора», аны кирик «Нарт таш», «Сосрукъаны ташы», «Къарашауайны ташы», «Нарт къала», «Чуана» д. а. к. Ол шартла нарт эпосну тарых-жигитлик жанын кѣргюзтедиле.

Нартла батырланы юслеринден кеслерини сюжетлери бла байламлы болгъан бир къауум таурухдан къуралгъандыла. Эпосну батырлары да чыгыу ёзеклери бла бир бирге жууукъдула.

Битеу кавказлы халкълада (адыгледе, малкъарлылада, абхазлылада, къарачайлылада, осетинледе, чеченледе, ингушлулада д. а. к.) нарт батырланы атлары бир кирик болгъанларын биз айтханбыз. Атлары бирча болгъанлыкъга, нартланы бек баш батыры хар миллетде башхады. Ол башхалыкъны нарт эпосну сюженте кѣп кере эсегендиле. Сѣз ючюн, адыг-абхаз эпосда баш жигит — Сосруко-Сасрыква, осетин эпосда — Урызмаг бла Сатана, Батрадздыла.

Халкъ кесини сюйген батырыны сыфатын жарашдыра туруп, аны хар не жаны бла толу, акыллы, ётгюр, бийик даражалы этип, къалгъан батырладан айырмалы кѣреди. Малкъар-къарачай нарт эпосда халкъ бек сюйген батыр, эпосну баш жигитлеринден бирлери сюрюючу Схуртукну жашы Ёрюзмекди. Ёрюзмек нарт эпосда бек сюйюлген батыр болгъаны себепли халкъны эсинде ити сакъланганды. Ол затха бу сѣзле шагъатлыкъ этдиле:

Тёбе санлы, арслан кёллю Ёрюзмек¹.

Не да:

Къонгур мыйыкълы, кьой кёллю Ёрюзмек...².

Былайда халкъны акъылы бла, нарт Ёрюзмекни энчи сурат характеристикасы бериледи. Бир таурухда Ёрюзмекни батыр нарт боллугъу, аны сабий заманындан окъуна билинеди деп жазылады: «...Нартла аны кёргенде, бу сабий жаш чынтды нарт боллукъду»³ — дегендиле.)

Вс. Миллер осетин эпосну батыры Урызмагны бла малкъар-къарачай Ёрюзмекни, орус былиналаны батыры Илья Муромец бла тенглендирип: «Урызмек — таулу-татар эм осетин таурухлада бек белгилиди. Ильягъа ушаш, ол да сабырды, кеси кесине ийнаныулуду, жаш нартлагъа халал кёллюдю эм нартланы юсюнден хар не жаны бла да къайгырыулуду»⁴, — деп жазгъанды.

Ў Ёрюзмек — кавказ миллетлени нарт таурухларында айтыла келген батырладан биринчисиди, ол хар миллетде да белгили жигитди.)

Адыг нарт эпосда аны атына — Уазирмес, осетин таурухлада — Урызмаг, Чечен-Ингуш жанында уа — Орзми дейдиле. Тюрлю-тюрлю миллет вариантлада, аны магъанасы, суратланыуу бир кибик туююлду. Осетин эм адыг таурухлада ол нартланы тамателары — башчылары болуп келеди, чечен-ингуш таурухлада уа бирси нарт батырла бла тенг кёргюзтюледи.

Ў Къарачай-малкъар нарт эпосда ол, жашауу узайгъан эсе да, акъсакъал къарт болмагъанлай, къарыуу жерине келген, нартлагъа башчылыкъ этген, аланы Фукину зорлугъундан эркин этер ююн ачыкъ сермешге кирген батырча суратланады. Ёрюзмекни юсюнден малкъар-къарачай таурухла кёбюсюнде биринчи магъаналарын, сейирликлерин, суратлау кючлерин, эпика бояуларын тас этмей сакълагъандыла.

Ёрюзмекни юсюнден эпосда бек башы «Ёрюзмек бла Фук» деген таурухду. Ол таурух бир ненча тюрлю айтылады. Фук нартлагъа ауур жасакъ салгъаны Ёрюзмек-

¹ Нартла. Нальчик, 1966, 24 бет.

² Анда. 23 бет.

³ Анда. 15 бет.

⁴ Вс. Миллер. Кавказско-русские параллели. М., 1891, стр. 22.

дакан¹ ол туугъан ёмюрню адам улу таш сауутла ишлеп, аланы хайырлана башлагъан, «ташха табынуу» ирилгъан заманда туугъанды деп, анга буюрады.

Сосрукъну юсюнден малкъар-къарачай эпосда талай таурух барды. Алай аны жигитлик ишлерини барындан да бек жигитлиги, батырлыгы «Эмеген бла Сосрукъ» деген таурухда айтылады. Ол эмегенден отну сыйырады, нартланы ёлюмден къутхарады. Ол а жамауат ючюн кюрешгенине шагъатлыкъ этеди. Отну бийлеп, халкъгъа берирге унамагъан эмеген бла къаты сермешиле башлайды. Таурухлада батырны ол сермешлерине «сосрукъну оюнлары» деп атайдыла. Алай аллай оюнланы чынтды эпикалы батыр эталлыкъ эди. Эмеген бла бир бирин сынашыу, жигитликни кёргюзтюу болгъанды. Сосрукъ эмегенге ташланы башы бла урдуреды, къызгъан темирни жутдуреды, кёлге батдырады, анда бузлатады. Ахырында эмегени ёлтюрюп, от алып кетеди. Нартланы ёлюмден къутхарады.

Сосрукъну юсюнден циклде сюжетлери керти да эпикалы болгъан таурухладан сора да, жомакъ халы болгъан талай таурух тюбейди. Сёз ючюн, «Ким уллуду?», «Кеси бир къарыш, сакъалы минг къарыш» эм башхала. Ол сюжетле нарт эпосха жомакъладан кёчгендиле.

Бек къыйын кезиуледе тап амал таба билиу, батырлыкъ этер ючюн къоркъа билмеу, жютю акъыллы болуу — ма батырны баш ишанлары, халкъны оюмуна кёре аладыла. Сосрукъ — нарт эпосну аллай батырларындан бириди.

Болса да, нартла аны хар заманда озгурлугъун жаратмагъандыла. Таурухда: «Атасы ким болгъаны белгисиз Сосрукъ хар махтауну кесине алады» — деп, айтылады. Аны жояргъа оноу этген кезиуле да тюбейдиле. Былайда батырлыкъ сюжетге, социальный болум сингеди. Сыфат тарих бла байламлы болады.

Алай бла, малкъар-къарачай эпосда Сосрукъну эпикалы биографиясы бир кесек къарыусузуракъ эсе да, аны сыфаты кючлюдю. Нартны эпикалы деулюгю залимди.

Къарачай-малкъар нарт эпосда таурухланы танг кесги Дебетни (Деуетни), Алауганны эм Къарашауайны

---

¹ Ш. Х. Салакая. Абхазский героический нартский эпос. Тбилиси, 1966, стр. 8.

юсюнденди. Ол батырланы атауул жиклери бир бирлери бла байламлыдыла, бир юйюрден чыккыганча суратланадыла.

Дебет — Алауганны атасы, Къарашауайны аппасы, нартланы уста темирчиси, он тогъуз жашны аталарыды. Дебетни сыфаты адыг темирчи Тлепшге, осетин темирчи Курдалагоннга, абхаз темирчи Айнар-Ижыге ушайды. Дебет да, Сатанайча, нартлагъа бек уллу болушлукъ этеди.

Алауган Дебетни тамата жашыды. Адыг эпосда Алауганны сыфаты Канж деген нартха ушайды. Къарашауай Алауганны жашыды. Аны анасы эмеген тиширыду. Къарачай-малкъар эпосда Къарашауайны сыфаты адыг таурухлада Шауейге, осетин таурухлада Кандзны жашы — Сауагъа ушайды.

Дебетни сыфаты, эшта да, малкъар-къарачай халкъланы суратлау оюмлары бир кесек ёсген заманда жарашдырылган болур. Дебетни сыфаты бла байламлы нарт таурухлагъа суратлаулукъ, жютю оюм, усталыкъ дегенча жангы эстетика категорияла киредиле. Къарачай-малкъар эпосда Дебетни туугъаны, Сатанайныча, миф бла байламлыды. Аны туугъаныны юсюнден таурухда былай айтылады:

«Эртде-эртде, дорбунлада тургъанда,
Таш тегене, агъач элек болгъанда,
От тейри жер тейрини алгъанды.
Кёк кюкюреп, жер бууаз болгъанды.

Жер жарылып, сора Дебет туугъанды¹.

П. Остряковну «Народная литература кабардинцев и ее образцы» деген ишинде Дебет биринчи нартды деп айтылады. Вс. Ф. Миллерни архивинде табылган материаллада², Дебет бек уста темирчиге саналгъандан сора да, ол, жер юсюнде биринчи нарт болуп, суратланады.

Дебетни кесини юсюнден энчи таурухладан сора да, аны аты кёп таурухлада тубейди: «Ёрюзмек Фук бла кёкде сермешеди», «Рачикъау», «Состар ташдан туугъан-

¹ Нартла. Нальчик, 1966. 131 бет.

² Госуд. литературный музей. Архив акад. В. Ф. Миллера, ф. 11, оп. 144, л. 11.

ды» д. в. к. таурухла бардыла. Дебет нартланы темир-чиси болгъандан сора да, ол нартланы тюрлю-тюрлю ишлерин этеди — нартлагъа сауут-саба ишлейди. Гилях-сыртанны башына багъыр жамау этгенди. Къараша-уайны тамашалыкъ аты — Гемудагъа не душманларыны садакъ окълары ёталмазча, не «сырпынлары кесалмазча», аллай кюбе ишлегенди. Темирден сауутла, кюбеле, такъымла, сырпынла, садакъ окъла этгенди. Аны себенли, бизни акъылыбызгъа кёре, Дебетни сыфаты темир ёмюрню кезиуюнде къуралгъан болур. Кертиси бла окъуна, хар иште темирни зангырдагъан тауушу эшитиледи. Дебет кесини усталыгъын жашырып къоймайды, аны бла адамла хайырлансынла дейди.

Дебет болгъанды темирлени чыгъаргъан,
Темир ишге юйренирге буюргъан¹.

Былайда, нарт таурухну магъанасы адам, темирни хайырланып, андан керекли затла ишлеп башлагъаныны «историяда революциялы магъанасы болгъанды»² деп, Ф. Энгельсин айтханы бла тюз келишеди. Айтхылыкъ темирчи — Дебет темир ёмюрню илишанларын жюриуетеди.

Алай бла, Дебет да, Тейрича, малкъар-къарачай фольклорну биринчи культура батырларындан болгъаны ачыкъланады. Ол сыфатны юсю бла къарыулулукъ, деулюк суратланады: нартны туугъаны, бир жанындан, табигъат кючле бла байламлыды (от, жер, суу); экинчи жанындан а, Дебет — адамды, ол жерде жашайды, адамланы хайырына ишлейди, кеси да бек алгъа туугъан нартладан бириди.

Къарачай-малкъар нартлада темирчи Дебетни жашы Алауганны юсюнден талай таурух жюриуюдю. «Алауган къатын къалай алгъанды» деген таурухда аны эпикалы сыфаты толусунлай къуралады. Темирчи Дебетни эм аны къатыны Матчалыуну, жашлары юйдегили кичиден башлап боладыла. Юйдегили болмай, 19 жашны бек таматарлары — Алауган къалады. «Алауганлай къатынсыз къалгъан» деген бешиш сёзлени эшитгенинде, ныгъышдан къайтып, ол, къатын излей, Гемуда бла

¹ Нартла. Нальчик, 1966, 134 бет.

² К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 21, стр. 63.

жолгъа чыгъады. Жерни жарылгъанларын жамай тургъан эмеген къатынга тюбейди. Аны къызын алады.

Алауган эмеген къызын алып, нарт элlege жууукълашханда, нартла Алауганны аллына чыгъадыла. Эмеген, къолу жетгенин сермеп, жутуп тебирейди. Эмегенле кеслерини сабийлерин ашайдыла деген сёз нартлагъа белгили болгъаны себепли, Алауганны къатыны да сабийлерин ашарыкъды деп, къоркъуп тургъандыла.

Сабий туугъанда, аны ашатмай къутхарыр мадарны Сатанайгъа соргъандыла. Алауган, Сатанай юйретгенча этип, сабийни къутхарады. (Башха айтыуда уа сабийни Сатанай кеси къачырады). Элте барып, Минги тауда буз тешикге салады. Сабий буз сюмеклени эмип (не да сарыуекни сютюн ичип) терк ёсюп барады. Бир арада барып, не Алауган, не да Сатанай аны кёре-кёре турадыла. Бир айдан а, Алауган аны юйюне келтиреди, атына Къарашауай атайды.

Къатын излеп, узакълагъа барыу, жигитликле этиу эпикалы таурухланы кёплеринде тюбейди. Нарт эпосда да ол затла талай батырланы атлары бла байламлыдыла.

Къарачай-малкъар эпосда Алауганны керти да эпикалы суратланыуу бизге тас болмай жетгенди. Кертиди, аны юсюнден болгъан башха таурухлада жомакъла бла къатышып келген жерлери кёпдюле. Андан сора да башха миллетлени эпосларында Алауган деген нарт ахыр да тюбемейди.

Бир жол Къарашауайны къарт атасы — Дебет, жашындан туугъанны къарыуун, кючюн сынар ючюн гюрбежиге чакъырады. Салтаны къолуна тутдуруп, темирни урдурады.

Жашны къарыуун сынагъандан сора, Алаугъан сауутун-сабасын, тауушлукъ аты — Гемуданы Къарашауайгъа береди. Къарашауай нартланы кёп жортуууларына къатышады, Гемуданы сынайды.

Къарашауайны юсюнден таурухлада жомакълагъа ушагъанлары бардыла. («Къарашауайны эмчек анасы», «Къарашауай бла эмегенле»). Алай болгъанлыкъгъа, Къарашауайны юсюнден таурухланы асламысыны ёзеклери, сёзсюз, эпикалы таурухладыла. Къарашауай нартланы тукъумундан болгъанын кёргозтюр ючюн, тохтаусуз къатыдан-къаты кюрешеди. Кесини муратына жетишир ючюн, тохтамай, махтанчакъ нартла бла чаришледе, уучулукъда, тюрлю-тюрлю жортуууллада болады.

Къарачай-малкъар эпосну бек белгили жигитлеринден бирлери Къарашауайны туугъанын, аны буз тешикте ёсгенин хапарлагъан таурухла — бек магъаналы таурухлагъа саналадыла. Малкъарлыланы бла къарачайлыланы эпикалы чыгъармачылыкъларында Къарашауайны сыфатыны юсюнден таурухлада айтылгъанына кёре, ол батыр адеплиди, уялчакъды, кесини къарууна, кючюне махтамайды.

Халкъ кесини суйген батырыны ёллююн суймейди. «Къарашауай сауду, ёлмегенди» деген таурухда, батыр, кёп заманны жортуууллада болуп, сора аны буз эмчеклери бла ёсдюрген Минги таугъа къайтады.

Минги тауну башында шаудан барды. Аны сууун ичин тургъан ким болса да, ол ёлмейди, не къарт болмайды. Гемуда бла Къарашауай да ол шаудан суудан ичин турадыла да — ёлмейдиле, деп таурухда алай айтылады. Малкъар аузунда «Доммайлыда», Холам-Бызынги аузунда Къарашауайны ташлары деп ташла бардыла.

«Къарашауай чариште» деген таурухда социально магъаналы ауазла да тюбейдиле. Къарашауай жарлы, жаланигач, аты уа «баштакъ» болуп, нартла бедиш этип тургъандыла, аны нартха санамагъандыла. Ол затла таурух заманга кёре тюрленнгенин ачыкълайдыла.

Болса да, Къарашауайны сыфаты бек эртдегиллиди десек, жаңгыллыкъ туююлбюз. Аны эртдегили болгъанын ёмеген тиширыудан туугъаны, буз бутъейде ёсгени кёргозтедиле. «Жарлы», «Жаланигач» деген бедишле, эшта да эпосну ёзегине халкъны историялы жашауунда къулбий айырылгъандан сора киргендиле.

Аны бла бирге Къарашауайны юсюнден таурухлада къарачай-малкъар нарт эпосда демократиялы сезимле терен болуп, кючленип башлагъанлары кёрюнеди.

Къарачай-малкъар нарт эпос Сатанайны, Ёрюзбеки, Сосрукъну, Дебетни, Алауганны эм Къарашауайны юсюнден таурух циклледен къуралады.

Андан сора да Аче улу Ачемезни, Рачикъауну, Гилихсыртанны, Шырданни эм Нёгерни юслеринден бирер сюжетли таурухла жюрюйдюле. Эпосну бу батырларыны сыфатлары кеч къуралгъандыла. Елтюрюлген атасы ючюн акъылбалыкъ болгъунчу окъуна дерт жетдирген жаш пелиуанны — Аче улу Ачемезни юсюнден сюжет къарачай-малкъар эпосда бек белгилиди. Осетин эпосда ол батырны аты Ацамазды, адыг эпосда — Ашамезди.

Бир жол Ачемез ашыкъ ойнай тургъан сабийлени къатларына барады. Аны атасын ёлтюрген Къубаны (бир-бир айтыулада Хубун) атын эшитеди. Юйге къайтып келип, анасына сорады. Ачемезни анасы аны атасын ким ёлтюргенин айтыргъа унамагъанда, анасыны къолун къызыу къурмач бла кюйдюрюп, алай айтдырады.

Ачемезни анасы сабий жашыны Къуба бла урушургъа барырын суймейди. Болса да, кёп кере къысхандан сора, атасындан къалгъан сары атны къайда болгъанын айтдырады. Барып Къубаны табады. Сау юч кюнню тохтаусуз баргъан къаты сермешде Ачемез таза да пелиуанча суратланады. Къубаны ёлтюреди, битеу мюлкюн да алып, жылкъысын да сюрюп, алай къайтады.

Малкъар-къарачай эпосда Ачемезни сыфаты мифология бла байламлы суратланмайды. Аны жашауу керти хапарча алай айтылады. Ачемезни образыны суратланыуу, аны къарыуу, айхай да, кётюртюлюп бериледи. Ачемезни пелиуанлыгъы ол ашыкъланы ууатханда, кесини атасыны атын юйретгенде, суудан ётгенде, Къубаны жылкъысын сюргенде кёрюнеди.

Андан сора да Ачемезни юсюнден таурухда патриарх-юйюр къурулушну кезиуюнде жюрюген адетле кёрюнедиле. Башхача айтханда, малкъар эм къарачай халкъланы жашауларында кеч башланган заман суратланады.

Эпосну батырларындан бирлери Рачикъауду. Ол адыг эпосда ши — Бадынокогъа, Осетин эпосда Безденагъаны жашы — Арахцаугъа, абхазлылада — Нарджоугъа ушайды. Малкъар-къарачай эпосда аны атасы чабакъчы Бёденеди; анасы — Кюлюмханды. Бёденени нартла кеслерине къошадыла, къалынсыз къыз бердиле. Эпосда Бёденени юсюнден энчи таурух жокъду, къысха айтылып къалады. Суратланыуу таза да эпикалыды, жигит деменгили, мазаллы кёргюзтюледди; ол чабакъ тута туруп, аны ызындан эки жыйырма арба, уучу итле биргесине айланадыла. Сауту-сабасы улуу чабакъ ыргъакъладыла.

Кюлюмхан (Сатанайны юй жумушчусу) эртденликде суу алыргъа баргъанлай, аны Бёденеден, къарны болады. Кюлюмхан Сатанайдан жашырын сабий табады. Дебетге кюбюр ишлетеди, сабийни аны ичине салып, Эдил суугъа атады. Бёдене ол кюн сууда чабакъ тута болады. Ол кюбюрню тутады, ачып, сабийни алып, юйюне элтеди.

Алай бла сабий туугъан анасыны къолунда угъай, баш-
ла ананы, атаны къолунда ёседи. Атына Рачикъау атай-
дыла. Таурухда сабий терк ёсенди, анга пелиуан
къарму киргенди дегенден сора, сабийни анда къалай
бегенинден зат айтылмайды. Рачикъауну юсюнден хапар
битеу нартлагъа белгили болады. Рачикъау кеси уа Сос-
рукъ пелиуанны юсюнден кёп иги хапарла эшитгени се-
бенан аны бла танышыргъа таукел болады. Атасы аны
нартлагъа барырын сюймегенди. Болса да, Рачикъау
нартлагъа барыргъа жолгъа чыкъгъанды.

Аны нарт элlege киргени, Рачикъауну юсюнден тау-
рухлада бек сейрлик жерлеринден бириди. Анда пе-
лиуанны сыфаты былай бериледи: сауут-сабасын болма-
гъанча омакъ кёргюзтген — атыны бурнундан ургъан
тылпыуду; чаукала дегени аны атыны аякъларындан
чартлагъан балчыкъладыла; жулдузла — ол а аны юл-
лесинден учхан от жилтинле, аллында жылтырагъан
кюн — кюбеси; сыртындагъы ай — такъыясы... Атны тю-
бюнде секирген къоянла уа — аны чилле къамичесини
учларыдыла...

Сатанай Рачикъауну къонакъгъа бек ариу кёрюп
влады. Келе туруп, аны садакъ огъун экеулен болуп
къолундан алдыла, элтип, темир чюйге такъдыла. Са-
дакъ окъ асыры ауурдан, чюй сынды, окъ да жерге
тюшдю...

Рачикъауну нартлагъа келген жери да малкъар-къа-
рачай эпосда осетин, адыг эпосладача суратланады.
«Безденагны жашы Арахцауну сауутун-сабасын такъ-
гъанда, битеу такъгъычла сыннгандыла»¹. Адыг эпосда:
«Жигит къамичесин чюйге такъгъанда, къамичесини чюй
кётюралмагъанды. Кюбюрге салгъанда — къамичи кю-
бюрню ууатханды».

Сатанай Рачикъауну Сосрукъ бла шагъырей болурун
суюди. Андан сора Рачикъау Алиглагъа барады. Анда
аны от башына олтуртадыла. Эришну башланады. Хар
нарт этген жигитликлерин тюз да болуниганыча айтса,
«агуна» деген чыккырчыкъ кеси аллына ичгиден толуп,
тёгюлгенди. Рачикъау кесини хапарларын айтханда, ич-
ги ол чыккырдан юч кере тёгюлгенди.

Ол эришиуле бошалгъандан сора, тепсеу эришиуле
башлангандыла. Анда да Рачикъау хорлагъанды. Ра-
чикъау тепсерге кезиуню аман тилли Гиляхсыртаннга

¹ В. И. Абзеев. Нартовский эпос, 1945, стр. 79.

береди «Оруслудан туугъандан кезиу алгъандан эсе, мени ёлгеним игиди», — деп, ол андан кезиуню алыргъа унамагъанды. Ол сёзле Рачикъауну ачуландыргъандыла. Былайда Гиляхсыртан нартланы бла Рачикъауну араларына бузукълукъ салыргъа кюрешеди. Болса да нартла барысы да Рачикъауну жанына боладыла, Гиляхсыртан а кьоркьуп къачады. Рачикъау кетип баргъанлай Сосрукъ ызындан жетип къайтарады. Таурухну ахырында Рачикъау бла Гиляхсыртанны бир бирлери бла уруш этгенлери айтылады. Гиляхсыртан Рачикъау бла ачыкъ сермешнуден кьоркьуп, «Чуана» къалагъа къачады, анда бугъады.

Рачикъау Гиляхсыртанны къаладан чыгъарыр ючюн, алдар мурат этеди. Ёлгенча болуп, жерге ауады. Рачикъау ёлгенди деп, Гиляхсыртанга айтадыла. Ол, чыгъып, анга къарайма дегенлей, Рачикъау секирип ёрге турады. Гиляхсыртан къачады. Рачикъау, къуууп, аны эшик юсюне жетип уруп, къылычы бла башыны жартысын кетереди. Гиляхсыртан, Дебетге барып, башына багъыр жамау салдырады. Бир къауум замандан, багъыр жамауун кюн къыздырып, андан ёледи.

Малкъар-къарачай эпосда Рачикъау патриарх обществону ёкюлю болуп суратланады. Ол нартланы жыйын жортуууларына хазна къатышмайды. Жортууулгъа негерсиз жюрюйдю.

Рачикъау ачыкъ сермешледен кьоркьуп, не да къарыууна базынмай артха турмайды. Кишилигин кёргюзтюр ючюн хар заманда сермешге хазыр нартладан бириди. Къарыууна, жигитлигине базыныу ол сифатда чексиз уллуду.*

Таурухда Рачикъау оруслуду деп сагъынылгъаны кеч къошулгъан сюжет къатланыу болгъаны туурады. Алай а ол жаш нартны юсюнден айтылгъан жангыз эки таурухха кёре (ала да бизге толусунлай жетмегендиле) эпосда ол батырны образын жик-жиги бла толусунлай ачыкълагъан къыйынды.

Нартланы юсюнден къарачай-малкъар эпосда атлары аз сагъынылгъан дагъыда бир къауум нарт барды: Девлер, Нёгер, Шырдан, Чюерди, Созар улу Гезох д. а. к. Аланы юслеринден таурухла кеслерини эпикалы магъаналарын тас этгендиле. Жигитлик болдурууну макъамы феодализмни заманында жюрюген чабыуулукъ этиу, ат, мал урлау, дерт жетдириу дегенча адетле бла алышангандыла.

да атлары, тукъумлары белгили болгъан жарлыла, сюрючюде, жалчыладыла. Анга кёре уа бу жомакълада батыр кесини кюрешинде обурчулукъну хайырланмайды. Душманларын акъылыны жютюлюгю бла, кесини тирилиги бла, уста амалла бла хорлайды.

Малкъар-къарачай халкъны турмуш жомакъларыны иги кесегине ханла къошулуп жюрюгенлери белгилиди. «Хан къошулмай жомакъ болмаз», — деп нарт сёз барды. Алай а малкъарлыланы бла къарачайлыланы историяларында, аланы кеп ёмюрлю жашауларында ханла бир заманда да болмагъандыла.

Да сора, ханла фольклоргъа, жомакълагъа къайдан чыкыгъандыла? Ол ат турмуш жомакълада да кесине орун къалай тапханды?

Бизни акъылыбызгъа кёре, бир жанындан «хан» деген ат малкъар-къарачай фольклоргъа башха миллетледен кирирге боллукъду, алай жомакъланы халкъ кесини жашау халына ушашдыргъанды. Экинчи жанындан а, «хан» деген ат, малкъар-къарачай халкъланы бурун заманда къуралыуларына къатышхан миллетледен къалып, фольклорунда жюрюп туругъа да боллукъду. Айхай, биз кёргюзтген затла башдагъы соруугъа толу эм тюз жууандыла не да ахыр кесаматдыла деп айтмайбыз.

Байланы, бийлени, ханланы терсликлери, хорлукълары, къызгъанчылыкълары не да малкёз болгъанлары жомакълада тюзюнлей айтылмайдыла. Болса да, аланы ол затлары жомакъны магъанасында бек ачыкъ эм толу билинеди. «Юч къарындаш», «Хан бла жарлы», «Тауукъну жарлы къалай юлешгенди» деген жомакълада байланы, ханланы къылыкъсызлыкълары кёрюнеди. «Юч къарындаш» деген жомакъда аталары ёлгенден сора юч къарындашха да жазыкъсыныуу болмагъан ханга жалчыгъа барыргъа тюшеди. Хан эки тамата къарындашха уллу къыйынлыкъ жетдиреди. Аланы кичи къарындашлары жютю акъыллы, амалчы болады, къарындашлары ючюн ханга дерт жетдирип, аны юйдегисин жояды.

«Хан бла жарлы» жомакъда хан кесин бек акъыллыгъа санагъанды. «Дунияда болмагъан затланы айтып, мени ким хорласа да, анга жангыз къызымы берликме», — деп, усталыгъын эришге салгъанды. Хан аны хорлаялмагъанланы сыртларындан къайишлик къобаргъанды. Жарлыны эки тамата жашы айтханга уа хан

да атлары, тукъумлары белгили болгъан жарлыла, сюрюючюле, жалчылада. Анга кёре уа бу жомакълада батыр кесини кюрешинде обурчулукъну хайырланмайды. Душманларыни акъылыны жютюлюгю бла, кесини тирлиги бла, уста амалла бла хорлайды.

Малкъар-къарачай халкъны турмуш жомакъларыны иги кесегине ханла къошулуп жюрюгенлери белгиледи. «Хан къошулмай жомакъ болмаз», — деп нарт сёз барды. Алай а малкъарлыланы бла къарачайлыланы историяларында, аланы кёп ёмюрлю жашауларында ханла бир заманда да болмагъандыла.

Да сора, ханла фольклоргъа, жомакълагъа къайдан чыкъгъандыла? Ол ат турмуш жомакълада да кесине орун къалай тапханды?

Бизни акъылыбызгъа кёре, бир жанындан «хан» деген ат малкъар-къарачай фольклоргъа башха миллетледен кирирге боллукъду, аллай жомакъланы халкъ-кесини жашау халына ушашдыргъанды. Экинчи жанындан а, «хан» деген ат, малкъар-къарачай халкъланы бурун заманлада къуралыуларына къатышхан миллетледен къалып, фольклорунда жюрюп туругъа да боллукъду. Айхай, биз кёргюзтген затла башдагъы соруугъа толу эм тюз жууалдыла не да ахыр кесаматдыла деп айтмайбыз.

Байланы, бийлени, ханланы терсликлери, хорлукълары, къызгъанчылыкълары не да малкёз болгъанлары жомакълада тюзюней айтылмайдыла. Болса да, аланы ол затлары жомакъны магъанасында бек ачыкъ эм толу билинеди. «Юч къарындаш», «Хан бла жарлы», «Тауукъну жарлы къалай юлешгенди» деген жомакълада байланы, ханланы къылыкъсызлыкълары кёрюнеди. «Юч къарындаш» деген жомакъда аталары ёлгенден сора юч къарындашха да жазыкъсыныуу болмагъан ханнга жалчыгъа барыргъа тюшеди. Хан эки тамата къарындашха уллу къыйынлыкъ жетдиреди. Аланы кичи къарындашлары жютю акъыллы, амалчы болады, къарындашлары ючюн ханнга дерт жетдирип, аны юйдегисин жояды.

«Хан бла жарлы» жомакъда хан кесин бек акъыллыгъа санагъанды. «Дунияда болмагъан затланы айтып, мени ким хорласа да, анга жангыз къызымы берликме», — деп, усталыгъын эришге салгъанды. Хан аны хорлаялмагъанланы сыртларындан къайишлик къобаргъанды. Жарлыны эки тамата жашы айтханнга уа хан

кюлюп кьойгъанды. Жарлыны кичи жашы дуняда болмагъан затланы юсюнден уста айтып, ханны хорлайды. Къарындашлары ючюн дерт жетдиреди, кызыны алады. «Тауукъну жарлы къалай юлешгенди» деген жомакъда жарлы киши бай хоншусун акъыл бла, тирилик бла, змалгъа усталыкъ бла да хорлайды.

Алай бла турмуш жомакълада жарлыла акъыл бла, уста амал бла кеслеринден кючлюлени дайым озадыла.

Малкъар-къарачай жомакълада кёсени сыфаты кёп къайтарылады. Кёсе — ол халкъ сюймеген образды. Ол хыйлачыды, малкёздю, жазыкъсыныуусуду, алдаучуду. Кесини суратланыуунда ол халкъны жашаууну бир кезнуюнде байлыкъ, жарлылыкъ айырылгъаны бла байламлы болгъаннга ушайды. Нек дегенде, бай да, кёсеча, жарлыны унукъдургъанды, кесини мюлкюнде жалчыланы ишлетгенди. Бай да, кёсеча жарлыны сыртындан «къайишлигини» къобарыргъа хазыр болгъанды. Аны себепли кёсени сыфаты — кечирек заманлада къуралгъан байны (кулакны) сыфаты болур дерчады. «Жашчыкъ бла Кёсе» деген жомакъда жарлы тиширыу жашчыкъны тирменнге жибере туруп: «Жашчыгъым, тирменнге бар, алай, къайда да, хыйлачы, ётюрюкю кёсе тирменчи болгъан тирменнге барма», — деп жашына алай юйретеди. «Юч къарындаш бла Кёсе» деген жомакъны сюжети да алайды.

Жашланы аталары ёле туруп: «Не да болсун, Кёсе адамгъа жалчыгъа тохтамагъыз», — деп аманат этеди.

Кёсе, кесине хайыр алыр ючюн, тап тюшюрюр ючюн не тюрлю хыйлалыкъла, алдаула этип кюрешсе да, ахырында жомакъны тюз жигити — жарлы жаш хорлайды. Малкъар-къарачай халкъны жомакъларында чам сюжетлери танг кесекдиле. Аллай жомакълада эфендиле, дин къуллукъчула, халкъны жашаууна бузукъчулукъ этгенле малкёзле къаты терсленедиле. Нек десенг, эфендилени айтханлары бла этгенлери бир бирге келишмейди. «Эфендини айтханын эт да, этгенин этме» деген нарт сёз анга шагъатлыкъ этеди. «Эфенди бла шыйых къабыр» деген жомакъда эфенди кесини ёлген эшегин жерге басдырып, ол шыйыхны къабырыды деп, халкъны алдап, ахча жыяргъа кюрешгенди.

Андан сора да къарачай-малкъар фольклорну сатира жанын Насра Хожаны чам хапарлары, самаркъаулары кючлейдиле. Хожаны кысха, жютю, аны бла бирге уа кюлкюлю хапарларында артыгъыракъ да бек къадиле,

эфендиле, дин кьуллукъчула, ётюрюк айтып, халкъны алдагъанлары ючюн, ала кёзбау этгенлери ючюн, ултха алгъанлары ючюн, жарлыланы тонагъанлары ючюн терслендиле, сатираны отуна тартыладыла.

Фольклорубузну бек жютю, бай жанрларындан бирлери нарт сёзле бла элберледиле. Халкъны чыгъармачылыгында нарт сёзле уллу жер аладыла, бек эркин жюрюйдюле. Ала халкъны жашауундан сюзюлюп, сыгылып алынган, кысха айтылып, шарт бир магъананы ачыккълагъан, тюз эм терен оюмлу сёзледиле. Ала халкъны жашауунда тюбей келген затладан алынып жарашдырылгъандыла, жашауда ахшы затланы багъалагъандыла, сакълагъандыла. Кемчиликлени уа кьоратыргъа, жашаудан тыш этерге болушхандыла, халкъ фольклоргъа кьошулгъандыла. Нарт сёздеде туугъан журтха кертчиликке, аны суймекликке, батырлыкъгъа артыгыракъ да бек хурмет этиледиле. «Тойгъан жерден туугъан жер татлы», «Башха жерде солтан болгъандан эсе, кеси элингде олтан бол», «Жигит элде тууар, тюзде ёлюр», «Жигит эл ючюн тууар, эл ючюн ёлюр». Аны бла бирге уа кьорккъакълыкъ, эринчеклик, хомухлукъ сёгюледиле. «Кьорккъакъ этегинден, женгинден да кьоркъады», «Ашда — бёрю, ишде — ёлю», «Ишлемеген — тишлемез», «Эртде тургъанны эркек аты тай табар» д. а. к. Танг кесек нарт сёз тенгликни, шуёхлукъну, биригнулюкню юсюндендиле. «Бирликде — тирлик», «Тенг болсанг — тенг бол, болмасанг — кенг бол», «Жекген атынг тай болса да, жашагъан элинг бай болсун» д. а. к.

Бурун заманлада байланы бла урунган халкъны арасында класс чюйреликлени, байла халкъгъа сынатхан кыйынылыкъланы, аланы жутлукъларыны, аденсизликлерини юсюнден халкъ кёп нарт сёз жарашдыргъанды. «Бий билгенин кьул да биледи, айтыргъа аузу жокъ»; «Бай хакъын бергинчи, жарлы жанын берир», «Ауругъанны сау билмез, ач кьарынны токъ билмез» д. а. к. Быллай нарт сёздеде жарлыланы бла байланы арасында жюрюген жарашыусузлукъ ачыкъланады.

Урунган халкъ динни юсю бла жашауда жюрюген терс ишлени — эфендилени, моллаланы, диннге кьуллукъ этгенлени терсликлерин, хыйлачылыкъларын, жахилликлерин, кеслерине табыча оноу этгенлерин нарт сёзлеринде кёргозтгенди. «Молла, аш кёрсе, кьуранын унутур», «Жарты молла дин бузар», «Эфендини айтханын эт да,

этгенин этме». «Эфендини сёзю кьутлу, кёзю жутлу»
д. а. к.

Элберле кеслернин кьуралыуларына кёре, нарт сёз-
леча, фольклорну энчи жанрына саналадыла. Элберле
халкьны арасында терк оюмларгъа, эслерге, жютюлю-
гюн кёргюзтюрге эришиуча алай жюрюгендиле. Аллай
оюнну бир кьауум адам экиге бёлюнюп, бир бирлери
бла не да эки адам бир бири бла ойнагъандыла. Хор-
ланган эл не да элле бергенди. Элберле, кьуру оюн-
дан сора да, жашауну, табигъатны урунууну юсюнден
бир бирлерине жашауда келишмеген затланы соруп,
адамны эслилигин ёсдюргендиле. Сёз ючюн, «Суугъа
кирсе минг болады, суудан чыкьса бир болады», (Ат
кьуйрукъ), «Къарангы бауда акъ кьозула» (Тишле),
«Бир атым барды да, бойнун бурмай суу ичмейди»¹
(Къумгъан), дагъыда аны кибик кёп тюрлю элберле бе-
гирек да ёсюп келген тёлюню сезимин, жашау, табигъат
ангылаун ёсдюрюрге болушхандыла.

* * *

Халкьыбызны кёп тюрлю жанрлада уллу жыр бай-
лыкълары барды: тарых-жигитлик жырла, жортууул
жырла, урушну юсюнден жырла, социальна-класс кю-
решлени юсюнден жырла, урунууну, лакъырда-чам этиу-
ню юсюнден, ийнарла, сюймеклик лирика жырла — ма
санагъан заманда къарачай-малкъар жырланы бир кьа-
уум уллу жанрлары. Андан сора да, магъаналарына кё-
ре, алгъыш, къаргъыш жырла, бешик жырла, сарнаула,
кюйле бардыла.

Къарачайда бла Малкъарда жыр деген сёз халкь
жырланы битеу жанрларын бирикдиреди. Халкь жыр-
ланы бир кьауумлары халкьны урунуу ызын, жашау
халын, бирлери халкь кесини эркинлиги ючюн къалай
кюрешгенин, башхалары уа кьууанчын, бушууун, кьый-
ынлыгъын, зауукълугъун кёргюзте, халкьны биргесине
жюрюгендиле.

Энди жырланы барысын, кьайсы жыр кьайсы ёмюр-
де не заманда жарашдырылгъанын, ким жарашдыргъа-
нын шарт тохташдырыгъа онг жокъду. Ала тюрлю-
тюрлю ёмюрледе, бир кьауумлары бек эски, бир кьауум-

¹ Былайда эм мында арысында да нарт сёзле «Малкъар нарт
сёзле», «Къарачай нарт сёзле» деген китапладан алынгандыла.

лары уа аладан кечирек жарашдырылгъандыла. Къарачай-малкъар жырланы, аланы къуралгъан ёмюрлернин юсюнден, кесини биринчи оюмларын И. Урусбиев айтып, XIX ёмюрге С. И. Танеев жазгъанды эм да къауумлагъа юлешгенди. Биринчи къауумгъа ол бек эртдегили Онай, «Инай», «Долай» деген урунууну юсюнден жырланы бла уучуланы жыры «Апсатыны», экинчи къауумлагъа нарт батырланы жырларын, ючюнчю къауумуна — «Эски жырланы», «Тарых-жигитлик жырланы», ахырында, тёртюнчю къауумгъа — «Жангы жырланы» санагъанды.

Жырлада малкъар-къарачай халкъланы бурун заманда жашаулары не жаны бла да къыйын болгъаны айтылады. Халкъ, къолуна сауут алып, кесини туугъан журтун, эркинлигин душманладан кёп кере къоруулай келгени кёрюнеди. «Таулу халкъланы тарыхлары къалам бла жазылмагъанды. Аланы тарыхлары къамала бла, оракъла бла, атланы туякълары бла, сын ташла бла жазылгъанды. Таулуланы жырлары шакъы бла угъай, жиямукъла бла, къан бла жазылгъандыла», дегенди Дагъыстанны халкъ поэти Расул Гамзатов. Ол сёзлени кертилиги — артыгъыракъ да тарых-жигитлик жырлада туура кёрюнеди. Алада керти да халкъны жашауунда болунган ишлени юсюнден айтылады. Миллетлени эркинлиги, жалынчакъсызлыгъы ючюн кюреш суратланады.

Къарачайлыла бла малкъарлыла кеслерини эркинликлери, жалынчакъсызлыкълары ючюн, алагъа таймаздан чабыуулдукъ этип тургъан душманлагъа къажар, къан-жан аямай кюрешгенлери «Аче улу Ачемез» деген жырда айтылады. XV—XVI ёмюрледе Къырым ханла малкъар-къарачай халкъланы уучлап, Къабартыгъа чабып, зулмулукъ этип тургъанлары белгиледи. Къырым семенеге къажар чабыуулда халкъны эркинлигин къоруулай, къарачайлы эм да малкъарлы жашла уллу жигитликле этгендиле, алагъа къажар кюрешде дайым Къабарты бла бирге болгъандыла. Халкъ ол кюрешледе болдурулгъан хорламланы Ачемезни аты бла байламлы этеди.

Халкъы ючюн, аны эркинлиги ючюн кюрешген адамланы жигитлик, батырлыкъ ишлерин халкъ унутмайды, анга кесини ёкюлюнеча къарайды, ыспас этеди, атларын жырларында сакълайды. Халкъны Ачемезге этген ыспасы жырда былай айтылады:

Эй, эй, жаталмадың Жанёлмезни * кьойнунда, дейди, ой.

Ой, алай да кьойнунда, ой.

Мыллыгынг жатады улуу чегетни бойнунда.

Ой, хо-орай да-да, ой!

Эй, эй, ханны салдырдыла балас чанагъа, дейди, ой.

Ой, балас чанагъа уа, ой.

Эй, ыспас болсун Ачемезни тапхан анагъа.

Ой, охо-о-рай-да, ой.

Жигитлик болдургъаны ючюн, Аче улу Ачемезге халкъны ыразы болгъаны жырда толу эшитиледи. Ол а кюреш жалан да жигитни кеси ючюн угъай, миллетни иши ючюн болгъаныны белгисиди. Аны бла кьалмай, жырны ёзегин ууучлаучулагъа кьажау кюрешде, адамла биригиулю болургъа керекдиле деген ниет кьурайды.

Тарых-жигитлик жырладан дагъыда бирлери «Татаркъан» деген жырды. Ол жырда да кьарачай-малкъар халкъланы жашауларында болунган затла айтыладыла. Душманла бла сермешледе, улуу батырлыкъла кёргюзтгени ючюн таулу жигит Татаркъан махтаулыкъ бла, суймеклик бла айтылады. Халкъ анга махтау, ыспас бергени бу тизгинледе кёрюнеди:

Алгъыш этдиле Татаркъаннга эрле, кьатынла,

Ой, тай-тай, рай-да-ра.

Кёп туусун кьарачай элге Татаркъан кибик батырла.

Ой, тай-тай, рай-да-ра.

Насыпны кьайтарды ол Кьарачай элине.

Ой, тай-тай, рай-да-ра.

Халкъны эркинлиги ючюн кюрешген жигитлеге махтау, ыспас берилгени, алгъышла этилгени бла бирге, эртдегили жырланы кёплеринде бушуу ауазла, тарыгъуу макъамла эшитиледиле.

«Сарыбий бла Кьарабий», «Азнауур», «Зауурбек» дегенча малкъар халкъ жырлада да бир жанындан, батырлыкъ ишле этилгени хапарланады, экинчи жанындан а, аманлыкъчыла кьошлагъа чабыууллукъ этип, мал сюргенде, кьуууп, малны кьайтарабыз деп ачыгъайла мудахлыкъ, бушуулукъ бла айтыладыла. Феодализм

---

* Жырны башха тюрлю айтылыуунда Ачемезни кьатыныны аты Боюнчакъды.

тохташхандан сора байла, бийле, бютюн да байыгыр ючюн, хоншу тукъумланы малларына, мюлклерине, ёзге ырысхыларына сугъанакълыкъ этип, аланы къошларына чаба туруучулары кёп жырлада айтыладыла. Чабьюул жырла феодализм заманы эстетикасына кёре жарашдырылгъандыла. Аны себепли ол жырлагъа толусулай тарых-жигитлик жырла деп айтырча туююлдо. Аланы ниет-культура магъаналары керти да, тарых-жигитлик жырладача, терен да туююлдо. Кеслери да болгъан ишни юсюнден жазылгъан балладагъа ушашдыла, жанрлары уа — кюйлеге, сарнаулагъа жууукъдула.

Болса да, бир жанындан, ол жырлада жигитликни юсюнден фольклорну традициялары феодализмни кезиунде да ёсюп баргъандыла, аны тематикасын байыкдыргъандыла; экинчи жанындан, эпикалы жырла кеслерини эстетика, юйретну магъаналарын сакълагъандыла, жигитлик, батырлыкъ махталгъанды.

Андан сора да, феодализмни заманында урунган халкъны жашауундан аны экономикасындан, этнографиясындан кёп ишанла жырланы юсю бла ачыкъландыла. Аны себепли малкъар-къарачай поэзияда ол жырланы эсге алмай къояргъа жарамаз. «Бекмырзала, Къайсынла», «Загоштокъ улу Чёпеллеу», «Къайтукъ улу Сары Асланбек», «Дюгер Бадинаты, Малкъар Басияты», «Къанукълары» деген жырла барысы да биз башда эскертген жырланы къауумундандыла. Жырланы атларына къарагъан заманда окъуна, ол жырланы жигитлери, хазна къалмай барысы да, таулу байладан, бийледен болгъанлары ачыкъланып къалады. Аланы санында малкъар-къарачай феодализм бла бирге жортууулагъа къабартылыла, осетинлиле да къатышхандыла.

Жортууулла биреуню тонар мурат бла къуралгъандан сора да, махтаулукъ алыргъа, жигитлик кёргюзтюп мурат бла да бардырылгъандыла. Аллай жырлада кёп тюрлю къыйынлыкъла, къоркъуулукъла тюберик жолгъа чыгыуну ёхтемликге санап, жортууулда уа махтау алыргъа кюрешну суратланады. Сюжетни баш ишанларындан бири, адетде болгъаныча, жортууулгъа негер сайлау, сермешде айыплы болгъандан эсе, ёлюмге хазыр туруу болады. Жырны батырыны ёллюю не да хатасыз сау къаллыгы жыр башланганлай окъуна белгили болады. Нек десенг, жыр, жомакъча, жубануу, эрикгенин кетерну болмай, халкъны къадарыны юсюнден сагъыш

этдирир ючюн айтылады. Сёз ючюн, «Бекмырзала,
Къайсынла» деген жыр:

Аталары Жабо бийи, ой сормалла,
Сормасала да, была бу жол онгмалла.

деп, башланады да, тынгылаучула бушуулу хапаргъа
тынгыларгъа хазырланадыла. Андан ары жырда жигит-
лени бир бирлери бла сермешнуулери, сермешген заманда
аланы халлары, бир бирлери бла сөлешгенлери, бири
бирине айланып айтханлары, къаллай душманланы
къоркъуулу, къоркъуусуз болгъаны («Къанукълары»,
«Къайтукъ улу Сары Асланбек») суратланады.

Жырны жигитни махтау, нарт эпосдача болмагъан-
лай, анга жиляу, жарсыу формада бериледи, аны этген
жигитни жигитлиги бушуу бла кючлендирилип махта-
лыннганы ючюн, халкъны аллай жортууул магъаналы
жырлагъа къарамы, акъылы эки тюрю болгъаны ар-
сарсыз белгиледи. «Чабыууллукъ бла тюшген ырысхы,
мюлк, чабыууллукъ бла кетер», — деп халкъ сёз барды.

Аманлыкъ бир жанына аман болуп къалмайды, то-
налгъаннга да, тонагъаннга да хатады. Халкъ кесини
жырларында ол тюзлюк ниетни дайым чертеди.

Эникалы жигит кесини этерик ишине арсар не да
гурушха болмайды, жырны жигити уа чабыуулгъа ба-
рырны аллында кёп сагъыш этеди, арсарлыгъы, кеси
кесине ийнанмаулугъу да болады. Юлгюге: «Чюелди»
деген жырны жигити юйюнде кёп иши болгъанын сыл-
тау этип, алгъа жортууулгъа къатышыргъа суймегенин
билдиреди:

Сыйлы къонакъларым, мени жанларым,
Бу жол мени талпынмайла санларым,
Мал суйсегиз, мен сизге мал берейим, ойра,
Жесир суйсегиз, жесирле берейим, ойра.

Чюелдини ала бла жортууулгъа барыргъа унамагъа-
ны, «къонакъланы жанларына» тиеди. Ала ырысхы излеп
угъай, Чюелди кеси алагъа жортууул иёгер болурун ти-
легенлерин билдиредиле...

Чюелди дагъыда къайтарып атасындан тилегенинде:

Балам, бу жол барырынгы суймейме, ойра,
Барсанг, сау келирмисе, билмейме, ойра,
Болса да, бар, аман жандан бет ахшы, ойра,—

деп атасы эркин этеди.

Чюелди ат тутаргъа жылкыгъа иеди. Ат да жону болмазлыгъын айтады. Алай аты айтханын Чюелден букъдурадыла, ол жолоучулукъгъа кетеди. Кафурген къаланы уруш бла алгъанда, битеу халкъны тонани эдиле. Тонагъан ырысхыны да алып, ызларына айтып келгенлей, ногъайлы башчы сокъур Шидакъ дияча» къуууп жетди. Чюелди сюрюп келген адамдын къояды, бек къаты уруш башланады.

Барды Чюелди, сакъ жауун ургъанлай, ойра,
Эки къауум бир бирине чапдыла, ойра,
Къылычлары эт шаугютле къапдыла, ойра,
Къыш — къош кибик, къылычлары чакъдыла, ойра,
Кенг майданда къан ырхыла акъдыла, ойра,
Аслан Чюелди сау аскерин жойду...

Къаты сермешну болгъан ёзенде, жангыз Чюелдиден ора саулай эки жанындан да адам къалмады, къырылдыла. Хорлауну къууанчын айтыргъа Чюелди адам тапмады. Аны себепли хорлау махтаулу болмады. Алай бла Чюелди, жашаудан умутун озюп, аны алай нек этгени ангылатыргъа онг болмагъан иш этеди. Болса да сырны сюжетини баргъанына кёре, жигитни ол таукелни эртдеден хазырланып эди. Душманланы жыйынынан, адам эслемей, сау къалгъан, жангыз къалгъан тартха элтип кесини къылычын береди эм башымы кес, ора бизни хорлагъаныбызны барып ханынга айт деп, илейди.

Жырны былай бошалгъаны бек сейирди, ангылашынмайды, адам ийнанмазча тауусулады. Не ючюн десенг, жырны батыры Чюелди чабыууллукъгъа башчылыкъ этеди, жауларын къырады, хорлау болдурады, малны сыйырады. Ол болдургъан хорламла, аны душманларына (ёлмей къалгъанларына) белгили болмайдыла. Ол а жырны сюжетин бурушдурады; хорлау ачыкъ сермешнуде, къаты урушлада алынмагъанлай, бугъуп туруп, жашырын чабыууллукъну себебинден болдурулгъанга ушайды, жигитни жигитлиги кёрюнмейди. Жырны жигит ызы, ишанлары тас боладыла.

Жортууул аман ниет бла болдурулгъанча, урушхан заманда эки аскерни да къырылгъаны Чюелдини терслигинден болгъанча, кёрюнеди. Аны терслиги ючюн къарт дерт жетдиргенча болады.

Жигитлик этну тарых жырланы кёплеринде тюбей-

ди. Сѣз ючюн: «Умар», «Хасаука», «Хож» деген жылада XIX ъмюрде патчахлыкъ Россия кавказ миллетле эркинликлерин жокъ этип, жерлерин алып ючюн бардыргъан урушлада, халкъ кесини эркинлиги, туугъ жери ючюн патчахны кючлю аскерине къажау сюели къаты уруш бардыргъанды. Ол жырлада жалаң жырны жигитини жигитлиги суратланып къалмайды кесини эркинлиги ючюн кюрешген халкъны жигитлиги да суратланады. Аны бла бирге уа ългенлеге этилген сарнаула, бушуу ауазла эшитиледиле. Андан сора «Хасаука», «Умар» деген жырлада, бир жанындан миллет-эркинлик ючюн кюрешге кѣтюрюлюу, экинчи жанындан — урушну халкъгъа къажалулугъу суратланадыла. Жырны жигити Умар эпосну батырына ушайды. Мында жигитлик хапардан сора да лирика ауаз кючл эшитиледи. Анда урушда ългенле ючюн сарнаулары, тартыгыулары сѣзлери тюбейдиле.

Башда жырланы къауумуна 1877—1878 жыллад болгъан орус-тюрк урушну, 1904—1905 жыллада болгъан орус-япон урушну юсюнден этилген жырланы къошаргъ боллукъду. Алай ол жырлада уруш тюзлюк ючюн бардырылгъанды деген ауаз жокъду, алада социальный макъам эшитилип башлайды, халкъ кесини тарыхында урушланы социальный магъаналары болгъанын ангълайды. Халкъны ахшы жашларын кеслерини сейирлер ючюн тонау урушлагъа сюрген байланы кѣрюп болмаулыкъ, уруш болдургъан кыйынлыкъла, солдатланы туугъан жерлерине тартдырыулары, аланы урушургъа сюи мегенлери айтылады.

XIX ъмюрде малкъар-къарачай элде феодал къурулуш тамам тохташхандан сора уллу юйюрле юлешине, чачыла тебирейдиле. Байла, бийле, аланы мырта-закълары жарлыланы унукъдурууну жангы амалларын жарашдырадыла. Аны себепли халкъ жырла класс магъана аладыла, жашауда тюзлюк болмагъаны ачыкъланады, терсликлени, законсузлукъланы кѣргюзтген жырла къураладыла. Ол жырлагъа халкъ батырланы атлары аталады.

Социальный кюрешни юсюнден халкъ жырланы («Къанамат», «Гапалау», «Атабийни жыры», «Баракъ», «Азнор») хар биринде жалаң да жашауда болгъан терсликле айтылып къалмайдыла, къалай кюрешгенлери суратланады; аны бла бирге уа ол заманда тау элде тохташхан жамауат-жашау болумла кѣрюнедиле.

«Баракъны» жырында халкъ жигити Баракъ кѣп терсликери ючюн Абуковха дерт жетдирирге абрекке чыгып кетеди. Баракъны Абуковлада жалчылыкъда кѣпжыллыкъ кюреши жырда башдан аякъ саналады. Ахырында, Абуков Баракъгъа кѣп кыйынлыкъла жетдиреди, ызы бла аны Сибирге жибереди.

Баракъча, халкъны тюзлюк ючюн кюрешген жигитлерин сибирге жиберну Азнор, Къанамат кибик, кечирек жарашдырылгъан социально жырлада да айтылады. «Къанаматда» терсликни кѣтюралмай, абрекке чыкгъан Къанаматны сыфаты бериледи. Ол алгъа тутмакгъа тюшеди, андан къачады. Кѣп заманланы таулада бугъуп айланады. Къанаматны къачып айланган кезиунде сынагъан кыйынлыкъларыны юсюнден былай жырланады:

Сау жети жылны да мен Морх башында тургъанем,—
Ой, нинаныгъыз а, кийикле бла къош болуп,
Ит бийле бла ачы къазауат этерем,
Акъбаш къамама да эки къолум бош болуп.

Къанамат элге къайтханлай, аны да, нѣгерлерин да ѳлтюредиле. Жырны ахыры сарнау бла бошалады. Къанаматны аты уа халкъны эсинде халкъ жигитча сакъланады. Аны юсюнден жыр битѳуе тау элге жайылады.

«Атабийни жыры» балладача жарашдырылгъанды. Анда жигитликни юсюнден хазна сагъынылмайды. Болса да, къачан эсе да тау элени биринде жарлы таулугъа жетишген терслик, артыкълыкъ толусунлай айтылады.

Къарт Атабий талай жылны бийни жалчысы болуп тургъанды. Ол бийни жашлары Атабийни эки къызын да, малны сатханча, сатхандыла. Атабий дертин алады, жашланы экисин да ѳлтюреди. Эртденликде аны хапары элге жайылгъанда, Атабий, ѳлмуден къоркъмай, былай айтады:

— Башха адамны жокъду мында хатасы,—
Деди,— менме бу къайгъыны атасы.

Атабийге, адам жаныуаргъа этмезча, — аллай кыйынлыкъ жетдиргендиле, аны эки эмиликни къуйрукъларына тагып, азаплыкъ бла ѳлтюредиле.

«Баракъ», «Азнор», «Атабий» деген жырлада, бийле бла къулла айырылгъынчы, къулла башларына эркин

болгъунчу, къарыулу къарыусузну мал бла тенг этип, инсанлыгъын малтагъан, даражасын чёкдюрген, сыйсыз этген кезиуле суратланадыла.

Къарачай-малкъар тарых-жигитлик жырланы бир къауумларына абрек жырла деп да айтылады. Болса да, абрек жырланы жигитлери терсликни, жашау къыйынлыкъны жаратмай, тюзлюк излеп, башларын тауда-агъачда кечиндирип айланган адамладыла.

Класс кюрешиу ачыкъ суратланган жырладан бири — «Гапалауду». Эшта да, ол жыр къул жегиу адетле жокъ этилип, сюрю, чаллыкъ, отлау жерле юлешингенден сора этилинген болур. Ол заманлада малкъар-къарачай элдеде башланган элли къозгъалыуланы ауазы эшитиледи. Анга кёре уа жырда «Баракъ», «Къанамат», «Къара-Муса» деген жырладача, бир адамны кюреши сагъынылып къалмай, болунган ишге, саулай жамауат болмаса да, талай адам къатышханы кёрюнеди.

Малкъар-къарачай фольклорда, турмуш, лакъырда, суймеклик, бешик жырла, аны кибик ийнарла уллу жер аладыла. Ол жырлада да халкъны жашаууну тюрлю-тюрлю кезиулерини, кюйлени, суймекликни, юйюрюню не да башха-башха адамланы энчи халларыны юсюнден айтылады. Турмуш жырланы къуралуу, жарашдырылыу формаларында уллу башхалыкъ табарча туююлду. Аланы поэтикалары, сюжетлери, композициялары уруш не да тарых жырладача не да алгъышладача бир кибиклей турмайдыла. Бютюн да суймеклик жырла-ийнарла жанр жаны бла къаты байламлыдыла. Сёз ючюн, сарнаула, таралуула суймеклик жырлача къуралгъандыла; ол жырлада алгъышны-къаргъышны, масхараны-чамны ишанлары эркин жюрюйдюле.

Бешик жырлада лакъырда жырланы, келин келгенде этилген алгъышланы, тилеклени не да оюн-чамланы сёзлери тубейдиле. Андан сора да ол жырланы жашау бла келишгенлери аланы магъаналарын бир бирге жууукъ этеди. Къалай бла десенг, алада хар кюн сайын адамланы жашауларында таймаздан тубей тургъан затланы юсюнден айтылады, белгили болумла суратланадыла. Жырны магъанасы жашау белгилеген затланы болушлукълары бла ачыкъланады.

Суймеклик лирикада кюйле, ийнарла, эки суйгенни бир бирлери бла эришиу халда айтылгъан жырлары, сарнаула, къаргъышла тубейдиле. Суймеклик лирика-

ны ол ийналарын хар халкъны фольклорунда да табар-
гъа боллукъду. Аллай жырланы эскилерине, эртде жа-
рандырылгъанларына жангылары да къошула, жырла-
на, саны ёсе барады. Быллай лирикада тишируланы
чыгъармачылыкълары аслам жер алады. Аллай жырла-
гъа ийнарла дейдиле. Болса да, суюмеклик жырла бла
ийнарла бир тематикадан болгъанлыкъгъа, аланы айты-
лыу формалары башхаракъды. Ийнарны бла суюмек-
лик жырны башхаракъ айтылыуларын белгилей, къа-
рачайлы алим Хубиев Магомет былай жазады: «Сую-
меклик жырны бла ийнарны башхалыкълары барды,
аланы эксине да бирча къараргъа боллукъ туююлдо,
ол угъай эсенг, ийнар айт деген болмаса, ийнар жырла
демейдиле»¹.

Андан сора да, ийнарла барысы да бир макъам бла
жырланадыла, ахырына дери ийнарны сюжети бир бол-
майды, суюмеклик сезим тынгылагъаннга толусунлай
ачыкъланады. Ийнар айтханда эки суюген кезиу-кезиу
бир бирлери бла эришгеннге келишеди. Ийнарла тёртю-
щер тизгинден къуралып, биринчи эки тизгини, хазна
къалмай, бирча айтыладыла, ахыр эки тизгини а сую-
мекликни толу магъанасын ачыкълайды. Ийнарлада
рифмала, жигитлик жырладача болмай, бир кибикдиле.
Сёзлери къысха эм ачыкъдыла.

Ийнар айт дейле, ийнар дейле,
Мен ийнар айта билмейме.
Мен ийнарымы кимге айтайым,
Ариучугъуму кёрмейме.

Суюмеклик жырлада суюгенин жууукъларындан, ах-
луларындан, кесини къыз тенглеринден жашырып тур-
гъан къызны тансыкълыгъы, суюгенине термилиюу су-
ратланады. Бурун заманлада таулу тишируу кеси ба-
шына эркин болмагъынын айта, къыз, жырында жо-
рек къыйынлыгъын кёргозтюрге, эркинсизлигини ачыуун
алай бла унутургъа кюрешгенди.

Суюмеклик лириканы дагъыда бир энчилиги барды.
Суюмекликни юсюнден бек белгили жырланы, сёз
ючюн, «Айжаякъ», «Кулина», «Кемисхан», «Акътамакъ»
деген жырланы алып окъуна къарасакъ, къыз суюген

¹ Хубийланы Магомет. Қъарачай-малкъар совет халкъ
жырла. Ставрополь китап издательствону Қъарачай-Черкес бёлюму.
Черкесск, 1969, 134 бет.

жашына не да жаш сүйгөн кызына жырлаган заманда, аланы сөзлеринде бир бирге лакырда халда айтылган кыргышла тубейдиле. Аллай кыргышла асламысында сүймеклик сезимни кючлендирип муратда айтылады. Ол шартны биз «Гошаяк» бийчени жырында», «Айжаякда», «Алийни жырында» толусунлай кёрюрге боллукбуз.

Халкыны лирика поэзиясында кюйле да уллу жер аладыла. Кюйле жалан да сүймеклик бла байламлы болуп кяалмайдыла. Ала урушлада ёлген, тас болган жашланы юслеринден не да халк сүйгөн адам ажымлы жбюлганда да этиледиле. «Гошаяк бийчени кюйюнде» былай айтылады:

Кел, Кырачач, Кыра ташха барайык,
Жилэй-жилэй, Кыра ташны жарайык,
Кыаншау бийим келе эсе, кыарайык,
Мухур тюзден келгенлеге сорайык.

«Акбийче бла Рамазан», «Акбатый», «Зарият» деген жырла да кюй, сарнау маганада кюралгандыла.

Сүймеклик жырланы сюжетини кюралыуларын тохташдырган бек кыйынды. Аланы сюжетлери экеуленни бир бирге сүймекликлерин хар не жаны бла да толу, ачык айтыу болады. «Акытамакыны» жырында атланы аяк тауушлары, тууган жерни табигат ариулугу, сүймекликни сезими, макъамы уста бериледиле. «Мин, Акытамак, фыйтонга» деген сөзлени бир ненча кере кыайтарылып айтылганлары жырда кыуанчлы ауазны кыурайдыла.

Акытамакыны сүйгени, насып анга сүймекликни юсю бла келгенине кыууана, айтады:

Таулада тогъай салмасам,
Тюзде фыйтон бла бармасам,
Эй-эй, жерде обурла ашарла сени,
Хауада мекям салмасам.

Сүймеклик жырланы бир кыауумунда романтика кючлюдю («Акытамак», «Гокка»); бир кыауумунда уа лирика сезим кючлюдю. («Айжаяк», «Кемисхан»).

Сабий бешик жырла да бизни фольклорда аз туйюлдюле. Ала урунууну, адетлени, жашауну юсюнден жырладача, халкыны адет поэзиясыны жорукларына бойсунуп, бек эртдегили заманладан бери жюрюйдюле.

Аланы кѣуралыу формаларында — урунууу алгъыш жырладан уллу башхалыклары жокъду.

Бешик жырланы макъамларында, аланы сѣзлеринде, сабийни анасы кесини сабийни хар тюрлю ахшылыкъ болурун излейди. Аны бла бирге уа — сабийни туугъаны халкъгъа уллу ахшылыкъ, рахатлыкъ, берекетлик, жашау тынчылыкъ келтирсин деп тилейди.

Уллу усталыкъ эм суймеклик бла жарашдырылгъан, жашауу сюерге, сыйларгъа юйретген, чам этип кѣууан-дыргъан, тамашалыкъ санаула, терк айтымла, кысха жомакъла — ала барысы да сабийлеге жоралангандыла. Сабийле жомакъгъа, жыргъа, алгъышха тынгылай, аланы магъаналарыны юсюнден сагъыш этгендиле, кѣрген эшитген затларын эсде тутаргъа юйренгендиле.

Бир жангыз чыгъармада окъуна жашауу, табигъатны, малланы, жаныуарланы юслеринден хапар барады.

Бара-бара, жюи тапдым,
Жюнино ичинде таракъ тапдым,
Таракъны ынагъа бердим,
Ынна манга баппу берди,
Баппуу итге бердим,
Ит манга кючюк берди...

«Эртде биреу бар эди», «Чуу-чуу, чуу ала», «Дуркъудуркъу» деген сабий жубатыргъа жюрюген оюн жырчыкъланы не да «он беш, он беш, он беш» дегенча санаучукъланы эсде тутаргъа кыйын болмай, тап жарашдырылгъанлары халкъ чыгъармачылыкъны байлыгъын кѣргюзтедиле.

«Жѣрме», «Голлу», «Боз алаша», «Сандыракъ», «Шаурдатны къалагъы» оюн, кюлкю, чам жырладыла. Ол а къарачай-малкъар халкъланы, оюн, кюлкю, чам культурасы кѣп тюрлю жашау болумлада хайырланылып тургъанына шагъатлыкъ этеди. Ол культураны бир-бир формалары халкъны мажюсю заманда жашауундан къалгъанларыны юсюнден кѣп шартла айтдыла. Сѣз ючюн «Голлуда», «Чоппада», «Озайда», «Тепанада» чамла, кюлкюле, оюнла азмы тюбейдиле! Андан сора да «Жѣрме» деген жыры бир ненча тюрлюсю барды. Жырда айтылгъан жѣрме бусагъатда биз билген жѣрге ушамайды. Аны:

Тыш чегиси жети арбагъа
Жюк болады, ой, ой,
Аны урлагъан дуниядан
Тюп болады ой, ой...

Тас болгъандан сора уа аллай «уллу жёрме» къалай тас болгъанды дегенча, аны сау бир аскер излейди. Айхай да, ол жыр чам, оюн жыр болгъанына ишек жокъду. «Озай» деген чам жыр да анга ушайды. Аланы экисинде да сёз ашны, сыйлауну юсюнден барады. Эки жырда да адамны айыплы этген, аны намысын чёкдюрген жутлугъу, къызгъанчлыгъы чамгъа алынып, айыпланады.

Октябрь революциягъа деричи халкъ жырчыла, кеслерини жырларында жашауда болгъан терсликлени ачыкълагъандыла. Алаңы жырларында тюзлюксюз дунияда жарлыны кюню такъыр болгъаныны юсюнден айтылгъанды.

Жырланы ол ишанлары Малкъарда — К. Мечиевни, И. Эттеевни, Къарачайда — А. Жанибековну, И. Семеновну жырларында бек ачыкъ сезиледиле.

Совет власть тохташып, къарачай-малкъар халкъла баш эркинлик алгъандан сора уа, эски заманны терсликлери сёгюлгенди, эскини мудахлыгъын жангы жашауну къууанчлы макъамы алышындыргъанды.

Граждан урушну юсюнден «Большевикле келелле», «Солтанхамит» деген жырла аны киби Къызыл Аскерге, жигит революционерлеге, жангы дунягъа аталгъан, жангы жашау ючюн ыразылыкъ бла урунургъа чакъыргъан жырла туадыла.

Къарачай-малкъар фольклор Уллу Ата журт урушну жылларында да ёсгенин тохтатмагъанды, байыгъып баргъанды, жангы магъана алгъанды. Социалист къурулушну сынауу бла, совет къыралны халкъларыны шуёх юйюрлеринде къатыланган уланлыкъ къарындашлыкъ сезим кючленгенди. Алай бла халкъ чыгъармачылыкъны жигитлик традициялары, аны суратлау мадарлары тас болмагъандыла, унутулмагъандыла. Бурингу лирика жырланы жанрлары урушну, аны жигитлерини юсюнден жырлада сакълангандыла.

Э Қ И Н Ч И Б А Ш Ы

МАЛҚЪАРЛЫ ЖАРЫҚЪЛАНДЫРЫУЧУЛА

XIX ёмюрню 56—60-чы жыллары Россейде азатлыкъ кымылдауу жютюленнгени, къул жегиуге эм зулму-чулукъгъа къажау болууну, аны кибик, Россей империяны кёп миллетли халкъларын эркинликге чыгъарыу ючюн кюрешни кётюрюлгени бла белгилдиле.

Россейни эм анга къарагъан миллетлени алчы адамларыны бирге тийишиулери ниет-класс кюрешни ол формалы жютюленнген кезиуюне тюшеди. Миллет къыйырлада культураны эм жамауат оюмну кенг айныуу ол кюрешни революциялы-демократ ызы бла къаты байламлыды.

Россейде жарыкъландырыу ишни баш илишаны ол — къулчулукъгъа къажау болуп, демократия ниетни жакълагъаны бла бирге, жашау этиую европалы жорукъларына тартаракъ болгъаныды. Гитче халкъланы арасында уа алчы адамла ал кезиуледе кеси халкъларыны культура жашаугъа деберлерин тохташдырыу ючюн кюрешгендиле; ала жыйышдыргъан ниет эм ырысхы байлыкъны, европалы сансызлыкъдан къутхарып, жашаугъа келтирирге мурат этгендиле. Кавказ — урушланы жери угъай, «адамла жашагъан, ала уа къууана, жарсый да билген, оюм этген, кеслерини адетлерин, тёрелерин жюрютген, къырал къуралыуларында сейирлик илишанлары да болгъан, аллай адамла»¹ болгъанларын кёргюзтюу таулу халкъны алчы адамларыны жазыу ишлеринде баш жерни алгъанды.

Шора Ногмовну «огъурлулукъ эм билим алыу» деген сёзлери Север Кавказны алчы адамларыны муратларын бек туура этедиле. Билим алыу — ол жашауу чырагъыды дегенге биринчи миллет жарыкъландырыучула терен магъана бергендиле, билимни жайыуу халкъгъа къуллукъ этиую биринчи жолуна санагъандыла.

Школда окъутуу ишле Къабартыда эм аны бла хоншуда жашагъан беш да тау ауузда 19-чу ёмюрню биринчи жарымында башланады. Биринчи школ Нальчик къалада 1820 жылда ачылгъанды. Анга аманат школ деп

¹ Б. Шаханов-Жанхотов. «Тюземли жашауу этюдлары», газ. «Казбек», 1898, 29 август. (№ 538).

болгъандыла. Анда эсепге, орус тилге эм башха илмулагъа юйретгендиле.

Нальчикде таулула окъурча аллай школланы къураргъа андан ары не бек кюрешген эселе да, ол муратны толтуралмагъандыла; 25 адамгъа деп 1851 жылда 1-чи январда ачылгъан школ да, бир тюрлю ырысхысы болмагъаны себепли, тохтап къалгъанды.

1860 жылда 15-чи августда «Нальчикдеги округ таулу школ» ачылгъанды. Аны юч классы, 2 да хазырлаучу бѐлюю болгъанды. Ол школ ишлеген 49 жылны ичинде анда жалан да 427 адам окъугъанды. Башхача айтханда, орта эсеп бла хар жыл сайын ол школну 9 адам бошагъанды. Аланы ичинде къабартылыла бла малкъарлыла бек аз эдиле. 1909 жылда ол школ реальный училищеге айландырылады. Алай бла ол Къабартыда ачылгъан биринчи орта школ болады.

1866 жылда Нальчикде Къази Атажукинни хайырындан эллиеге устазла хазырлаучу курсла ачыладыла. Алай ол курсла жалан бир жыл ишлегендиле. Къолайлы жашагъан адамланы сабийлерине кадет корпуслагъа кирирге эркинлик бар эди. Аллай корпуслада бир къауумла окъуп да тургъандыла. 1858 жылда 11-чи октябрдан башлап, алагъа да таулуланы алыу тохтатылгъанды.

1857 жылда 7-чи июндан башлап, таулулагъа Ставрополда эм Екатеринодарда гимназиялада окъургъа эркинлик бериледи. Ставрополну гимназиясында артда Север, Кавказда жарыкъландыруу иште атлары айтылгъан адамла билим алгъандыла. Аланы ичинде Къази Атажукин, Коста Хетагуров, Солтанбек Абаев, Исмайыл Кърымшаухалов, Абай Шаханов, Адилгерий Кешев, Инарукъ Тхостов, Чах Ахриев эм башхала болгъандыла.

1858 жылда 21-чи декабрда «Кавказ» газет «Ставрополь гимназияда окъугъан таулуланы юсюнден бир зат» деген статьясында былай жаза эди: «Жууукъ заманны ичинде илмугъа ол адамланы арасындан тил алимлери келирге боллукъдула; ала уа Кавказны кѐп тюрлю халкъларыны тиллерине жол ачарыкъдыла эм Кавказны алыкъа бойсунмагъан кийик халкълары бла жууукълашыргъа онг берликдиле». Патчах Россейни Кавказда орусландыруу политикасын бардыргъанла, бир жанындан, кеслерини чынтды ѳкюллерича тутар ючюн, экинчи жанындан а таулуланы кеслерини къадалып тилеулеринден къарыу тапмай, санлап бир таулу

Пятигорскеде гимназиягъа, Владикавказда реальный училищеге, Москва университетге, Петербургда эм Москвада окъуу юйлеге кирирча эте эдиле.

Алай бла Къабартыда бла Малкъарда бийле, Россияни жашау башчылары бла класс эм бийлик халла жюриоте, жарыкълыкъгъа халкъ асламладан алгъаракъ жетиширге онг тапхандыла; анга кёре, жарыкъландырыу ишлеринде орус жамауат акъылны эм культураны илишанларын жюриотгендиле.

Ала алгъан билимлерини, аны кирик, миллет эм инсан сезимлерини жютюленгенини хайырындан, халкъларыны историяларын, культураларын, фольклорларын, тиллерин тинтий башлайдыла.

Бу иште «илмугъа итинген» таулуланы орус культураны белгили адамлары бла байламлыкъларыны, аны кирик, дуняны алимлери бла шагъырей болууларыны уллу магъанасы болгъанды. Ол байламлыкъны кючюнден орус эм тыш кыраллы алимле Кавказы илму жаны бла тинтирге ашыкъгъандыла, илмулу адамланы арасында шуёхлукъ, бир бирге болушуу, бир бирни келлендириу хал къуралгъанды.

«Кавказ курортла» деген газетни 10-чу номеринде Кавказы таулу обществосуу члени В. В. Дубянскийни статьясында Бахсанга келип, жарыкълау ишни бардыргъан алимлени кеплерини атлары айтылады. «Орусбийлары асырагъан суратлада Максим Ковалевскийни, композитор Римский-Корсаковну, Фрешфильдни, Мерцбахерны, Селланы, Гровени, Дечини дагъыда башхаланы суратларын кёрюрге боллукъду», — деп жазады ол.

Кавказгъа, бегирек да Минги тауну тийресине жораланган ата журтлу, тыш кыраллы жазыу ишлени биринде да Исмайыл бий хурмет бла сагъынылмай къалмагъанын кёребиз. Исмайыл 1868 жылда Фрешфильд Минги таугъа чыкъгъанда, аны жол устасы болгъанды. Ол «геологияны атасы» Герман Абих бла да кеп айланганды. Кавказда тау обществону къурагъан Д. Д. Лейцингер Орусбийланы тукъум бла кысха таныш болгъанды.

Тыш жерли алимлени Кавказы юсюнден илму ишлеринде «таулу татарлыланы» къалай кёргенлери айтылады: ала тау жерлени сыфатларын суратларгъа итингенлери кёрюнеди. Бирле Кавказгъа, таулулагъа менсинген келсюз-сууукъ къарам бла (Евг. Баранов, Ланге, Грове), бирле билирге, ангыларгъа сюйген, игилик

тилеген кыраам бла (Грабовский, Мерцбахер, Тавлинов, Миллер, Ковалевский) кырагъандыла. Болса да бу биринчи ашыгышылы кёз жетдириуле таулу турмушну — жер ишлеу, тукъум-адет жюрютюу жанындан, Малкыарны историясын ачыкылауну ал атламлары болгъандыла.

Ол ишледе айтылганына кёре, Исмайыл ол заманда Север Кавказда бек белгили адам болгъанды. Окъуу болмагъанлыкыгъа, ол кёп затланы ангылагъанды, таулу халкыны бир тюрлю культурагъа тийишиунде уллу магъанасы болгъанды. Аламат мараучу, уучу, чаришчи, жырчы, макъамчы, Исмайыл Урусбиевни тауда уллу намысы жюрюгенди. Биреуню махтарыкь болсала, «Исмайылдан артха кыалмайды», «Исмайыл теигли биледи», — деп, болгъандыла. Композитор Е. М. Танеев 1885 жылда профессорла И. И. Иванюков бла М. М. Ковалевский да негерлери болуп, Исмайыл бла бирге Сванетиягъа аугъан заманда, андан таулу жырланы эм макъамланы жазып алгъанды. «Ол кёп тюрлю жаны бла да сейирлик адамды, — деп жазгъанды композитор артда аны юсюнден. — Ол битеу Кавказы, аны халкларыны бурунгулу эм бусагъатдагы музыкаларыны иги биледи, Бокля бла Дарвин жазгъан история бла географиягъа да шагъырейди...»

Исмаил Урусбиев композитор М. А. Балакиревни Пятигорскеге келгенини эшитип, биргесине миллет музыка инструментлени алып, анга барады. Анда ол кёп тюрлю жыр эм тепсеу тартыуланы согдады. И. Урусбиев кёлден айтхандан тергеу этип, С. И. Танеев кесини «Минги тауну этегинде» деген статьясында Малкыар халкы музыкагъа биринчи кере илму кёзден кыараргъа эм аны жанрлагъа юлеширге итингенди.

В. И. Масловагъа, П. И. Чайковскийге жазгъан кыгъытларына кёре, С. И. Танеев Исмайылны жашы Науруз Урусбиев бла бирге Москвада Уллу театрда «Евгений Онегин» деген операгъа тынгылагъанды. Ол заманда Науруз Чайковскийни кеси бла да танышханды. Науруз скрипканы уста согъуп болгъанды. Ол, Танеевни айтыуу бла, халкы жырланы, таурухланы, хапарланы жазып алгъанды. Холам-Бызынгы тарында Науруз жазгъан тёрт нарт таурухну 1903 жылда Тулчинский «Терский сборникни» 6-чы номеринде басмалагъанды.

Алай бла, халкыны жарыкыландыруу иш ёз жерлерин, туугъан халкларыны адетлерин бла кылыкыла-

рын «дуннягъа туура этиуден» халкъны жырларын, таурухларын, хапарларын жыйыуугъа, аланы юслери бла миллет жашауугъа эм историягъа терен къарауугъа кѣчеди.

Малкъарда культура ишни къурауну андан ары атламы халкъны харфлыгъын жарашдыруу бла байламлыды. Аны бла бирча, грамматиканы къурау, фольклор материалланы жыйыуу эм басмалау да башланады.

Север Кавказны тиллерин иги билгенден сора П. К. Услар, орус графиканы мурдорунда (латин эм гюржю белгилени да къошуп), биринчи харфлыкъланы жарашдырып башлайды. «Ол тилле кѣп ъмюрлени жашарыкълары себепли аланы сацсыз этип къояргъа жарарыкъ туююлдо, — деп жазады П. У. Услар. — Ненча тилни билсек да, аланы бири да бизни ниет дунябызда ана тилибизча ачыкъ, терен боллукъ туююлдо. Ана тилле таулу халкълагъа жангы тѣрелени эм адетлени жайыуну, жангы ангылаулары кийириуню бек ышангылы амалларыдыла». Къабарты харфлыкъланы къурашдырууну Берсеев бла Услар башлап, бошагъан а 1863 жылда Къази Атажукин этгенди. Къарачайда Исмайыл Кърымшаухалов малкъар-къарачай тауушлары латин графикагъа тюшюрюрге кюрешгенди. Алай андан алгъаракълада окъуна Малкъарда да ол иш башланганды. В. Миллер бла В. Ковалевский былай жазадыла: «Бусагъатда таулуладан бири — Сафарали Урусбиев ана тилини грамматикасын къурашдырыргъа кюрешеди; ана тилини тауушларын орус харфла бла жарашдырыргъа мурат этеди».

Алай Малкъарда харфлыкъ къурау иш ахырына дери этилмегенди, Сафарали Урусбиевни грамматикасы жарыкъ кѣрмегенди. Аны бошаламагъаныны сылтауларындан бири — миллет интеллигенция кесини басма жазыу ишинде орус тилни хайырланганы болганды. Кязим Мечнев да кесини назмуларын араб харфла бла жазып турганды.

Сафарали Москвада окъугъан заманында 1881 жылда Тифлисте «Терк областны Пятигорск округуну таулу татарлыларыны нарт таурухларыны юсюнден хапарларыны»¹ басмалагъанды. Мында нарт таурухла «Ерюзмек», «Рачикъау», «Сосрукъ», «Шауай» болгандыла. Ол ишни магъанасы бек уллуду. Нек дегенде, малкъар нартла

¹ СМОМПК, Тифлис, 1881, 1-чи чыкъгъаны.

биринчи кере паспортлары бла, магъаналы ангылатыулары бла басмаланадыла. Алай бла малкъарлыланы кеслерини да нарт таурухлары болгъаны кёрюнеди. Сафарали Урусбиев басмалагъан нартланы, ангылатыуланы нарт таурухланы тинтген, жыйышдыргъан алимле бююн да хайырланадыла. Аны кибики, ала историялы археологиялы, этнографиялы излеулеге да болушадыла.

Нарт эпосну битеу Кавказ халын ачыкълай, Сафарали кесини ал сёзюнде, малкъар таурухла «бек бурунгулу замандан къала келгенлерин» чертеди. Аны бла бирге, биринчи малкъар фольклорчу нартла унутулуп къалырла деген къоркъууну да этеди. «Бу поэмала халкъны эсинден кетип къалыр кюн да узакъ туююлдо», — деп жарсыды ол. «Жыйгъанны эм кёчюргенни ал сёзю» «культуралы дунягъа» айланып айтылгъан биринчи басма сёз болгъаны себепли аны автору Сафарали Урусбиев халкъныны эм аны тилини юсюнден да, нарт эпосну бурунгулу болгъаныны, нарт таурухла бла байламлы топонимиканы юсюнден да билгенича айтханды.

Сафарали Урусбиев жазгъан къысха статьяны къыйматы — халкъда айтылгъан суратлау сёзю магъанасын чертиудю, таулуланы сёз искусствогъа къарамларын кёргозтген ниетлиликни ачыкълауду.

Ол халкъны ниет жашаууну юсюнден терен оюм эте, халкъ жырчыла кеслерини ишлерини терен ангылагъанларын, дайым халкъны жанына болуучуларын кёргозтеди. Халкъ жырчыла кеслерини эркин жырларында нигиликни махтагъандыла, аманлыкъгъа чамлангандыла, халкъ жашаууну бек терен, бек къыйматлы сорууларына жууап излегендиле. «Сёз белгили бийни юсюнденми бара эди, огъесе жарлы жалчынымы — халкъ жырчыла жалан да кертисин айтадыла, — деп жазады ол. — Аланы халкъда намыслары къалай жюрюгенине уа ата-анала, тап бий тукъумладан окъуна, сабийлеринде бир тюрю хунер эсlegenлей, аланы ёсдюрюге халкъ жырчылагъа бернучюлери шагъатлыкъ этеди. Халкъ жырчыла къатышмай бир тюрю къууанч, не жыйылыу болмагъанды. Ала болгъан жерде уа хар ким кесин тап жюрютюрге, аман бла кёзлерине урунмазгъа кюрешгендиле. Халкъ жырчы сёкгенден уллу бедешлик болмагъанды»¹.

¹ СМОМПК. Тифлис, 1881, 1-чи чыкъгъаны.

Сафарали халкъ жырчылары ол не да бу адамны жамауат айыбына салырча, ол не бу ишге жамауат жашауу излеми бла байламлы къарарча эркинликтери ол замандагы жамауатны ниет саулуугун кӛргюзтген шартды, деп чертеди. Алай жалан да дин киргинчи демократ халда жашаган жамауатда болургъа боллуугун айтады. Феодал халлары кючлениую эм динни киргени бла байламлы, жырчыла жамауат жашауу ниет халын белгилеуден бир жанына къыстала башлайдыла. Аны алайлыгын кӛргюзте, Сафарали Урусбиев историялы оюм эте билгенин, жамауатны ниет жашауу аны ырыс-хы жашауу бла байламлы болганын ангылаганын ачыкълайды. Автор динни кюйсюзлюгуне, урукдуруучула жанлы болганына, аны кирик адамны баш эркинликте чек салганына — халкыны эркинлигин эм демократ ниетин къажар салады.

Алай бла Сафарали Урусбиев статьясында жалан филология муратла бла къалмайды. Кеси классыны позицияларындан иги да ёрге чыгып, ол халкыны демократия умутларын энчи адамлары — моллалары — адам кыйыны бла жашаганыны сейирлеринден бийикте салады. Мажюсю заманы тилектеринде, антарында, ийнаныларында кӛрюнген халкыны ниет саулуугу, табигъат табынуугуа кӛзбаусузлуугу эм эркинликни сюйгени ислам динни схоластикасына, жашаусузлуугуна къажар салынады.

Белгилисича, Север Кавказы муслиман хоншуларында — Дагъыстанда, бегирек да Азербайджанда жарыкъландыруу иш универсал халда ёсгенди, ислам динни проблемаларына акъыл кӛп бӛлюнгенди. Таулу жарыкъландыруучулары ишлеринде уа алай болмай, динге аз да акъыл бӛлюмгенди. Ол, баям, север кавказ халкълагъа дин артаракъ келгени, халкыны ниет ишине терен кирмегени, керти жашауу бла динни байламлыгы къарыусуз болганы бла байламлыды. Таулу жарыкъландыруучула артаракъ «Мусульманин» деген журналда басмалаган статьялада динни юсюнден сагъыныла эсе да, ол проблема бегирек жарыкъландыруу бла байламлы жюрюйдю, анга къуллукъ этеди.

Миллет жарыкъландыруу иште Мисост Абаевни уллу кыйыны барды.

М. Абаев малкъар историографияны башлаганды. Аны «Малкъар» деген история очерки малкъарлылары

кѣп ѣмюрледен бери келген исторіяларыны эм аланы жашауларыны юсюнден толу хапар береді. Ол 1911 жылда Парижде «Мусульманин» деген журналда чыкъгъанды. Андан сора да М. Абаевни исторіяны, жашау-ну, жууукълукъ эм жер байламлыкъланы юсюнден, жарыкъландырыуну юсюнден статьялары «Каспий», «Казбек», «Приазовский край», «Кубанские областные ведомости», «Терские ведомости», «Терский вестник» деген газетледе эм «Мусульманин» журналда басмаланып тургъандыла.

М. Абаев Владикавказда реальный училищеде окъугъанды. Училишеден сора кесини билимини андан ары ѣсдюрюр ючюн Тифлиске кѣчеди. Андан сора ол Къабарты-къумукъ ат аскер полкга къуллукъ этерге тюшеди. М. Абаев орус-тюрк урушха къатышхан адамды. 80-чи жыллада ол Налъчикге къайтып, шахарны полиция управлениясында къагъытчы эм тилманч болуп ишлегенди. Ызы бла Малкъаргъа къарагъан 1-чи, 11-чи участкаланы начальниги болгъанды.

М. Абаев биринчи харфлыкъланы къураудан, грамматиканы жарашдырудан эм фольклор материалланы жыйыудан башлап, басманы бетлеринде экономиканы, жарыкъландырыуну, жер эм сюд низамланы, тиширыуланы эм саулукъ сакълауну юсюнден вопросланы сюзюуге къатышады.

70-чи жыллада Север Кавказны жашауунда «Терские ведомости» деген газет уллу магъананы тутханды. Ол кесини тѣгерегине билимли миллет интеллигенцияны тийишдиреди, газетни бетлеринде Кавказны юсюнден этнография материалла басмаланадыла, андан сора да «Кавказ тауланы юслеринден хапарланы жыйымдыгъы», «Кавказны юсюнден хапарланы жыйымдыгъы», Ш. Ногмовну «Адыгей халкъны исторіясы» дагъыда башха китапла сюзюледиле.

«Терские ведомости» деген газет кесини статьяларында кавказ халкъланы экономика эм социальна айныуларындан жазгъаны бла бирча, Север Кавказны кѣп халкъларын бир юйюрге тийишдириуну ниетлерин жайгъанды. М. Абаевни кѣп статьялары ол проблемалагъа жораланадыла.

М. Абаев кесини статьяларында битеу билимли тауланы бирге ишлерге, бир ниетли болургъа, битеу кавказ халкъланы жарыкъландырыргъа амалны бирден излерге чакъырады. Кеси «иши бла, сѣзюу бла да» ѣз

халкъында эм хоншу халкълада жамауат тириликни къуаргъа уланлыкъ сезим бла итинип, газетлени бетлериңде аланы жамауат эм экономика жашауларыны юсюнден проблемаланы кѣтюреди.

«Север Кавказын таулуларына» деген статьясында да: «Кавказда жашагъан муслиман халкъланы бир бирден айырылып, энчи жашап туруудан — бир бирлери бла, битеу дуния бла байламлыкъны жюрютюрге замаң жетгенди» — деп жазады. Терк эм Къобан областладан редакциягъа аз хапар келгенине жарсый, битеу къара таныгъан адамлагъа айланып, журналны эм газетлени халкъны ичинде кенг жаяргъа эм газетге хапарла жаргъа чакъырады.

Автор ол заманда жюрюген бир къауум жамауат болумланы игиге санагъанды, жашау чойреликле низам бла тюзетиллик сунганды; бир бирледе уа ол патчах Россейни ууакъ миллетлени айныуларын тыяргъа кюрешген политикасына тийишлисича тюз багъа бералмагъанды.

М. Абаев кесини статьяларында миллет интеллигентлени халкъны аллында жууаплылыкъларына уллу магъана береди. «Къабарты уянганды»¹ деген статьясында жарыкъландыруу иште болдурулгъан жетишимлени юсюнден айта, жаш адамла, бийик билим алгъандан сора, тышында къалып къалмагъанлай, кеслерини жерлерине къайтып, иш бардырсала ол жетишимле бютюн да уллу боллукъларын белгилейди.

М. Абаев Владикавказ темир жолда окъуучуланы окъугъан жерлерине барыргъа чырмау болгъан бир къауум болумланы сюзеди; Екатеринодарда Понежукаев училищени ачылгъанына да уллу эс бурады. Аны акъылына кѣре, ол училище Адыгеяда «къылыкъланы тюзетирге» болушурукъду. Ансы, Тюркге кѣче, дейди ол, халкъ мюлк жюрютюую бошлап къойгъанды, уручулукъ, тонау кѣп жюрюп башлагъанды. Ол жарсыу орус власта таууланы жашауларына сансыз къарагъандан болады. «Мусульманин» журналда басмаланган «Жарсыулу вопрос». «Къалыны юсюнден» деген статьяларында да ол кыйын жашау чойреликlege аллай «жарыкъландыруу» кѣзден къарау бла чекленеди.

Халкъны Тюркге кѣчгенини хатасындан келлик кый-

¹ Журн. «Мусульманин», Париж, 1911, № 3.

ынлыкъланы юсюнден айта, ол былай жазады: «Адамла ишлеп башлагъан юлерни алайлай къоюп кетедиле; терек орнатыргъа деп къазгъан чунгурларына терекле салынмай къаладыла; мюлк да, жер да тышындан келген адамлагъа сатылып, ата-анала кеслерини сабийлерин орус школладан алып, айырып кетедиле. Аны бла байламлы кѣчген заманда керек боллукъду деген сылтау бла мюлк тонау, уручулукъ жайылгъанды». Автор быллай оюмгъа келеди: сѣзсюз, Тюркге кѣчгенлени арасында ары дин сезимлери тартханла да бардыла, алай мында ишни башы экономика, политика эм башха болумладыла¹.

Мисост Абаевни публицистикасыны баш магъанасы аны таулу халкъны жашауу бла къаты байламлыгъыды, кюн сайын тюбей тургъан ишлеге олсагъат окъуна эс буруп, аланы тамамлар амалланы излеудеди.

«Малкъар» деген история очерк М. Абаевни бек магъаналы уллу ишлеринден бириди. Анда аны жамауат эм тарых къарамы туура кѣрюнеди.

Ол иш жазылыр заманига малкъарлыланы бир къауум адетлерин, къылыкъларын, жашау болумларын, жамауат эм юйюр жашауларын кѣргюзтген иги кесек литература бар эди. Ол вопросну ачыкълауну белгили тѣрелери окъуна тохташхан эдиле. Сѣз ючюн, Ленгени, Грабовскийни, Барановну, Гровени, Миллерни, Ковалевскийни ишлеринде таулуланы социально къурулушлары, тау обществоваланы къуралыу тарыхлары, жер жюрютююню низамлары жазылгъандыла. Миллерни бла Ковалевскийни «Къабартыны тау обществоваларында» деген ишлеринде таулуланы жашаулары тюзюнлей феодадал жашауду деп айтылады эм французлу, ингилизли феодализм бла тенглешдиредиле². М. Абаев да Малкъарны историясыны юсюнден айтханда, ол тѣреледен таймайды. Алай Абаев ол вопросну бирсиледен эсе тынгылы, теренирек ачыкълагъанды. Халкъны ёсюу, къуралыу жолуна ол таза уланлыкъ сезим бла, патриот жюрек бла къарайды. Аны себепли аны очерки миллет историографияны къуралыу тагыларындан бири болургъа жетишеди.

Очеркни биринчи бѣлюмюнде малкъар обществолагъа (Малкъаргъа, Орусбийланы элlege) халкъны къачан

¹ Журн. «Мусульманин», 1910, № 10.

² В. Миллер, Ковалевский: В горских обществах Кабарды.— Журн. «Вестник Европы», 1884, № 4.

кѣчгенини, алада бий, кѳул айырылыуну юсюнден айтылады. Аланы халкъ таурухлагъа кѳарап жазады. Класланы бир бирлери бла байламлыкълары, аланы жаратылыулары тукѳум таурухлагъа кѳере айтылады.

Очеркни 2-чи бѳлюмю бек магъаналы бѳлюмдю. Анда малкѳарлыла кеслерини хоншулары — кѳабартылыла, кѳарачайлыла, гюржюлюле эм Россей бла кѳаллай байламлыкѳда жашагъанларыны юсюнден айтылады.

Автор малкѳарлы бий Сосланбек Абаев бла кѳабартылы бий Асланбек Кѳайтукинни байламлыкъларына, малкѳарлыланы кеслерини жер чеклерин сакълар ючюн кюрешлерине, аны кибик «басият-кѳошлагъа» уллу эс бѳледи. М. Абаев малкѳарлыла бла баш эркинликлерин кѳаты сакълагъанларын, жамауат жашауда низамлыкѳ уллу болгъанын кѳргюзтеди.

Историяны жуукѳ кезиуюне келгенде, М. Абаев тау бийле кеслерини оноуларында болгъан элле бла бирге Россейге кѳошулгъанларын, 1859 жылда тау бийлеге бийлик эм жер эркинлик берилгенин хапарлайды; очеркде дагъыда кѳулдан азат болууну биринчи атламлары, аны кибик, патчах Россей малкѳар жамауатланы жер сурауларын тау бийлеге заран тюшюрмезча кѳалай тамамларгъа кюрешгени кѳрюнедиле. Былайда Абаев тау бийле жанлы болгъанлай кѳала эсе да, битеу халкъны сейирин кѳоруулайды. Нек дегенде, жерни юсюнден сѳз алай жютю эди, таулу жашауну проблемалары бла алай кѳаты байламлы эди,— ол вопросну юсюнде М. Абаев халкъгъа, миллетге тийишли сезимге жетишгенди.

* * *

Жарыкъландыручуланы заманында, белгилисича, Малкѳарда литература жанрла кѳуралмагъан эдиле. Жарыкѳлау иш кесини ал кезиуюнде суратлау сѳзге жетишалмайды. Анга кѳере ол «миллетни дуниясын саулай ачыкѳлагъан, аны жашау чѳйреликлери бла кѳргюзтген сѳз искусство»¹ болмайды. М. Абаев бла Б. Шахановну публицистика статьялары бла очеркleri беллетристиканы арасында кѳаладыла.

60-чы жыллада азатлау кѳымылдауну ѳсююю, заман-

¹ В. Агрба. Абхазская поэзия и устное народное творчество. Тбилиси, 1971.

ны излеми, кыралны этеклеринде жашагъан халкъланы юсюнден общество, экономика, этнография билимлени жайыуну кереклиги Россияда «этнография беллетристика» деп аталгъан литератураны жаратханды. Ол литература заманны излемине, артыкъ да бек демократия инетлери болгъан орус интеллигенцияны излемлерине тюз келгенди. Аны бла бирча, ол миллет жарыкъландырыучулагъа да кеслери сёзлерин айтыргъа онг бергенди.

А. Кешевни «Черкесни жазгъанлары», «Абрекле», «Къол ичинде», Султан Хан-Гирейни «Аджитугай ёзени» деген чыгъармалары, Ахметуковну хапарлары ма ол жанрда жазылгъандыла. Авторла алыкъа класс юрешни ангылау даражагъа жетишмегендиле. Тинтиу ишлеге жууукълукъ, жамауатны тюрлю-тюрлю кыауумларын кёргозтюу, халкъланы акыялларын, экономика эм жашау шартларын ачыкълау — жарыкъландырыу ишге жууукъ болгъан литератураны баш илишанлары да ма аладыла.

Басият Шаханов малкъарлыланы арасында бийик юрист билим алгъан биринчи адамладан болгъанды. Ол Петербургда артилерия училищени, андан сора да Аскер-юрист академияны бошагъанды; кёп сюд ишлеге, ол санда Черек тарында 1913 жылда кыозгъалыугъа кыатышхан эллилени ишлерине да кыарагъанды. Ол иште Шаханов бир кыауумланы ариулап окъуна чыкыгъанды. «Казбек», «Каспий» деген газетлеге аны дайым жазып турууна кыарагъанда, (бу газетледе Б. Шаханов «Туземли жашауну этюдлары», «Теркчи ишле» деген атла бла бир кыауум статья басмалагъанды), аны беш да тау ауузда жарыкъландырыу иш кыалай баргъанына эс бургъанын кёрюрге боллукъду. Ол билимлени жайыу жаны бла Обществоюу тири членлеринден бири болгъанды.

«Терские письма» деген статьяларында Б. Шаханов хар не амал бла да таулуланы жерлерин промышленностха алыргъа кюрешген правительство бла эллилени арасында ачыкълыкъ излеп, малкъарлыланы сейирлерин кыоруулайды. Алай тукъум эркинликлеге жетген заманда уа ол кесини классыны жанында кыалады.

Андан артда жыллада уа революция тюрлениулеге тири кыатыша келсе да, Шаханов, жарсыугъа, февраль революцияны чюйре болумларында, андан арысында болгъан ишледе да кесини тюз жолун табалмагъанды.

Ол а аны андан ары ишинде тюрлю-тюрлю политика жангылычлагъа келтиргенди.

Малкъарда жарыкъландырыу проблематиканы алып айтханда, Шахановну революциягъа дери иши кый-матлыды. Шахановну публицистика иши Малкъарда 19-чу ёмюрню ахырында, 20-чы ёмюрню башында жарыкъландырыу кымылдаугъа уллу къошумчулукъ болгъанды. Бек башы олду.

Аны жазгъан затларыны ичинде «Туземли жашауну этюдлары» деген статьялары баш жерни аладыла. «Этиюдланы» нек жазылгъанларыны юсюнден айта, автор: «Бек алгъа тау халкъланы интеллигенциясын халкъны жашауну кенг кёргюзтюрге, алай бла къарангы таулу халкъгъа бир тюрлю хайыр этерге таукелликни жаяргъа мурат этгенме», — деп белгилейди.

«Этиюдланы» жашау магъаналарын черте, автор былай жазады: «Ишни башы — бусагъатда сёз усталыкъда не фахмуда туююлду, халкъны къадарыны юсюнден бирден болуп оюм этиюду! Ансыз бир тюрлю иш боллукъ туююлду. Сагъыш этигиз, биз юлешинип болмасакъ, арабызда байламлыкъны былай узакъ этмесек, халкъыбызгъа къаллай бир огъурлу, хайырлы иш этерге боллукъ эдик? Биз, жалан да биз чыгъарыргъа боллукъбуз кыйынлыкъланы аллында сабий кибик амалсыз таулу къарангылыкъдан бла жахилликден...»

Жарыкъландырыугъа кыйын салгъанла басма сёзге, аны бирикдиру кючюне къаллай магъана бергенлери ол айтыудан ачыкъ кёрюнеди. Аны бла бирча, автор социальна жарыкъландырыугъа эс бурмайды. Ол а, социальна жарыкъландырыу, культура жарыкъландырыудан алгъа болуп, культура жарыкъландырыуну къуралырына себеп болады. Нек дегенде, культура жаны бла аслам халда жарыкъландырыу, эсе да культура революция жалан да халкъ кеси историялы айныугъа кенг къатышып башлагъандан сора болады.

Шаханов историялы айныуну ол жорукъларын ангыларгъа жетишмейди. Ол бир адамны — «гитче» адамны жашауну суратлайды, алай бла халкъны болумун кёргюзтюрге итинеди. Бар халкъланы жарыкъландырыучуларына да ол амал тере бола келгенди, тап, айныгъан литературалада окъуна иш алай болгъанды.

«Туземли жашауну этюдлары» деген чыгъармада «гитче» адамны жашауну кёргюзте, автор, таулуланы юслеринден, ала керти окъуна бир тюрлю сезимлери

болмагъан, тынган адамладыла; алагъа бир зат да эталлыкъ туююлсе, жалан да хаталары жетмезча этерге кюреширге керекди деген терс оюмла бла къаты даулашады, алай жазгъанланы терс болгъанларын кѣргюзтеди.

Таулуу да кесин «адамгъа санаргъа» эркинлиги болгъанын кѣргюзтюу жарыкъландырыу литератураны баш мураты болгъанды. Шахановну «Этюдлары» да «таулуу адамгъа санатыргъа» деген жарыкъ умут бла жазылгъандыла. Алада таулуу жашауну къайсы жаны кѣргюзтюле эсе да, ала бары да авторну къарамы, сезими бла байламлы кѣргюзтюледиле. Аланы барысыны да юсю бла уа Шаханов окъуучуну эсин ол проблемагъа бурдурууну баш борч этеди. Алай ол чыгъармалада адамланы жашауларына, болумларына, халларына эс бурдуруп къойгъандан башха бир тюрлю кюреш не да кюрешге чакъырыу кѣргюзтюлмейди. Адамны халына, болумуна, обществоуу жашауда жерине жан аурутуу излениш къалгъанча болады.

Кесини очерклеринде беш да тау элни жашауларын толусунлай кѣргюзтююню бойнума алмайма деп айтхан этгенликге, аны жазыу формасы таулуу жашауну эм культураны кѣп вопросларын ачыкъларгъа онг бергенди. Ол чыгъармада жарыкъландырыу жаны бла борчла: халкъны кѣлден чыгъармаларын жыйышдырыргъа кереклиги, жазма сѣзю болургъа кереклиги, тиширыулары эм сабийлени да окъутургъа кереклиги, таулуу интеллигентни халкъны аллында борчу — аланы барыны юсюнден да айтылады.

М. Абаев кибик, Шаханов-Джанхотов да, школ ишге аслам эс бѣледи. «Каспий» газетде чыгъаргъан «Терские дела» деген статьясында ол таулуу школланы ол заманда болумларыны — устазланы къарыусузлукъларыны эм программаланы осаллыкъларыны, таулуу школлада окъугъанланы билимлери асыры алаамат болмагъаныны, дагъыда андан ары уа билим алыргъа онг тюшмегенини, таулуу жерледе семинарийле эм эл школа ачаргъа кереклигини юсюнден айтады. Бир дюгерли устазны къагъытына этген жууабында, ол устазны магъанасы къаллай бир уллу болгъанын, аны иши халкъны культура эм ырысхы болуму бла къалай байламлы болгъанын чертеди. Устаз, борчун ангыласа, кесини билимин сохталарына толусунлай берирге боллукъду, дейди ол, ала уа артда, аякъланганларындан сора, кеслерини

устазлары юйретгенча жашай, кѣп тюрлю осал адетлени кѣурутур эдиле...

Былайда да билимли адамны халкъыны аллында борчуну юсюнден айтылады, ол борчну унутханлагъа уа быллай тырман этиледі:

«Къайда эсе да бирде: сахарда, кеси кибикле бла олтуруп, кюнлерин алай оздурады. Жална, театр, айлануу — ма аны жашау сейирлери! Кесини эллилери бла байламлыгъын а юзгенди, аланы ахыр да унутханды. Аны жууукъ ахлулары, тапханчыкъларын кѣоратып, анга билим алыргъа болушхандыла. Ол билим алса, илмулу адам болса, законланы билсе, — бизни кѣоруулар, жарлылыгъыбызгъа болушур, — деп мурат этгендиле. Алай а барысы да бош! Аллай бетсизлик бла, кесимчилик бла кюрешиу болмачы ишди, аланы сокѣурандырыгъа кюрешмеклик толмазлыкъ ишди»¹.

Кесини «Туземли интеллигенциягъа эки сѣз», бурунгулу дюгер поэма «Алгузианиге» эм Терк музейге аталгъан, аны кибик Ш. Б. Ногмовну «История адыгейского народа» деген китабыны жангыдан чыккъаныны юсюнден жазгъан статьяларында автор кеслерини халкъларыны сѣз байлыкъларын жыяргъа, аланы кѣаты сакъларгъа кереклилигини юсюнден айтады, «халкъны поэзиясын жыяргъа эм ол поэзияда озгъан заманны кѣп сорууларына жууап излерге» чакъырады. «Кесинги халкъынга кесинги сансыз кѣарауунг бирси халкъланы да сени халкъынга сансыз кѣарауларына келтиреді», — деп жарсыйды ол.

Алай бла жарыкъландырыучула халкъны историясын эм кѣлден чыгъармачылыгъын терен тинтиуню халкъны культура эм обществулу прогрессинде кѣыйматлы кезиуге санайдыла.

* * *

Солтанбек Абаев жарыкъландырыу ишге кѣыйын салгъанланы арасында бек белгили адамды. Ол таулагъа музыка культураны жарыгъын биринчи болуп келтиргенди, саулай жашауунда искусствону сыйлы къачына къуллукъ этип, уллу фахмусу бла кеси заманын жарытханды.

Озгъан ёмюрню ортасында Малкъарда иш этип, музыка бла кюреширик адам табылып деп кимни акъылына келлик эди! Бир бирде музыкадан ангылаулары

¹ Газ. «Казбек», 1899, 17 ноября.

болгъанла тюбегендиле; ала да бай адамланы сабийлери болгъандыла. С. Абаев кесини жюрегинде музыкагъа тартылыуу болгъанын сезип, фахмусу болгъанын да ангылап, кесини ол фахмусун ёсдюргенди эм туугъан халкъына уллу чомартлыкъ бла бергенди.

Бизге жетген документлени кючю бла Абаевни жашау жолуну, искусствода ишини, аны фахмусуну ёсгенини юсюнден болумланы тохташдырыгъа онг табылгъанды.

Эрменли жазыучу С. Сафарян архив материалланы эм газет билдириулени эслилик бла жыйып, Солтанбек Абаевни юсюнден китап жазгъанды. Ол китапдан бизни кёз туурабызгъа алакат таулуну — фахмулу артистни эм музыканы устазыны сыфаты къарайды.

С. Абаев 1845 жылда Шканы элде туугъанды. Ол эл Черекни огъары жанында орналыпды. Аны атасы Асланбек тау бийни жашыча аманатха ашырылгъанды. Андан арысында ол Петербургда, Кавказ таулу эскадрон полкда къуллукъ этгенди; генерал А. Ф. Львов бла танышылыкъ жюрютгенди. Ол а, генерал Львов, уллу культурасы эм билими болгъан адам эди. Асланбек, аллай белгили адамла бла шагъырейлик жюрюте, кесини сабийлерин окъутургъа кереклисин ангылагъанды.

Нальчикде школда төрт жыл окъуп, Солтанбек Абаев 1858 жылда Ставрополда гимназиягъа окъургъа киреди. Ол заманда анда алчы ниетли орус педагогла ишлеп болгъандыла. Гимназияда ол скрипкагъа юйренирге онг тапханды.

Петербургда консерватория ачылгъанлай окъуна Солтанбек 1862 жылда гимназияны бешинчи классындан Петербургга кетип къалады. Анга Къабарты аскерни стипендиясы бериледи, атасы Асланбек да жашыны ол ишине ыразы болады. Музыкадан билими артыкъ алакат болмаса да, ол экзаменлени ахшы береди эм белгили скрипкачы Г. Венявскийни группасына алынады.

Орус музыка обществоу Дирекциясыны Къабарты округну начальнигине жазгъан къагъытларына эм башха документлеге кёре, Солтанбек, консерваторияда кесин тутаргъа онгу болмагъанлай, Тау эскадроннга къуллукъ этерге киреди. Аны ючюн а анга стипендия берилуню тыядыла. Ахырында консерваторияда окъугъаны ючюн ахча телерге онгу болмай, аны къояргъа тюшеди.

Аскер кьуллугьун бошар, офицер чын да алып, Абаев 1869 жылда Нальчикге кьайтады.

Атасына ол былай жаза эди: «Жаш заманымдан бери европачыланы араларында жашагъаным себепли аллай бир билим алгъанма, — кесими ахлуларыма эм халкъыма хайырым тнерге боллукъду». 1869 жылда ноябрда ол Владикавказгъа — ол заманда Север Кавказны культура арасына кетеди. Нек дегенде, «Абаев кесини музыка фахмусуна багъаны жалан да мында табаргъа боллукъ эди, анда аны музыкадан билими кенг хайырланылыргъа боллукъ эди эм музыка школланы биринде устазлыкъ этерге онг бар эди»¹.

Ол замандан аны жашауунда эм педагог ишинде да жангы кезиу, согъуу усталыгъыны эм устазлыкъ ишини жыллары башланадыла, Владикавказда жашагъанла жангы фахмугъа уллу багъа бичедиле. Рецензиялада эм статьялада аны арну, жумушакъ, бек уста сокъгъаныны юсюнден махтаула жазыладыла. Владикавказны музыка жамауатыны аллында аны намысы жюриюу башлайды. Анга жарыкъ тюбейдиле, концертлеринде бир кьауум чыгъармаланы экишер кере кьайтарып сокъдурадыла. Артыкъ да бек «Венецианский карнавал» деген чыгъарманы Абаев бек уста сокъгъанды.

Кеси концертле да бере, билимин да ёсдюре, Солтанбек Абаев 60—70-чи жыллада реальный училищедде, Ольгинскеде тишируу гимназияда кьуллукъ этеди.

1880 жылда ол, саулугъу осалгъа кетгени себепли, башха жерледе ишин кьоюп, кьуру да Реальный училищедде устазлыкъ этип турады. Ол жыллада да Абаев, алгынча, кёп концертлеге кьатышады. «Таулуланы арасында билимин жайыуну обществосуна» болушады. Терк областда жарыкъландыруу ишге ол обществону бек уллу магъанасы болгъанды.

Солтанбек Абаев жашаууну ахыр кюнине дери композитор С. И. Танеев бла шуёхлукъ жюрютгенди. Ол шуёхлукъ таулу музыкантха уллу хайыр бергенди. Нек дегенде, Абаев Танеевни айтыуу бла бош заманларында Холамда халкъ жырланы жыяды, алагъа нотала жазады.

1888 жылда ол Холамгъа ахыр кере келеди. Ол ары келген заманларында кьуру халкъ жырланы жыйыу бла кьалмай, концертле да береди, жамычыдан сцена кибик бир зат кьурап, скрипканы согъуп тургъанды.

¹ С. Н. Сафарян. Солтан-Бек Абаев. Нальчик, 1964, стр. 78.

Ол халкыны ичинде намысы бек уллу жюрюген адам эди. 1888 жылны январь айыны 21-чи кюнюнде Солтанбек Абаев — айтхылыкъ малкъарлы скрипач эм Владикавказны белгили музыка къуллукъчусу кесини эли Холамда ёлгенди.

Ханифа Абаева — Солтанбекни эгечи, Кавказда орта билим алгъан биринчи тиширыуладан бири — Азербайджанда жарыкъландырыу иште тири къатышханды. 19-чу ёмюрню экинчи жарымында ол айтхылыкъ азербайджан жарыкъландырыучу-демократ Гасан-Бек Меликовха эрге баргъанды. Андан ары 50 жылны ичинде азербайджан тиширыуланы арасында уллу жарыкъландырыу иш бардырып тургъанды.

Бакуда жарлы ишчилени сабийлерине деп ачылгъаг школда Гасан-Бек бла Ханифа сабийлени окъутуп тургъандыла, аланы орус эм миллет чыгъармала бла шагъырей этгендиле. Ханифа-ханум кесини эри редакторлукъ этген газетни ишине да къатышханды. Ол газетде Гасан-Бек да, Ханифа-ханум да халкыны сейирлери жанлы болуп, кюрешип тургъандыла.

Школну кетергенден сора ала Зардаб элге — Меликов туугъан элге кёчедиле эм анда сабийлени хакъсыз окъутуп турадыла.

1901 жылда Бакуда аланы кюрешюулерини хайырындан жангы школ ачылады, анга таматагъа Ханифа салынады. Ол школда къызла окъуп болгъандыла. Ханифа кесини ишин Уллу Октябрь революция хорлагъандан сора да бардырып тургъанды.

Жарыкъландырыу иште жангы кезиу — ол миллет суратлау литератураны жаратылгъаныды. Бек алгъа, халкыны кёлден чыгъармачылыгына тыянып, поэзия башланады. Кавказда миллет литератураны мурдорларын салгъанла — А. Церетелини, И. Чавчавадзени, К. Хетагуровну, Г. Чачбаны, С. Стальскийни, Б. Пачевни, К. Мечиевни эм башхаланы чыгъармаларында баш жерни халкыны ахшы муратлары аладыла. Ала барысы да халкыны насыплы болурун излейдиле, аны ючюн къаты ишлерге, кюреширге чакъырадыла. Бу иште бек сейирлиги башха-башха миллетлени жазуучулары бир заманда — революцияны аллында жазгъан чыгъармаларында бир нёжюрню — халкъгъа насып излеую, аны къайдагъысын билмегенлерине жарсыуну бирча айтханларыды, бирча фикир этгенлериди. Казимни революциягъа дери чыгъармаларында да халкыны къадарына

жарсыу, анга насып излеу баш жерни аладыда.

Жангы литератураы жаратылыуунда ол тюрлю излеучюлюк бек магъаналы кезиудю. Нек дегенде, поэт халкъны къаллай халда тургъанын, аны жашаугъа къарамын кёргюзтеди. Кязимни поэзиясында адамны оюмуну бла сезимини бирлиги — ала уа поэзияны бек уллу илишанларыдыла — ачыкъ кёрюнедиле, халкъ жырлада эртдеден жюрюй келген демократизм, суратлау амалла — метафорала, табигъатха къара, халкъ сезиюню ёткюрлюгю — андан ары ёсдюрюледиле.

Закий Кязим, халкъны кёлюндегин уллу билгичлик бла айтхан эсе да, историяны айныу жолларына заманында тюшонмегенди, халкъгъа насыпны къайсы жол бла табаргъа боллугъун кёралмагъанды. Алай а ол, орус революция-демократия литература бла, марксыленинчи окъуу бла шагъырей болмагъанлыкъгъа, аны поэзиясы келир заманда боллукъ история тюрлениулени илишанларын ачыкълагъанды.

Ю Ч Ю Н Ч Ю Б А Ш Ы

ОКТАБРЬ РЕВОЛЮЦИЯ

ЭМ МАЛКЪАР ЛИТЕРАТУРАНЫ ТУУГЪАНЫ

Уллу Октябрь социалист революция хорлагъандан сора совет халкъланы жашауларында социалист культураны къурау тири башланганды. Совет власть, кесини биринчи кюнлеринден окъуна халкъланы эркинликге, жарыкълыкъгъа чыгъарыр ючюн кюреше, аланы ниет, сезим байлыкъларын, огъурлу иттинулери жыйышдырып, жангы заманны биринчи борчларын тамамларгъа салгъанды.

Политика жаны бла ёсююню, культуралы болууну биринчи жолу адамланы къарангылыкъдан чыгъаруу эди. «Бизни къыралыбызда жахиллик болгъаны къадарда политика жарыкъландырууну юсюнден айтыргъа къыйынды, — дегенди В. И. Ленин. — Адамланы окъуулу этиу кезиудю политика борч болуп къалмай, ансыз политиканы юсюнден сёлеширге болалмазлыкъ ишти. Жахил адам политикадан бир жанында турады, алгъа аны харф танырча этерге керекди. Алайсыз политика барлыкъ туйюлдю, алайсыз политиканы орнуна сёзле,

ушакъла,* жомакъла, табынуула жюриюрюкдюле, политика жюриюрюк туююлдю»¹.

Культура революцияны борчлары Къабарты-Малкъарда къарангылыкъ бла кюрешиуню, миллет эм къарал къурулушну барыуунда тамамлана эдиле. Къарангылыкъ бла кюрешир ючюн энчи комиссияла, «Къарангылыкъны кетерирге» деген общества къуралгъандыла, кружокла, ликбезле, школла ишлеп башлагъандыла. Жарыкълыкыгъа итинген халкъ уллудан башлап, гитчеге дери окъургъа тартдыргъанды. Халкъны онгу аз болса да, кёллениую уллу эди. «Тап, къартлагъа дери да жарыкыгъа тартдыруу уллу болгъанын белгилерге суюме, — деп жазгъанды А. М. Микоян 1924 жылда 5-чи мартда «Къызыл Къабарты» газетде басмаланган ушагында. — Топ-толу школлада сабийледен эсе абаданланы кёплюю — алгъындан жюриюп келген болмачы адетле къалып баргъанларына, халкъ школну сюйгенине, къарангылыкъны кетерир ючюн деменгили ишле баргъанына шагъатлыкъ этеди».

Культураны, жарыкъландыруу ишни борчлары къысха заманда хар халкъны кесини жазмасы болурун суратгъандыла. Аны бла байламлы жазмасы болмагъан халкъланы алфавитлерин къурау жанындан да уллу ишле бардырылгъандыла. 1924 жылны башында латин графиканы мурдорунда къабарты эм малкъар алфавитле къабыл этилгендиле. Малкъар алфавитни Магомет Энеев жарашдыргъанды. Ол алфавитге кёре, М. Энеев 1924 жылда биринчи малкъар харфлыкъны къурагъанды.

Анга кёре башха къурау ишле да бардырылгъандыла. Ленинчи окъуу городок къуралып, биринчи миллет кадрланы хазырлап башлагъанды. 1926 жылда Къабарты-Малкъар илму-излем институт ачылгъанды. Ол институт халкъны кёлден чыгъармачылыкъын жыйыу жаны бла уллу ишле бардыргъанды.

20-чы жыллада Север Кавказны культура арасы Ростов болгъанча алай эди. Мында хар тюрлю магъаналы кенгешле бардырылгъандыла, таулу халкъланы жашауларында уллу магъаналары болгъан оноула этилгендиле. 1926 жылдан башлап, Крайнацсовет ишлеген

---

¹ В. И. Ленин. О литературе и искусстве. М., 1967, стр. 478.

ди. Ол миллет басманы, тилни, жазманы, жарыкъландырыуу эм культураны вопросларына къарагъанды. Аны бла бирге, Ростовда СССР-ни Ара издательствосуну бѐлюю — Крайнациздат къуралгъанды. Ол автоном областланы окъуу-педагогика, общество-политика эм башха литература бла жалчытып тургъанды. Север Кавказда культура къурулушну борчларын тамамлауда Ростовда чыгъыучу «Революция и горец», «На подъеме» деген журналланы болушлукълары уллуду.

Малкъар совет адабият, тюзюреги — поэзия, кесини биринчи атламларын ол болумлада этип башлагъанды. Жангылыкъ Малкъарны фахмулу жашларын эндиге дери сынамагъан ишлерин этерге кѐллендиргенди. Кязим Мечиевни чыгъармачылыгъына жангы, жарыкъ ауаз киреди. Кязимден кѐргенлерин этерге эниклеген жашла — Саид Шахмурзаев бла Саид Отаров кеслерини биринчи юйренчик назмуларын, Кязимча, араб харфла бла жазып башлайдыла.

Алай, жазма къуралып, биринчи суратлау чыгъармала басмаланып башлагъынчы, халкъны кѐлден чыгъармачылыгъы, алгъынча, аны орнуна ишлейди. Фольклорунда халкъ жангы заманга жүрек ачыкълыкъда тюбегенин айтады, эркинлик, тенглик, жашау ырахатлыкъ ючюн кюрешгенлени атларын жыргъа салады, аны бла бирге, жангылыкъгъа къажау сюелгенлени масхара этеди.

Большевикле келелле,
Ой орайда,
Езенлени толтуруп,
Ой орайда,
Тау бийчеле сарнайла,
Ой орайда,
Мюйюшледе олтуруп,
Ой орайда...

Алай башланган партизан жырда, тау бийле, «халкъны жегип турургъа» деген умутларына жеталмай, жел ургъанча къачханларыны, халкъ а «большевик жашлагъа» алгъыш этгенини юсюнден уллу жүрек кѐтюрюлююк бла айтылады.

Революцияны кезиуюнде, тап, андан алгъаракъ окъуна жайылгъан халкъ жырлада революция сезимни жүтюленнгени кѐрюнеди. Халкъны теренинде кюрешге хазырланыу баргъанды, зорлукъгъа къажау ачыкъ сюелиуюу хапары чыгъа тургъанды. «Атабийни жыры»,

«Къанамат», «Дебошну жыры», анга кёре дагыда башха жырлада халкъ тюзлюк излегеини, анга жетишиую мадарын кёрюрге сюегенин айтханды. Аны бла бирге жангы жырлада класс айрылыкъ ачыкъланады, халкъны умуту онлары бла байламлы суратланады. «Ит кадетле», «Татлыуканы жыры», «Сукан тарында», «Биз къарауулла салгъанбыз» деген жырлада халкъны жангы жолу — кесилмезлик жол болгъаны ачыкъланады, класс душманланы хыйлачылыкълары, бийликни къолдан ычхындырмаз ючюн къалай талашханлары кёрюнеди.

20-чы жыллада жангы къурулушну, окъууну, урунууну юсюнден кёп жырла этилгендиле. Халкъ кесини жашаууна кирген хар жангылыкъгъа къууанганды, аны юсюнден жыр этгенди.

Сабаиланы тракторла
къазадыла, ой
Машинала урлукъланы
саладыла, ой.

(«Жангы жаз башы»)

Не да:

Ол орта печде тюрю китапла,
Ала кире кибик столда.
Сен жарыкъ кюнча, мен толгъан айча,
Бирге окъуюкъ школда.

(«Сюймеклик жыр»)

Кесини кёп ёмюрледе этип келген уллу къуллугъун жангы къуллукъчугъа — жазма литературагъа берир арда да малкъар халкъны кёлден чыгъармачылыгъы, тюзлюкню сёзюн айтып, заманны ауазы болургъа жетишгенди.

Суратлау литератураны башланган кезиую миллет басманы къуралыуу бла байламлыды. 20-чы жылланы арасында алгъа орус тилде, ызы бла къабарты, малкъар тилде да газетле къуралып, ала Ленинчи окъуу городокда окъугъан не тюзюнлей эл школладан келген фахмулу жашланы кеслерине жыйышдырадыла. Ол жашла — бизде биринчи партия пропагандистле, агитаторла — кюн-кюнню репортажларында, заметкаларында, назмуларында республиканы жашауун суратлайдыла. Газетле кеслерини окъуучуларын биринчи суратлау

чыгъармала бла да шагъырей этедиле. Газет статьялары, очерклены, репортажлары окъуй, таулула бола тургъан ишлени ангылагъандыла, кеслерине совет къурулушну магъанасын ачыкълагъандыла. «Не тюрю халкъны да литературасына къарай туруп, аны ёсюу жолун жамауатны ёсюу жолундан айырыргъа боллукъ туйюлдю, — деп жазгъанды Белинский. — Аны себепли уа жазуучу болгъаны тамам болуп къалмайды. Бек алгъа ол кимге керек эсе да, ол болургъа керекди, жазуучу не болгъанын эшитген, аны кёп-аз болса да ангылагъан адамла керекдиле»¹. Алай бла Кязим Мечиевни, Саид Шахмурзаевни, Саид Отаровну, Ахмадия Ульбашевни, Берт Гуртуевни дагъыда башхаланы газетледе басмаланган биринчи чыгъармалары — китап окъуучуланы хазырлау борчну да тамамлагъандыла.

Алай ол адамла — малкъар совет литератураны пионерлери — жалан газетчиле туйюлдюле: Ала халкъны жарыкъландыруучула да боладыла. Кеслери окъутадыла. Дерс китапла хазырлайдыла, школ программагъа кёре, юйретну магъаналары болгъан ангылашыныулу назмула, хапарла, хар тюрю юлгюле жазадыла, орус адабиятны чыгъармаларындан кёчюредиле. С. Хочуев, С. Шахмурзаев, С. Отаров, А. Ульбашев, Б. Гуртуев, Х. Качиев жарашдыргъан не жарашдырыргъа болушхан дерс китапла, — «Бирликге», «Биринчи атламла», «Социализмни жолунда», «Къабарты-Малкъар», — ала жалан окъуу, дерс китапла болуп къалмай, малкъар жазма литератураны биринчи чыгъармалары жыйышдырылгъан, таулуну биринчи суратлау сёз бла шагъырей этген китапла да болгъандыла.

Жазуучу кючлени бирге жыйышдыруу, къурау 1927 жылда пролетар эм элли жазуучуланы Ростовда болгъан жыйылыуларындан сора башланганды. Ол жыйылыуну оноуунда жазуучу кадрлары литература-суратлау кружоклагъа тийишдирирге, жазуу ишлерине дайым болушлукъ берирге деп белгиленгенди.

«Къабартылы эм малкъарлы поэтле» деген китапда къабартылы жазуучу Джансох Налоев жаш жазуучулары биринчи кенгешлери къалай болгъанын эскереди.

«...Ол ингир, жазма литератураны биринчи ингирича, областны культура историясында кесини жерин табарыкъды, — деп жазады ол. — Хар кимни бетинде жа-

¹ В. Г. Белинский. Полн. собр. соч., т. V, стр. 126.

рыкълыкъ, къууанч эслене эди. Ары жыйылгъанла барысы да, бу ингирден башлап, областны чыгъармачылыкъ къурулушунда жангы заман башланьыргъын ангылай эдиле. Къуралуугъа, бирлешиуге итинмеклик уллу эди. Жаш жазычуланы чыгъармачылыкъ эм политика сезимлери жютю эди»¹.

Андан артха бизни республикада пролетар жазычуланы ассоциациясын къууаргъа умут этгендиле. «1930—1931 жыллада бир къауум орусла эм миллет жолдашланы башламчылыкълары бла Нальчикде Пролетар жазычуланы ассоциациясы къуралгъан эди, — деп жазады ол заманда пролетар жазычуланы Север Кавказ ассоциациясыны оноучуларындан бири П. Максимов. — Болса да андан кыймат чыкъмагъанды. Областны жазычу организациясы жалан да къагъытда бар эди»².

Жазычу кючлени жыйышдырыу РКП(б)-ни АК-сыны 1932 жылда 23-чю апрелде «Литература организацияланы жангыдан къууауну юсюнден бегими» чыкъгъандан сора башланганды. Ол бегим республиканы литература жашауунда жангы заманы башлагъанды. 1933 жылда жаратылгъан совет жазычуланы Союзуну къуууу комитети кесине битеу жазычу кючлени жыйышдырады. Ол комитетде юч секция бар эди, — къабарты, малкъар эм орус секция. Малкъар секцияда литература бла кюрешген 25 адам болгъанды. Къуууу комитетни, ызы бла Къ.МАО-ну жазычуларыны Союзуну правленини башламчылыкълары бла жаш авторланы чыгъармалары аны кирик орус тилден кечюрюлген китапла басмалангандыла.

1934 жылда августда Къабарты-Малкъарны жазычуларыны биринчи область конференциялары болгъанды. Анда СССР-ни жазычуларыны Битеусоюз съездини юсюнден Дж. Налоев, къабарты эм малкъар тилдеде суратлау литератураны чыгъарууну юсюнден М. Афаунов селешгендиле. Конференцияда СССР-ни жазычуларыны Къуууу комитетини председатели Максим Горькийни алгъышлау телеграммасы окъулгъанды. «Къабарты-Малкъарны миллет культураны еседи, — деп жазыла эди телеграммада. — Кавказ крайны жигер хорламларын кёргозталлыкъ, аны социалист обществону къуууу ючюн бардыргъан кюрешин кёргозталлыкъ жа-

¹ Дж. Налоев. Поэты Кабарды и Балкарии. — Журн. «Революция и гонец», 1933, стр. 48.

² Журн. «На подъеме». Ростов-на-Дону. 1933, № 6—8, стр. 106.

зыучула ёседиле. Совет литератураны партиялыгъын, жазычуланы суратлау усталыкъларын кётюрюгюз!»

Областда фахмулу адамланы излеу, аланы окъуулары эм чыгъармачылыкъларын къурау барады; кружокла, литература биригиле да къураладыла. Салих Хочуев, жазычулуаны Союзуну къурау комитетинде сёлеше, областда 35 литература кружокга 120 адам жюрюгенин уллу къууаныу бла билдиргенди¹.

Алай бла партия эм совет органланы культура эм жарыкъландыруу ишге тохтамай эс бургъанларыны хайырындан Къабарты-Малкъар областны социалист культурасы кесини биринчи атламларын этип башлагъанды. Октябрны жарыгъы таулуну жюрегин жарытып, сезимин ёсдюрюп баргъанды. Жангы жашауну тирри къураучулары кюнден кюннге кёп болуп баргъандыла.

Башха жаш литератураладача, малкъар литературада да поэзия алгъа аякъланганды. Анга себеп, биринчиден, халкъны кёлден чыгъармачылыгъыны суратлау амаллары, экинчиден, Кязим Мечневни чыгъармачылыкъ сынауу болгъанды.

Кязим Мечнев Уллу Октябрь социалист революциягъа уллу жашау эм чыгъармачылыкъ сынауу бла келгенди. Аны жангы дунияны ангыларгъа жетишиу жолу кыйын эди. Тюзлюкню, кертиликни жарсып излеуюнде социализмни жолун кёрмеген, ол термилген эркилик кюйсюз кюрешни излегенин, алайсыз хар ким да теңг болалмазлыгъын ангыламагъан Кязим, тюсюнлей революцияны боранына тюшюп кългъанда, Октябрны алайлай ангылап къоялмагъанды. Арсарлыкъны, къан тегюлгенне кююуюно азабын сынагъанды. Алай Кязимни эслилиги, жашау болумлагъа багъа бичиуде акълманлыгъы сезиминде ол ауаралыкъны хорларгъа болушхандыла.

Совет властны ангылауу Кязим Мечневни чыгъармачылыгъыны жангы кезиуюн башлагъанды. Аны революциягъа дери назмуларындагъы мудахлыкъны, тарыгъууну, халкъны къадарына жарсыуну орнун къууанчы ёнле аладыла.

---

¹ С. Хочуев. В оргкомитете Союза советских писателей КБАО — Литературно-художественный альманах «Кабардино-Балкария», вып. 1. Нальчик, 1933, стр. 69.

Жолдан шашмасын кишибиз,
Тюзлюкдю тутхан ишибиз.
Деменгилид кьурч кючюбюз,
Жарыкьды келик кюнюбюз.

Кязим эртдеден термилген тенглик жашауну революция келтиргенин кёргенде, ол эллилерни аны хорламын кьорууларгьа чакьырады. Кязимни сёзю тынгылыды, ауазы кётюрюмлюдю.

Кязимни биринчи чыгьармачылыкь жигитлиги, ол Октябрь революцияны ангылагьанындады, аны жанлы болгьанындады. Халкьында уллу намысы жюрюген, хажи кьылыргьа эки кере баргьан Кязимни революцияны кьорууларгьа сауут алыгьыз деп сёлешгени 1919 жылда — халкь граждан урушну отунда тургьан заманда кьалай жарагьаны туурады!

Большевикни жолу тюздю,—
Патчахны бугьоуун юздю.
Терсин, тюзюно ишин сюздю,
Халкьны жарыкь жолгьа тизди,—

дегенди ол бирси назмусунда да. (1919 жыл). Ол да акьылманны революция жигерлиги эди, жашау чюйреликлени кёре келип чыгьаргьан тюз оюму эди.

«Большевик жолду жолугьуз», «Солтанхамитни жыры», «Жашыма», «Ёлюм бизни апчыталмаз», «Совет власть — алтын терек» деген дагьыда башха назмуларында да ол жангы заманга алгьыш этеди. Халкьны тюзлюгю бла революцияны тюзлюгю бирге келишгенин чертеди.

Кязимни «Ленин» деген назмусу Север Кавказда Ленинге жораланган биринчи чыгьармаладанды (1924 жыл). Класс кюрешни кьызгьан заманында Кязим халкьны бачамасына жыр этерге кёлленгенди. Мечиев Ленинни атын 1924 жылгьа дери эшитген эсе да, ол ары дери жыр этерге, баям, базынмагьанды. Кеси заманыны эсти адамы Кязим халгьа кьарагьанды, Ленинни тюзлюгюне, аны кюрешини уллулугьуна кеси жюреги бла тюшонгюнчю, ол анга жыр эталмагьанды. Аны жашау сынауу, кёргени мындан ары адам улуну ёсююю Ленинни аты бла байламлы болгьанын ачыкьлайдыла. Анда уа:

Душманлагъа алдатмагъыз,
Бай, бий ызындан бармагъыз,
Бош керексиз кыйналмагъыз,
Ауар ташха тыялмагъыз.
Оюлмазлыкъ къая Ленинд,—

деп къойгъанды.

Къысха сёзлю, терен оюмлу Кязим жангы жашау кертиликни бегитиу — таулуланы эндиге дери болуп кёрмеген жангырыугъа, миллет къуралыулукъгъа келтирлигине ийнаналды. Ол жангырыулукъну, къуралыулукъну «оюлмазлыкъ къаласы» Ленини ишиди дегени айтады.

Айхай да Кязим къууанчы юсюнде бушууну унутмайды. Эркинлик уллу кыйынлыкъла бла келгенди. Хар эркин жюрекде ол кыйынлыкъны табы барды. Солтанхамитге этген жырында, «Жашыма» деген назмусунда Кязим аны туура кёргозтеди. Поэтни жюреги Солтанхамитни къадарына такъыр болады, «эркинлик ючюн жан берген» жашыны юсюнден «кёлю тола», алай назму этеди. Болса да Мечиев кёлсюзлюкге хорлатмайды.

Керек тойюлдо кёлсюзлюк,
Ушамайды бизге эрсизлик.

Таукеллик не заманда да аны чыгъармачылыкъны биринчи белгиси болгъанлай къалады.

Кязим Мечиевни назмулары басманы юсю бла болмаса да, аууздан ауузгъа ётуп, халкъгъа терен жайылгъандыла. Алай бла литература чыгъармачылыкъгъа жангыдан талпыгъанлагъа фольклор бла бирге биринчи дерс болгъандыла.

20-чы жыллада малкъар поэзия кесини биринчи атламларын эте, уллу политика, жарыкъландырыу, юйретну магъанасы болгъан борчланы тамамлайды. Культура революцияны, таулу тиширыуланы жарыкълыкъгъа чыгъарыуну, динге къажан кюрешни хыйсабындан жазылгъан назмула дерс китапада, газетде басмаландыла.

Биринчи малкъар окъуучуланы хазырлагъанла, айтханыбызча, биринчи устазла, жазуучула, комиссарла болгъандыла. Ол революциялы магъанасы болгъан ишни этиуде биринчи газетлени магъаналарын айтып жетшидирген да кыйынды.

1923 жылда 28-чи февралда М. Энеев «Интернационалны» малкъар тилге кечюрюп, «Къызыл Къабарты» газетде басмалагъанды.

Уян, эзилген, хорланган
Ачла эм къулла дуниясы.

Битеу зулму, тар дунияны
Биз бузарбыз. Андан сора
Къурарбыз жаңгы дунияны
Тюндегиле баш болурла...

«Интернационал» тюзюнлей таулуну тюненеги жашауундан айта, зулмулукъдан, тар дунняда къалгъан халланы теркирек хорларгъа, жангы, насыплы жашау ючюн кюреширге чакъыра эди.

1924 жылда 26-чы августда «Къызыл Къабарты» газетде «Ностуланы Юсуфну назмусу» басмаланады. Белгисиз автор халкъ жигити Ностуев «Астрахань тюзлеринде» болсун, «Кавказ тауларында» болсун — революцияны байрагъын ёхтем тутуп баргъанын айтады. Қазим Солтанхамитни юсюнденча, белгисиз автор да Юсуфну юсюнден анга, халкъны хурмети уллу болгъанын айтып, жыр этгенди.

Халкъны жарыкъландырыуда эстафетаны «Къызыл Къабарты», газетден алып, андан ары элтген «Къарахалкъ» газетде С. Хочуевни, С. Шахмурзаевни, А. Ульбашевни, О. Этезовну, биринчи чыгъармалары басмаланадыла. Газет таулу тиширыуну эркинликге, жарыкълыкъгъа чыгъарыуну бек къыйматлы ишге санайды. «Ким тиширыуну артыкълыкъ бла къатын этерге кюрешсе, бир причини болмай, къатынын ким къояргъа кюрешсе, башха тиширыугъа къарап, — муну да жауларындан бек аманына тергейди Совет власть», — деп жазады ол статьяларыны биринде¹. «Тиширыуланы партиягъа аз кирмекликлери неденди?» деген статьясында устаз С. Шахмурзаев тиширыуланы окъутургъа, жамауат ишге тири къатышдырыргъа керек болгъанын айтады. Газетде басмаланган «Жарлы малкъар къызы», «Таулу назму», «Къатынла жыры», «Сегизинчи Март» деген назмуларында таулу тиширыуланы ачы къадарларын суратлайды, энди ала эркинликге чыкъ-

¹ «Къарахалкъ» газ., 1925, 1 апрель.

гъанларын айтады. Алай окъумасала, илмугъа, культурагъа итинмеселе, эркинлик деген бош сѣз болуп къаллыгъын кѣргюзтеди.

Ненча жыллар къул этилип,
Учузланган къатынлар,
Уяныгъыз, кюрешигиз,
Келди сизге заманлар¹.

1930—1931 жыллада ликбезлеге деп жарашдырылгъан дерс китаплада С. Шахмурзаевни «Аршилери - маршилери» деген белгили жыры, «Дуня бачамасы Ленин» деген назмусу, С. Хочуевни «Къызыл аскерчи», Х. Темноевни «Жалчы», А. Ульбашевни «Тутуш окъургъа» деген назмулары басмалангандыла. Биз ол назмулада хат айырмалыкъны эслемейбиз. Хар назмучу социализмни ниетлерин, кесини чѣрчеклигине, сабырлыгъына кѣре жазады.

Аны бла бирге малкъар назмучулукъну форма, жанр жаны бла байыгъыуу да башланады. Рифма, ритм, тизгин башхалыкъ бла жазылгъан назмула чыгъадыла. (С. Шахмурзаев «Аршилери-маршилери», «Октябрны голкъунлары», С. Отаров «Чалгъычыла»). Чакъырыу, насихат тизгинлени къатында жашау болумланы хакъындан оюм этген назмула жазыладыла. Ол жаны бла Кязимни устазлыгъы С. Отаровда бегирек кѣрюнеди.

Дуняда зорлукъ жокъда —
Къанлы кюреш туумаз эд,
Адам улуну къаны
Жерни юсюн жуумаз эд.

Саид Отаров

¹ «Къарахалкъ» газ., 1927, 10 апрель.

Зор кетер, тюзлюк кялыр,
Оноуну кьолгъа алыр.
Шуёхлукъ мамырлыкъны
Битеу дуниягъа салыр¹.

20-чы жыллада С. Отаровну ауазы бирсиледен сабырды. Ол сабырлыкъ аны хапарчыдан оюмчугъа жууукълашдырады, жашау болумланы жыйышдырып, историялы къарам бла къараргъа келтиреди. Къазимни ызындан ол монорифма бла да жазады. Сёз ючюн, аны «Чалгъычыла» деген назмусу, ючюнчю рефрен тизгинни къайтарыу бла халкъ жырланы эсге тюшюреди. Алай ауазы, кьурулушу, темасы бла малкъар назмучулукъда ахыр да жангъды. Биринчиден гыллыу бир ызда тири барады. Композиция кьурулушу тизгинлиди. Отаров монорифма бла башлап, аягъына аны бла чыгъып кетеди.

Эй жигитле, таиг атады, туругъуз,
Жуууртдан бирер гоппан аудуругъуз,
Орайда, гоппан жууурт аудуругъуз.

Таиг атаргъа шырхы юсюне жетейик,
Чалгъылыны сюртюп, жаныу этейик
Орайда, сюртюп жаныу этейик.

Алай артдан артха Отаров рефрен тизгинни «жюююне» кьошадан кьоша барады. Алтынчы строфагъа жетерге «орайданы» ызындан автор чертирге, эс бурдурургъа суйген сёз-магъана келеди. Алтынчы строфада ючюнчю тизгинни «орайдасын» «эй» бла алышындырып, аны ызындан чалгъычылагъа багъа бичген сёзюн келтиреди.

Жыйын башчы — пелуансырт Науурду.
Аны ызындан жетип барыу — ауурду
Эй, тулпарла, жетип барыу ауурду.

Былайда «орайда» келишмейди. Нек дегенде Науурну ызындан «жетип барыу ауурду». Андан сора да эндиге дерин автор чалгъы чалыуну тышындан къарагъанда ариулугъун айта келгенди, ол заманда уа «орайда» жүрек кётюрген сёз къадарында, керти да чалгъы чалыуну романтикалы суратын тюз ишлерге болушады.

¹ С. Отаров. Назмула бла поэмала. Нальчик, 1959, 15 бет.

Алай чалгъы чалыу башланганда уа, эсе да керти ишни юсюне жетгенде, романтикалы «орайда» тап келишмейди. Энди кёл кётюрююню кёл этдириу бла алышындырыргъа керекди. Аны себепли «орайданы» орнуна келген «эй», тулпарла» — романтикадан реализмге ётген жерни билдирмезча жабып кёюды, композицияны андан ары ёсююу бла байламлы борчну тамамлайды. «Эй, тулпарла», деген сёз, чакъырыу болгъандан тышында да, чалгъычылагъа берилген бийик багъа болады, ала бош чалгъычыла туююлдюле, тулпарладыла! Аны себепли уа «Пелиуансырт Науурну» ызындан жетиую кыйынлыгъын хорларгъа керекдиле. Андан ары уа «тулпарланы» орнуна, ишни кыалай этилгенине кёре, тийишли эпитетле салынып барадыла.

Къучакъ керип, эки метриш алады,
Толан кибик кыалып дуру салады.
Эй, машалла, кыалып дуру салады.

Аны кибик, жерни киши тепдирмейд.
Чачмасанг а, дурусун кюн кепдирмейд.
Эй, тамаша, дурусун кюн кепдирмейд.

Жангы форма, жангы ритм, рифм жорукъла излеуде С. Отаров жангыз туююлдю. Биз С. Шахмурзаевни, Б. Гуртуевни, А. Ульбашевни, А. Будаевни, О. Этезовну кеп назмуларында излеуно ызларын кёребиз. Сёз ючюн, С. Шахмурзаев алгъа «Аршилери-маршилери» деген жырында, ызы бла «Октябрны толкъунлары» деген назмусунда жангы ритм, рифм, ол угъай эсенг, строфика амалланы окъуна хайырланганды. «Аршилери-маршилери» Къызыл Аскерге аталгъан марш жырды. Аны хар гыллыуу анга кёре къуралады, тизгинле, аякъ алдырырча, алай кесгин айтыладыла.

Аршилери-маршилери,
СССР-ни аскери,
Онгдан солгъа, солдан онгига
Душманланы ур кери.

«Октябрны толкъунлары» деген назмусунда С. Шахмурзаев пролетар назмучуладан юйреннгени кёрюнеди. Сёзлени кыайтарып чорт-чорт айтыу бла, ауазыны жарыккылыгъы, кётюрюмлюгоуу бла Шахмурзаев Маяков-

ский не да бирси пролетар назмучулагъа «ушаргъа» итинеде.

Къызыл чолпан жанады,
Жашнайды,
Отла чачады,
Капиталны кърны чанчады...
Бююн —
Къууанч, азатлыкъны къууанчы!
Билебиз,
Бююн —
Миллионланы жүреклерин
Революция жарытады,
Ол сау дуняны
Азатлыкъгъа
чакъырады.

Жазыучу, «Миллионланы жүреклерин жарытхан революция», азатлыкъны революциясы къадарында битеу унукъгъан халкъгъа жол ачханын, энди жер юсюнде аны иши халкъла насыбы болгъанын уллу къууаныу бла айтады.

Октябрь революцияны ишине багъа бичиуде ол бизни халкъыбызгъа келген жангы кюнден оюм этеди. Азатлыкъ! — Аны биринчи аперимлиги олду. Таулула азат болурла деп кимни акъылында бар эди! Энди уа ала кеслери дуняны халкъларын азатлыкъны байрагъын кетюрюрге чакъырадыла.

С. Шахмурзаев 1924 жылда Ленинге атап жазгъан назмусунда да азатлыкъ аны биринчи иши болгъанын айырып айтханды:

Къызылланган къызыл байракъ нюр чачып,
Жарлылагъа, ёксюзлеге жол ачып,
Сау дунягъа «Азатлыкъ!» — деп къычыргъан,
Дуняя уллусу Ильич бизден кетгенди.

Октябрь революция Ленинни аты бла байламлыды, Малкъарны бу жарыкъ кюню уа ол экисини кючюнден тийгенди. Аны себепли, поэтни терен ийнанууна кёре, Ленинни тюзлюгюн — «тенгизлени шакъы этип жазса да, агъачла къалам болсала да» жазып бошаргъа амал жокъду. Малкъар литератураны пионерлери жангылыкъны тохташдырыргъа, партия салгъан борчланы жашауда бардырыргъа итингендиле. Жашау болумланы

теренден кѣре, жыйышдыра билмеселе да, аланы биринчи чыгъармалары жангыны жашаугъа сингдирирге, революция инетлени халкъ асламлагъа ангылатыргъа болушадыла. Таулагъа келген огъурлулукъну, халкъланы шуѣхдукъларын, кѣп ѣмюрлени унугъуп келген жарлыла кеслери энди жашаугъа не болуп тохтагъанларын уллу къууанчлыкъ бла жырлагъандыла. Биринчи малкъар назмулада таулу кесин кѣргенди, кесини ишини магъанасын ангылагъанды, жангы заманны баш илшанлары бла шагъырей болгъанды. История жанындан алып къарасакъ, ала фольклордан профессионал искусствогъа ѣтген кезиуню белгилеп, Совет властха дери жазуу, школу болмагъан халкъны литература ѣсююнде жангы заманны башлагъандыла.

* * *

Жангы литератураны къуралыуунда аны биринчи мурдору халкъны кѣлден чыгъармачылыгъыды. Малкъар халкъны кѣлден чыгъармачылыгъы аны жашау сынауларын жыйыучу, этген умутларын, муратларын бирикдириучю, адеп-къылыкъ мардаларын белгилеген инет институту эди. Артда, азатлыкъ жолу ачылып, халкъ кесини литературасын, искусствосун, дуниядан ангылауун ѣсдюрюрге тюшгенде, аны фольклору алтын хазна болгъанды.

Малкъар совет литературагъа жашау берген экинчи тагы — айныгъан литератураланы, бегирек да орус литератураны реалист традициялары болгъанды. Октябрь революциядан сора, орус литератураны эшиклери жаш миллет фахмулагъа кенг ачылгъандыла. Орус литератураны сейирлик дуниясына кире, миллет жазыучула аны жазуу амалларына, къылыкъланы кѣргюзтюу, теманы сайлау халларына юйренгендиле. Орус литература жангы миллет литератураны жангы суратлау амалла бла байыкъландыргъанды.

Школлагъа дерс китапла къурай, малкъар литературачыла орус жазычуланы чыгъармаларын ана тилге кѣчюредиле. Кѣчюрюучюлюк бек алгъа окъуу материал хазырлау къадарында барса да, артдан артха аны уллу юйретну магъанасы болады. Жаш жазыучула орус чыгъармаланы суратлау энчиликлерине, жанр айырмалыкъларына, сюжет къурулушларына эс буруп башлайдыла. Экинчи жанындан, орус литератураны чыгъарма-

ларын кѣчюрюу миллет жазыучулагъа жалан литературагъа юйрениу иш болуп къалмай, таулуланы орус эм европалы жашау халла бла шагъырей этерге болушханды. Башха миллетли адамланы оюм этну халлары, жашау амаллары бла, ол халкълада жюриген адепкъылыкъ жорукъла бла таулуланы шагъырей этгендиле. Алай бла таулуланы дуня ангылауларын ёсдюрюуде кѣчюрюлген чыгъармаланы магъанасы уллу болгъанды.

«Горький бизни тенглешдирип болмазлыкъ устазыбызды, — деп жазгъанды С. Хочуев «Таркъаймазлыкъ шаудан» деген статьясында. — Пролетариатны закий жазыучусуну ёлмезлик чыгъармалары бла кесибизни халкъыбызны шагъырей этерге тюшгени бизге уллу насыпды. Башха жанындан, аланы кѣчюрюу бизге суратлау дерсди. Сёз ючюн, мен Горькийни «Челкаш» деген хапарын кѣчюре, сыфат къурауну диалектикасына тюшюнгенме, композиция къурауну искусствосуна, суратлауну толудугъуна, къысхалыгъына тюзелгенме»¹.

Малкъар литератураны башлануу башха къарындаш литератураланы башлануулары бла да байламлыды. Къабарты эм малкъар литературала къаты бирликде, бир бирлерин кёллендире, алай ёсгендиле. Бир тилде, бир халда къуралгъан къарачай, малкъар литература да, ёзенгилери ёзенгилерине тие, алай баргъандыла.

Ол шартла жангы искусствону къуралууун жалчыхандыла.

Т Е Р Т Ю Н Ч Ю   Б А Ш Ы

ХОРЛАГЪАН СОЦИАЛИЗМНИ ЛИТЕРАТУРАСЫ

Социализмни къурулушу кенг баргъан заманда Къабарты-Малкъарда литература иш да хар жаны бла айныйды. Ол иш энди газетлени, асламлы агитация бла пропаганданы излемлери бла байламлы болуудан кеси аллына уллу ниет-юйретиу магъананы тутхан, кесини тийишли жолу бла ётюр башлагъан суратлау дуня болады. Жазыучуланы организациясы къуралгъаны бла байламлы аны тегерегине литература ишни кеслерине

¹ Газ. «Социалистическая Кабардино-Балкария», 1941, 18 июля.

профессионал ишге санагъан фахмулу адамла биригедиле.

1934 жыл августда Къабарты-Малкъарны жазыучуларыны область конференциясында оргкомитетни орнуна жазыучуланы Союзуну область правлени къуралгъанды. Союзгъа членнге 10 жазыучу, кандидатха 3 адам алынгандыла. Литература ишни айныуу культура революцияны жетишимлери бла къаты байламлы эди.

1924 жылгъа дери кесини жазмасы болмагъан область жахилликни кетергени ючюн кечюучю Къызыл байракъны алады, 1931 жылда уа Къабарты-Малкъарда ана тилде борчлу халда тёрткласслыкъ билим бериу башланады, 1936 жылда борчлу халда жетижыллыкъ билим бериуге кечерге план салынады. Республиканы культурасын ёсдюрюуге къатышхан эм Къабарты-Малкъарда литература ишни айнытыугъа иги болушхан жазыучула бла культура къуллукъчуланы санында Н. Тихонов, Ю. Либединский, В. Ставский, М. Пришвин, М. Кольцов, М. Горбунов, В. Гроссман, М. Киреев эм башхала болгъандыла.

Ленинчи окъуу городокда литератураны суйген жашла бла къызла, билим алыу бла бирге, революцияны андан ары ишине тири къатышыргъа юйренгендиле. Былай айтсакъ, аланы жазыучу болургъа революция кеси юйретгенди. Орус назмучу Ярослав Смеляков айтханлай, «революцияны аскерчилери», кеслерин «жангы жашауну къурулушуна керек чюйчюклеге» санай, революциягъа къуллукъ этиуно кюймай, мамыр къурулушха алай кечгендиле.

Жашауну тюрлендириу, коллективизация, индустриализация, электрификация, стахановчу къымылдау, халкъланы шухлукълары, тиширыуну азатлау 30-чу жыллада жазылгъан жырла бла назмуланы баш темаларыдыла. Жашауда болгъан шартланы ачыкълай, поэгле социализмни къурулушуна жигер къатышадыла, жангы жашаугъа керти да кёллери бла къууанадыла. Ала жангы чыгъармала къурап кюймай, кеп ёмюрлени жахилликде тургъан халкъны эндиге дери болуп кёрмеген жангы революциялы искусствосун да къурайдыла.

Таулу жашаугъа сингип башлагъан жангы совет тереле уллу сейирсиниу бла, жюрек ачыкълыкъ бла айтыладыла. Жаш назмучула болунган ишлени ич магъаналарын, жашау болумла бла байламлыкъларын ачыкъларгъа жетишмейдиле, кеп ангылаула аланы чы-

гъармаларына абстракт халда киредиле. «Капиталны хунасы», «коммунизмни къаласы», «байлыкъ» «жарлыкъ», «къарангылыкъ» дегенча* уллу магъаналары болгъан, сезим эм жашау чюйреликледен толу шартла тыш тенглешдириуле бла къаладыла. Аллай насихат-дерс литература бла бирге, партияны бачамаларына, белгили революционерлеге, стахановчулагъа аталгъан махтау жырла жазыладыла. Ол жыллада стиль жаны бла жарлыракъ поэтиканы бир къауум илишанлары С. Шахмурзаевни «Сюрюючю» деген назмусунда керю-неди:

Бир заманда таулулада
Байгъа малчы болуучек,
Бу жашаудан мен безип,
Дорбуилада туруучем...
Кече, кесим жангызлай,
Ыстауатда тургъанлай,
Уруп жетди бир боран —
Тауну, ташны ургъанлай.
Ол боранны ичине
Мен да кирдим, къууандым,
Ол боранны кючюнден
Мен да эркинлик алдым.
Тауларымдан залимле
Сора ахыр тайдыла,
Къызыл кюн жарыгъында
Жарлыла къууандыла.

Ал жыллада поэтлени чыгъармачылыкъ ишде терен суратлаулыкъгъа жетишдирмеген сылтаудан историялы эм ниет ишни къолгъа эркин алып башлагъан халкъны ауазы туура болуп, алыкъа, кесини энчи къарыуун толу сезмеген инсанны ич дуниясы уа ташада къалгъан эди. Эсе да халкъны къууанчлы ауазы, халы чыгъармачылыкъны биринчи ишича болуп, революцияны бардыргъан инсанны ниет кючю, сезим дуниясы жангы обществовону поэтини суратлаууна алыкъа толу къатышалмайды.

Биринчи жазыучуланы чыгъармалары, жангы жашауну тюрлю-тюрлю ишлерине жораланып, жарыкъландыруу чыгъармала халда болгъанлары областда культура кадрланы жетишмегенликлеринден эди. Жазыучула малчылыкъны бла жерчиликни айнытыуну юсюнден,

адамла кеслерин кыалай жюрютюрге керек болгъанларыны юсюнден, санитар походлары, орфографияны юсюнден кыйгырадыла, окъуучулагъа харфлыкъла жазадыла. Алайсыз литература ишни терк айнытыргъа амал жокъ эди.

30-чу жыллада жаш поэтлени биринчи назму китаплары чыгъадыла. Аланы ичинде Б. Гуртуевни «Къызыл ёнле», Х. Кадиевни «Жюрек кыуанч», А. Будаевни «Стихле бла поэмала», Ж. Залихановну «Мени ауазым», К. Отаровну «Стихле бла жырла», С. Макитовну «Мен жырлайма», Х. Теммоевни «Хорлауну жырлары» деген китаплары болгъандыла. Жыйымдыкыла, хазна кыалмай бары да, партиягъа, аны бачамаларына жораланган чыгъармала бла, юбилей, патриот назмула бла башланадыла. Назмулары атларыны бирчалыклары да анга шагъатлыкъ этедиле: «Санга 19 жыл», «Мени республикамы жыры», «Октябрь», «Мени сюйген Ата журтум», «Ленин сауду эм саулай турлукъду», «Совет байракъ», «Къабарты-Малкъар комсомол» д. а. к.

Малкъар поэзияны силлабикалы назмуларына жангы ритмле, ёлчемле кийириледиле. Поэтле назмуну макъамгъа келирча кыуаргъа, ары заманын илишанларын кийирирге умут этедиле. Асламында ол затла малкъар назмуну жорукларына тюз келишмей эселе да, жангычылыкъ кесине жол салып барады.

Урунууда болдурулган жетишимле, биринчи бешжыллыкъланы иги толдулары, культура кыурулуш жаны бла этилген уллу ишле, тау эллилени эм ишчилени жашауларында кыурала барган жангы халла поэзияда айтыладыла (Ж. Залихановну «Малчыны жыры», А. Будаевни «Телефон», «Чалгычыла», С. Макитовну «Малкъар тиширыуну жыры», «Аминатны жыры», «Насыплы колхозчу» деген назмулары). Социалист урунууну, окъууну, эркин жашауну темалары бла бирге, кыралны кыоруулауну темасы алынады. Европада уруш башланады деген кыоркыуну ёсе барыуу Туугъан журтну юсюнден кыйгырыуну бир да болмагъанча жютюлендиреди. Ата журтну кыорууларгъа чакыргъан назмулада — поэтле душманнга къажу сермеширге хазырлыкъларын айтадыла, кыралны кыоруулануу кыюн, Совет Аскерни махтадыла, (С. Макитовну «Мен борчлума», «Тынгыла, Родинам», Б. Гуртуевни «Биз хазырбыз» деген назмулары). «Тельманнга» деген назмусунда А. Будаев

фашистлеге кьаты чамланыуун айтады. Фашизм кьоркьуулу болгьанын эскертеди.

Малкьар поэзия энди Кавказны бир кесек жерчигини юсюнден айтыу бла чекленмей, битеу дунядагьы вопрослагьа эс бурады. Малкьар назмула капитализмни кьыралларында ишчилени кьорешулерини юсюнден, Испанияда граждан урушну юсюнден, Кьытайда бара тургьан империалист урушну юсюнден айтадыла. Кавказны юсюнден жазылгьан назмула да аны дуня бла байламлыгьын кьоргюзте башлайдыла. Кавказ эртдегили нарт хапарланы туугьан жерича, кьеп кьыйынлыкъланы сынагьан жерча, азатлыкь поэзияны жерича суратланады. Аны бла бирге, Кавказ — жангы жашауну кьураучулагьа кесини байлыкъларын ачхан, насыпны, эркинликни жери болгьаны кьоргюзтюледди.

Малкьар поэтлени назмуларында орус халкьны уллу жазыучуларыны, революционерлени атлары терк-терк сагьыныладыла. Ала Пушкинге, Горькийге, Кировха, Орджоникидзеге атап, энчи назмула жазадыла. Ол бошдан туююлдо, — ала малкьар фахмуланы граждан эм ниет жаны бла ёсюулерине болушхандыла. Жазыу ишни биринчи дерсин ала бергендиле. Орус халкьны белгили адамларына аталгьан назмулада ниет ёкюллюкню аллай алаamat юлгюлерине махтау бериледи.

Ж. Залихановну М. Горькийге жораланган назмусунда фашизмге кьажау ауаз кьаты эшитиледи: М. Горький пролетар культураны жаныды, аны хар адамгьа жетдирирге сюйген адамды. Горькийге дагьыда А. Будаевни «Сууукь жел», К. Отаровну «Бизни устазыбыз» деген назмулары жоралангандыла.

Таулу халкъланы миллет жигитине саналгьан С. М. Кировну юсюнден да кьеп назму жазылгьанды. Аланы ичинде А. Будаевни «Кировну сын ташына», Ж. Залихановну «Пролетар революционерге», Х. Кациевни «Кьара декабрь» деген назмулары бардыла. Кировну юсюнден кьайтарып-кьайтарып жаза, поэтле, аны чынтды адамлыгьы, кишилиги да болгьан батыр революционер болгьанын айтадыла.

30-чу жыллада миллет поэзиялада жырны жанры кенг жайылгьаны белгиледи. Ол жанр малкьар поэзияда да тийишли орун алады. Малкьар поэтле аланы бир кьауумларын В. Лебедев-Кумачны, А. Сурковну, А. Исаковскийни жырларына ушатып жазадыла. Жырла га-

зетледе, журналлада, энчи поэзия жыйымдыкылада чыгъадыла.

Б. Гуртуевни «Къызыл ёнле» деген жыйымдыгында орус совет авторланы белгили жырларыны макъамлары бла жырланырча жазылган жырла кепдюле. Ол кезиудеги заманны излемлерин эм миллет интонацияны кергюзтюрге авторну къолундан келгенди.

Алай бла, жангы жашауну белгилери, огъары айтылгъаныча, поэзияны тилинде сыналгъандыла. Назмуну жанр-тематика жаны бла тюрлю-тюрлю формалары айныйдыла.

Да къалайды аланы эстетика магъаналары? Реализмни ол кезиуде къаллай белгилери эсленедиле?

Революциялы демократияны бек айныган жылларында Н. А. Некрасов политиканы эстетикагъа айландыргъанча, декадентлени кезиулеринде А. М. Горькийни чыгъармалары ачыкъ тенденциялы болгъанча, 30-чу жыллада, мамырлыкъны жылларында — революцияны айныууну бек магъаналы кезиуюнде — Совет миллет литературалада да социалист ниетлени жайыу, социализмни къурауну «кезиую борчларын» тамамлау ачыкъ тенденция халда болады.

Анга кёре, политикалы лирикада акъыл бла сезим байламлы болургъа керекдиле. Ол угъай эсенг, эмоциялы сезим биринчи жерни окъуна алыргъа керекди. Нек дегенде, поэт не иги затны юсюнден жазса да, ол аны сезим жаны бла, эмоция жаны бла суратлап бермей эсе, аны жазгъаны искусство болургъа жетишмейди. Политика пропаганда биринчи жерни алгъанлай къалады. «Къызыл Малкъарны жырлары», «Жангы жашау жолунда» деген назму жыйымдыкылада, поэтлени энчи назму китапларында да аллай жерле алыкъа аслам жерни аладыла.

Кеслерини революция келлююклерин, политика жаны бла таза ниетлиликлерин билдирирге кюреше, поэтле, бир бирде «тыш къыраллы меньшевикле» дегенча аллай терс сёзле айтып да недиле, тюрлю-тюрлю политика терминлени керекли, керексиз жерде да жюрютедиле, класс кючлеге багъа бернуде терен оюмлу болургъа жетишмейдиле.

30-чу жылладагъы назмулада акъылны бла сезимни бир бирден айырылыуларыны себебинден объект бла субъект да байламлы болмайдыла. Биригип поэтикалы оюмну къуар орнуна, ала бир бирден айырыладыла.

Хамит Теммоев

Объект протокол халда кьургъакъ суратланады, субъект а эмоциялы халда кьргюзтюледи.

Политика магъанасы болгъан назмулада поэтни оюму история бла байламлы болургъа, историяда болгъан уллу ишлени тинтип анализ этерге, андан сора уа лирикалы сезимни кючю бла ол затланы бирге жьыргъа керекди. Нени юсюнден жазгъанын поэт ачыкъ, кесгин билмей эсе уа, абстракт - романтикалы халда, декларация халда жазып кьояды. Аллаи назмуланы тизилиу формаларында белгили бир ачыкъ магъананы эслерге

кьыйынды. Х. Теммоев «Хорлагъан социализмни закону» деген назмусун социализмни кьурауда болгъан хорлаулары юсюнден махтау бла башлап, совет законуу излемлерин кьургъакъ сёзле бла ангылатады:

Жангы закон жол ачады
Бююн жигер барыргъа,
Хар бир ишибизге да
Кючлю низам салыргъа.

Андан ары жети строфада ол законнга кимле ыразы болгъанлары саналады. Ахыр эки строфада уа кьеп миллион адамлагъа махтау айтылады.

Жашауда болгъан кьыйын, обществулу политика ишлени юсюнден жюрегинде болгъанын, анализ этмей, экспрессиялы халда ачыкъ айтып кьююну ахырында назмуну формасы бла магъанасы бирге келишмейди. Жашауда терен историялы магъанасы болгъан ишлени поэт жалан да жюрек сезими бла не да халкъны поэзиясында жюрютюлюучю амалла бла берип, тынгылы эталмайды. Жашауну ол халда суратларгъа итинмеклик ахырында антитезагъа, — эски бла жангыны тенгleshдириуге элтеди.

Озгъан заманны бла шѣндюгю заманны бир бирге къажау сюеп, антитеза къурау — 30-чу жылладагъы политика лирикагъа тюз келишеди. Нек дегенде, аллай амал халкъ асламланы ол кезиудеги оюмларын тюз кѣргюзтюрге болушады. Алай суратлау жаны бла алып къарагъанда уа, ол амал поэзияны историялылыгъын къурутады, историяда болгъан тюрленнулени диалектикалы халда ангыларгъа онг бермейди.

30-чу жылладагъы агитациялы лирикада табигъатны бла адамны суратлауда артда малкъар поэзия ол жаны бла жетиширик усталыкъ эм драматизм жокъду. Адамла табигъатха къажау сюелгенча кѣргюзтюледиле. Назмулада табигъатны адам къалай боюн салдыргъаны айтылады. Сѣз ючюн, Х. Кацевни «Эки тауну даулашы», Х. Теммоевни «Кавказ таула» деген назмулары алайдыла. Назмуланы ал кесеклеринде табигъат суратланады, аны чексиз ариулугъу, кючлюлюгю айтылады; экинчи кесеклеринде уа адамла табигъатны къалай хорлагъанлары, колхозлада нечик элпек жашагъанлары, машинала сабанлада къалай ишлегенлери айтылады.

Таула эм туугъан журт кибик аллай белгили затланы суратлап тебиреселе да, поэтле аланы магъаналарына терен кирмейдиле, «сени машиналарынг», — деп газет публицистика сѣзлени къайтарып айтып турадыла.

Жангы къурала башлагъан социалист жашауну суратлар ючюн поэтле алыкъа суратлау эквивалентлени табалмайдыла. Баям, ол жаны бла поэзия сезим жангы идеологиядан артха къалады. Жангы поэтика алыкъа хар тюрлю жангы магъананы берирча жангы суратлау жорукъла бла бегимегенди.

Эски поэтиканы (фольклорну) амалларын хайырланьыргъа кюрешмеклик а поэзияны этнографиягъа айландырып къояды. Элледе бара тургъан ишлени протокол формада башдан аякъ жазаргъа итиниу поэзияны суратлау ючюн азайтады. Колхозлада ишлени барыуларыны юсюнден жазылгъан назмула аллайладыла.

Декларация формада белгили бир ишни сагъынмай жазыу да, этиле тургъан ишлени къыйырдан тутуп санап жазыу да ол жылладагъы поэзияны къарыусуз жерлеридиле.

Ол кезиудеги назмуланы ичинде игилери да бардыла. Сѣз ючюн, А. Будаевни «Чалгъычыла», С. Макитовну «Аминатны жыры», Б. Гуртуевни «Окъууда мытыр-

Азрет Будаев

ла», «Тютюнчю», «Алим бла анасы» деген назмулары алайдыла.

Алада заранлы адет-леге кѡжау, ишге кѡл салмаулукъгѡа кѡжау, эски халлагѡа кѡжау кюрешну эсленеди.

Кертиди, ол жылладагѡы назмулада жангы ниетлени жыйыу, ариу кѡылыкъгѡа юйретну алыкъа кѡарыусуз амалла бла бардырылады, — авторла адамны хар кюнде не этерге кереклисин белгиле жорукъла бла чеклерге кюрешедиле. Алай болгъанлыкъгѡа да, назмулада жангылыкъ сезилип турады.

Азрет Будаев, чыгъармачылыкъ иши узакъгѡа созулмагъан эсе да (1935—1942 гг.), 30-чу жыллада малкъар поэзияда намыслы жерни алады. Туугъан журт ючюн жанын берирге хазырлыкъ, уллу ниет кюч, аны бла бирге миллет образланы тап кѡуралыулары — А. Будаевни литература фахмусуну энчи белгилеридиле.

А. Будаевни стилини баш белгиси уа — отузунчу жылладагѡы романтизмди. Алай, уллу магъанасы болгъан, алапат заманны суратлагъан ол романтизмде керексиз омакъ затла жокъдула. Ол жылладагѡы поэзияны белгилери — социализмни кѡурауну эм культураны айнытыуну вопрослары А. Будаевни поэзиясында кюзюдеча кѡрюнедиле.

Поэтни эпикалы жанргѡа жюреги нек тартханын Малкъарны миллет фольклорунда ол тѡрени бек айныгъаны бла ангылатыргѡа боллукъду. Бек терен магъанасы болгъан оюмланы да ол жанр бла толуракъ ангылатыргѡа, табыракъ суратларгѡа онг бар эди. Кесини акъыл эм суратлау кючюн кѡргюзтюрге да ууакъ лирика назмуладан эсе, поэмада тынчыракъ эди.

Поэтле аны юсюне дагъыда орус эм шаркъ поэмаланы кѡуралыуларында болгъан ариулукъгѡа, аланы битеу кесеклерини бир бирге диалектикалы байланыу-

ларына къарагъандыла. Жангы малкъар поэзия къура-
ла туруп жаза башлагъан, малкъар литератураны къу-
раугъа тири къатышхан А. Будаев, ёсген литература-
ланы тюрлю-тюрлю сынауларын таукел файдаланады,
жанр эм тил жаны бла жангы онгланы тохтаусуз из-
лейди.

«Мараучуну хапары» деген поэманы А. Будаев мал-
къар жомакъны сюжетине кёре жазгъанды. Анда ма-
раучуну узакъ жерге барып, огъурсуз патчах бла тю-
бешгенини, аны кызы Зайнафын суйгенини юсюнден
айтылады. Кязимни «Бузжигитиндеча», А. Будаевни поэ-
масында да суймеклик терен социальный магъана ала-
ды. Экинчи жанындан, кесини хапарын кеси айтхан
мараучуну сыфаты, поэмада айтылгъан затланы керти
да жашауда болгъанча этеди.

Поэма шаркъ назмучулукъну жорукъларында къу-
ралгъан эсе да, автор аны миллет сезим бла жазады.
Поэтни сезими бла миллет жашау бирде бир бирге иги
келишмей эселе да, поэманы бу халда къурау социаль-
ный-эпикалы поэманы ал формасыды. Жомакъ сюжет
халкъны тюзлюкге итинуюн, адамны насып ючюн кю-
реширге хазырлыгъын, игилик аманлыкъны хорларыгъын
кёргюзтюрге болушады.

Поэтни экинчи поэмасы «Жагъафар», «Алгъын» де-
ген ат бла 1941 жылда энчи китап болуп басмаланган-
ды. Поэма эртдегили заманлада бир бирлерин суйген
эки адамны жашаулары къалай насыпсыз болгъанла-
рыны юсюнденди. Бу чыгъармада реализм жашауда
болгъан шарт ишледе кёрюнюп турады.

Поэмада жазыкъсынуу дегенни билмеген огъурсуз
князь Махайны, суйдюмлю, таукел Жансуратны, жар-
лыланы къоруулаучу жигит Жагъафарны сыфатлары
къуралгъанды. Суймеклик бла социальный ишлени бай-
ламлыкълары диалектикалы халда ачыкъланады. Бол-
гъан ишлени кыйырдан тутуп натурализм халда айт-
май, автор чыгъарманы публицистика жанына уллу ма-
гъана береди. Поэманы композиция таплыгъы, тилини
ариулугъу авторну бу жанргъа уллу суймеклиги бол-
гъанын кёргюзтедиле.

1940 жылда Къ. Кулиевни «Салам, эртденлик» деген
биринчи назму китабы чыгъады. Поэзияда кесини энчи
бетин белгилерге итиную, дунияны ангылай билиу аны
биринчи назмуларында окъуна эслендиле. Жашауну,
жерни эм жырны бек суймеклиги, халкъгъа халаллы-

гъы, адамлагъа, дунягъа жюрек ачыкълыгъы авторну артда уллу поэт боллугъун айтадыла.

Къ. Кулиев, бирси поэтлеча, насихат этер, юйретир акъылда угъай, жашаугъа сейирсиниуюн билдирир ючюн жазгъаннга ушайды. Форма жаны бла Къайсын назмуну тынч ангылашынырчасын сайлайды, аны образлары ачыкъдыла, композициясы тынчды. Чыкълы эртденликни, эшекге минип, чабып бара тургъан жашчыкъны, эл почтачыны да поэт эсде къалырча суратлайды. Артда поэтлени чыгъармаларында бек кючлю жерледен бири боллукъ табигъатны терен сезмеклик биринчи назму жыйымдыкъда окъуна адамны сейир этдирирчады. Туугъан жерини тауларын, къол аязына тизгенча, ачыкъ кёре, Къ. Кулиев, ёмюрледен бери сюелген къысыр къаяны ичин тешип, жол ишлеген адамча, къууанчылыды.

Къ. Кулиевни ал кезиудеги назмуларында романтика жаш поэтни ол къууанчылыгъы бла байламлыды. Ол кёргюзтген арбачыла, къойчула кеслерине заманны илишанларын жыйышдыргъан бла бирге, шарт белгиленген, ахшы суратланган адамладыла.

Адамланы жашауларын реалист халда шарт суратлаугъа Къ. Кулиев «Мени хоншуларым» деген циклагъы ууакъ эпикалы чыгъармаларында да жетишеди. Алада поэт андан сбра жангы темалагъа бла формалагъа кёчериги сезиледи.

* * *

Къабарты-Малкъарны литературасында жангы проза чыгъармала 30-чу жыллада жазыла башлайдыла. Жангы къурала башлагъан литературагъа аны магъанасы уллу эди. Литератураны борчлары жалан да, алгъа чакъыруу бла, акъыл юйретиуу бла чекленип къалмай, жангы къурала тургъан социалист жашау халланы суратлау амалла бла терен тинтирге керек эди. Андан сора срус эм тыш къыраллы чыгъармаланы миллет тилге кёчюрюп, адамла окъурча этерге керек эди. Адамлагъа жангы жачауну магъанасын ангылатырча, республиканы жашаууну юсюнден хапар айтырча аланы ана тиллеринде чыгъармала керек эдиле.

Алай бла, ал атламладан башлап окъуна проза тююнлей адамланы жангы ниетде юйретиуу жанына, революцияны борчларын тамамлар ючюн кюрешуу жанына

жумуш этеди. Тематикасына кёре, Къабарты-Малкъарны 30-чу жылладагы прозасын эки ызга юлеширге боллукъду: биринчиси, кёп болмай озгъан заманны юсюнден жазылгъан чыгъармала (Хочуевни хапарлары, Ульбашевни очеркleri, Д. Налоевни «Башланыу» деген повести, Максидовну «Гисаны озгъан кюнлери», А. Шогенцовну «Кертме терекни тюбюнде» деген повестлери, Кациевни «Мухтар» деген хапары, А. Шортановну «Аул-Батыр» деген пьесасы); экинчиси уа шёндюгю темалагъа жазылгъан чыгъармала. (Х. Кациевни «Жер жулдузлары», Б. Гуртуевни «Бекир», К. Отаровну «Андреев атлы колхоз» деген публицистика китабы д. б.).

Ахмадия Ульбашев

Малкъар литературада шёндюгю заманны юсюнден жазыу сабий литературадан, очеркледен башланады.

Прозаны айныууна болушур ючюн, областны партия эм совет органлары сабий хапарладан бек игисин ким жазар деген конкурсну къурайдыла. 1933 жылда ноябрда облысполком «Бек иги пьесагъа бла жыргъа конкурс бардырыуну юсюнден»¹ бегим этеди.

Конкурс комиссияны оноуу бла К. Отаровну «Тутдула», С. Хочуевни «Атасыны жашы», А. Ульбашевни «Школчула» деген хапарлары басмалангандыла.

Эл школланы кичи классларына деп чыгъарылгъан «Биринчи атламла» деген китапда республиканы жашауу бла школчуланы шагъырей этерча кёп статьяла басмаланадыла. «Жангы кюч» деген альманахта А. Ульбашевни «Къарай бла Къараууз», «Жолоучулукъ», «Унутмабыз» деген очеркleri чыгъадыла.

¹ Газ. «Ленинский путь», 1934, 20 январь.

Х. Темноевни «Рамазаны жашау атламы» деген очерки бла К. Отаровну «Андреев атлы колхоз» деген очерки да ол кезинде басмалангандыла.

Жангы жаза башлагъан прозачыла очеркледен бла сабий хапарладан бош башламайдыла. Биринчиден, ол кезин — проза жазаргъа, керти да жашауда болгъан кылыкъланы суратларгъа юрениуню ал кезинюю. Анга кёре жазуучу ачыкъ, белгили, жашауда сыналгъан оюмланы сайлайды, хазыр суратлау амалланы излейди. Экинчи жанындан а, китап окъуучуланы арасында жангы социалист ниетлени теркирек-жаыргъа очерк бегирек жарайды.

Суратлау жаны бла алып къарасакъ, очеркле жангы къурала тургъан малкъар прозагъа суратлау амалланы жыйышдырадыла, ол сагъатдагъы кезинде таулуланы жашауларында болгъан затлагъа анализ этедиле.

Очерк жазуучула бек алгъа адамны жамауат ишини юсюнден айтыргъа сюйгенлери себепли, ала жашауда болгъан ишлени тинтирге итнедиле, аны себепли уа ол ишлени этген адамла кеслерин къалай жюрютгенлерин да тинтирге тюшеди. Адамны кылыгъы къалай къурала баргъанына эс бурууну биз Б. Гуртуевни «Къызыл ёле» деген жыр китабында («Окъууда мытырла», «Окъууда ударникле»), андан сора С. Шахмурзаев бла бирге ол жазгъан «Къаукъалакъ» деген пьесасында кёребиз.

Андан сора «Бекир» деген повестинде Б. Гуртуев алыкъа эскиден келген кесимчилик бир-бир адамланы сезимлерин бийлеп тургъанын, аллай адамла уа ара ишге кёл салмагъанларын айтады.

Автор суртлагъан эринчек колхозчу алгъын жарлы эллиледен бири эди, энди уа колхозда ишлерге эринеди, колхозда уа ишлемесем да кечинааллыкъма деп аллай умут этеди.

Ахырында повестни герою колхозчу деген атха тийишли болургъа кереклисин, кеси кирик алгъын кыйынлыкъда жашап келген адамланы кыйынларын ашаргъа жарамазлыгъын ангылайды. Автор Бекирни ол акъылгъа асыры терк келтирип къояды: колхозну правлени ишге барыргъа сюймегенлени жыйып, сизни барыгъызыны да эринчеклени область слётуна жиберликбиз дегенлей, Бекир эсли адам болады.

Алай бу повестни бек иги жери — анда авторну жашаугъа анализ этерге итинмеклиги, жашауда болгъан

ишлени социальный тамырларына къарай билиуюдо. Жашауну юсюнден жазыуда ол ахшы атлам эди.

Адамланы эслиликлерини ол формада ёсюулерин А. Ульбашев «Къарай бла Къараууз» деген очеркинде иги кёргюзталгъанды. Жахил, къарангы эллини — Къарайны къадарыны юлгюсюнде автор жангы обществону адамы къалай къуралгъанын суратлагъанды. Энди мен бийлик этер заман, байлагъа бла бийлеге дерт жетдирир заман келди деп, революцияны алай ангылап къоймай, революция жангы жашау къуурап ючюн, къадалып урунур ючюн этилгенин ангылау — халкъ асламланы революциягъа барыуларында кыйын кезиу эди. Жалан да ол затны ангылагъандан сора Къарай обществону чынтды члени болады.

Революцияны кючю Къарай кибик эзилген, жарлы адамладан къуралгъанын тап кёргюзтюрге авторну къолундан келгенди.

Кесини проблематикасына кёре бу очеркге Х. Темоевни «Рамазаны жашау атламлары» деген очерки жууукъду. Анда биз арталлыда окъуй-жаза билмеген жахил сюрючю, кесини билимин, жашау сынауун ёсдюрюп, колхозну председатели болгъанын кёребиз.

К. Отаровну «Андреев атлы колхоз» деген очеркинде колхозну мюлк эм культура жашауу шарт эм тынгылы айтылады.

Башда эскерилгенича, суратлау прозада шёндюгю заманы кёргюзте билну сабий литературадан башланады.

К. Отаровну «Тутдула», А. Ульбашевни «Школчула», С. Хочуевни «Атасыны жашы» деген сабий хапарларында жаш тёлюню юйретиую темасы, заманы борчларына кёре, ниет-этика магъанада угъай, турмуш психология магъанада тамамланады.

Аны бла бирге, ол борчну малкъар жазыучула керексиз дидактикасы, декларациясы болмагъан, ангылашыныулу, кесегин формада тамамлагъанларын энчи белгилерчады. Ол хапарланы иги болууларына Малкъарны миллет фольклоруну формалары (сабий жырла, элберле, бешик жырла) иги айныгъанларын да, орус эм тыш къыраллы сабий литератураны чыгъармаларын малкъар тилге кёчюрюуде болгъан ахшы сынау да болушханды. Ол затха школланы сабий литература бла жалчытыуну жаш тёлюню культура жаны бла юйре-

тиуню кереклиги да болушханды. Пушкинни, Лермонтовну сабийле ючюн жазгъан назмулары, Тургеневни, Толстойну хапарлары, Гюгону, Киплингни, Горькийни, Купринни чыгъармаларындан, миллет поэтлини — К. Хетагуровну, А. Шогенцуковну эм башхаланы чыгъармаларындан юзюклери малкъар тилге кечюрюлгендиле.

Сабий литератураны малкъар тилге алай бир кеп кечюрюлгени культура къурулушну ал атламларындан тебиреп окъуна сабийлени билимли этиуге эм аланы эстетика жаны бла юретиуге къаллай бир улуу магъана берилгенин кёргюзтеди.

Малкъар тилде жазылгъан биринчи сабий чыгъармала республиканы жашауу бла сабийлени шагъырей этерге, жашауда бола тургъан тюрлениулени магъаналарын алагъа ангылатыргъа, аланы жангы обществовону къураугъа тири къатышырча этерге болушадыла.

Сёз ючюн, А. Ульбашевни «Школчула» деген хапарында эки школчуну — ударник бла мытырны — жашауларыны юсюнден, кирли эм эринчек Марий аз аздан школну коллективине къалай къошула баргъаныны юсюнден айтылады. Марийни алай сейирлик тюрлене барыууну юсюнден автор кюлкюлю халда, ангылашыныулу айтады. К. Отаровну «Тутдула» деген хапарында «жеңил кавалерияны» — школчу отрядларыны ишлерини юсюнден, ала колхозну мюлкюн кулаккладан сакъларгъа къалай жигер болушханларыны юсюнден айтылады.

С. Хочуевни «Атасыны жашы» деген хапарында революция келлюлюк аталадан жашлагъа къалай ёте баргъанын граждан урушну материалында кёргюзтюледди.

Жаш тёлюде социалист ниетлени кючлениулери бегирек да К. Отаровну «Школну туугъаны» деген хапарында тынгылы айтылады. Хапар эки ниетни — социалист эм дин ниетлени бир бирлери бла келишмеулерини юсюнденди.

Эфенди сохталарына зикир айтдыра тургъанлай, отоугъа ана тиллеринде жарыкъ жырлай келген сабийлени къууанчлы ауазлары эшитиледиле. Зикир айта тургъан сабийле, жырны эшитгенлей, зикирни къоюп, жыргъа тынгылайдыла. Нек дегенде, ала сабий тил бла жазылмагъан эригнулю зикирлени магъаналарын айыралмайдыла, жыр а ала билген, кёрген затланы юслеринден айтады.

Алай бла, Мария деген устаз тишируу келгенлей,

эфендини сохталары медрседен школгъа къачадыла. Жазыкъсыныу дегенни билмеучю огъурсуз эфендини сабийле суймейдиле. Эфендини кёзбаулугъуну, огъурлу болургъа кюрешнууюню ётюрюкюлююн автор Ахмат деген жашчыкъны жюрек жарсыулары бла кёргюзтеди. Ахматны тюшю да эфендини терсликлерин ачыкъларгъа болушхан суратлау амалды. «Школну туугъаны» сабийлени психологияларын терен билиу бла жазылгъан хапарды. Жазыучу, сезим эм къылыкъ чюйреликлени кёргюзтюуде реалист чыгъарма жазаргъа жууукълашады. «Школну туугъаны» малкъар сабий прозаны иги-жетимлеринден бириди.

1940 жылда прозаны биринчи уллу китабы — Х. Кациевни «Жер жулдузлары» чыгъады. Ары аны «Жер жулдузлары» деген повести, «Мухтар», «Къарт Саид», «Мени тенгим», «Къымыжа тиширюу» деген хапарлары къошулгъандыла.

«Жер жулдузлары» деген повесть — малкъар литературада социалист къурулушну юсюнден жазылгъан биринчи суратлау проза чыгъармады.

Жазыучу, алыкъа анда жашауну терен суратлаугъа, жигитлени къылыкъларын толу къураугъа жетишаламайды. Алай аны ол кемчилиги шёндю малкъар прозада къургъакъ схема болуп къалгъан чыгъармаланы кемчиликлеринден башхады. Повесть очерк формада жазылгъанды. Элде электростанцияны къурулушу, суратлау жаны бла терен кёргюзтюлмеген эсе да, аны жашау магъанасы, адамланы Совет властны огъурлу ишлерине тюшюндюрюуде политика кючю жютю суратланганды. Повестни жигитлери жалан да жамауат иште кёрюнедиле. Аланы ишлери, жюрек жарсыулары, — къууанчлары да ара ишге къатышыулары бла суратланадыла. Ал кезинде битеу да Совет миллет прозаллада суратлау жорукъ алайды.

Алай артда Кациевни чыгъармаларын кючлю этерик затла бу повестде окъуна кёрюнюп башлайдыла. Суратлау жаны бла детализация, жигитни сыфатын ачыкъ кёргюзтюу, жашауну жазыучулукъ кёз бла кёре билиу — ма ол затла аладыла.

«Жер жулдузларында» заманны ниети — жангы жашау къурауну романтикалы тылпыуу ачыкъ сезилип турады.

Малкъар прозаны башлагъанладан бири С. Хочуевни чыгъармачылыгъы 30-чу жылланы суратлау пробле-

малары бла байламлыды. С. Хочуев 30-чу жыллада малкърлыланы культура, политика жаны бла да жарыкъландырыугъа, республикада литература кърулушха бек тири къртышхан жазуучуду. Литератураны юсюнден, малкър жазуучуланы биринчи чыгъармаларыны юсюнден ол жазгъан статьяла «Кърарахалкъл» эм «Социалист Кърбарты-Малкър» газетледе хар заманда басмаланып тургъандыла. С. Хочуев малкър школлагъа деп жазылгъан биринчи окъуу китапланы авторуду. Къл. Кулиевни «Салам, эртденлик» деген назму жыйымдыгъыча не да Р. Геляевни «Къраны къралын» деген биринчи малкър пьесасыча — малкър поэзияда бла республиканы культура жашауунда аллай уллу магъаналары болгъан затла чыкългъанда, аланы магъаналарын биринчи болуп, С. Хочуев ачыкългъанды. Аиз литературагъа сѣзю, иши бла да къруллукъл этген факмулу жазуучу аны къруралыууна хар заманда эс бургъанлай тургъанды.

1940 жылда аны хапарларыны биринчи китабы чыкългъанды.

Хапарла асламысында артыкълыкългъа, унугъуулукългъа кържау кюрешни юсюндендиле. С. Хочуев кеси кѣрген не да къртышхан ишлени юсюнден жазады. Аны бла байламлы жаш жазуучуну хапарларында политика тенденция ачыкъл кѣрюнеди. 30-чу жылланы литературасында алайсыз боллукъл да туйюл эди. Алай С. Хочуевни хапарларында авторну кесини кюрлю публицистикасы, заманны ачыкъл суратланыуу, жигитлени кѣз кърарамларыны жангы социалист ниет бла ачыкъл байламлыгъл ол политика тенденцияны хазна сездирмейди.

Бир жанындан — революцияны суратлау, революцияны отунда жангы адамны туугъанын кѣргюзтюу, экинчи жанындан а — таулуланы алгын замандагъл кърараны, огъурсуз жашауларын суратлау. Ала экиси да сюжет эм ниет жаны бла да бир бирлери бла кърты байламлыдыла. С. Хочуевни хапарларында аллай байламлыкългъа жетиширге тюрлю-тюрлю композиция амалла болушадыла. Чыгъармаларыны саны алай кѣп болмагъанлыкългъа, С. Хочуев сюжет-композиция мадарланы кѣп хайырланады. Хапарны жангы формалары бла бирге, ол бир хапарны ичинде форманы тюрлю-тюрлю элементлерин да файдаланып кѣреди.

Анда авторну кесини атындан жазылгъан хапарла да, «хапарны ичине кийирилген хапарла да», эскерну хапар-

ла да, жаныуарланы юсюнден хапарла да биргедиле. Ол амалла жигитлени психологияларын, болунган ишлени терен кёргюзтюрге болушадыла.

«Сафар бла революция» деген хапар сабийлигинден башлап окъуна уллу кыйынлыкъла сынагъан, революцияны бла граждан урушну отунда чыныкъгъан жашны кыйын къадарыны юсюнденди.

История-революциялы темалагъа жазылычу чыгъармалада болуучу биографиялы жанрны кесинде окъуна жигитни тюрлене, ёсе барыуун кёргюзтюрге онгла бардыла. Ол тюрленну, жигитни кылыгъыны логикасына тюз келишгенча бола, сыфатны тап суратларгъа болушады.

Сафарны кыйын сабий жыллары, аны революциягъа элтген себепле иги кёргюзтюлгендиле. Сафарны революциягъа барыуу сабийлигинде сынагъан кыйынлыкълары ючюн дерт жетдирирге итинмекликденди. Ол сейир тойюлдю. Жангы жашаугъа чыгып, эркинликге кутулгъанын, ары дери болмагъан затла ючюу — тюзлюк, къарындашлыкъ ючюу кеси кирик жигитле бла бирлешип кюреширге онг тапханын кёргенде, Сафарны ачыкъ къууанганы да тюздю.

Алай абрекке чыкъгъан Сафар, халкъ асламланы алларына сюелип, башчылыкъ этерча къалай болгъанын автор толу кёргюзталмайды.

15-жыллыкъ Сафар адамлагъа айтхан чакъырыу сёзлени жалан да революцияны барыуун тюз ангылагъан, марксчы билими болгъан адам айталлыкъ эди.

Сыфатны очерк формада кысха берилнүү тюз эм терс жигитлени уста суратларгъа чырмау болады. Ол зат бютюу да С. Хочуевни «Бу эки къабыр кимнидиле?» деген хапарыны ал кесегинде сезиледи. Колхозчу Алий-

Салих Хочуев

ни юсюнден хапарда жашауну асыры омакылау, керексиз диалогла тубейдиле.

Жангы кыурала баргъан малкыар прозада жашауну тюз суратлаугъа дагъыда бир башха зат чырмау этеди. Ол — фольклорда болгъан суратлау амалланы керекли, керексиз жерде да хайырланыуду.

Ол бютюю да типле кыурагъан, факторланы сайлагъан кезиуде болады. Тилни этген затланы — афоризмлени, тенгешдириулени, параллеллени, метафораланы фольклордан литературагъа алыу прозагъа жарашады. Алай ол халда суратлау амалланы да, сюжетни да алыу суратлаулыкъну хапарлаугъа кечюрюп жибереди. Сёз ючюю, «Мудах жаш» деген хапарны сюжети фольклордан алыннганды (артдаракъда ол сюжетни черкес прозачы А. Охтов «Аснятны ташы» деген хапарда, И. Боташев а «Мудах жаш» деген поэмада хайырланнгандыла). Хапарда айтылгъан кыйынлыкъланы себеплери классланы арасында болгъан чюйреликдеде угъай, андан болгъан ишледеча кёрюнюп къаладыла. Кыйынлыкъ сынагъан кызыны этерге кюрешген ишлери халкъда жюрюген таурухну сюжет формасындан чыкъмай къаладыла.

Хапарда болгъан битеу ишле аны жигитлерини ичлериндегин айтыулары бла чекленгенлерин эсге аласагъ а, бютюю да алайды. Алимырзаны бла Хажимырзаны суратлауда автор жетишимли болса да, ол затла барысы да хапарны литература чыгъармадан эсе фольклор чыгъармагъа бегирек ушатадыла.

«Эки кыарелди» деген хапарда да автор адамны кыарлары къалай кыурала баргъанын монолог формада жазып, ол адамны кесини айтханына ышанып кюяды. Жазылыу халына бла проблематикасына кёре, бу хапар М. Шолоховну «Дон хапарларына», П. Нилинини «Подробности жизни» деген циклден повестлерине ушайды. Революциялы законлыкъну сакълау, гуманизм ючюю кюйсюзлюк этну бу хапарда иги берилгенди. Жашауда болгъан ишлеге класс ниет бла кыарай, автор революциягъа кюшулгъан адамланы жоллары, ол кезиуде болгъан кыйын халны ачыкълайды.

Бир бирге кыажу сюелген лагерледе болгъан эки адамны арасында баргъан сермешуу ол хапарны окъугъанны класс кюрешни ортасына элтеди. Хапарны башында окъуна драмалы хал башланады. Жигитледен бири, революция низамны бузуп, сюд этиллик душман-

ны (Хажибекирни) башына эркин этип иеди. Илишаннга салыныргъа тийишли душман, тутмакъдан къачхандан сора да, кѣплени ѳлтюреди. Урушладан биринде Хажибекир биягъы тутулады. Аны энтда да трибуналгъа бердиле. Хажибекирни къачыргъан алай нек этгенин кеси айтхайдан сора, ол солдат революцияны жолун иги сагъыш этмей сайлагъаны эм аны себепли ол ахырында биягъыча душманлагъа къошулгъаны ачыкъланады.

Алай, жарсыугъа, ол затланы барысын да бизге автор суратлаулукъ бла кѣргюзтмейди: аланы биз ол солдатны кеси айтхан монологундан ангылайбыз.

Хочуевни хапарларында айтымланы къысхалыкълары, жигитлени тиллерини энчилклерини эм ачыкълыклары, адамланы портретлерини жарыкълары, уста къуралгъан психологиялы ремаркала — бу затла барысы да шѣндюгю малкъар прозачылары бир къауумларыны чыгъармаларындан эсе, Салихни хапарларында уста къуралгъандыла.

С. Хочуевни хапарлары 30-чу жылладагъы малкъар прозаны бек айырма чыгъармаларыдыла. Ала малкъар прозаны ал башланган кезиунде бек магъаналы ниет-суратлау тенденциялары ачыкъ кѣргюзтедиле. Жангы къурала баргъан прозаны аллында жангы борчланы салынулары, ана литератураны къурауда уллу жигерлик бла ишлеуню кереклиги, чыгъармачылыкъ усталыкъны ѳсдюрю ююн тохтаусуз ишлеу, къарындаш халкъланы литератураларындан юйрениу — бу затла барысы да аны аллында кенг жол ача эдиле. Ол ише Горькийни чыгъармаларын окъуу къалай болушханыны юсюнден С. Хочуев былай жазгъанды: «Китапны ал бетин ачханынглай окъуна айтхылыкъ художник къурагъан образла, терен оюмла сени биргелерине алып тебирейдиле». Образ къурауну усталыгъына С. Хочуев орус совет жазычулары чыгъармаларын ана тилге кѣчюре туруп да юйренгенди.

Орус совет литератураны бай сынауна юйренип, ана тилин суратлау амалларын да файдалана, ол прозада иги жетишимле болдурады: лирика оюмланы айтыу, хапарны ичинде биреге хапар айтдыруу, композиция амаллары тюрлю-тюрлюлерин хайырлануу С. Хочуевни прозасын байыкъландырадыла.

Малкъар литературада прозаны башлануу алай эди. 30-чу жылладагъы проза — жигитлени реалист жол бла толуга ачыкълаугъа жетишалмайды. Аны себепли миллет-

ни жашауун психология теренликде ачыкъялаялмайды. Ол замандагы прозада фольклорну суратлау байлыгы чыгъармачылык халда хайырланылмайды.

Аны бла бирге, жетишимле да болгъандыла. Жаш проза, романтикалы халда айнып, жангы магъананы, жангы суратлау формаланы излеуно башлагъанды.

БЕШИНЧИ БАШЫ

МАЛКЪАР ЛИТЕРАТУРА

УЛЛУ АТА ЖУРТ УРУШНУ ЖЫЛЛАРЫНДА

1941 жылны 22-чи июнунда фашист Германия СССР-ге чабыуулдукъ этеди. Уллу Ата журт уруш башланады. Къыралыбызны битеу халкълары Ата журтну къорууларгъа кетюрюледиле. Башланган къазауат бизни жашау ызыбызны, социальна-экономика къурулушубузну, культурабызны тюзлююн, аны кирик СССР-ге бирикген миллетлени арасында шужьлукъну деменгиллигин да ачыкъяларык уллу сынау эди. Анга кере уа къыралны битеу жашауу — эл мюлк, промышленность, литература бла искусство — бары душманны ууатыу ишге бурулгъанды.

Къабарты-Малкъар да, битеу Совет республикалача, Туугъан журтну къоруулаугъа таукел сюелгенди. Малкъарлы поэтле, жазычула, къолларына сауут алып, фашистлеге къажау къазауат этиу бла бирге, душманны кёрюп болмауну сезими бла, фашист зулмчуланы ууатыргъа халкъны чакъыргъан чыгъармала жазып башлайдыла. Отузунчу жыллада аягы юсюне бола, жазыу усталыкыгъа жетише баргъан жаш литературабыз уруш теманы ачыкъяларгъа, халкъны битеу сезим, дерт, патриот кююн душманны кёрюп болмаугъа бурургъа къулдукъ этеди. Малкъар литературапы ол итинуюнде, алгъынча, орус литература юлгю болады. Урушну къыстау жылларында жазылгъан: К. Симонову — «Сакъла мени», «Кечеле да, кюле да», М. Шолоховну — «Кёрюп болмауну дерси», А. Твардовскийни — «Василий Тёркин», Н. Тихоновну — «Киров биргебизгеди», М. Алигерни — «Зоя», А. Корнейчукну — «Фронт», И. Эренбургну, А. Толстойну, Л. Леоновну публицистикалары

малкъар жазыучуланы уруш чыгъармачылыкъларыны баш жоллары белгилегендиле.

Совет халкъгъа тюшген палахны эм совет адамланы жигитликлерин суратлагъан К. Мечиевни «Биз хорларбыз», А. Будаевни «Ата журт урушха, алгъа!», Къ. Кулиевни «Сивашда», «Перекоп», К. Отаровну «Эмени топ окъ юзгенди», «Чалбаш майор», «Къарылгъашчыкъ уя ишлейди», Б. Гуртуевни «Саугъала», С. Шахмурзаевни «Къара кюнде», С. Хочуевни «Жигитле», Х. Кациевни «Темирбекни дерти», «Ефрейтор Башкес бла аны генераллагъа буйругъу» деген чыгъармалары жазылдыла. Жашауда болгъан тюрлениулени терк эслеу жанындан угъай, ол тюрлениулени юсюнден тынгылы, чегине жетдирип, терк жазуу жанындан малкъарлы жаш авторлагъа юлгю, къарт болса да, К. Мечиев кёргюзгенди.

Совет жашау бегине баргъаны къадар душманланы тиш билеулери да къатыдан къаты бола келгенини, алай ала, не кюрешселе да, Совет властны хорлаялмазлыкъларын жүреги бла сезип, Кязим аны юсюнден кёп назму жазады. Жарсыугъа, аланы кёбюсю тас болгъанды. Поэт, адам улун бек суйгенликге, анга насып излегенликге, ол насып хар къачан да кюрешсиз, къан тегююсюз болуп турмаучусун ангылайды. Энди аны поэзиясында граждан урушну ал жылларындагъы арсарлыкъ жокъду. Ата журтну къоруулар ючюн Совет Аскер къуршча къагы болургъа керекди, деген оюмну поэт къайтарып айтады. «Биз хорларбыз» деген назмусун Ата журтха къоркъуу тюшгенде кесин ким букъдурлукъду деген чакъырыуун соруу бла башлап, автор анга совет адам къыралы ючюн жанын да аямаз деген жууабын береди. Поэт къан тегююню, адамланы ёлтюрююню кёрюп болмагъаны белгиледи. Алай фашизмни мурдарлыгъын ачыкъ этип, гитлерчи ууучлаучуланы жокъ этуу — гуманизмге къажау бармагъанын, дуняда адамлыкъны сакълар ючюн фашистлени барын да жокъ этерге керек болгъанын айтады. Фашизмге кечгилик берирге, анга ышаныргъа жарамазлыгъын, анга кереги — жалан да ёлюм болгъанын терен магъаналы этип ачыкъ береди:

Башланды огъурсуз уруш,
Къайгъылыд къырал къурулуш,
Акылла болаала буруш —
Къалай болур энди туруш?

Шоккланы алыгъыз къолгъа,
Чыгъыгъыз къазауат жолгъа.
Айландырмаш душман онгига,
Жокъду заман арсар болгъа.

Кязим къыралла арасында уруш дунягъа палахдан башха жукъ келтирмезин эскертеди. Алай урушла кѣп тюрлю болуучусун поэт биледи. Ол энди тюзлюк эм терслик урушланы башхалыкъларын ангылайды. Экинчи тизгинде бизни жашау жолубузгъа огъурлу къурулушлу къыралны жолуду деп, къысха да, тюз да айтады. Совет халкъны ниети, борчу да — бузууну, ѳлтюрюню жауу болууду. Алай, халкъланы бар онгларын жангы жашауну хорламына бурур ючюн, уруш отун къабындыргъанланы жалан да уруш бла къурутургъа боллукъду. Алай бла К. Мечиев халкъ кючюне базыныуну, партия халкъланы хорламгъа элтирине ийнаныуну кѳргюзтеди.

Малкъар назмучула халкъны кюрешге чакъырадыла, кеслери социалист Ата журтну къоруулар ючюн жан, къан да аямазлыкъларын айтадыла. Не кѣп ѳтюрюк айтып келселе да, фашистле мурдардыла, адам къандан тоймайдыла, къолларындан келген къадар жетген жерлеринде аланы ишлери оюуду, ууатыуду, халкъланы къул этиудю. Аны алайлыгъын С. Шахмурзаев «Къара кюнле» деген назмусунда ачыкълайды.

Душман басхан ачы къара таулада,
Ата-ана сабийлерин къойгъанда,
Фашист душман Ата журтну ойгъанда,
Малны чачып, къарыплары тойгъанда.

Авторну мураты фашистлени кѳрюп болмазгъа юйретнудю, адамла аладан жийиргенирча этиудю.

Уруш башланганлай окъуна социалист Ата журтну азатлыгъы ючюн бардырылгъан уллу къазауат къаллай темада, къаллай чыгъармаланы къайсы ыз бла жазаргъа керек болгъанын кеси кѳргюзтгенди. Уллу, узун чыгъармаланы жаза турургъа онг да, заман да жокъ эди. Анга кѳре къысха, жютю жанрла терк башланып, терк айныйдыла. Бизни поэтлени барысы да назму-чакъырыула, назму-плакатла, публицистика назмула жазадыла. Ала халкъны душманнга къажау сюеуню, фашизмни «кѳрюп болмауну билимин» халкъгъа юйретнуню сыйлы борчун кеслерине аладыла.

Малкъар поэзияда урушну ал кезиунде чакъырыу ауаз, фельетон, карикатуралы назмула баш жерни аладыла. Назму жазгъанланы кёбюсю кеслери урушда къазауат эте эдиле не да урушха тебиреп болгъандыла. Аны бла байламлы ала кеслерини тёлую атындан халкъгъа ант этедиле. Халкъны бу кюннге тындыргъан къанлы жаудан дерт алыргъа къаргъанадыла. Хар адам кюрешде кесини жерин табаргъа заман жетгенни айтадыла. Экинчиден а, сатираны кюйдюргюч сёзлери бла фашистлени аладан адам жийиргенирча суратлайдыла. Азрет Будаевни «Ата журт урушха, алгъа!» деген белгили назмусу ол халда жазылгъанды. Автор бек алгъа кесине гитлерчилени жийиргенчли сыфатларын ачыкълауну масхара сёз бла башлап, «Гитлер адам эт ашаргъа боллугъу», аны бурну, «чий терича созула, ийис этгенин» айтады, адамланы кёз алларында Гитлерни сыфаты алай кёрюнюрча этеди. Ол кезиунде поэт фашистлеге къажау не тюрлю сауут бла да кюреширге боллукъду деп ангылагъанды. Фашизмни тыш эршилигин кёргюзтюу асыры азды деген акъылгъа поэт ардан артха келеди. Назмуну экинчи вариантында Гитлерни эм аны жанлы болгъанланы адамсызлыкъларын, мурдарлыкъларын, адам улуна, цивилизациягъа, прогрессге жаулукъларын кёргюзтюу биринчи жерге чыгъады. Поэтни назмусуну ол вариантында фашистле да, бирси, тюз адамла жюрютген сыфатны жюрютедиле. Алай ол тыш сыфатны алып кетерсенг, бёрюлюк къалады, эриулюк, къарыусузгъа жазыкъсыныу деген алада жокъду. Ол себепден ала бла кюреш да кюйсюзлюкню излейди.

Бизни поэтлерибиз жалан да урушну эм урушда къазауат этгенлени юслеринден жазып турмагъандыла. Ишлен аскерни сауут бла, кийим бла, ашарыкъ бла жалчытханланы жигер ишлерин, фронт бла тылны юзюлмезча байламлыгъын кёргюзтюу да литературада баш темаладан эди.

Берт Гуртуевни «Саугъала» деген назмусу аллай темагъа жазылгъан чыгъармаларынданды. Поэт чыгъармасында фронт ючюн эллиле этген уллу ишлеге уруш аулагъында такъыйкъа сайын ёлюм бла тюбей айланган солдатны кёзю бла къарайды. Ол а чыгъармада берилген суратны жашаулугъун, анда берилген сезимлени кертилигин жалчытады. Автор элледен келген саугъаланы, письмоланы уруш эте тургъанлагъа юлеше

айланган почталъон жашны юсюнден жазады. Ол жашны хар мюйюшден ажал марайды, къатында топла, минала чачыладыла; алгъа атлатмабыз деген окъла къурмашча чартлайдыла. Алай солдатны бир зат да тыялмайды. Элден келген саугъала, письмола солдат жүреклеге къаллай кюч берлигин почталъон жаш иги биледи.

Кёзге бек аз эсленеди
Алаша блиндаж.
Лулакъ почтадан келеди
Аны таба жаш.

Учхан мина миномётдан
Кёкде сызгъырса,
Чыкъгъан отла пулемётдан
Къатында урса,

Къар боранда, ауанача,
Баурланады.
Алгъа сюрелип, чанача
Жырып барады.

Назму аллай чёрчек адамла болгъан къадарда бизни къыралны басынчакълау бир душманны да къолундан келлик туююлдо, деген оюмну туудурады.

Урушчула кёлленелле
Алгъа барыргъа.
Туугъан журтха сёз берелле
Хорлау алыргъа, —

деп, поэт, назмусун хорлаугъа таукеллик бла бошайды.

Уруш жыллада заманны излемине жууап берирча, жангы ауазлы, жютю назмуланы Залиханов да, («Къарт сагъайып къарайды жолгъа», «Езенде къарны толан этип», «Уруш жыллада»), С. Макитов да, («Мудах болма», «Жигит таулула», «Атам»), Ибрагим Маммеев да («Урушну жылларында») жазгъандыла. Бюгюнлюкден къарап багъа бичсек, ол назмулада биз кёп чийликлени кёрлюкбюз. Бегирек да кёп сёзлюлюк, ич магъаналы терен киралмай, учхара жоргъалап ётюю; суратлар орнуна насихат этиу, айтыргъа деген оюмларын шарт табалмай, магъананы жалангачлай къоюу дегенча кемчи-

ликле кѣпдюле. Алай урушну кезиунде аланы юйретну магъаналары уллу болгъанды. Битеу халкъыбызны башчылыгы хорлаимазлыкъ деменгили кюч болгъанына ийнаны — уруш жыллада малкъар литератураны баш белгилери аладыла.

Уллу къазауатда шокну да, къаламны да тенг жүрютген поэт Къайсын Кулиевни аскер чыгъармачылыгы малкъар литературада энчи жер алады. Къ. Кулиев ол урушда «Сын отечества» деген аскер газетде ишлей, урушну ичинде жүрюгенди. Совет аскерчилени битеу дуняны сейрсиндирген жигитликлерни кеси кѣргенди. Аланы юслеринден назмула, репортажла, очерк-ле, зарисовкала, хапарла жазгъанды. Аны бла бирге Къайсынны жазуу усталыгы ёсгенди. Аны «Шинель кийген къыз», «Жыр», «Мурдарны мыллыгы», «Уллу жигитлик», «Сермешни аллында», «Къобуз» деген очерк-лери, хапарлары ол жыллада жазылып, «Сын отечества» деген газетни бетлеринде басмалангандыла. Автор кесини бу чыгъармаларында хар душманны да жомакъдача терк окъуна хорлагъан батырланы юсюнден айтмайды. Аны жигитлери совет адамладыла. Алай, халкъгъа, социалист Ата журтубузгъа, жашау ызыбызгъа къоркъуу тюшгенде, бош совет адамла жомакъдагы батырла эталмазлыкъ жигитликни этедиле. Адам улун фашизмни ууучундан къутхарыр ючюн кюрешген-лени адамлыкъ къыйматлары керексиз омакъландырылмай, жалгъан ауазсыз, жашаудача суратланадыла. Урушну кюйсюз сураты сыйдамланмай, кѣз аллында турурча бояула бла бериледи. Къазауатны кезиунде хар адам кесин къалай жүрютгенни поэт уста биледи. Нек дегенде, уруш ол кеси сынагъан затды. Къ. Кулиевни «Жыр» деген очерки кѣп миллетден къуралгъан бир взводну аскерчилери атакагъа къалай хазырланганларыны юсюнден айтады. Ала кѣп кюнню къазауат этип арыгъандыла, суусапдыла, ачдыла, жаралылары да кѣпдю. Аланы чабыуулгъа кѣтюрлюк кюч чырт да табылмазчады. Ма ол халда тургъан взвод сержант Васильевни «Смело: товарищи, в ногу!» деген ауазын эшитеди. Ма сейир-тамаша! Емюрде да аякъ юсюбюзге туралмабыз деген жашла санларына кюч-къууат къошулгъанча боладыла. Арып-талып, кюч-къууатдан айырылып, хар ким кеси сагъышын, кеси баш къайгысын эте тургъанла душманнга атылыргъа хазырланган садакъ окъча, бир жумдурукъ боладыла. Ол тирилюню

халын Кулиев усталыкъ бла суратлайды. Арыгъан солдаглагъа кюч-кьюуат берген жалан да жырны сёзлери, макъамы, тийюлдюле; жаш солдатлагъа кюч берген унукъдуруучуланы жашау ызларын кьюрутуп, социализмни жарыкъ жашауун кьюрагъан аталаны ёлюмсюз ишлериди, алагъа тийишли болургъа итинуюду.

Сатираны кюйдюргюч сёзлери бла публицистиканы жютюлюгюн Кулиев «Мурдарны мыллыгы» деген хапарында да уста хайырланады. Поэт былай жазады: «Фашистни ёлюгю жолда жатады. Окъ кёкюрегинден тийгенди. Фашист сыртындан тюшгенди... Аны арий чачы жерге бузлагъанды... Ол, ёле туруп, кьоллары бла кёкюрегинден тутуп, жаралы арыкъ бармакълары, орус жерге тиерге кьоркьгъанча, кёкюрегинде киришип, бузлагъандыла». Бу хапарда биз фашистни ачыкъ ишленген тыш гюрсююн кёрюп кьоймайбыз, аны битеу жашау философиясын да толу ангылайбыз. Кеслерин жашаууну бек асыл затына, тутуругъуна, дуняны иесине тергеген, кьалгъан миллетлени абереге санамай, кесин хорланмазлыкъ сунган махтанчакъ фашистлени мурдарлыкъларын, бетсизликлерин, тонаргъа, ууатыргъа алланганларын, алай а муратларына жеталмай, жер кьучакълап жатханларын Кулиев терен ачыкълайды. Фашист битеу дуняны бойсундурургъа кюреше эди. Окъ тийип ёлгенде уа хар ёлген адамгъа жетиучю кьабыр юлюш да жетмегенди; хар ёлген адам басдырылыучусуча, басдырылыргъа эркинлиги жокъду. Нек дегенде, андан кимни да кьучагъына жыйгъан жер окъуна жийиргенеди. «Аны арий чачы» деген эпитетде кеслерин жашаууну кьаймагъына тергеген фашистлени мардасыз хыликгя этген уллу масхара барды. «Узун тырнакълы арыкъ бармакълары, орус жерге тиерге кьоркьгъанча, кёкюрегине киришип, бузлагъандыла» деген образ а аны бёрюлюгюн, жьртхычлыгъын кёргюзтеди.

Урушну кюйсюз кюнлеринде Кулиевни жазуу хунери ёседи, ол жашаууну кёргюзтюрге уста болады, энчи жазуу ызын, энчи ауазын табады. Аны урушха кетип баргъан, урушда кьазауат этип айланган солдатланы юсюнден жазгъан назмуларында керексиз омакъ кюйюубишиу жокъду, кесини жууукъ адамына айтылгъанча жюрекден эркин чыкьгъан сёзледиле. Автор патетикалы чакъырыуланы, жалгъан кьычырыкъланы кёрюп болмайды. Жюректни теренинден чыкьгъан сагъышлы сёзлени юсю бла хар совет адамгъа ангылашынуулу

оюмланы айтады. Аны уруш лирикасы, халкъ жырланы макъамыча, тылда ишлегенлени да, къазауатда сермешип айланганланы да жүреклерине жолну тынч табады, аны поэзиясы тюзлюкню поэзиясыды, халкъгъа жууукъду.

Поэманы ауазы алай бийикди, автор капитан этген ишлени ууагъын-уллусун санай турмайды. Аны кесини къылыгъы бла, урушха къарамы бла адамлыкъ къыйматын, жигитлигин кёргюзтеди.

Къайсын Кулиев «Сиваш» циклинде аскерчи къызы сыфатын къурайды. Аны санинструкторлукъ къыйын къууллугъундан хапарлай келип, поэт андан ары ол этген алапат жигитликни эсен кетмезча суратын береди:

Душман чапханда, ёлгенед командирбиз,

Абызрагъанмы болурек, ихтырылгъанек биз.

Ол заманда къыз кётюрюлген эди жерден.

Ол сагъат кетерик туююлд мени эсимден.

— Сиз кишилемисиз не уа къатынламысыз? —

деген эди ол.

Сиз солдатламысыз — не уа къоркъакъламысыз? —

деген эди ол.

Гырхы къызчыкъны ауазын эштген эдик биз.

Хорларгъа — не ёлге керегин билген эдик биз.

Дагъыда жангыдан жаугъа чапхан эдик биз,

Къачхан жауну, бёрююча, къуугъан эдик биз...

Кулиевни «сарычач» жигити ол чабыулда жоюлады. Аны жигитлигинден аскерчи намысларын сакълагъанны къой, хорламгъа жетишген эр кишиле аны уллу кёк кёзлерин «жюреклери такъыр бола» къысадыла. Жол жанында, жигитнича, асырайдыла.

Назмуну ахыры ким да терен ахтынып, эс бурурча бошалады:

Къойгъан эдик къабырны, жууарча жаууила,

Къойгъан эдик аны, жаба турур кибик къарла.

Къойгъанек, башында жырлай турур кибик желле,

Къабыр кырдыгын жылытырча жазгъы кюле...

Къ. Кулиевни «Перекоп», «Сивашда» деген поэмалары, «Фронтда жаз», «Урушну суратлары», «Юйге къайтмазлыкъланы юсюнден» деген назму цикллери, дагъыда урушда жазылгъан кёп чыгъармаларында тематика чек-

лери нечик кенгергенини, суратлау хунери кылай ёсгенини, кёребиз. Кулиевни лирика жигитлерини жюрек кыдретлери чексиз байды. Алада «кесим демегенини эки эрни бирге жетмейди» деген жашау ызы тутуп, кыруу кеслерини баш кыайгылары бла кюрешип, кыан кызауатдан не да этип саулай кытуулайкык дегенлери жоккыду. Ала бола тургын кызауатда сермешууленни бек кыыйн жерин излейдиле. «Безумство храбрых — вот мудрость жизни» деп кюрешедиле. Халккыны кыуанчына кыуанып, жаркысууна кюедиле. Не уллу сынау кюнледе да, не уллу палах келгенде да халккыны жашауу, ийнанууу таркыаймагынча, Кулиев суратлагын тюз адамла абызырау, бугуу, жашаудан тунгюлюу дегени билмейдиле. Ала ёлюмге жашауу суймегенден бармайдыла. Кюреш кыыздан кыза баргын кыдар, аланы жигитликлери ёседи, кызауатда ёле эселе да, жанларын бош бермегенлерин ангылайдыла. Къ. Кулиевни аллай жигитлеринден бири капитан Саанян Тюрк валны ала туруп, ауур жаралы болады. «Алты окъ тешгенди аны санларын... бары да ёлюм оклары эдиле ала», — деп жазады поэт. Алай капитан ёлюмге хорлатмайды, ахыр солууу чыккыгынчы, солдатланы ызындан элтирге, хорламкыа жуууклашдырыркыа кюрешеди. Аны сау заманда жигитлигича, ёлюмю да солдатланы алкыа элтеди.

Элтигиз мени алкыа!
Сиз Тюрк валны алкыгынчынга,
Аны сыйыркыгынчы фашистледен,
Тохтау да жоккы,
Солуу да жоккы,
Ёлюм да жоккы.
Элтигиз мени алкыа!¹

«Перекоп», «Сиваш» цикллеринде, аны кибик кёп назмуларында Къ. Кулиев орус классикакы эм совет литературыны белгили суратлау ызлары бла барады. Ол чыгъармала Къ. Кулиев белгили оруслу поэт Тихоновдан хунерли юйренгенине шагъатлыкы этедиле.

Уруш жыллада жазыучу кёп эс бургын темаланы бири — миллет шукълуккыду. «Орус наратла шууулдай-

¹ Къ. Кулиев. Сайлама эки томлуккы, I-чы т. Нальчик, 1958, 329 бет.

дыла», «Сталинградчыла», «Лермонтовну назмусуча», «Къзакъ къызгъа» дегенча кѣп чыгъармаларында поэт бизни хорламгъа элтген деменгили кюч миллет шуѣх-лукъ болгъанын айтады.

«Ант» деген назмусунда уа Къ. Кулиев халкъыбызны, жерибизни чексиз сюербиз, аланы душманладан эркин этербиз, халкъыбызгъа этген артыкълыкълары ючюн фашистледен къаныбызны алырбыз, деп насихат эте турмай, жигитни ниетинде, кюрешинде да ол тюрлю итিনিулени суратлаулукъ бла кѣргюзтѣди.

Чепкен этеклерин жел кѣтюре,
Таулу къарайды кюйген юйлеге,
Арбала ызындан мудах кете.
Жалан аякъ баргъан сабийлеге.

Жеринден тепмейин ол сын болгъанд,
Бийик къая хуртдакча сюелед,
Къашлары тау къарына ушагъан
Къартланы элден кетгенни кѣред.

Тауладан палах желле уралла,
Эртде къара жыллада ургъанлай,
Къаяла уа тынгылап туралла —
Дерт жетдирирге деп къарагъанлай.

Луур узалып, анга къарамай,
Къаманы къындан чыгъарад,
Лузуна къарап, бир сѣз да айтмай,
Къара къургъакъ къынына сабыр сугъад!

Жигитни сезими, чѣрчеклиги да тышына чыкъмай, ичинде къайнайдыла; ол кеси жюрегинде бишген затланы кишиге билдирирге сюймейди. Алай аны кѣзлерини оту, арба ызындан жалан аякъ баргъан сабийлеге, дерт сурагъан къаягъа къарагъан кѣзлери, къаманы къындан сууруп артха салгъаны — ол адамы жерине, халкъына къаллай сюймеклиги болгъанын, душмандан дерт алыргъа хазырлыгъын кѣргюзтедиле.

Къ. Кулиев урушну кезнуонде жерни эсден кетмез суратын ишлеген пейзаж лирика да жазгъанды. («Алтын угъай, жерими манга!», «Жерим», «Сени жеринг» дагъыда башха назмула).

Уруш жыллада малкъар поэзияда бир бирге къагъыт жазыу халда къуралгъан жанр да жюрюйдю. Ол бизде жангы жанр туююлдю. Малкъарны кѣлден чы-

гъармачылыгында ол формалы жазыу кенг жайылгъаны белгиледи. Ол жорукъну хайырлана, Ж. Залиханов «Фронтдан письмо», К. Отаров «Сени юсюнгден сагъышларым» деген циклин, «Фронтха письмо», «Анама письмо» деген чыгъармаларын жазгъандыла. Артыгыракъ да Къ. Кулиевни письмо халда жазылгъан назмулары энчи бѐлюшоп турадыла. («Эгечиме», «Керим Отаровха», «Сен мени сакълайса, анам!», «Сени письмоларынг», «Фронтдан юйге письмолада ийилген назмула»). Быланы лирика жигитлери халкъгъа эм кеси башларына тюшген кыйын сынауну юсюнден сагъыш этедиле, душманладан халкъны дертин алырбыз деп сѐз бередиле. Ала Ата журтубузну чынтды патриотларыдыла, кючлю сауутланган кюйсюз душманны хорлау тынч болмазын биледиле. Къайсыны «Фронтдан юйге письмолада ийилген назмуларында» эки суйген жүрекни бир бирге термилгенин, алай халкъыбыз бардыргъан уруш хорламлы бошалгъынчы аланы тюбеширге онглары болмагъанын автор жүрекден кетмезча береди. Эки къауум письмолада да жаш сермешсин, къыз а кече-кюн демей ишлесин деген аманатны ауазы кючлюдю. Бир бирлерин суйгенле кеслерине насыпны халкъ бла бирге излейдиле.

Письмо назмуланы жанры уруш жыллада бек магъаналы болгъанды, совет адамланы кеслерини Туугъан журтларын суймекликде юйретгенди. Малкъар поэтлини ол жанрда жазгъан назмуларыны окъуучулагъа терк жайылгъанларыны себеби — анда фольклорну суймеклик ийнарларыны формасын хайырланганларынды.

Керим Отаровха уруш жылда чыгъармачылыкъ ишге андан ары юйрениуню, окъууну, излеуню, чынтды профессионализмге жетерге кюрешиуню кезиуню болгъандыла. Магъана жаны бла да, формасы бла да аны чыгъармачылыгыны бек чакъгъан кезиуню уруш жылладыла.

Ол заманда жазылгъан биринчи назмусун автор «Коммунист партиягъа» деп атагъанды.

Сен халкъны жүрегисе, сен халкъны — жүтю кѐзю,

Аны акъылы, къаны, къарыуу.

Сен халкъны насыбыса, тюзлюкню — жарыкъ кюню,

Мутхуз болмаз ол кюню жарыуу!

Мында партияны иши халкъны иши болгъаны, хорламгъа да халкъны партия элтирлиги ачыкъ кѐрүнедиле, анга ийнаныулукъда не аз да арсарлыкъ жокъду.

Чыгъарманы интонациясы, ритм, рифмасы автор салган борчну толтурадыла. К. Отаровну аскер назмулары «Жолла» деген китабында бирикдирилгендиле. Поэт урушну кыялы жылларында халкыны жигитлигин не семиртмей, не кем этмей, жашауда болганынлай кѳргюзтеди. Аны лирика жигити коммунистди, солдатды, поэтди. Кеси кыатышхан, кѳрген, жюрегинде бшшген затланы жазып, халкыны хорламгъа кѳллендириуню кесине борч этип, ол борчну толтурур ючюн а кыалам бла да, шкок бла да бирча жигер кюрешген адамды. Урушда кюл болган элле, кюйген терекле, тоналган, оюлган шахарла, ачыган адамла поэтни жюрегине жара садып, аны аллай ишни тындырыгъа чакыргъандыла.

Урушну кеси сынамагъан адам окъуна Отаровну назмуларын окъугъанлай, аны кеси кѳргенча, кеси ол ишлеге кыатыша келгенча болады. Ол фашистле совет адамланы абызыраталмагъанларын, халкыбызны душманнга бойсунмаз ючюн ѳлюмден артха турмагъан жигитлигин кѳргенди. Анга кѳре поэт халкыгъа тюшген паллахха керти коммунистни кѳзю бла кыарайды.

Поэтни уруш лирикасы сермеш аулакларында, кысха солургъа тохтагъанда, солдат бастаны ашаргъа олтургъанда туугъандыла. Алада урушну кюйсюз солууу да, чабыулгъа барыуну сухулугъу да, окопда олтургъан солдатны сабыр сагышлары да, жерлеринден, суйген ишлеринден уруш айыргъан сабанчыланы жерге тансыкылыклары да сезиледи.

Урушну кезиунде К. Отаровну поэзиясында баш жерни политика лириканы тематикасы алады. Поэт совет адамланы жашауларында, жюреклеринде болган затланы ол жылладача бир заманда да кѳргюзталмагъанды. «Жангы жылгъа сѳз», «Эшт мени, Россия!», «Кыарындашларыма», «Кишилик», «Кыоркыакыны юлюшю», «Жашаргъа», «Ышанабыз», «Атаканы аллында», «Уруш жолла», «Атакадан сора» дегенча терен магъаналы назмуланы поэт урушда жигитлик бла кыазауат этгенлеге жоралагъанды. К. Отаровну философия-элегиялы назмуларында туугън журтну эстен кетмез багъалы сураты ишленеди. Аны «Кыарылгъашчыкы уя ишлейди», «Кюйген жер», «Жаз башы», «Акы кыайнычыкы», «Жолла», «Талада» деген назмуларында табиगतны кючю бла автор Улуу Ата журт урушну кюйсюз кертилигин, туугъан журтну фашистледен кыутхарыр-

гъа кюрешген совет адамланы жүреклеринде кѳууанч-
ны, жарсыуну терен ачады. Ма аны «Жаз башы» деген
назмусу:

Арыгъан солдат терен жукѳудан уяинганча,
Жер уяинганд, кюнчюк да ийнакѳлайд.
Жаз башы атлайды уруш малтагъан жоллада,
Сабанчыны келирин жер сакѳлайд.

Сабанчы уа кѳрюнмейд сабанны кѳыйырында,
Келмейди, кѳайда эсе да кѳалгъанд.
Мамыр сабанчыны орнуна уруш мында
Оноуну кеси кѳолуна алгъанд.

Сабанчы уа тас болмагъанды, ауур сермешде.
Урунады, демей кече, не кюн.
Алгъынныгы ишине ушамагъан кѳыйын иште
Толтурад солдат кѳуллукѳ юлюшюн.

Ол назмуну магъанасы сѳйген ишине термилип, ары
кѳайталмай, кѳазауат этерге тюшген сабанчыны жүре-
гиндеги бушуулу сагъыш бла тауусулмайды. Назмуда
терен философия магъана элегиялы бушуулу интонация-
ны эм тап ишленген тюрлю-тюрлю суратланы юсю бла
ачылады. Сабанчыны борчу, мураты, битеу адамлыкѳ
кѳыйматы жерде берекетли тирлик ѳсдюрюу бла бай-
ламлыды. Ол затха чырмаулукѳ этгенлени ол кѳрюп
болмайды. Алай кюрешни кѳйсюзлюгю анга кеси сѳй-
меген затланы этдиреди. Алай ол уруш этмесе, жаны-
кѳаны бла да кѳрюп болмагъан хунерге, уруш хунери-
не юйренип, фашизмни тамыры бла кѳурутургъа болуш-
маса, кеси сѳйген ишине кѳайтмазын терен ангылайды.
Назмуда сабанчы этген ишле да, аны жүреги да, туу-
гъан жерни табигъаты да айырылмазча биригипдиле.
Жашау бла ѳлюмню, адамлыкѳ бла мурдарлыкѳны бир
бирлерине кѳажау сѳеп, ачыкѳ сыфатланы кѳурау Ота-
ровну аскер поэзиясыны баш белгилериди. Поэтни ол
энчилиги «Кѳарылгъашчыкѳ уя ишлейди» «Эменни топ
окѳ юзгенди», «Акѳ кѳайынчыкѳ» деген, дагъыда башха
назмуларында ачыкѳ кѳрюнеди.

Бирен малкѳарлы поэтлеча, К. Отаров да халкѳ
фольклорда жүрюген суратлау амалланы эркин хайыр-
ланады. Аны «Сау кѳал!», «Кишилик», «Биз ант эте
эдик», «Ант» деген назмуларын халкѳ чыгъармачы-
лыкѳны юлгюсюнде жазып, алай а совет адамланы
фашистлеге кѳан кѳайнатыуларын, ахыр солуулары

тохтагъынчы къазауат этерге деген антларына кертчилей къалгъанларын кѣргюзтеди. Ант назмуларын ол орус поэзиядан, бегирек да Лермонтовдан юйренип жазгъаны «Ант» деген чыгъармасында иги эсленеди. Сѣз ючюн, «Антдагъы»:

— Мен анамы халал сютю бла этеме ант,
Эм атамы ахшы бети бла этеме ант,
Ата журтуму топурагъы бла этеме ант,
Эм аны хар чапырагъы бла этеме ант,
Мени ёсдюрген батыр халкъ бла этеме ант,
Мен анга борчлу болгъан халкъ бла этеме ант, —

деген тизгинлени окъугъанда, Лермонтовну «Демону» этген ант эсинге тюшеди. Алай ол ушашлыкъ тыш ушашлыкъды. Назмуда Керимни кеси стили да, заманы ол кеси эслеген белгилери да, малкъарлыны оюм этну жоругъу да ана тилни ич жорукъларына кѣре болгъаны кѣрюнюп турады. «Ата журтну топрагъы», «ана сютю», «атаны ахшы бети» дегенча ушатыула Малкъарны суратлау сезиминден чыгъадыла.

Сюеме сизге насыпны, шуѣхма мен сизге,
Туугъан юйюме насып суйгенча.

Урушну жылларында битеу совет халкъланы литературалары къыралыбызда миллетлени арасында болгъан шуѣхлукъгъа уллу эс бургъанча, малкъар поэтле да ол темада кѣп назму жазгъандыла. Бизни къыралны халкъларыны деменгили бирлиги фашистлени ууатхан баш кючледен бири болгъанын малкъарлы поэтле, аланы ичинде К. Отаров да иги ангылагъандыла. К. Отаровну лирика жигитини да, жыйышдырылгъан сыфатлары да, къайсы миллетледен болгъанларына къарамай, Ата журтну къол аяз тенгли жерчигин окъуна фашистлеге малтатмаз ючюн къазауат этедиле. Совет адамгъа Ата журт жалан да кеси туугъан, ёсюп акъыл-балыкъ болгъан жер туююлдю. Битеу къыралыбыз — аны туугъан журтуду, — авторну аскер поэзиясы ол магъананы къаты тутады. Артыгъыракъ да ол мотивни ол малкъарлыланы юсюнден жазгъан чыгъармаларында ачыкъ суратлайды. Керимни лирика жигити, малкъарлы не заманда да туугъан жерин, Ата журтун чексиз суйгенди, аны ючюн жан берирге угъай демегенди, дейди. Алай революциягъа дери малкъарлы Ата журт деген затны

тар ангылагъанды, туугъан жерге суймеклиги таулула жашагъан тау ауузладан тышына жайылмагъанды. Революция ол ангылауну кенгертди. Энди малкъарлыны туугъан журту Бахсан, Чегем, Холам, Черек, ауузлары бла чекленмейди, Украинадан Сахалинге, Буз океандан Памир тауларына дери созулады. Малкъарлы кьойчу аланы иеси болгъаны ючюн ёхтемленеди. Бек башы уа ол СССР-ни хар къарыш жери, хар ёлген адамы, хар бузулгъан юйю; хар тамыры кьопхан тереги ючюн жууаплы болгъанын толу ангылайды. «Кюйген орус элде», «Орус аулакъла башында», «Россия», «Ата журт», «Украина» дегенча назмуларында биз айтхан мотивле бек кючлю берилгендиле. «Орус тюзле» деген назмусунда поэт былай жазады:

Эштемисе, Россия? Санга сёлесед жашынг,
Жаным, къаным бла да мен сениме ёмюрге.
Сени палахдан кьутхарьуд кьайгьылы сагьышым.
Кьууанч эсе — бирге, бушуу эсе да бирге!..

Малкъарлы поэтни лирика жигити Россиягъа анам деп, андан болушлукъ излейди. Ол аны атып кьоймазына толу ийнаналды. Алай лирика жигит душман бла сермешалмай, кесин кюрешден албугъартып, Россияны къанат тубюнде бугъуп жашаргъа умут этген кьоркъакъ туююдю. Ол Россиядан болушлукъ алыгъын кеси да биледи, «бизни кюрешге элт, сен салгъан борчну толтурургъа хазырбыз», — деген а кюрешчини анасына айтхан сёзюдю. Алай бла бирге назмулада суратланган уруш халла, образ система, терен жарсыулу ауаз жалап К. Отаровну кесине тийишли болгъаны ачыкъды.

Суратлау прозаны энчи алып айтханда, Уллу Ата журт урушну жылларында С. Хочуевни «Жигитле», Х. Кациевни «Темирбекни дерти», «Ажалны кьысхасы», «Ефрейтор башкес бла аны генераллагъа буйругъу» деген хапарлары, М. Шаваеваны. Б. Гуртуевни памфлетлери басмалангандыла. С. Хочуевни «Жигитле»¹ деген хапарында артха ыхтырылып баргъан кьызыл аскерчи бёлюмню бир кюню суратланады. Автор Люда деген санитар кьызыны жигитлигин суратлай, совет аскерчилени эрликлерин кёргозтеди.

Пленнге тюшген Люба, анда бойсунганны кьой, фашист разведчикни хорлап чыгъады.

М. Шаваева бла Б. Гуртуевни памфлетлеринде, душ-

¹ «Социалист Къабарты-Малкъар» газ., 1941, октябрь.

манны кюйсюз жапысы хыликгя этиледн, ол ёлюр гебенек кесин отха атханлай боллугъу айтылады. Бегирек да М. Шаваева, газетде ишлей, таулу эллилени фронт бла байламлыкъларын, аланы фронтха къалай болушханларын кёргюзтген статьяла, назмула, публицистика этюдла басмалап тургъанды.

Х. Кациевни «Ефрейтор башкесъ бла аны генераллагъа буйругъу» урушну ал кезиуонде жазылгъанды. Хапарны жазылыу ызына эс бурсакъ, автор фашистлени кимлигин ичинден ачып кёргюзтгенден эсе, аланы тыш тюрсюнлерин суратларгъа бегирек итингенди. Бу жанындан хапар А. Будаевни «Ата журт урушха, алгъа!» деген назмусу, биринчи вариантына жууукъду. Хапарда берилген фашистлени хар бирини аты аны мурдарлыгъын, тилчилигин, кёзбаулугъун, ётюрюкчюлюгюн, къоркъакълыгъын кёргюзтюрча алай сайланганды. Фашистлени сёлешген сёзлери да, тыш сыфатлары да кеслери кеслерин ачыкълау къуллукъну толтурадыла.

Кациевни 1943-чю жылда жазылгъан «Темирбекни дерти» деген хапарында сатирадан эсе, драматизм кючлюдю. Автор биринчи хапарында жигитлерини тыш сыфатларын, ала этген ишлени чам-самаркъау халда берип болгъанды. «Темирбекни дертинде» иш башхады. Бу хапарда автор совет жашау, комсомол ёсдюрген ёхтем таулу жаш — лётчик Темирбек фашистледен къалай дерт алгъанын суратлайды. Темирбек ачыу-къууанч эте билген сау адамды. Ол себебден, Темирбек къуру дерт алып турмайды, хар этген ишини юсюнден тереп сагъыш этеди. Ол хыйсапдан болгъан болур, хапар композиция жанындан эки кесекден къуралгъаннга ушайды. Биринчиси — Темирбекни жүрек сагъышы, этген оюмуду, аны ич монологуду. Экинчиси уа — Темирбекни эм аны нёгерлерини, шагъырей, жууукъ адамларыны юсюнден авторну хапарлаууду.

Кациевни хапарында малкъар фольклорну ызы да эсленеди. Сёз ючюн, кеси башына, жууукъ адамларына этилген артыкълыкъ ючюн дерт жетдириу жомакълада кёп айтылады. Темирбек да фашистле ёлтюрген суйген къызы ючюн ёч алады. Фольклор ызыны биз Х. Кациевни суратлау амалларында да кёребиз. Темирбекни «арслан», «пелнун кибик», — деп суратлайды. Дагъыда ма жомакъ хал: «Ол азмы барды, кёпмю барды, алай кюнлени бир кюнюнде жүрегин жумушатхан музыка таууш эшитди...»

Алай а таулу эллиден хорламны интернационал ма-
гъанасын ангыларгъа жетишген Темирбек малкъар
прозада жангы жигитди. Аны сыфатын къурауда Х. Ка-
диев реализмни кѣп илишанларына жетишеди.

Малкъар жазуучулары аскер чыгъармачылыкъла-
рында фронт бла тылны арасында къаты байламлыкъ
суратланады. Къыйын сынауну жылларында малкъар
суратлау сѣз, сауут-саба бла тенг кюрешге чыгъып, со-
вет адамлары дайым кюрешге кѣллендирип тургъанды.
Аны бла бирге малкъар назмулада граждан ауаз,
жюрек къозгъагъан лирика сезим кючлюдю. Экин-
чи жанындан малкъар назмучулары жашаудан алгъан
сынаулары аланы терен сагъыш этерге, ниет борчну ау-
урлугъун эм сыйлылыгъын ангыларгъа юйретгендиле.

Чыгъармада лакъырда да, кюйдюргюч сатира да,
бийик интонациялы кѣтюрюлюу да, жашауну, болумну
юсюнден терен ышаныу да болгъан эм суратланган
ишлеге-поэтни бичген багъасын ачыкълагъан лирикалы
отступленияла да элпекдиле.

Поэтле сыфатла къурааргъа, суратлау категорияла
бла оюм этерге юйренгендиле. Алай бла, малкъар ли-
тература, битеу совет миллет литературалача, кюреш-
ни ал сатырында болуп, къанлы жауну хорларгъа кеси-
ни тийшли юлюшюн къошханды. Аны пионерлери
урушну аллындан ахырына дери душман бла бетден
бетге сермешгендиле. С. Хочуев, Р. Геляев, А. Будаев,
аны кибик жангы жаза башлагъан, белгили болургъа
жетишмеген фахмулу жашла хорлам ючюн жанларын
бергендиле.

АЛТЫНЧЫ БАШЫ

МАЛҚЪАР ЛИТЕРАТУРА УРУШДАН СОРА ЖЫЛЛАДА

Урушдан сора жыллада битеу совет литератураны
алып айтханда, ол Уллу Ата журт урушну ачы сынаун
жыйышдырыргъа, анда совет адамла этген жигитликни
айтыргъа итингенди. Уруш жыллары къатылыгъы, Ата
журтха суймекликни бийик юлгюсю, фашизмни ууатыл-
гъанына къууаныу — бу кезиудеги суратлау чыгъарма-
лары баш темалары эдиле.

Ол жыллада алгъа барыуну — жангы борчлары бла
байламлы тдууп, битеу совет литератураны андан ары

ёсюу жолун белгилеген чыгъармала жашаугъа келедиле. Ал. Твардовскийни «Василий Тёркин», П. Антокольскийни «Жашым», М. Алигерни «Зоя» деген поэмаларында, К. Симоновну «Кечеле да, кюнле да», А. Бекни «Волокалам жолу» деген повестлеринде, А. Фадеевни «Жаш гвардиясында», Ал. Толстойну, М. Шолоховну, И. Эренбургну, К. Симоновну, Л. Леоновну, В. Гроссманы, К. Кулиевни, А. Кешоковну дагъыда башха белгили совет жазыучуланы аскер публицистикаларында бизни хорламыбызны баш илишанларын белгилеген кезиуле усталыкъ бла суратлангандыла. Заманны бла адамны терен ангыламакълыкъ, философия, ниет ачыкълыкъ — аланы аскер темагъа жазгъан чыгъармаларыны жашаулукъларын белгилегендиле.

Кёп миллетли совет литератураны халкъны жашауу бла байламлы болургъа итингени анга Коммунист партия бла совет правительство дайым кёзкюлакъ болгъаны бла да байламлыды. КПСС-ни Ара Комитети кесини ниет-юйретну жаны бла оноуларында политика жакъ-сызлыкъны, ниетсизликни дайым сёкгенди, совет искусствону баш борчларына — халкъ асламланы чыгъармачылыкъ ишлерине тири къатышыуну, социалист реализмни принциплерине кертчиликни санагъанды. «Совет литератураны, дуняда бек алчы литература къадаарында кючу, — деп жазылады «Звезда», «Ленинград» деген журналланы юсюнден ВКП(б)-ни Ара Комитетини 1946 жылда 14-чю августда бегиминде, — ол, халкъны сейирлеринден, къыралны сейирлеринден ёзге сейири болмагъан литература болгъанындады. Совет литератураны борчу къыралгъа жаш тёлую тюз юйретирге болушууду, аны излемлерине жууап бериудю. Жетип келген тёлую тири, кесини ишин иги билген, анга ийнанган, чырмауладан къоркъмагъан, не тюрлю чырмауну да хорларгъа хазыр тургъан тёлю болурча юйретиудю!»¹.

Белгилисича, урушдан сора онжыллыкъда, Север Кавказны бир къауум башха халкъларыныча, малкъар халкъны да культура-политика жашауу тохтап тургъанды. Ол шарт бизни суратлау жаны бла айныубузгъа заран болгъан эсе да, аны ахыры бла тохтатып къоялмагъанды. Малкъарлыла эртде, кеч болса да, тюзлюк болуруна ишекли болмай, Ата журтну тозурагъан мюл-

¹ «КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и Пленумов ЦК», часть II. М., 1953, стр. 130.

кюн, экономикасын, культурасын заман излеген даражагъа жетдирир ючюн баргъан кюрешге кеслерини тийишли юлюшлерин къошхандыла.

Ол жыллада, алгъын Малкъарны басмасы болмагъан замандача, кёлден чыгъармачылыкъ ёсгенди. Таулула кеслерини тарыгъуу жырларында Туугъан жерге тансыкълыкъны, Ата журтха кертиликни кёргозтедиле. Мал кютген, будай, мамукъ ёсдюрген, къызларын, жашларын, белгили механизаторларын, къурулушчуларын махтап жырлайдыла. Ата журт урушда жоюлгъанланы тарыгъууларын этедиле.

Былайда урушдан къайтып, Қыргыз совет жазуучуланы тизгинлеринде ишлеп тургъан Қыйсын Кулневни къыргыз литературагъа салгъан къыйынны да белгилерге керекди. Ол къыргыз литератураны кеп чыгъармалары бла битеусоюз окъуучуну шагъырей этгенди. Белгили къыргызлы жазуучу, Қырал саугъаны лауреаты Тюгелбай Сыдыкъбековну «Тау ичинде» деген эпопеясын, «Тау сабийлери» деген романын, дагъыда кеп чыгъармаланы орус тилге кечюргенди. Қыргыз жазуучуланы организацияларында къурау-тинтиу ишге тири къатышханды. Аны бир къауум къыргыз жазуучуну (С. Сатылгъанов, А. Осмонов, А. Усенбаев) жазуу усталыкъларыны юсюнден статьяларыны къыргыз китап окъуучуланы эстетика ёсюулеринде уллу магъаналары болгъанды.

1956—1957 жыллада Фрунзе шахарда басмаланган бир къауум назму китап («Жашауубузну байрагъы» — къарачай-малкъар авторланы коллективи, «Жолла» — Керим Отаров, «Сюйген журтум» — Жанакъант Залиханов, «Бизни сёзюбюз» — жаш малкъар авторланы коллективи), кечгюнчюлюкню жылларында малкъар поэзияны шауданы таркъайып къалмагъанын кёргозтеди. Айхай да ол шаудан, боркъулдап чыгып, ана тилни татыууна тансыкъ болгъан таулуланы суусапларын къандырырча болмагъанды. Алай тюзлюк айырылырын сакълагъан къызыу жюрекледе ол къайнап, жарыкъгъа чыгъаргъа жол излеп тургъанды. Халкъ сынагъан азап аны поэзиясын кёлсюзлюкге, жашаудан тюнгулюуге элтмегенди. Ол угъай эсенг, туугъан жерден узакъда жазылгъан биринчи назмула Туугъан журтха суймекликден, анга къайтып келлигибизге ийнаньудан толудула. Малкъар назмучула бир халкъны къыйынлыгъын битеу къыралны жашау тиричилигинден, аны

кѣп халкъларыны жарсыуларындан ѳрге салып, аны тарыгъыуун этмейдиле. Битеу совет жазычуланы баш темалары — урушдан сора дуняны къадары — малкъар жазычуланы да баш темалары болады. Къ. Кулиевни, К. Отаровну, С. Шахмурзаевни, С. Макитовну, Ж. Залихановну, Х. Кулиевни, М. Геттуевни ол жыллада жазылып къалгъан кѣп чыгъармалары анга шагъатлыкъ этедиле. Саид Шахмурзаев, сѣз ючюн, «Биз чыгъардыкъ атом кючюѳ» деген назмусунда былай жазады:

Чыгъаргъанбыз жашау ючюн,
Зауукъланып жашар ючюн,
Ауруулагъа багъар ючюн,
Тынчлыкъ дуния салыр ючюн.

Табигъатны хорлар ючюн,
Жерде, сууда жюрюр ючюн,
Хауалада учар ючюн,
Айгъа, Марсха барыр ючюн.

Къыралны кючлеу, анга уруш салгъан жараланы терк сау этерге чакъырыу, битеу дуняны ишчи халкъларына шуѳхлукъ къол узатыу — малкъар назмучуланы чыгъармачылыкъгъа кѣллендирген илишанла аладыла. Урушдан сора жыллада халкъла аралы болумланы бютюи къатыланыулары мамырлыкъ ючюн кюрешни жютюлендиргени белгиледи. Дуняны кѣп къыраллары урушну жараларын сау этерге кюрешгенде, империализм жангы урушланы отун салыргъа кюрешгени жер юсюнде тюз ниетли адамланы сагъыш этдирмей, анга къажау сюемей къоймагъанды. Дагъыда къытай халкъ эркинлик ючюн кюреше эди. Кореяда уруш бара эди. Жерни тюрлю-тюрлю кесеклеринде урушну оту жанаргъа хазыр болуп тура эди. Дуняны халкъларын жангы азапдан къоруулауну хар тюз адам кесини борчуна санагъанды. Малкъар литератураны ол жыллада жазылгъан чыгъармалары бизни назмучула да ол политика магъанасы болгъан ишге кеслерини тийишли юлюшлерин къошханларын кѣргюзтедиле.

Урушну аты къурусун,
Таулула урушну сюймейле,
Урушну аты огъурсуз,
Таулула тынчлыкъ излейле,—

дейди. С. Макитов «Урушну аты кѳурусун» деген назму-сунда. Поэт урушну ачы табы болмагъан, ёксюз сабий ёсмеген, бир адамына жилямагъан юйню эшигин ачар-гъа болмазлыгъын айтады. Къ. Кулиев «Кесим уруш этгенме да...», Б. Гуртуев «Мамырлыкъ ючюн», Ж. Залиханов «Биз, кѳарындашла», Т. Зумакулова «Сюе-биз мамырлыкъны», М. Геттуев «Жангы орам — мамырлыкъны орамы», И. Боташев «Тынчылыкъгъа» деген назмуларында совет халкъны излегени мамырлыкъ болгъанын айтадыла. Алай а мамырлыкъ совет адамла тилеп аллыкъ ахшылыкъ туйюлдю. Мамырлыкъны биринчи тыянчагъы — деменгили кѳурулушланы бардырыуду, Ата журтну кѳорууланыу кючюн кѳтюрюудю, ёсюп келген жаш тѳлюню патриот ниетде юйретиудю.

Къыйын урушда хорлап чыгъып, совет халкъ аны хатасын терк кетерирге, бизни кѳыралыбызда коммунизми кѳураргъа таукел сюелгенди. Жер шарыны халкъларыны аллында ол кесини интернационал борчун да уллу аперимлик бла толтургъанды. Алай ол хорламлы бошалгъан уруш совет адамгъа аны борчу жалан кеси кѳыралыны кѳайгъысы болуп кѳалмай, битеу дуняда эркинликге, тенгликге итинген, кеслерини ниет, культура, политика, экономика, кѳырал кѳурулушларын аякъ юсюне салыргъа кюрешген халкъланы алларында да аны сыйлы интернационал борчу болгъанын кѳргюзгенди. Совет кѳыралны жамауат жашауунда ол тюрлениуле жазуучуланы да чыгъармачылыкъ жолларын кенгертедиле, аланы тематикаларын белгилейдиле. Ол болумда урунууну, шуёхлукъну, Ата журтха суймекликни темасы баш жерни алады. Къ. Кулиевни «Сабанла шууулдайдыла», К. Отаровну «Ата журтуна солдатны сѳюю», М. Геттуевни «Урунуу», Т. Зумакулованы — «Малкѳарым», «Тракторчу жашны сюеме», Х. Кулиевни «Комсомол», «Иги малчы», С. Макитовну «Атларыгъыз унутулмазла» деген назмуларында заманны баш илишанлары суратлангандыла. И. Маммеевни «Биз бюгюн» деген назмусу да ол жылланы халларын туура кѳргюзтеди.

Жер юсюне тынчылыкъны,
Къаты сакълап турабыз,
Халкъланы шуёхлугъун,
Бюгюлмезча, кѳурайбыз.

Бююн дуня ишанган,
Бизни кыралыбызды,
Сёзюне дуня кырагъан
Бизни партиябызды...

Таулу поэт Ата журту халкъла умуту болурча даражагъа жетгенине кыуанады.

Малкъар жазыучула хар кюнню ишлери бла жамауатха кыулдукъ этгендиле, СССР-ни бирси халкъларыны арасында кеслерини туугъан халкъларыны намысын, атын историяда чурумсуз этерик ишни — суратлау чыгъармачылыкъны — кертичи кыанатларын юйде, шуёхла арасында, кыуанч кюнледе жарау этип тургъандыла.

Ол заманда халкъны келген жолун оюмлау, аны насып ючюн кюрешин кёргозтюу, уруш кюнледе отлача жанып кетген жашларыны атларын ёлюмсюз этиу, жазыучулары сыйлы борчлары кыадарында, уллу магъаныны тутханды. Макитов 1946 жылдан башлап «Таулу партизанила» деген поэманы жазады, М. Геттуев «Ахматны сураты» деген назмусунда белгили революционер Ахмат Мусукаевни сыфатын кыурайды. Къ. Кулиев 1947 жылда «Туугъан кыралыма» деген белгили назмусун жазады:

Сангырау болсам да, эштип турурма
Чапыракъ тауушунгу кюз артында,
Сокъур болсам да ажашмай барырма
Кызыл кыаным боягъан жолларында.

Адамны кёлсюзлюкге бошламай, дайым тыянчагъы болуп тургъан — туугъан кыралыды. Ол оюлмагъан кыадарда, хар кыйынлыкъны да хорларгъа боллукъду. Аны себепли битеу назмуда кыайтарылып келген «Къор болайым, туугъан кыралым санга» деген тизгин аллай бир кёзбаусузду, аллай бир терен, ачыкъ сезим бла айтылады.

Кёп чыгъармалада уруш жылладагъы жютю публицистика лириканы традициялары андан ары ёсгенин кёребиз. Ол шарт, поэтле, поэзияны борчун совет адамлары коммунизмни кыурулушуна тири сюеуде, алада интернационал, патриот ниетни ёсдюрюуде кёргенлери бла байламлыды.

Ол жыллада адамны жамауат бла кыаты байламлыгын сезиу, миллетни жашау чеклерини кенгерююн кёрюу — бизни поэтлерибизни эндиге дери хайырлана келген жазу амалларына жангыдан багъа бичерге

келтиреди. Энди поэтни лирика жигити алгъыннгы къууанчлы алгъышчы, суююнчючю туююлдоу, келген жолубузгъа терен акъылдан къарагъан, жашау этиуню кыйын жорукъларына туююннген, жангы дунияны къурау тынч болмагъанын ангылагъан адамды. Аны бла байламлы, назму къургъакъ сѣзден, омакълыкъдан кутулуп, сабыр бола башлайды. Насихат-чакъырыу, къууаныу-къургъакъ лириканы амаллары эски боладыла. Поэтлени энчи сынаулары, энчи кѣз къарамлары, оюмларыны ачыкълыгъы, тийишлилиги, ауазларыны къошакъсызлыгъы, сѣзлерини суратлау магъаналылыгъы суралады.

Малкъар лириканы ол жангы заманыны башланыуу Къайсын Кулиевни бла Керим Отаровну чыгъармачылыкълары бла байламлыды. Аланы аскер лирикаларында башланган ышангылы, сабыр, керти ауаз жангы лирикада андан ары жютюленеди. Аскер лирикагъа тийишли ачыкъ публицистика, сабырсызлыкъ энди назму тизгинлеге терен букъдрулуп, ичги сѣзге ѳтеди. Авторну «ийнанама» деую сѣз бла угъай, ийнаныулукъну юлгюсюнде ачыкъланады.

Халкъны кыйын сагъатында Кулиев анга кишилик бла тынгылауну юсюнден айтады. Нарт Сосрукъ бизге «кѣп санлы мюлкюн угъай, ѳткюр кишилигин къойгъанды», — деп халкъны ниет тагыларына эс бурдурады поэт. Ол «малы да, мюлкю да болмагъан жигит, жашына жигитлигин къоюп кетгенин» айтады. Кишилик, ата-бабаланы осуятыча, тѳлюден тѳлюге ѳте келген, кюнде халкъгъа кѳл этдирген адетди.

Емюрде да болмагъанды бююнден
Керекли кююнг сени таулулагъа.
Кишiley къалгъа болуш жер юсюнде,
Болуш кыйын жолда жыгъылмай баргъа.

Поэт кыйын сынауну жылларында халкъны тюнгюлтмей, алгъа элтирик жангыз кюч — кишилик болгъанына ийнанады. Бирси, «Тынгылау» деген назмусунда Кулиев халкъны тынгылап турууун — тѳюзюмлюкге, асыллыкъгъа, кеси тюзлюгюне ийнаныугъа санайды.

Жесирлеге, батырлагъа тутмакъда
Соруу этгенде,
тынгылай элле ала,

Кёк кюкюрөп, элияла ургъанда,
Алай тынгылап туруучулла таула.
Тынгылау!

Сен, кьургъакъ тар кьындан чыкьмай,
Кёп жылланы тургъан жютю кьамаса,
Батырла ёлюеринден толгъанлай,
Турса да, жау алалмагъан кьаласа!..

Къ. Кулиев да, К. Отаров да ол жыллада жюрекни теренинден чыкьгъан, кеси халкъларын кёл этерге, тёзюмлю болургъа чакьыргъан кёп назмула жазгъандыла. Аланы назмуларыны суратлау жорукълары, ауазлары бирча туююлдю. Алай халкъланы эки уллу поэти да халкъланы кёлюндегин, кюсегенин, коммунист ниет бирикдирген халкъланы шуёхлугъун айтадыла, партияны огъурлу оноуларын жашауда бардырыргъа болушадыла.

Ол жаны бла Къайсын Кулиевни «Къзазах юйде» деген цикли (1955 ж.), К. Отаровну «Жалал-Абадда» деген цикли (1954 ж.) магъаналы жерни аладыла.

Ол циклледе халкъланы шуёхлугъу бийик даражагъа салынады. Къайсын Кулиев къзазах юйде, къзазах жеринде къарындашлыкъланы бийик юлгюсюн кёреди. Бу жерни юсюнде жашап тургъан къадарда адамла, бир бирлерине тыянчакъ болмай, бир бирлерини кьууанчларына кьууанмай, жарсыуларына жарсымай амаллары жокъду. «Жерни эки кыйырында жашагъан эки жомакъчы» шуёхлукълану юсюнден бирча жомакъланы такъгъандыла, «жерни бир кыйырында жашагъанла сокъгъан кьумач, жерни бирси этегинде жашагъанлагъа быстыр» болгъанды. Кулиев циклинде шуёхлукълану сьфатын кёргюзтюп кьоймай, аны неден башланганыны, алай жашаулу, сыйлы нек болгъаныны юсюнден сагъыш этеди. Циклини бошагъан «Мен бу назмуланы нек жаздым» деген назму, поэт шуёхлукълану тамырын неде кёргенин, халкъ кыйынлыкъ кюнюнде, жел ургъан чёплей седиреп, сууурулуп кетмей, халкълай нек кьалгъанын кёргюзтеди.

Мен башха халкъланы жерине келгенде,
Манга кьама таууш бла жолукъмай,
Туз-гыржын бла жолугъад юйюнде,
Ариу сёзюн, ашын менден аямай.

Ол манга туугъан жерими атыча
Багъалыды кѣпге тѣзген дунняда,
Бийикди жырда, назмуда айтырча,
Жырланырча къууанчалада, тойлада.

Аны себепли таулу поэт къазах юйде кесини миллет бетин кѣргюзтюрге онг табады. Анда къазах адет къалай багъалы эсе, таулу адет алай багъалыды. Аны кюнчонден:

Исламей, Кавказны тепсеую,
Исламей тауланы тепсеую,
Тепседим сени казах юйде,—

деп поэт къууанчын айтады. Таулу кѣонакъбайы Мухтар «Культурала къарындашдыла»,— деп тохтамай айтады. «Туугъан къыралыма» деген назмуда «Кѣор болайым туугъан къыралым санга» деген тизгин, кѣп къайтарылыуу бла, поэтни туугъан жерге суймеклигин къалай кѣргюзте эсе, Мухтарны «культурала къардашдыла»,— дегени да алай, рефрен болуп, адам улуну алгъа атлатырыкъ, анга иги жашауну къууаргъа болушурукъ бирлик, къарындашлыкъ болгъанына ийнаныуун кѣргюзтеди. Поэтни казах жерини ариулугъуна къууандыргъан да ол затха ийнаныуду. Қъазахлы Сабит къазах жырланы, поэт а тауланы эски жырларын жырлайдыла. Шуѣхлукъну жарыгъы назмуда берилген персонажланы къадарларында алай къыйматлыдан:

Манга неден да дунняда ишлеген
Адамланы къардашлыгъы багъалыд.
Ол ъмюрде эскириуно билмегенд,
Залим кюйдюралмагъанд, отха салып,—

деген сѣзле бизни сезимибизге шуѣхлукъну сынауундан чыкъгъан оюм къадарында сингендиле.

Қъ. Кулиевни циклинде шуѣхлукъ культурала къарындашлыгъындан чыгъа эсе, К. Отаровну циклинде шуѣхлукъну тутуругъу урунууду. Биз Джалал-Абадны акъ алтын ъсдюрген аулакъларын, «солдатла атакагъа баргъан кибик», мамукъ жыя баргъан колхозчуланы кѣребиз. Циклде, тап, Али-Булакны юсюнден (тауча «Алини шауданы») дегенде окъуна, жер юсюнде жалан да бир ъмюрлюк зат болгъанын, ол да халкъны насыбы

ючюн кѳулланыу болгъанын кѳргюзтиор ючюн айты-
лады.

Жалаи бир ѳмюрлюк зат бард жерни юсюнде —
Халкъны жумушуна кѳулланыу.
Аны багъасы —
Кѳулланиганы аты жашайд халкъ эсинде.

Поэт, жашау кыйынлыгъындан безип, кѳлсюзлюк
хорлагъанда, жашауну тохтатмагъаныны белгиси —
шауданчыкъ — аны кѳулагъына шыбырдайды:

Тыңч болурму дейсе да сен, учаргъа
Боранга ѳшюн уруп илячиниге?
Манга уа тыңчы сунаса чыгъаргъа
Жерни къарангысындан жарыкъ кюннге?

Не кыйын болсала да кюрешлери
Жашауну, не ауур болса да жююнг,
Жюрек урмай тохтагъынчынга дери
Жашаудан арыргъа жокъ эркинлигинг.

Алай бла таулу поэгле кыйын кюн да адамлыкъ-
ны, жашаугъа ийнаныуну тас этмей турууну алгъа са-
ладыла. Шауданны жашауун кесини жашауу бла тенг-
лешдире, Отаровну лирика жигити бир такыйгъагъа
хорлагъанча кѳрюниген кѳлсюзлюкню женгерге онг та-
бады. Шауданны жарыкъ дунягъа жерни кѳп къатла-
рын хорлап чыкыгъаны — жашау чырмаулагъа турушлукъ
этиуню, аланы хорлауну символу болуп, адамгъа, жер-
ге къарамай, алгъа къараргъа болушады.

Кулиев бла Отаров уруш жыллада башлагъан су-
ратлау бирликни андан ары бардырадыла, кеслерини
энчи интонацияларын, ауазларын да излейдиле. Аны
бла байламлы, бу эки поэтни жазыу ишлеринде чыгъар-
мачылыкъны юсюнден, эстетиканы, суратлаулукъню
юсюнден, искусствону жашау тиричиликге тири къаты-
шыууну, художниклени дуняны, искусствону къадары-
на жууаплылыкъларыны юсюнден сагъышла кенг жер
аладыла. «Габриэль Пери», «Шаркълы назмула», «По-
этни ѳлюмю» деген чыгъармаларында Кулиев халкъла
аралы бирликни ѳкюлюча сѳлешеди. Жер юсюнде бол-
гъан ачыу, кыйынлыкъ бар адам улуна бирча азапды.
Биз окъуйбуз:

Сени ёлтюргенле, Лорка,
Мени анамы жашын да
Елтюргендиле. Алай биз
Эркинликни эм кыуанчы
Елтюртмедик, ёлтюртмебиз.

Таулу поэт испанлы поэт Гарсиа Лорканы кыадарына кесини кыадарынача кыарайды. Эркинлик, кыуанч ючюн кюрешни магъанасы кыайда да бир кибик болгъанын ачыккылайды.

Кулиевни да, Отаровну да лирика жигитлерини биографиясы солдатны биографиясыды. Асламысында алаңы лирика жигитлерини кыоллары шокот от ийис этеди, жуккыуларына кюйген элле, жаралы тенглери киредиле. Алай энди урушдан кыайтхан солдатны алгъа «атакагъа!» дегенча ачы буйруккы угъай, «ишлерге», «кыуараргъа» деген огкыурлу итиниюле элтедиле.

Ол жыллада лирикадан не публицистика лирикадан башха жанрланы ёсгенини юсюнден айтыргъа тюшмейди. Кертиди, Кулиев бла Отаров бирде поэма жанрны кыолгъа алып, биринчиси «Сюймекликни поэмасын», экинчиси — «Жолланы» жазадыла. Кыайсын эски халккы жырланы айтыулары бла—уллу сюймекликни суратлай эсе, Керим—саккылауну кыыйынлыгъын суратлайды. Экиси да биринчи малккыар поэмалагъа («Алгъын» — А. Будаев. «Жангы жашау жолунда» — Ё. Гуртуев) тийишли хапарлау-хроника халдан — оюм этиуге, кыадарны кергюзтюуге ётедиле. Сёзню керплююю кыысхарады, аны магъана ауурлугкыу уа ёседи.

ЖЕТИНЧИ БАШЫ

КЯЗИМ МЕЧИЕВ

Хар миллетни да историялы жашауунда аны ёсюю жолун, оюм этиу даражасын белгилеген адамлары боладыла. Малккыарны аллай сыйлы адамы Мечиев Кязимди. Малккыар халккыны профессионал литература сына, литература тилине мурдор салыуда, поэзия оюмуну жангы бийикликке жетиююнде Кязим Мечиевни магъанасы уллуду.

Мечиланы Беккини жашы Кязим 1859 жылда Холам-Бызынгы аузунда Шыккыыда туугкыанды. Бекки, малы,

жери, болмагъан жарлы адам эди. Ол жаш заманында эки кере кьулгъа сатылгъанды. Беккини юч жашы, беш кызы болгъанды. Жарлы адамгъа уллу юйдегини кечиндирну тынч туююл эди. Беккини сабийлерин ач, жаланигач этмей жашатхан аны темир усталыгъы болгъанды. Ол сабыр акъыллы, мажаруулу адам эди. Сабийле уллу болсала, кеслери алларына жашай башласала, къалай кечинирле деп, аны сагъышын да этгенди.

Аны артыгъыракъ да Кязимни къадары бек жарсытады. Бирси жашлары саулукълу, къаруулу эдиле, аланы жалчылыкъда мал ызындан айланыргъа, ортакъгъа сабан сюрюрге къолларындан келлик эди. Кязим а туума акъсакълыгъы ючюн узакъгъа жюрюп, аллай ишлени эталмагъанды. Аны себепли Бекки кесини усталыгъына Кязимни да юйретгенди.

Ол кезиуледе Кязимни окъуй-жаза билирге иттиую да эсленеди. Бекки аны Шыкъыда эфендиге окъургъа береди. Ол мында аптюекни бошагъандан сора Бекки аны Бызынгыда медресеге жибереди. Аны эки жылдан бошап, Кязим андан ары окъургъа Лескеннге кетеди. Жахиллик эр кишини, тиширууну да бир кибик басып тура эди, ол жахилликни туудургъан мажюсю тереле болгъанларын Бекки ангылагъанды. Жашыны арабча окъугъаны аны кеп затдан умутду этдиреди. Энди ол эл эфендисин болур да, бу жашау онгубузну алгъан жокълукъдан ычхынырбыз, деп мурат этеди. Алай Беккини ол мураты толмагъанды: Кязим, араб окъууну теренине кирип, хажи кылып келсе да, эфенди болмады. Ол кесини къадарын халкъ бла бирге терен байламлы этгенди. Уллу акъылман, терен билимли Кязим Мечиев «Не кийими, не жашау халы бла уруниган таулуладан бир башхалыгъы болмай, малчыла, хуначыла жашагъан юйде жашауну сайлагъанды», — дейди Къ. Кулиев. Узакъ жашауунда темирчиликни бла

Акъялман-назмучу аллай тенгсизлик жашау халла
бла байламлы болгъанын эслейди. Назмуда жарлы юй-
ню жашын суйген, ёхтем, акъяллы, субай, сёзге уста
кызыны да, кесини насыбы ючюю кюрешалмагъан жаш-
ны да кёребиз. Жангыз кызыларын, малкёзлюк бла,
къалыннга сатхан ата-ананы сифатлары да кёрюнедиле.
Алай, автор ол осал ишлери ючюю жалан да ата бла
ананы терслеп кёймайды, аланы ол чекге жетдирген
жашау халгъа налат береди. Таулу кызыла да терен
сезим бла сие билгенлерини, аланы сюрerge, насыплы
болургъа, эркинлик алыргъа тийишли болгъанларыны
юсюнден ачыкъ айтады. Кязимни жигити, кеси энчи
насыпдан къурлай къалгъан эсе да, бирси тиширыула
насыплы болурларын суюди.

Атам, аням этдиде деп,
Сюймейин эрге бармагъыз.
Жууукъладан къоркъама деп,
Жюрек суйгенден къалмагъыз.

Кязим юйюр жашаугъа уллу магъана береди. Юйюр
жашау мамырлы, къууанчлы болур ючюю, тиширыуу
кеси ыразылыгъы керекди.

Эрге бериуде тиширыуу кеси ыразылыгъын сурау-
гъа жетишуу, Кязимни акъялына кёре, адамлыкъны,
огъурлулукъну белгисиди. Баш эркинликге жол берме-
ген жахиллик кёп тиширыуу бушуулу этеди. Ол жа-
хилликни туудургъан мажюсю тёреле уа кючлюдюле.
Кязим ол тёрелеге къажауду, аланы таукел терслейди.

Кязим Мечиевни революциягъа дери чыгъармачылы-
гъында социальна мотивлени жютюлююю ниет ачыкъ-
лыкъ, жашау кертиликни терен кёрюу — аны жашау сы-
наууу уллулугъундандыла. Жарлы юйде туууп, гитче-
ликден жашау этиуюю кыйынлыгъын сынагъан Кязим
халкъны болумун кишиден сурар керекли туююл эди.

К. Мечиевни 1890—1916 жыллада жазгъан чыгъар-
маларында ол заманда тау элдеде болгъан тюрлениуле
суратланадыла. Къулчулукъну кетиую, феодал-патриар-
хал тёрелени седирей баргъаны, таулагъа да капита-
лизмни бир-бир илишанлары кире келгени таулуу жа-
шауун, кылыгъын, сезимин тюрлендиредиле. Кязимни
тёрттизгин назмулары малкъарлыланы жашауларында
ол халланы суратлайдыла. Ала кюл жазмалай халкъ-
гъа белгили болуп, окъула, элден элге кече жюрюген-
диле.

✓ Кязим кесини назмуларында халкъны къыйынлы жашауун кѳргюзте туруп, суратлауну эки ызын хайырланады. Бирде, бир тюрлю символиканы, тенгleshдириуню, хайырлана турмай, халкъны къыйын болумун жютю сѳзле бла кесип айтады. Кязимни ол къысха миниатюрлары, окъугъанны жюрегин къозгъап, жашауда тѳзюсюз болумланы ачыкълайдыла. Алай ала кюйсюзлюкню, онгсуз жашауну юсюнден айтсала да, адамла къанатсызлыкъны, кѳлсюзлюкню туудурмай, тѳзюмлюкге, таукелликге юйретедиле.

Къарыусузлагъа хайырым тийсин деп,
Эски гюрбежимде темир тюеме.
Халкъыма жетген азаплыкъны кѳрюп,
Гюрбежимдеги кѳмюрча кюеме.

Автор халкъны инжилиюу аны жюрегине берген ачыуну темир къыздыргъан кѳмюр бла тенгleshдирип къоймайды. Былайда халкъ азабын женгиллетирге себеп болмагъанына кюйген кюрешчи, халкъгъа женгиллик келтириуню жолун тапмагъанына жарсыйды, не мадар этейим деп, кеси къолундан келаллыкъ себепликни излейди. Ол экинчи тѳрт тизгининде былай жазады:

Жерим артыкълыкъдан, зулмудан толуп,
Кючлю кючсюзю жекгенин кѳреме,
Жарлы халкъыма бир онглукъ келсин деп,
Аллахдан, адамладан да тилейме!

Кязим уста билген, бек суйген жазуу хал тенгleshдириулени, символиканы, ушатыуланы юслери бла жазууду. Аланы кючлери бла поэт кючлю контрастлы сурат береди. «Тик тауладан суула энишге кетелле, къыш къыямасы, сууугъу — ѳтелле, алай кетмейди халкъымы къайгъысы, сау болмайын турад жюрек жарасы»; «палах тау тарлада жолну тынч табад, ажашмагъанлай, бизге келип къалад; насып къайда ажашып къалгъан болур, не къыйын эди, узакъ эд бизге жолу»; «къыйынлыкъ жауун болуп кѳкден жауад, къар болуп, юй башларыбызны жабад; аллах, кѳрмеймисе, тауланы башларын къайгъы чал этенд аланы». Мечиевни поэзиясында табигъатны энчи ариулугъуна жораланган пейзаж лирика тюбейди. Алай халкъны жашаууна жораланган назмуларында туугъан жерни юсюнден ай-

тылмай хазна кълмайды. Поэтни ол намзуларында табигъатны ариулугъу жашауну кыйынлыгына, урунганланы инжилгенлерине контраст халда бериледи.

Къайсы халкъны да жашауунда бек уллу кезиулерин кѳргюзтген, аны къадарына тарых кѳзден къарай билген акъылман адамлары бек алгъа халкъны ичинде жашау чойреликлени кѳргендиле, класс айрылыкъ кетмей, ол чойреликле жашаудан кетмезликлерин терен ангыла-масала да, ала халкъны терк эм да бир кибик айныууна чырмау болгъанларын, ахырында халкъ кесини жолундан аланы кетермей кыймазлыгъын билгендиле. Аллаи акъылманланы арасында Кязим Мечиев да, халкъны жанына болуп, аны жашауну тюрлендирлик кючюне ийнанганды. Халкъ, Кязимни ангылауунда, оюлмазлыкъ къалады, насыпха, эркин жашаугъа тийишлиди, адамны игиси да, акъылны тюзю да халкъ жашауну теренинден чыгъадыла. Ол оюм К. Мечиевни ол не бу назмусуна тийишли энчи фикир болуп къалмай, битеу да чыгъармачылыгына тийишлиди, саулай философия лирикасы Кязимни халкъны къадарыны юсюнден терен да жарысулу сагъышлары бла байламлды.

Айхай да, Кязим халкъны сагъышын кеси бир жанында тохтап не да аны кыйынлыгына тышындан жан аурутуп этмейди. Аны чыгъармачылыгында халкъны къадары бла поэтни къадары бир бирден айырмазчадыла, тюзюн айтханда уа халкъны кыйын къадарын Кязим кесини юсю бла, кеси иги таныгъан, биргелерине жашагъан адамланы юслери бла кѳргюзтеди. Аны себепли ол назмуну да темир жазгъанча жазады, эллилерини кыйын, сур жашауларында аны «темир туйгени», назму жазгъаны да бирча керек болгъанларына ийнаналды.

Поэт, жарлы халкъны жашауунда кыйынлыкъны не терен кѳргюзтсе да, жашаудан умутун юзмейди. Келлик кюнню насыплы боллугъуна терен ийнанганлай къалады. Алай урунган халкъгъа ол кюнню берлик кюнню ол сакълай эсе да, ачыкъ кѳралмайды:

Емюрлюк чарыкъла этип,
Биз насыплы кийсек эди,
Биз къанатлы этны табып,
Насыпха жетдирсе эди!

ууну

Емюрлюк чарыкыла этер
Кибик, тери кыайдан чыгъар?
Насыпха элтир кыанатлы
Атны да бизге ким табар?

Поэт халкъ инжиуге жарсыуун да, насыпны келлигине ашыгъыуун да, аны ким келтирлик болур деп умутлу сакълауун да бирикдиреди. «Емюрлюк чарыкыла» деген образны аламатлыгын ангылар ючюн таулула жашагъан ташлы тыгъырыкъланы билирге керекди. Чарыкъ жыртыр ючюн, ол тар орамлада алай кеп кюн керек болмагъанды. Юсге кийген кийимледе андан кеп жарсытхан жокъ эди. Ол затны кючю бла автор халкъгъа алдаулу, кысха замандан тас болгъан насыпны керексизлигин уста кѳргюзтгенди. Ол халкъгъа емюрлюк насыпны излейди. Насыпха элтирик батырланы образларын арый билмеген кыанатлы ат бла тенгleshдиреди.

Философия Казимни чыгъармаларында оюмну теренлиги, суратлауну кыолайы бла да «Къар кюн арбазыбызгъа кыоннган чыпчыкыгъа», «Суу бойнунда жангыз талчыкыгъа айтылгъан назму», «Жауур эшекге», «Парийим» деген назмула энчи жер аладыла.

«Къар кюн арбазыбызгъа кыоннган чыпчыкыгъа» деген назмуну поэт 1907 жылда, биринчи орус революция хорланып, Столыпинни реакциясы азатлыкъ деген ауазланы тумчукдургъан жыллада жазгъанды. Автор бир бек суукъ кюн мугурайгъан чыпчыкыны халын суратлайды. Уста тенгleshдириуле, ушашдырыула, авторну терен сезими чыпчыкыны жарсыулу халын эсден кетмезча кѳргюзтедиле. Алай ол назму жалан да бир магъаналыды, философия, оюм магъанасы уа чыпчыкыны амалсыз халы халкыны кыйынлы жашаууна ушагъанындады. Казим, окъуучу жашауну юсюнден сагъыш этсин дейди, аны ол амалсызлыкъдан кыутулууну жолун кеси бла бирге излерге чакъырады.

Казимни поэтика диапозону кенди. Малкъар халкыны жашауунда кертилкни ол суратламагъан жаны хазна кыалмагъанды. Аны кыайсы назмусун алып кыарасанг да, туугъан халкыны, Ата журтун чексиз суююп, аны эркинлиги ючюн аяусуз кюрешгенин кѳребиз.

Алай поэт халкына насып келир жолну кѳрмейди,
билмейди. Ол 1910 жылда былай жазады:

Халкъ насыбы къайдагысын билсемед,
Мен бутларымы ат этип жетерем.
Арабызда къан ырхыла барса да,
Жюрегими къайыкъ этип ѳтерем.

Ол къайда айланса да, не тюрлю болумгъа тюшсе
да, туугъан халкын чексиз суйген патриотлугу тар-
къаймайды. Арабстанда, Тегеранда, Турцияда жюрюген-
де да туугъан жерге тынгысызлыгы, халкыны кѳтюрю-
ге ашыгыуу кълмайды. Халкыны кыйынлыкълы-
тынчлыкълы кюнюнде да биргесинден айырылмай
жашаргъа сюеди.

Кязим Араб Востокда, Турцияда панисламизмни,
пантюркизмни кючленген заманында болгъанды, Мек-
ка битеу ислам диндегилени арасында тилеклерин къл-
был этген жерге саналып, анга кѳре уа исламны идео-
логиялары аны жайыуну кългъа алгъан кезинюду. Кя-
зим а кесини поэзиясында халкыны Меккагъа барыргъа
итиндириуню орнуна, Арабстан «жаннетге бек жууукъ
жер болгъанын» айтыуну орнуна, андан тѳркирек кетер-
ге ашыгъады.

Багдадха да, Стамбулгъа да бардым,
Мекканы Кааба ташына баш урдум.
Алай кълйтханда жарлы жериме,
Анама жангыдан туугъанча болдум.

Ол кезинюде хажиликге барыуну халкыны кълрангы-
лыгы насыпха, «сууапха» тергетип тургъанда, Кязим
андан кетгенине, жарлы жерине кълйтханына ачыкъ
кълууанады. Арабдан, Тюркден да анга Бызынгы сыйлы
болгъанын айтады:

Арабда, Тюркде да айланып келдим:
Этда Бызынгыны тауларын кѳрдюм.
Манга хычыуунду барындан эсе,
Жарлы элими кыйым от ийиси.

Емюрлени саркыуунда жашау ызны тарлыгы бер-
ген кюйсюзлюк урунганланы ишге кълты, тѳзюмлю, са-
быр, неге да хунерли юйретгенди. Алай поэт тѳзерге
юйрениу адамланы жюреклеринде сансызлыкыны уясын
орнатыр деп кълркълады, неге да тѳзюп кълалыучулукъ-
ну тюзге санамай, кюрешчиликге, жангычылыкългъа,
кълрангылыкълдан, жашау зулмулукълдан азат болууну

жолун излерге чакъырады. Нек дегенде, урунганланы къайгылы, кыйын жашаулары, дыгаласлары поэтге тынчлыкъ бермейдиле:

Бёрюле чапхан сюрюуча,
Жашайбыз кьоркъя, юрке.
Башха болмайын, ушайбыз,
Иесиз кьалгъан сюрюуге!

Поэт айланган-жюрюген жерлеринде халкъланы жашауларына сансыз къарап, аланы болумларын эсле-мей озмайды. Андагъы ачлыкъ, жалангачлыкъ да аны жюрегин кыйнайдыла. Къарыусузлукъ, жетишимсиз-лик, жалан малкъарлы урунганланы энчи къадарлары болмагъанын, жашау тарлыкъ миллет айыртламагъа-нын сезеди. Кыйналыуну, азатсызлыкъны чеги мал-къарлыла бла тохтамай, кенгиге кетгенин айтады:

Бу дунняда кьууанч азды, ачыу кёп,
Кьууанчха жолну кёралмадым излеп...

Жарлыла кыйда да жашасынла, кыйсы миллетден да болсунла, аланы къадарлары бирди:

Арабланы кёзлери да, таулууну
Кёзлерича, бушуудан топ-толуду.
Хар жерде бушуу кёплюгюн кёреме,
Хар факъырагъа саламымы береме.

Аланы ол чекге жетдирген — бай, бийлени ачы сёзле бла терслейди:

Кеме бла тенгизледен да ётдюм,
Тюркню, Арабны халкъларын да кёрдюм.
Хар кыйда да жарлы жарлыча жашайд,
Къарыулу къарыусузну этин ашайд.

✓ Кязим Мечиевни, дуня халына къарамы терен болуп, битеу миллетлени къадарлары, битеу урунганланы къадарлары бирча болгъанын ангылар даражагъа жетгенди. Кязим кесини поэзиясында урунганланы арасында чойрелик, жаулукъ кыаугъа болмазгъа кереклигин айта, миллетле арасында шуёхлукъгъа чырмау болуп, жарашыулу жашаргъа кыймагъанла уа унукъдуруучула болгъанларын тюз ангылагъанды.

Назмучу чыгъарманы жашауда болгъан кертти ишлени юсюнден жазыу бла башлайды. Жашау шартны суратлау керттиликни даражасына жетдирип, битеу

халкъгъа керекли затны юсюнден айтханча этеди. Юлгюге: «Къызыны тарыгъыуу», «Сары къошда» деген чыгъармаларын айтыргъа боллукъду.

1916 жыл тау артындагъы эбзе бийле уручуланы, абреклени къозутуп, Бызынгыгъа аудуруп, жарлыланы малларын сюрдюргенде, уллу къаугъа чыгъады. Уручуладан малны сыйырыргъа битеу Бызынгы кетюрюлгенде, ол ишге Кязим да тири къатышады. Алай ол уручуланы эбзе халкъ жибермегенини, аны бийле этгенлерин, анга къарап, эки миллетни урунганлары бир бирге жау болмасынла, эки хоншу халкъны ортасында къаугъа чыкъмасын деп, ол ишни юсюнден жарашыулуку излеп жазады.

Кязимни поъзиясында миллет шуёхлукъну тинтгенде, аны революциягъа дери чыгъармалары жазылгъан заманда таулу халкъдагъы болумну эсен чыгъарыргъа жарарыкъ туююлду. Ол жыллада патчахлыкъ миллет унугъууну тэюзюмсюз чекге келтирген эди. Классланы арасында жиклену да кючленип, къозгъалыула чыгъа тургъан кезиудю. Унукъдуруучу классла урунганланы биригип баргъанларындан къоркъуп, не мадар бла да класс чюйреликлени жютюлюгюн кетерирге кюрешедиле. Миллетле арасында шуёхлукъ болмаса, урунганланы басынчакълау тынчыракъ боллугъун ала билгендиле. Кеслерини ол ниетлерин жашауда бардырыр ючюн халкъны жахиллигин, эски адетлени, динни уста хайырлангандыла. Ислам дин а къарангы таулуланы арасында дуняда жау классла жокъдула, адам улу жалан да эки жау къауумгъа — ислам диндегиле бла ол динде болмагъанлагъа юлешинедиле деген ётюрюкню жая эди, Кязим исламны ол догмаларын къабыл кёрмейди. Аны художниклик жютю сезими ислам дин салгъан чекленуню женгип, адамла бийге, байгъа, жарлыгъа, тутхан динлерине кёре угъай, къайсы классдан болгъанларына кёре юлешингенлерин эсlegenди. Аны бла байламлы халкъына азатлыкъ жолун динде излемей, кертиликге, тюзлюкге къуллукъ этиуде изlegenди. Алай Кязимни эфендилени къылыкъсызлыкъларына, исламны кёп хукмуларына къаршы болууна къарап, ол ахырына дери жолун сайлагъан илму атеистди дерге жарамайды. Чынты атеист болур ючюн динни ахыры да жалгъанлыгъына, аллахны арталлы да жокълугъуна ийнаныргъа керек эди. Кязим а ол чекге жеталмагъанды. Ол аллахны «барлыгъына» ийнанганды. Алай аны ийна-

ныуунда фанатизм жокъду. Жашауну, табигъатны кеси къалай кёре эсе да, ол халда ангылатыргъа итинеди. Табигъатны да, адамны да кесича билирге, кесича ангыларгъа излейди. Аны бир назмусунда былай жазылады:

Ачы дуняа тенгизинде барабыз,
Кемебиз къачан батарын билмейин,
Атдан кетгенде да, алай кетебиз,
Билекликлерин биз къолдан иймейин.

Дуняа, сен не ачы тенгиз эсенг да,
Ата юйюбюзсе сен барыбызны.
Не этейим, куртла кёп жабадыла
Сенде баргъан къыйын жолларыбызны!

Ол назмуда биз поэтни материалист къарамы болгъанын кёребиз. Тенгиз толкъунлары кёп кемелени ууатханча, жашау кертилик да кёплени умутларын ёчюргенди. Алай адамны жашаудан умуту уллу болады. Умут ёчюлсе, жашау да тохтайды, адам бююн кёрген къыйынлыгъындан тамбла ычхыныр умутда, алгъа ышанып къарайды. Кязимни суратлаууна кёре, жашауда тенглик, тюзлюк, урунганлагъа ырахатлыкъ, насып жокъду. Аны юсюне, ол хал жангыз Малкъар бла чекленмейди, битеу адам улун тутады.

Дан бу дуняада иги жашар ючюн угъай, адам ол дуняада ырахатлы болур ючюн кюреширге керекди, деп жашаудан тюнгюлюрге чакъырады.

Кязим а жашауну сайлайды, адамны ата юйю бу дуняа болгъаны, бу дуняада насыплы болур ючюн кюреширге кереклигин айтады.

Да, сора ахырат-жаннет жалгъан эсе, андан умут жокъ эсе, дуняада уа насып, эркинлик, тенглик жокъ эсе, жашау тауусулгъандан сора «ахырат», «жаннетге» тюшерме деген умут жалгъан эсе, адамгъа не къалады? Не этерге керекди? Кязим анга кеси ачыкъ жууап бермей эсе да, адамны барлыкъ, турлукъ жери бу дуняадан башха жер болмагъанын кёргюзтеди. Анда насыплы болур ючюн а жашау ызын тюрлендирирге керекди, тенгизликни къурутургъа керекди деген оюмгъа келеди.

Кязим кесини «Нетейим?» деген чыгъармасында

къартлыкны, ёлюмню, жашауну юсюнден сагъышларын жыйышдырады. Мында материалист мотивле бек кючлюдөле:

Кюле ётелле, нетейим?
Терк кетелле, нетейим?
Къартлыкъ келеди, нетейим?
Къайры къачып кетейим?

Къачып тау башына чыкъ,
Тенгиз тюбюне кир — букъ,
Жокъ къартлыкъдан къутулуу,
Жокъ аны артха буруу.

Алай бла К. Мечиев жашау бла къартлыкъ кибик, ёмюрлюк затланы юсюнден сагъыш этгенде да таукелликни, жашауну ёкюлю болгъанлай къалады. Ёлюмден къоркъуп, къартлыкъгъа хорлатып, фатализмге жёнгдирмейди. Аны ангылаууна кёре, табигъатда тюрлениуле адам ол затланы суюгенинден-суюмегенинден тюйюлдю, ол жашауду. Ол 1910 жылда Стамбулда айланганында:

Озгъан жаууну жамычы
Бла къуума, бош кюрешме,
Сен озгъан жаш кюнлеринги
Базарда табарма деме,—

деп жазгъанды. Поэтни оюмуна кёре, жашау тохтаусуз алгъа барады. Бююнню жаш адамла тамбла къарт боллукъдула, бююнню къартла уа тюенене жаш эдиле. Ол себепден, хар адамны борчу — бююн этиллик ишни тамблагъа болжалгъа салмай этерге керекди, адам жашаугъа тарыгъыр ючюн келмейди. Заман салгъан борчну толтурургъа керекди. Жашау болумланы, тюрлениулени болуу жорукъларына жууап излей, алааны не тюрлю кезиулеринде да адамны ишин, къыйынын бийик философия магъанагъа ёсдюреди.

Мечиев битеу дуняда пролетарла бла капиталистлени арасында класс келишнүсюзлюкню, анга марксизм-ленинизм не кёзден къарагъанын ачыкъ билмегени кертиди. Анга кёре, ол биринчи дуня уруш нек ачылгъа-

нын, кимле ачхаиларын да толу ангыламагъанды. Алай урушну ал кюнлеринден башлап окъуна, уруш урунганлагъа насыпха ачылмагъанын сезеди. Ол урушха къажар «1914 жыл» деген назмусун жазады. Акъылман Кязим къан тѣкген уруш урунганланы алайсыз да онгусуз жашауларын тѣзюп болмазча къыт, ачы этгенине жарсыйды, халкъ суймеген урушну отун къабындыргъанлагъа налат береди.

Социальна тенгсизлик жашау ызны баш белгиси болуп тургъан заманда «сауутланган адам» урунганланы жауу болгъанын, терсликни символу болгъанын поэт тюз эслегенди. «Патчах дейле, аскер дейле» деп, зор бла солдатха алыу патчахлыкъны тутхучу болгъанын кючлю береди. Алай ол хал тюрленмей амалы жокъду, не ючюн деснг, «Къалмагъанды бизде тѣзюм», — дейди поэт.

Кязим кесини насихат назмуларында терслик бла тюзлюкню контрастлы суратларын берирге устады. 1900 жылда жазгъан назмусуна къарайыкъ:

Батырлыкъ жютюд, къамача,
Къоркъакълыкъ гумухд, салтача.

Автор биринчи тизгинде батырлыкъны белгисине (кавказ поэзияны адетиндеча), къаманы бош сайламайды. Ол эртдеден бери жигитликни, къатылыкъны, ышангылыкъны белгиси болуп келгенди. Къоркъакълыкъны уа поэт гумухлукъ бла тенглешдиреди. Поэтни айтайым дегени:

Батырлыкъ къорур журтунгу,
Къоркъакълыкъ кѣмер отунгу —

деген тизгининдеди. Башха сѣз бла айтсакъ, сынау келгенде, батырлыкъ халкъны насыбы ючюн сюелсе, къоркъакълыкъ а, сатылып, палах келтиреди. Къоркъакълыкъны жюрютген адамны ол къылыгъы аны ѳсдюргенине салта ауурлугъуча тиерин айтады. Ол андан ары батырлыкъны отлукъ ташха, къоркъакълыкъны жѳге агъачха тенг этеди. Артда ол тизгинлени асламысы нарт сѣзлеге айлангандыла.]

«Ачыкъ сѣз», «Иги сѣз», «Аман къатын тилчи болур», «Ишлеген» — бу назмуларында да Кязим батырлыкъны, кертчиликни, алгъа талпыныуну, ишге жигерлик-

ни магъаналарын ачады. Тилчиле, ётюрюкчюле, эринчекле, жаншакъла поэтни жауудула. Хар ким халкъына жарар ючюн, къушча, «бийикге ёч» болургъа керекди. «Аман къатын тилчи болур», «Аман къатын кёпге жатар, кюню хапар бла батар» деп, поэт, мажарыусуз, юйюн тизгинли туталмагъан, сабийлерине кереклисича къараялмагъан, эринчек тиширыуланы сёгеди. «Ишлеген!» деген назмусунда урунууну магъанасын ача. Кязим «иш жашауну мурдоруду» деген материалист акъылгъа келеди. Мында поэт жалан да ишсүймезлени, кеслерин къайда болса да булжута, кечиндире айланганланы сёгюп къоймай, ырысхыны чыгъаргъан кюч жалан да урунууда болгъанын, адамны адам этген, хар затны да башы урунуу болгъанын ангылайды.

Ишди дуняда кёз жарыкъ,
Ишди бизни къууандырлыкъ,
Ишлегени кёлю жарыкъ,
Ишлемеген болур жазыкъ.

Мечиев кесни поэзиясында адамлыкъны къыйматын этген ишине, ол ишни ким ючюн этилгенине, адам урунуугъа не кёзден къарагъанына кёре багъалайды. «Тюзлюк» деген назмусунда келлик кюнню насыбына ийнанган жарлы халкъ тюзлюкню чигинжиси болгъанын кёргюзтеди.

Тюзлюк «ёлмейди, чиримейди, аны къылыч кесмейди, залим аты малтамайды, ол кёп залимни бойнун бургъанд, патчахладан къутулгъанд».

Малкъар халкъны революциядан алгъа жашауу Кязим Мечиевни «Жаралы жугъутур» деген поэмасында, ачыкъ, терен суратланганды. Кязим Мечиевни энчи адамланы арасында келишиусюзлюкню, чюйреликни классла конфликтине дерн ёсдюралгъаны, суратлагъан адамларыны былхымларын аз сёз бла терен ачаргъа усталыгъы, класс жиклениуню ич халын кёргюзтюуде бек къыйматлы жашауу болумланы хайырлана билгени, энчи сыфатланы юслери бла кенг обобщениялагъа жетишгени ол чыгъарманы ёмюрлюк этгенди.

Тау эллени биринде, къолунда мал, жери болмагъан Хашим деген бир жарлы уучу жашайды. Ол юйдегисин ууда не ёлтюралса, аны бла кечиндиреди. Бир жол, арып-талып, кийик излеп, кёп айлана, жукъ тапмай ингир ала къайтып келе, энди сабийлеге не айтай-

ым, аланы ач кёзлерине къалай къарайым деп, терен сагъышха кирип тургъанлай, жаралы жугъутурну кёредди. «Аллах сабийлегё эриген болур эди» дегенни айтып, атаргъа марагъанлай, жугъутурну жетип баргъан бёрюню кёредди эм кесини онгсуз халы эсине тюшеди. Жугъутурну атаргъа кёлю бармай, бёрюню ёлтюреди. Юйге келип, хапар айтханда, къатыны да, сабийлери да аталарына тырман этмей, кёл этдиредиле. Аталарыны жюрегинде къозгъалгъан халаллыкъ аланы жюреклеринде да къозгъалады. Ол кюн окъуна Хашимни уугъа баргъан хапарын эшитип, эли бийи Жанболат аны юйюне чакъыртып, кийикни нек ёлтюрмегенини сорады. Хапарны эшитгенде, бий Хашимни да, аны тукъумун-жуугъун да, юйдегисин, сабийлерин да хыликгя этеди. «Къой аузундан чёп юзмеген» жууаш Хашим тёмей, кесин Жамболатха атады. Жамболатны къарауашлары чабып, аны ырахын этгинчи тюедиле. Поэманы кысха сюжети алайды.

Поэманы сегиз кесеги барды. Аланы биринчисинде поэт кыйынылы жашауну шарт суратлай, аны алай жунчуп, унугъуп жашагъаныны сылтауун халкъны жахиллигинден, окъууну, билимини жокъдугъундан излейди. Нек дегенде, халкъ кесини кючюю, къарыуун ангыласа, жашауну тутуругъу кеси болгъанын билсе, артыкълыкгъа тёмюк, турлукъ тюйюл эди, ол халдан ычхыныуну мадарын излерик эди. Экинчи, ючюнчю, тёртючю, бешинчи кесеклеринде тау эли жашау тиричилиги Хашим бла Жамболатны арасында суратланадыла. Алтынчы кесегинде поэт Хашимни жаралы жугъутургъа, Жамболатны уа бёрюге тенглеширедди. Поэт чыгъарманы жетинчи кесегинде уа кыйналып, инжилин жашагъан жангыз Хашим, жарлылагъа жан аурутмагъан жангыз Жамболат тюйюлдю, деген кенг философия оюмларын айтады. Хашимча унукъгъанла да, Жамболатча унукъдургъанла да кёпдюле.

Поэманы баш жигити Хашимди. Аны жашауу, къадары, мураты бла автор урунганланы суратлагъаны белгиледи. Алай автор Хашимни билими да, жигитлиги да, кюрешчилиги да халкъны ызындан элтирча, азатлыкъгъа чыгъарырча болмагъанын уста биледи. Алай а ахырында халкъ насыбы ючюю кюрешчи халкъны ичинден чыгъарыгъын Кязим ангылайды. Анга кёре уа класс айрылыкъны ачыкълана, жютюлене барыуун Хашимни сфыаты бла туура кёрюзтеди.

Поэмада эки тюрлю сюжет ыз барды. Бери тыш ызды. Ол бөрү бла жугьутурну юслери бла кьуралгъанды, болушлукьчу сюжет кьадарында ёсдюрюледи. Баш сюжет ыз а Хашим бла Жамболатны арасында келишиусюзлюкдю. Автор символиканы, параллелизмни уста хайырланады. Сёз ючюн, жугьутур бла бөрү ала кеслери алларына жаныуарла жашауун кёргюзте эселе да, Хашим бла Жамболатны бирге халларын ачыкьлайдыла, артыкьлыкь бла амалсызлыкьны символу болуп келедиле. Параллелизмни болушлугьу бла поэт жер юсюнде тенгсизликни эсден кетмез суратын ишлейди. Лиро-эпикалы халы, сюжетни шош, сабыр башланып, жютю драматизмге ётююу, тилни шатыкьлыгы, байлыгы «Жаралы жугьутурну» малкьар литературада закый чыгьарма этедиле.

Кязимни «Бузжигит» поэмасында аны суймекликге, юй жашаугьа, тюзлюк бла терсликге кьарамларын кёребиз. Малкьар халкьны культура историясында ангадери социальна тенгсизликни кезиуюнде суймекликни бушуулу болуму алай кенг, алай терен бир заманда да суратламагьанды. Кязимни «Бузжигитдеча» Шаркь поэзияны ызы ачыкь кёрюнген чыгьармасы жокьду.

Поэмада кьанатлана келген кирсиз суймеклик тенгсизлик жашауда кьалай ёчюлгенини кёребиз. Кязим, байлыкь оноу этген дуняда суймекликге жол болмагьанын, ол да, хар затча, байлыкьны, зорлукьну кьору болгьанын ачыкьлайды. Бузжигит бла Зулиха эришликни не да башха удлу суймекликни кьорлугьу бла угьай, тюзюнлей жашау чойреликлени, тенгсизликни кьурманы боладыла.

Поэманы эпикалы хапарлау ызы — Кязимни битеу поэзиясына тийншли суратлау амалланы толусунлай кесине сингдиргенди. Ол керек жерде сабыр хапарлау бла болгьан ишлени баямын береди. Бирде, хапарлау терк тюрленип, поэманы динамикасы кётюрюледи; бирде поэт лирика кьайтарыулагьа ётюп, кесини кьарамын ачыкьлайды. Суймекликни романтикалы халы реализмни кючю бла бирге келеди.

Поэмада фольклор ызла да бардыла. Сёз ючюн, билмей тургьанлай жаш бла кьыз бир бирине тубейдиле, — аланы муратларын бир бирге жетдирирге болушхан кьарт кьатын малкьар жомакьладан келгенчады. Поэт диалогланы, монологланы, жууапланы жигитлени жюрек халларын ачыкьларча, алай кьурайды.

Поэманы сюжетин тиргизген жигитле Бузжигит бла Зулиха болгъанлыкъгъа, автор аланы аталарыны да эсен кетмез сыфатларын къурагъанды. Ол экиси бир бирге ушамагъан, келишмеген сыфатладыла. Бири тюзлюкю, халаллыкъны ёкюлю эсе, бири уа кюйсюзлюкге, кеси заманында, кеси классында жюрюген къаты адет-легге кьуллукъ этеди.

Эркинликни чексиз ашыгъып сакълагъан Кязим 1917 жылда ол муратына жетеди. Энди ол ёкюллюк эте келген унукъгъанла эркин солургъа жашау онг табарча боладыла. Анга кёре Кязим азатлыкъгъа чыкъгъан халкыны къууанчын этип, эркинликни кючлерге чакъырады. Аны ауазы деменгили эшитиледи. Октябрь социалист революцияны хорламы урунганланы жашауда жангы заманы башлагъанын белгилейди. Емюрлени саркъыуунда унугъууну азабындан баш кётюрюр къарыулары болмагъан жарлыла, эркинликге чыгъып, жашауну жангы кезиуюне ётедиле. Унукъдурууну, зорлукъ, кюйсюзлюк деген жоруқъланы жашау ызны баш илишанларына санагъан болумну тюрлениую узакъ жылладан бери Кязимни жюрегинде сакъланган муратны жашауда бардырыгъа жол ачады.

Алай а баш эркинлигин кьолуна алгъан халкъ мамыр жашауну къууар ючюн алыкъа кёп кюреширге керек эди. Эки жашау ыз, эки дуня бетден бетге къажау сюелип, «не — сен, не — мен» деп тохтагъанда, халкъ кесини хорламын кьолдан ычхындырмаз ючюн жангы кюрешге — граждандар урушха чыгъады. Эски дуня, кесини позициясын тынч берип кьоймай, тырнакълап кюрешеди. Жангы дуня да, кесини бийлигин сакълар ючюн, кюрешде къарыу аямайды. Алай кюрешде хорлам ючюн мюлк, ырысхы угъай да, жап берирге да тюшеди. Ол затланы керти магъанасын, кюрешини логикасын хар ким бир кибик ангыламагъандыла, Кязим да, Октябрь революциягъа къууанып тюбегенликге, жаныкъаны бла да аны жанлы болгъанлыкъгъа, большевиклесиз насып келмезин да сезе тургъанлай, бир ауукъ заманга арсарлыкъны, базыныусузлукъну чарсында къалады. Ол ауаралыкъны тамыры къайда болгъанына къарамай, поэтге терс дау айтыргъа жарамайды. Биринчиден, Кязим ол халкъны не акъылманы эсе да, жашауда тюрлениулени диалектика халларын терен ангыларча материалист туююл эди. Экинчиден, Кязим, халкъ ёкюлю, дайым огъурлулукъну жакълап келген

адам, не ючюн болса да, къан тѣюлююню унамагъанды, эркинликге къан тѣкмей жетерге боллукъду деген умут-ха ийнанганды. Аны бла бирге, Север Кавказда граждандан урушну кезиуонде тюрлю-тюрлю политика къауумла, халкъны алдар ючюн, биз халкъгъа насып берирге келебиз деп къычыра, халкъ ѳкюллерича сѣлеше, кеслери уа халкъны ахшыларын ѳлтюре, элlege от сала, кѳп палахла этедиле. Ёмюрюнде тюзлюкню ѳкюлю болуп келген Кязим, терк окъуна халкъны ол кючлеге къажау сюерге кюрешир орнуна, азатлыкъгъа асыры кѳп багъа бере болурбузму деп, арсар болады. Халкъ алай къырылып барса, тауусулуп окъуна къаллыкъды, ол заманда уа эркинлик кимге керекди, деген сагъыш аны бир ауукъгъа кѳлсюзлюкге окъуна келтиреди. Кязим халкъын къан тѣюуден къутхарыр амал кѳрмей, къалай ауара болгъанын бу тизгинле ачыкъ кѳргюзтедиле:

Оу меньшевик, шау кадетле,
Къайдан чыкъды бу адетле?
Эридиле семиз этле,
Саз болдула жарыкъ бетле...

не да:

Бирн къача, бирн къууа,
Жетгенлерин жолда бууа,
Ызларындан палах тууа,
Жарлы халкъ а аны жууа...

Кязимни жашауунда, чыгъармачылыгъында, дунягъа къарамында да ол кезиу аны бек уллу ниет-инсан чекге келтирген кезиу эди. Кязим, кюрешни тохтатыгъыз деп, эски дуня бла жарашыргъа чакъырмаса да, азатлыкъ ючюн тѣюлген къанны зырафха тергей, ол болумдан чыгъаргъа онг кѳрмей, адыргы эте, инжиледи, жарсыйды. Алай арсар сагъатында окъуна аны поэзиясында эски жашаугъа къайтыуну кюсеу, кюрешден артха туругъуз деп чакъырыу, революциягъа чыкъгъан урунганганы къадарына сансыз къарау жокъду.

Къанлы кюреш къатыдан къаты бола баргъаны къадар, Кязим да ол кюрешни магъафасын теренден терен ангылай тебирейди. Женгил хорламгъа кѳлленген алдаулу умутну орнуна, хорлар ючюн сермешден къан, жан да аямазгъа керек болгъанын ангылайды. Кязим арсарлыкъны чарсында кюрешден бир жанында тур-

гъанны кьой, Холам-Бызынги аузундагы жарлыладан партизан отряд кьурап, анга кесини жашын башчы этип, Нальчикге келтиреди. Аны хар сёзю, хар иши, хар аламы таулу жигитлени жангы жашау ючюн сермешге кёллендиредиле.

Кязим алайда аскерге тебиреген жашлагъа айла-нып:

Саутну алыгъыз кьолгъа,
Барыгъыз сиз кьууанч жолгъа,
Душманланы жокъ этигиз,
Ахшы муратха жетигиз.

Жолдан шашмасын кишибиз,
Тюзлюкдю тутхан ишибиз.
Деменгилид кьурч кючюбюз.
Кьууанчлыд жарык кюнюбюз,—

дейди.

Энди поэтни сёзюнде кёлсюзлюк да, тегюлген кьан-ны багъасын кьайтмазлыкъгъа санау да, халкъ кючюне базынмау да жокъду. Емюрю тюзлюкге кьуллукъ эте келген поэтни азатлыкъ кьазауатха чыкьгъан жигитлеге айланып айтхан сёзлеринде аны ахшы умуту, тилеги да эшитиледиле. Октябрь берген азатлыкъны кьан текмей сакъланмазын, ол кезинде эркинликни жалан да сауутланган кюч бла кьорургъа боллугъун поэт ачыкъ айтады.

Аны граждан урушну кезиунде жазылгъан чыгъармаларыны арасында бек белгилеринден бири «Солтанхамитни жырыды». Ол малкьар поэзияда таукел трагедияны бийик даражасына жетген биринчи чыгъармады.

Солтанхамитни сьфатын бериуде поэт фольклорну суратлау амалларын уста хайырланады. Малкьарлы революционерни тау кьушха тенг этип, бир затдан кьоркьмагъан, арсарлыкъ дегенни билмеген жигит болгъанын кёргозтеди. Аны алай жигит ёсдюрген, кюрешге чыгъаргъан — халкъны жарсыуу болгъанды дейди. С. М. Кировну негерлиги Солтанхамитни жашау чюйреликлени ангыларгъа юйретгенди. Кязим аны кюрешчилигини, акъыллылыгъыны, жигитлигини себебин — халкъ бла терен байламлылыгъында кёреди.

Адамны насыбы халкъ ючюн этилген ишдеди. Солтанхамит халкъны не кьадар суююп, аны эркинлиги ючюн не бек кюреше баргъаны кьадар, халкъны да

анга болгъан сүймеклиги аллай бир ёседі. Кесини ичинден чыккыгъан батырны ёлюмюне халкъ этген бушууну теренлигини поэт табигъат суратла бла тенгleshдирип кёрюзтеди.

Солтанхамит жыгъылгъанед
Къаны къызартхан атдан,
Таулада къан къатыш жауун
Жаугъанед ол сагъатда.

Кязимни азатлыкъ ючюн кюрешде адамны орнуу юсюнден айтхан сагъышлы назмуларындан экинчиси аны «Жашыма» деген назмусуду. Поэт бу чыгъармасында адам дуниягъа нек тууады, ол анда не этерге керекди, аны баш борчу недеди? — дегенча кёп соруулагъа жууап береди.

Кязимни тамата жашы Мухаммат революцияны заманында, граждан урушну кезиунде керти кюрешчи болгъанды. Ол, партизанланы жыйып, отряд кёурап, акълагъа къажау къазауат этген ишлерини, батырлыгъын халкъ унутмайды. ~~Солтан~~ власть ючюн уруш эте, Дагъыстанда жигитча ёлгенди. Анга аталгъан назмуну ауазы бек алгъа жараланган жюрекни ачыуу бла башланады. Башхача болургъа мадары да жокъду. Кязим керексиз женгилликни, бушууну билдирип жерде тийишсиз ышарыуну, жюрек кюйдюрген ачы сагъышны орнуна кёзбау сёз айтыуну суйгенледен болмагъанды. Аны жюрегинде керти жарсылгъан затла жалгъан кётюрюлюуден узакъдыла.

Назму этеме, кёлюм тола,
Айтырма арсар бола.
Тилим артына тартыла,—
Жашлай ёлген жигит бала!

Поэт строфаны ахырында, ёлген жашына айланып: «Жашлай ёлген жигит бала!», «Суйген балам, ёлюп кетдинг», «Жилиятдынг жарлы анангы» деген бушуулу тизгинле бла багъалы баласындан айырылыуну ачылыгъын кёрюзтеди. Поэт адамлыкъны къыйматын — тюзлюк ючюн, уруниганланы зауукълу жашаулары ючюн этилген ишни къыйматына кёре белгилейди.

Мечиевни 1918—1920 жыллада жазгъан чыгъармаларында ол заманда болгъан тюрлениулени поэт ачыкъ ангылагъанын, уста кёре билгенин эслейбиз. «Ёлюм биз-

ни апчытмаз», «Жашла, сизгед ата сёзюм», «Большевик жолду жолугъуз», «Совет власть — алтын терек» деген назмуларында жангы заманны насыплы жашауу ючюн кюрешген халкы бла ушакъ этеди. Аны ауазы бирде — бийик патетикагъа кётюрюлюп, бирде — кючлю публицистикалы ауазгъа ётюп, бирде уа — кюреш кыйынлыгъыны отунда болгъан къоранчлагъа мудахлыкъны сезимни бере, шош чыгъады. Алай поэтни ол чыгъармаларында жашау кертилик, тышдан кёрюп жазгъан сансыз адамны хапарыча болмай, кюрешчини лирика сыфатында берилгенди. «Ёлюм бизни апчыталмаз» деген чыгъармада поэт, халкъны алгъынныгы мудах жашаууна эс бура: «Кёп кыйынлыкъгъа тездюгюз», — дейди да, революция келтирген зауукълу жашауну суратын береди. Ол суратлау амалны кючю бла эки тюрлю жашау ызны чюйре халларын ачыкълап, окъуучу ол эки жашауну тенгleshдирип, оюм этерча, жангы жашауну магъанасын тюз ангыларча этер чекге жетишеди. «Насыплы кюн келди бизге, узакъ ёмюр болсун сизге», «Кёзлерибиз ачылдыла, боз булутла чачылдыла», — деп, жангы жашауну керти бетин кёргюзтеди. Кязим революциягъа дери жазылгъан назмуларыны биринде:

Палах тау тарлада жолуу тынч табад,
 Ажашмагъанлай бизге келип къалад,
 Насып къайда ажашый къалгъан болур?
 Не кыйын, узакъ эди бизге жолу!..—

дей эди. Алай ол заманда поэт кеси соруууна жууап табалмагъанды. Ол заманда жашау адамны насыбын таулуладан букъдургъанлай тургъанды. Поэт кеси ол назмула салгъан соруулагъа жууапны революциядан сора тапханды:

Жолуу тапды насып бизге,
 Салып келди жерибизге.

Заманны алай тюрлениуюн поэт большевиклени, Ленинини ишлери бла къаты байламлы этеди, Коммунист партияны ишини кертилигин, тюзлюгюн ахырына дери ангылап, халкъны ол жолдан шашмазгъа чакъырады:

Бийге, байгъа алдатмайыкъ,
 Бизни жокъгъа санатмайыкъ,
 Къууанч жашау кюратайыкъ,
 Ленин айтханча барайыкъ.

Қазимни Октябрь революциядан сора поэзиясында В. И. Ленинни сифаты белгили жерни алады.

Ол бачаманы атын эшитгенден кеси ёлюп кетгинчи, аны сыйлы атын, уллу, огъурлу ишлерин эсинден кетермегенди.

Қазим адамлыкъны Ленинни сифаты бла ёнчелейди. Аны иши, жашауу, кыылыгы кьарт поэтни кючюне кюч, сезимине сезим кьошуп, кёп чыгъармаланы жазаргъа кёллендиргенди. Ленинни сифатын поэт халкъны кьадарыны юсю бла жазып келгенди. Ленинни аты урунган халкъны жюрегинде ёмюрлени турлугъун бек шарт ангылагъанды. Нек дегенде, Ленин халкъны бачамасыды. «Жашыма» деген назмусунда да поэт — татлы, жууукъ адамы ёлюп, аны бушууна жюреги кюйгенде, Ленинни эсине тюшюрюп, ол аны бла кёл эте, кеси кесин жапсарады. Солтанхамитге этген жырында да ол Малкъарны тулпар жашы Ленинни иши ючюн, халкъ азатлыгы ючюн батырча ёлгенин айтады.

1924 жылда Ленин ёлгенден сора Қазим «Ленин» деген назмусун жазгъанды. Ленинни юсюнден аллай назму малкъар поэзияда бек азды. Автор кесини ол назмусунда битеу халкъны бушууун терен ачады. Ол бушуу, халкъ бушууу болуу бла бирге, поэтни да энчи бушууду. Назму халкъ ахшыланы замансыз ёлгенлерини юсюнден этилуучю бушуу халда берилгенликге, назмуда Ленинни сифаты энчи суратланганды, ачыкъ жазылганды. Назмуу поэтикасы Қазимни белгили хатын сакълагъанды: лирика жигит кесини уллу бушууун адамлагъа айланып айтады. Алай бла, поэт, биринчиден, ол бушуу битеу халкъныкы болгъанын, халкъ бла Ленинни жууукълугъун, ала алай жууукъ болгъанлары себепли уа уллу бачаманы ёлюмю поэтни кесине да уллу бушуу болгъанын билдирип, аны ёлюмюне халкъ бла бирге бушуу этейик дейди; экинчиден, бушуу асыры уллудан, аны кётюрюрге лирика жигит кесине базыналмай, халкъгъа айланып, андан кесине тыячакълыкъ излейди, аллай уллу бушууну кётюрюрге жалан да халкъны кьолундан келликди, деген закий оюмун айтады.

Назмуда Ленин халкъны ичинден чыккъан адам болгъанын, гитчелигинден окъуна окъуугъа-билимге кёл салууун, хар атламы да жалан да тюзлюкню ишине, урунганны азатлыгына бойсундурулгъанын, Ленинни уллу акъылманлыгъын кёрюзтеди.

Ол назмуну юсюнден айта туруп, дагъыда бир затны эскерирге керекбиз.

Поэт кесини да, битеу халкъны да уллу бушууун айта баргъан къадарда, аны бушуулу ауазы таукелликге ётеди. Къазимни ангылауна кёре, Ленинни юсюнден жиляу—кёлсюзлюкге саналады, Ленинни иши ёлюмсюздю, жашауу халкъгъа къалгъанды.

Ленинди тюзлюкню жолу,
Жокъду адам андан уллу.
Аны жолу бла барыр
Емюрледе адам улу.

Ленин жангыз Россияны, совет халкъны бачамасы болуп къалмай, битеу урунган адам улуну бачамасыды. Ленинни башчылыгъы бла бузулгъан эски дунияны уа Къазим ауар ташха тенгleshдиреди.

Душманлагъа алдатмагъыз,
Бай, бий ызындан бармагъыз.
Бош керексиз къыйналмагъыз —
Ауар ташха тыялмагъыз.

Къазимни чыгъармаларында аны суратлау хунери, сёз усталыгъы, политика тюрленуленни ангылауу эм аланы юсюнден терен оюм эте билуюу къаллай бир ёсгени ачыкъ кёрюнеди. «Барысын да кёрдю Къазим» деген назмусунда эски жашауу бла жангы жашаууну бир бирге къаршы сюеп, тенгleshдирип кёргюзте, суратлауну бийик даражасына жетишеди. Поэт эки тюрлю жашауу халны юсюнден айтханда, аланы бир бирден башхалыкъларыны, уллу, гитче шартлауу бла да белгилейди:

Бийле ариу кие элле,
Тынч жашаргъа сюе элле,
Къулланы ишге не элле,
Бармасала тие элле;
Тынчлыкъ бермей, жашатмайын,
Ашъы игсини ашатмайын,
Къулну сёзюн ушатмайын,
Къыйынлыкъдан бошатмайын...

Байланы «ариу кьерге сюйгенлери», «жарлы халкъны туюгенлери» — экинчи тизгинледеги «тынч жашаргъа сюйгенлери» ючюн чыкъгъан зат болгъанын поэт айырып кёргюзтеди.

Кязим 20-чы жыллада кесини гюрбежисинде темирчилик ишин да, назму жазыуун да юзмей бардырады.

Къабарты-Малкъарда колхоз къурулушка да тири къатышады. Бек биринчиледен болуп, Бызынгыда колхозгъа киреди, гюрбежисини да колхозгъа ётдюрюп, анда эл темирчиси болады. Кязимни колхозгъа кириуюню уллу политика магъанасы болгъанды. Аны малкъар халкъны ичинде жюрюген намысы-сыйы, чексиз хурмети колхозгъа кирирге-кирмезге билмей, ауара болуп тургъанланы кёбюсюню арсарлыгъын кетергенди. Аны колхозчула ишни ынтышлылыгъын тергеген комиссиягъа айырадыла. Ол 1932 жылда болгъан Къабарты-Малкъарны ударниклерини биринчи область съездине кесини тёрт эгечи бла бирге делегат болуп келеди. Уллу поэт колхозлашыуну, колхозчуланы жашау кьолайларыны эм культураларыны, миллетле арасында шухлукъ бизни алгъа барыуубузгъа не къадар болушханыны юсюнден «Колхозгъа», «Жашла чалгъы чалалла», «Жангы жарыкъ», «Большевик изледи тенглик», «Биз», «Къарындашлыкъ», «Жюрекленни жарыуу», «Тойчулагъа» дегенча жарыкъ ауазлы, терен магъаналы назмуланы жазгъанды. «Колхозгъа» деген назмусунда поэт урунган элнге насып берлик колхоз болгъанын, хар ким кеси ючюн деп мыллык атыу урунганланы адамлыкъ кыйматларына тюз келмегенин айтады. Назмуну атып поэт ол халда атау бла назмугъа агитациялы магъана бергенин кёргюзтеди. «Жашла чалгъы чалалла» деген назмусунда уа автор социалист урунууну зауукълугъун ачады. Алгъын урунганла кеслерине угъай, башхалагъа деп ишлегенден, иш аланы ырахын этип, жюреклёрин сындыргъанды, мугурайтханды. Ишлеую зауукълугъун сезерге кьоймагъанды. Хар ким келлик кюнню дыгаласында «арт кыстырыкъны» амалын этерге кюрешип тургъанды. Колхозда иш башхады. Эришип, ара мюлкню кеп этсек, биз юлюшсюз къаллыкъ туююлбюз, хар не керек болса да табарыкъбыз деп, адамланы сезимлери тюрленгенин кёргюзтеди. Кязимни ол назмусу отузунчу жыллада малкъар поэтлени назму жазаргъа кёллендиргенди. Азрет Будаевни «Кюз жыйын» деген назмусунда уллу поэтни кьол ызы эсленеди.

Кязим Мечиев 1940 жыл, эл мюлкню алчыларындан бирича, Москвада эл мюлк кёрмючге жибериледи.

Аны «Жюрекленни жарыуу» деген назмусу жангы тюрленуленни онгмаз суратын берген чыгъармады. Поэт.

назмуну эпилог халда башлап, нени юсюнден хапар бардырыллыгын эскертип, окъуучуну эсни айтырыкъ затына бурады. Поэт халкъны эски жашауун бла жаңгы жашауун тенгледирип суратлай эсе да, назмуну баш мураты халкъны алгынныгъ къолайсыз жашауун кёр-гюзтюу туююлдо, совет жашаууну игилигин кёр-гюз-тююдо.

Биз шахар, эл да жашлары,
Тюзлюкню тенг къардашлары,
Оруслу, таулу — хар бары —
Советлени уланлары.

Кязимни ауазында миллет шуёхлукъ кючлюдо, мил-летле арасында бир бирге ийнаныугъа, бир бирге тыян-чакъ болуугъа уллу магъана бериледи.

Совет жашаууну бекден бек бегимлене, деменгили бо-ла баргъаны къадар, тыш душманланы анга тиш би-леулери да къатыдан къаты бола келгенин, алай, не кюрешеле да, Совет власты хорлаялмазлыкъларын жюреги бла сезип, Кязим аны юсюнден кёп чыгъарма-сында айтады. Болса да, аланы кёбюсю тас болгъанды. 30-чу, 40-чы жыллада Ата журтну деменгилелигин кюч-лендирип жанындан патриотизм ниетде, партияны жолу-ну тюзлюгюне, халкъны кючюне ийнаныу сезимде жа-зылгъан кёп чыгъармаларындан жаланда «Биз хорлар-быз» деген назмусу сакъланганды. Анда уа поэт, фашизмни мурдарлыгын ачыкъ этип, гитлерчилени къырып, жокъ этиу — гуманизмге къажау бармагъанын, ол — дунияда адамлыкъны, миллет эркинликни сакълар ючюн кюреш болгъанын кёр-гюзтгенди.

* * *

Кязим урушну кюйсюз ачылыгын битеу халкъ бла бирге кёрдо. Сынаулу поэт иши бла, сёзю бла да халкъны хорламгъа кёллендирирге, фашистлени ууатыр-гъа таукел этерге кюрешеди. Ол туугъан жерибизден фашистлени къысталыуларын да, уллу хорламны къууанчлы кюнюн да кёреди.

Малкъар халкъны бек сыйлы адамы, аны суратлау литературасыны бла литература тилине мурдор салгъан, уллу гуманист Кязим Мечиев 1945 жылда 12-чи декабр-да Къазахстанны Талдыкъоргъан областында ауушхан-ды.

Кязим Мечиев араб тилни иги билгенликге, ол ке-сини назмуларында араб сёзлени бек аз хайырланады.

Араб сѣзледен алып хайырланганлары да малкъар тилге асыры эртде сингенден, башха тилден алынганлары хазна билинмейди. Бир-бир сѣзле уа малкъар тилге арабчадан Қязимни поэзиясы бла кирип, ѳз сѣзюне айланып къалгъандыла. Сѣз ючюн, назму деген сѣзню халы алайды. Бизни халкъыбызда поэзия жалан да жырланган жанрлада болгъанды, ол чыгъармала кеслери макъамлары бла жаратылгъандыла. Малкъар халкъны историясында поэзияны назму халда бек алгъа Қязим жаратып, кесине да назму деп атагъанды. Ол сѣзню да, ол термин бла белгиленген жанрны да Қязим кийиргенди. Қязимни поэзиясы жаратылып, халкъгъа жайыла башлагъанда, бизни ана тилибизде окъуу, жазуу да жокъ эди. Алай Қязимни поэзиясы Холам-Бызынғы аузундагъылары да, Черек, Чегем, Бахсан аузундагъылары да бир кирик ыразы этгенди. Қъайсы диалектде жазылгъанын киши эскермегенди. Ол даражадагъы поэзияны жаратыр ючюн жалан фахмуну кючю азды, аны ючюн тилни хар диалектин да, ол тилни ич законларын да, тилни ѳсюу тенденцияларын да иги билирге керек эди. Қязим аны билгени даулашсызды. Ол назмуларында кючден ушашхан рифмаланы кѳрюп болмайды. Қъысха сѣзлени рифмаларгъа да суюмейди. Кѳбюсюнде узун сѣзлени толусунлай таууш ушашлыгъына жетишеди. Аны рифмаларыны кѳбю тизгинлени ахырларына тюшеди. Алай тизгинни ал сѣзлери рифмалашып да келеди:

Немец бизге къажану болду,
Чегибизге сауут бурду.

Тизгинлени ортасындагъы сѣзле рифмалашып да келедиле. Поэтни назмуларыны бираз кесегинден къалгъаны тѳрттизгинледиле. Ол биз айтхан аз кесеги уа эки тизгинли назмуладыла. Тѳрттизгинли назмулары АААА, АБББ, АААБ, АБВВ; ААБА, АБАБ, АББА халда рифмалангандыла. Монорифм бла рифмаланган жангыз «Барысын да кѳрдю Қязим» деген назмусуду. Битеу тюрк тилли поэзияладача, Қязимде да жети солумлу назмула кѳпдюле.

Қъартлыкъ, сормайын келдинг,
Ким чакъыргъанды сени?

Қязим сегиз солумлу, он бир солумлу назмулары да аз жазмагъанды. Анга дерин алты солумлу назмула бизде бек аз тюбейдиле.

С Е Г И З И Н Ч И Б А Ш Ы

Б У С А Г Ъ А Т Д А Г Ы М А Л Қ Ъ А Р Л И Т Е Р А Т У Р А

Малқъар литератураны жангы кезиую 50-чи жылланы экинчи жарымындан башланады. 1956 жылда Фрунзеде басмаланган малқъар китапладан башлап («Жашауубузну байрагъы» — авторла жыйыны, «Жолла» — К. Отаров, «Жюрегимден жырлайма» — И. Боташев, «Бизни сѣзюбюз» — авторла жыйыны), Къабарты-Малқъар Автоном Совет Социалист республиканы 50-жыллыгъына дери Малқъарны суратлау сѣз искусствосу уллу жолну арытханды. Ол жылла, белгилисича, СССР-ни халкъларыны литература жашауларында бек магъаналы жылладыла. Ол кезиуде совет жазыучула урушдан сора жыллада болдурулгъан ишлени ангылар эм жашау кертиликге жетишир жанындан магъаналы эстетика проблемаланы тамамлай болгъандыла. Жаш литератураланы жашауларында жанр эм хат жанындан байыкъланыу барады, жангы формала тууадыла; сѣз искусствогъа ишленмеклик, суратлау усталыкъ келгени бла бирге, психология эм жашау кертиликге жетиширге итинну кючленеди. Реализмге жетише, жаш миллет литературала история кертиликни тутаргъа, заманы баш илишанларын суратлаулыкъ бла кѣргюзтюрге итинедиле.

Айхай да, хар литературада да, аны алчы фахмулу ызы жашау кертиликни теренден кѣргюзтюрге итинсе да, аны бла бирге, алада ёсююню тюрлю-тюрлю «ауруулары» жокъ болуп кетмегендиле. Жаш литературала кеслерини ёсюу жолларында ол «аурууланы» хорлай барыргъа тюшедиле. Нек дегенде, суратлаулыкъну бийик даражасына алсынган фахмулу жазыучула бла бирге,

кѳууаныу — ала барысы да адамланы барысына тийишлидиле. Алай ол сезимле, жүрек жарсыула кѳзбаусуз болургѳа керекдиле; поэт кѳлюндегин кѳошакъсыз, жойкѳулланыусуз айтыргѳа тийишлиди.

Белгилисича, не тюрлю жангылыкѳ да литературагѳа буйрукѳ бла кийирилмейди. Ол иш, кеслерин жангычылагѳа санагѳан, халкѳны эндиге дери болдура келген суратлау сынауун эсге алмай, ана тилде суратлау дунияны башха литератураланы ызлары бла кѳураргѳа кюрешгенлени иши да тѳуйюлдю. Кѳайсы литератураны да ѳсююун аны кеси жолу, кеси сынауу белгилейди. Жангы болумлада ѳсе, малкѳар поэзия масагѳат этиуден, жингил ариулукѳдан, суратлау сайлыкѳдан кѳутулуп барады. Алай, белгилисича, ахыр да кѳутулуп кѳалыу ол узакѳ ѳсююню ишиди. Ары дери уа поэзияда усталыкѳ бла жазылгѳан чыгѳармаланы кѳатында оюмлары бла, суратлаулукѳлары бла заманны баш илишанларын кѳргюзталмагѳан чыгѳармала жашайдыла. Малкѳар поэзияны бир-бир китапларында кѳп назмула жашаулу тѳуйюлдюле. Поэтле, урунууну юсюнден, алчы адамланы юслеринден жүрек жарыкѳлыкѳ бла жазсала да, аллай назмулада энчи фикир, суратлау кюч, ауаз кѳзбаусулукѳ жокѳдан, ала эстетика магѳанагѳа жетишмей кѳаладыла. Бирде жигитни адамлыкѳ магѳанасын белгилеген жашау болумланы ачыкѳлау — аланы юсюнден газет информация бла алышындырылады. М. Геттуевни «Тюбешуле» деген китабында:

«Брысхы кѳпленси!»
«Брысхы кѳпленси!» —
Дейди жаш тѳлю,
Фермалада ишлей,
Ийнек сауады,
Малгѳа иги багѳады,
Бай мюлкюбюзюю
Айныта, кючлей...

С. Макитовну «Шаудан» деген китабында:

Эртденликде алты сагѳат,
Ма, танг атад,
Бизни журтну насып тангы жарытад,
Кенг журтуму кѳууанч кюню ашыгѳад,
Радио бла гимн согѳулад...

Б. Гуртуевни «Жарыкъ танг» деген китабында:

Октябрь кюню
Бизге жетгинчи
Жауларыбызны
Ол гунч этгинчи,
Жашау онг тапмай,
Кёп жыл кыйналдыкъ,
Адам тѣзмезча
Инжиу сынадыкъ...

Алай назмула алыкъа жазыладыла. Зарфха да уруладыла. Суратлаулукъну не да бир тюрлю жангы оюмну кючуо бла жан салынмагъан тизгинледе поэт хапарчыдан ёрге кѣтюрюлмейди. Сѣзсюз, ол иги хапарла, къууанчлы хапарла айтады. Болса да ол тюрлю хапарла окъуучуну сезимин къозгъамайдыла. Нек дегенде, ол аланы эртде эшитгенди, кеси кюлу бла этгенди, болдургъанды. Аны себепли жюрек жарсыулары, жютю сезимлени туугъаны болмай, газет билдирилени не да кеслерини магъаналарын, борчларын эртде толтургъан чакъырыулары тенглигинде кългъанды. Ол формалы не да шаркъ назмучулукъну омакълыгъында женгил метафорала бла жасаниган назмула 50-чи жыллада окъуучуну эстетика излемине тийишли болалмазлыкълары белгиледи.

Малкъар прѣтлени заманнга къуллукъ этерге тири къатышхан чыгъармачылыкъларында ёсююню ол «сабий ауруулары» болмай кълмазлыкъ кезиу эди.

Бир-бир назмучула алыкъа лирикада тийишлилик бла энчиликни байламлыкъларын иги айырмагъандыла. Аны себепли ала кеслерини кѣллерине келгенни, кеслери сынагъанны угъай, халкъгъа, заманнга тийишли белгили затланы юсюнден жазууну бардырадыла. Кертиди, поэзияны чархын халкъгъа тийишли муратла айландырадыла. Алай ала поэзияда суратлау магъанагъа жалан да назмуну фикирни поэтни жюрек теренинде бишсе, поэтика сѣзде заманны бети, халкъны жашауу кѣрюнсе, ол заманда жетеригин ангыламагъандыла. Лирика поэзияны мурдору — поэтни ёз акъылыды, ёз жарсыууду, дунягъа, табигъатха къларамыды. Поэт кеси болумун, кеси сезимин, кеси эслегенин туурагъа салады. Алай ала барысы да, эсе да поэт кеси сартындан айтхан акъыл, сезим, къларам не да жарсыу — кеслерини жашау ма-

гъаналылыкълары бла жашау этиуно жорукъларына тийишли болуп къаладыла. Нек дегенде, ала бирсиледе да болгъан илишанладыла, бирсилени да жарсытхан не къууандыргъан, сагъыш этдирген не жапсаргъан ишледиле. Поэт халкъы бла жашайды, кеси заманыны ёкюлю болады. Дагъыда анга адамла арасында таза сезимли, уллу жүреккли, жүтю кёзлю болургъа къадарны жанындан буюрулупду. Иш алай болгъаны себепли уа, адамлань барысына да тийишли илишанланы, жарсыланы, энчи тилеклени, ичги сёзлени, уллу умутланы не уллу насыпсызлыкъланы ол бек алгъа кёреди, аланы барын жүреги бла ётдюреди. Аны суратлау чыгъармасы уллу суратлау кючге — уллу, гитче да, бююнню, тамблагъы да суююп окъурча, кесини ичиндегин, акъылындагъын анда табарча даражагъа ол хыйсапдан жетишеди.

60-чы жылланы арасында басмаланган назму китаплада биз К. Отаровну, Къ. Кулиевни, М. Геттуевни, Б. Гуртуевни, С. Макитовну, Т. Зумакулованы, Х. Кулиевни, И. Маммеевни суратлау кюч бла жазылгъан назмуларына, лирикалы миниатюраларына тюбейбиз. Поэтлени жангы назмуларында кёзбаусузлукъ, кертилик, суратлау жүтюлюк барды. Аны бла бирге партия публицистика, махтау-алгъыш лирика ёседиле. Малкъар назмучула Ленинни, партияны, Ата журтну, урунууна, халкъла шухлугъуну юсюнден жазадыла. К. Отаровну «Партиягъа жүрек сёзюм» деген назмусунда, сёз ючюн, ол уллу теманы ачыкълауну битеу да совет поэзиягъа тийишли халы жыйышдырылгъанды.

Кёз жарыкъдан багъалы нед дуняда?
Ана атындан сыйлы нед дуняда?
Жашаудан сагъышлана келгендикде,
Халкъ насыбындан уллу нед дуняда?
Кёз жарыгъыбызча кёребиз сени,
Туугъан анабызча кёребиз сени,
Уллу ишлеринги тергей келгенде,
Биз насыбыбызча кёребиз сени.

Сора поэтни жашау сынауу, партиягъа уланлыкъ сёзю назмуну хукмусуча алай келеди:

Сен барда — насыбыбызны чеги жокъ,
Ишибиз — къууанчлы, жашауубуз — токъ.
Душман къылычы хорлайalmaz бизни,
Тюзлюкню да ёлтюралмаз душман окъ.

Ленинчи тюзлюкге халкъны ыразылыгъын кѣргюзтюу поэзияда кенг жер алады. Б. Гуртуев «Ленин», «Октябрьны жарыгъы», М. Геттуев «Ленинни памятнигини аллында», С. Макитов «Ленин — хар юйде», «Ленин», Къ. Кулиев «Жашауубузну байрагъы», К. Отаров «Партиягъа», «Ленинни аты — хорлам байрагъыбыз» деген, дагъыда Ленинни, партияны, Ата журтну юсюнден жазылгъан башха чыгъармаларында Ленинге малкъар халкъны уллу сюймеклигин, ыразылыгъын кѣргюзтедиле, бизни бюгюнню хорламларыбызны, жарыкъ жашауубузну Ленинни аты бла байламлы этедиле.

Ленинчи тема кѣп чыгъармаланы ѳзеге болады. Аны сыфаты, ишини ѳлюмсюзлюгю, поэтлени уллу эпикалы чыгъармала жазаргъа да кѣллендиреди. Къ. Кулиев «Ленинни юсюнден таулу поэма», М. Геттуев «Разлив», Б. Гуртуев «Ленин бла таулула», К. Отаров «Ленин биргебизгеди», М. Мокаев «Жаз поэмасы» деген поэмаланы жазадыла. Ленинчи миллет политиканы сейирлик хорламларын кѣргюзтюу, халкъланы шуѳхлукъларын ачыкълау, Ленинге малкъар халкъны ыразылыгъын, ыспасын суратлау — ол поэмаланы биринчи муратлары болгъанды.

Ташыбыз — кѣп, аз эди мирзеуюбюз,
Бузча сууукъ эдиле сууларыбыз,
Кенг эд ол суула тюрсюнюлю кѣгюбюз,
Тар эдиле бизни арбазларыбыз.

Малкъарны ол тарлыкъдан чыгъаргъан, аны бюгюнню жашаууна келтирген Ленин къайда эсе да бир жомакъдагъы пелиуанча суратланмайды. Балаган аллында тюккючге олтуруп, тобугъунда жазыу эте тургъан (М. Геттуев «Разлив»), «Бош темир» ундурукъда жатхан, кеси зат излемей», кючюн «адам улу иги жашарына берген», «поэт кибик сагъыш этген» (Къ. Кулиев — «Ленинни юсюнден таулу поэма»), «Нартла, акъылманла, файхамбарла эталмагъан затны» этген (М. Мокаев «Жаз поэмасы») адамды. Ленинни юсюнден лиро-эпикалы чыгъармала драматизм теренликде, реалист кюч бла жазылгъандыла.

Ол жылладагъы малкъар поэзияда халкъны бирликге, къарындашлыкъгъа чакъырыу, социалист гуманизмни жорукъларын жайыу барады. Малкъарлы поэтле

илмуда, культурада, мюлк айнытыуда уллу жетишим-
лени, аны кирик, миллет кьуралыулукьну эм жашауну
жолуна жалан да бирликни, жалан да социалист ниет-
лиликни кючу бла чыгьаргьа боллугьубузну айтадыла.
К. Отаров «Октябрь» поэмасында, Кь. Кулиев «Бирлик-
де — тирлик», «Туугьан жерим бла селешну» деген
чыгьармаларында, С. Макитов «Малкьарлы жазычула-
гьа», «Мени халкьым», «Кертилик бла тюзлюк», Ж. За-
лиханов «Халкьыма сёзюм» деген назмуларында бир-
ликге «жангы тиргизилген отхача» кьарайдыла. Кесле-
рини кёп кьыйынлыкь кёрген халкьларыны атындан
ленинчи тюзлюкню кьайтаргьан партиягьа уллу жюрек
ыразылыкьны билдиредиле.

Партиябыз! Ийнанак
Бизни алай кьоймазынга,
Советлени кьыралында
Халкьны буугьан онгмазына.

Ачыу буууп, аузубузда
Тюкюрюк кьуруп турсакь да,
Жерибизсиз эм тенгликсиз
Талай жылы жашасакь да,

Ийнанак биз Ленини
Тюзлюгю кьутхарлыгьына,
Ол юйретген партиясы
Бизни жойдурмазлыгьына!

(Кь. Кулиев, «Бирликде — тирлик»)

Халкьны кьадарына историялы кьарамында, Кь. Ку-
лиев уруш палахында не башха тюрлю кьыйын сынау-
да халкьлай кьалыу тынч болмагьанын, аны жолун
бирде «кюн жарытса», бирде уа «ауур кьар жапханын»
кёреди. Поэт кесини халкьы ана тилин «жолоучу кьууну
сакьлагьанча» сакьлагьанын айта, энди жангы жашау-
ну, жангы культураны юйюн ишлей туруп, таулула бир
бирлерине «ташны ауурун сен кётюр демей», алгьа алай
барлыкьларына ийнаналды.

Халкьны уллу ишлеге кёллендире, малкьарлы наз-
мучула бизни миллет кьадарында ёсююбюзге чырмау
боллукь аман адетлени кьояргьа деген магьаналы адеп-

кылыкъ проблеманы кѣтюредице. Къ. Кулиев аны бек ачыкъ айтады:

Къара кюреш, сокъур кюреш
Халкъыбызгъа кѣп хатала
Келтирген эди алгъын да,
Насыбына чырмау бола...

Аны себепли хар инсан, халкъны халкъ болурун сюе эсе, бир бирни ызындан къара сабан сюрмей, аны сейирлерин кесини энчи сейирлеринден бийикге салыргъа тийишлиди. Ол ауаз С. Макитовну назмуларында эслениди:

Уллу халкъла
Арасында
Гитче мени халкъым,
Жашнар ючюн,
Айныр ючюн
Къурман болсун
Санга жаным!

Назму халкъыбызгъа хайыр боллукъ хар иште бирликли болургъа чакъырады. Хорлау жалан да бирлик болгъан жерде тууаргъа боллукъду. Аны себепли халкъны ишине чырмау ким болса да ол сѣгюлюрге тийишлиди.

Ахырысы тилчилик, кѣп поэтлени чыгъармаларында адамлыкъгъа келишмеген, бет жойгъан аман кылыкъча суратланады. Тил тюз адамланы жашау тиричиликлеринде, къуллукъ не чыгъармачылыкъ ишлеринде аллай бир чырмау болады — поэтле аны аман бетине къажау терк-терк сюелирге тюшедице. Назмучуланы бир къаууму (К. Отаров, Къ. Кулиев, М. Мокаев) тилчиликни социальне тамырларын излей эселе, бирси къаууму уа (Ж. Залиханов, С. Макитов, И. Маммеев) аны туура халын кѣргюзтедице.

Малкъар поэзия, кесини баш магъанасында адамлыкъны идеалларына кертичилей къала, дайым байыкъланыуну, жангырыуну жолу бла ёседи. Социалист реализм — бизни сѣз искусствобузну баш жоругъу — аны ёсюу жолунда ниет-эстетика жаны бла сейирлик онгланы ачады, халкъны жашауун бютюн да жарытыр ючюн баргъан кюрешге тири къатышырча этеди; бусагъатдагъы адамны адеп-кылыкъ къуралыууна, дуння ангылаууна, жашау къарамларыны уллайыууна себеп болады.

Адамны теренден ангылаугъа итинуу — аны жамауат жашау бла бирлигин табаргъа. адамны ишинде, жашауунда, жүрек жарсыуларында заманны баш илишанларын эслерге келтиреди. Анга кёре, назмучуланы тематика майданлары кенгереди, суратлау амаллары жютюленедиле. Къ. Кулиевни «Жаралы таш» (1965), «Юйюнге да игилик» (1967), «Чумла кыызарадыла» (1969), К. Отаровну «Дуния эртдени» (1967), «Танг жулдузум» (1969), «Сынла» (1972), Б. Гуртуевну «Чомартлыкъ» (1969), С. Макитовну «Жеримн бети» (1967), «Акъ таула» (1971), М. Геттуевни «Жыйырманчы ёмюр» (1971), Т. Зумакулованы «Тау аяз» (1967), «Чырахтан» (1969), М. Мокаевни «Къушну ауанасы» (1967), «Жугъутур мюйюз» (1970), И. Бабаевни «Жетегейле» (1971), С. Гуртуевни «Ныхытла» деген китаплары басмаланадыла. Бу китаплада дунияны суратлаулукъ бла ангылау барады. Жашауну кесинде баргъан адеп-къылыкъ жангырыу, миллет сезимни кючленую, анга кёре уа инсан сезимни кенгерую — поэзияны адамлыкъ эм интернационал ауазын жютюлендиредиле. Анга кёре, биз малкъар поэзияны жангы кезуююю юсюнден сёз башларгъа боллукъбуз. Жангы дунияны суратлау сыфатын къурай, хар поэт кесини энци хатын, темасын, образ дуниясын излейди. Жангы заманны темалары малкъар поэтлени барысыны да чыгъармачылыкъ отларын бирча тамызгъан ушаш темала болсала да, энди аланы хар поэт кесини къарамына, суратлау къудретине, сёз усталыгына кёре ачыкълайды.

Ол не бу жазычуу миллетни ниет байлыгыны ёсююнде тийшли жерин белгилерге тюшгенде, бек алгъа аны тутхан ызы, жашагъан кезуюне къарамы, заманны баш илишанларына, ёсюуге къалай къуллукъ этгени эсге алыннганы белгиледи. Чыгъармачылыкъ кеси, историяны барыуунда ахшылыкъ бла аманлыкъны, кертлик бла кёзбаулукъну, ариулукъ бла эршиликни не болгъанларын билирге демекликни биринчи амалы къадарда, жазычудан дайым кеси аллыналыкъны, суратлау усталыкъны сурайды. Анга кёре, суратлаулукъну жангы жоллары изленгенде уа анга хар кезуу кесини бояуларын сингдиреди, жашау хаала кеслерини «мухурларын» саладыла. Жангы адеп-къылыкъ мардала жашаугъа синге баргъан заманда, поэзия, аланы азанчылары къадарда, дуниягъа келген жангылыкъны бегитир жанындан сёлешеди. Ол заманда поэзия на-

сихатдан — фикирге, юйретнучюден — кенгеш иёгерге, ханардан — суратлаугъа бурулады.

Ёсююню ол жангы кезиуюнде бек алгъа лирика жангырады. Энди поэзия кёплеге жол танытыуну амалы болуп къалмай, жашауну сейирлик этиуюню, эсе да дунияны жараларын сау этер ючюн кюрешиюню, адамны — къураучуну уллулугъун кёргюзтюуюню саууту болады. Назму бир белгили ишни, насихатны туугъаны угъай, асламында уллу оюмну, жүрек жарсыуланы, акъылман сабырлыкъны туугъаны болады. Ол:

Тюзлюкню бу дуниягъа дауума мен,
Аны ачыуума, талмауума мен.
Байрагъым кёп тешилсе да, саума мен.
Жашау ёнюме, дайым хорлаума мен!¹—

деп сюеледи. Анга кёре, поэзия жашауну кёп тюрлюлюгюн кесине сингдирген, адамны къыйын къадарында аны кючюн, ёткюрлюгюн, тёзюмлюлюгюн кёргюзтген дуния болады. Алыкъа суратлауну ол чегине жеталмагъан поэтле окъуна къууанчлыкъны, хорламны юсюнден айтып туруудан — жашауну, заманны юсюнден оюмларын айтыугъа кёчедиле. Поэзия, чюйреликледен толу жашауну теренлигине кирирге, жигитни оюм дуниясын, жарсыуларын, халын кёп тюрлю жанындан кёргюзтюуге ал бурады, суратлау жютюлюкню кереклерин байыкдырыргъа, поэтика кёрюуюню чеклерин кенгертирге итинеди.

Жангы заманга кёре, ниет-суратлау ёсюуюню алгъа алай деменгили атлагъаны Малкъарда Къайсын Кулиев кирик фахмуну жашаугъа келирине себеп болгъанды. Аны чыгъармачылыгы малкъар халкъны суратлау оюмуну ёсюуюнде жангы кезиюню башлагъанды.

Ол башланыуну белгилеген назмучуну 1958 жылда басмаланган сайлама эки томлугъу болгъанды. Ол эки томлукъ малкъар суратлау сёзюю эндиге дери сынауун жыйышдыргъанды. Малкъар поэзияны мындан ары барлыкъ ызын белгилегенди. Ол арада Къ. Кулиев жашау сынауу, философия эслилиги, жютю оюму болгъан, ёз халкъын иги таныгъан, аны сюйген, таулуну — лирика жигитни—сыфатын къурагъанды. Ол жигитни юсюнде чынты миллет илишанла кёрюннгендиле, ол халкъыны

¹ Къ. Кулиев. Чумла кызарадыла. Нальчик, 1969, 68 бет.

келе келген жолу бла кьаты байламлы болгъаны, жашау тирилмекликни битеу кезиулеринде аны болумларына, философиясына, халына кыйын салгъаны ачыкъланганды.

«Эски жыр эшигими кьагъады» деген назмуда поэт миллет тагыларына кьаллай хурмет бла кьарагъаны кьорюнеди.

Сен кеп тюрлю жырла окъугъанса,
Билесе кеп тюрлю жырчыланы —
Ол игид!
Алай кьыстама юйден,
Жарлы жеринде туугъан жырланы.

Битеу адам улуну келюндегин айтыуну концепциясы миллет поэти болууну концепциясы бла келишеди. Кулиевни кьарамына кере, адам улугъа тийишли сезимни, поэтни кеси жашагъан заманы, кеси жери, кеси халкыны береди. Поэтни халкыны аны хунерине суратлау дунияны кеси жаратхан юлгюсюн береди. Кьалай бла дегенде, халкыны жеринде миллет пейзаж, миллет идеал бла байламлы не тюрлю болумла, илишанла, не тюрлю халла, кылыкъла да, — битеу адам улугъа тийишлидиле. Аны себепли, дунияны иги билмеклик поэтни кеси халкыны эски жырын юйден кыстаргъа эркин этмейди. Ол угъай эсенг; дунияны иги билмеклик халкыны эски жырын сюрге, анга хурмет берирге, аны бла ехтемленирге юйретеди. Эсе да, халкыны эски жыры — халкыны энчи ауазыны символу болуп келеди.

Къ. Кулиевни поэзиясында битеу миллетле сезюн айтыу кеси миллетини сезюн айтыудан чыгъады. Битеу дуниягъа къуллукъ этиуню мурдору кеси халкына къуллукъ этиуден башланады. Бир халкыны закыйн бирси халкыны екюлю болургъа суратлау оюмларыны теренлигинден жетишеди. Ол фикир Къ. Кулиевни «Бетховен» деген назмусунда толусунлай ачыкъланады:

Мени ыннамы жарсыуун да билгенсе,
Суугъа секирген кызыны ижиуюн,
Емюрге Кавказда болмасанг да сен,
Билгенсе тауланы ачы эжнуюн.

Санга элияла, таугъа тийгенча,
Тийгендиле, кеп ачыудан кюйгенсе,
Таулу суйген от жагъасын суйгенча,
Сен кекю, жерни — жашауну суйгенсе.

Назмуну жангы поэтика дуниясы — болунган иш бла анга къарамны, жашауну кеси бла аны поэтика халда алып кѣргюзтюону суратлау синтезинден къуралгъаны белгиледи. Къ. Кулиевни жашаугъа къарамы, аны эстетикасы Малкъарны халкъ философиясыны, халкъ ангылауну мурдорунда къураладыла. Анга кѣре, поэтни суратлау амаллары миллет суратлау чыгъармачылыккыны биринчи атламларындан башланып, халкъны дуния ангылауун, ёсююн, заманга къарамын кѣргюзтюону деменгили хазнасы боладыла. «Ауушланы жырлары» деген цикли, «Ана тилни ариулугъун билирге», «Мен сизни отугъузну жилтиниме», «Эски таулу усталагъа», «Жер, сени юсюнде манга», «Прометей», «Бары да бирча жияйла анала», «Заман», «Тилни алиминне» деген дагъыда кѣп башха назмулада, «От», «Оракъ», «Алтын сыбызгъы» деген поэмаларында Кулиев миллетликни ёмюрлюк тагыларына ёхтемлик бла къарайды, аланы ёлюсюзлюклерин чертеди.

«Жангы китап», «Кѣк чинарла», «Жаралы таш» малкъар халкъны къадарын айтхан китапладыла. Поэт ол китапларында ёмюрледен бери да жашау этиуну магъанасын иште, къурауда кѣрюп келген халкъны юсюнден къошакъсыз, кѣзбаусуз айтады.

...Жарлы халкъым таула
Ичлеринде ташлагъа, къаялагъа —
Айтханды оюмун. Ташла, къаяла,—

Аны китапларылла, китаплары!
Ала мени аллымда ачылалла,
Алада манга кѣрюнюп туралла
Халкъыбызны эрлиги, жаралары.

Не да жерибизни адамларыны юсюнден бу тизгинле:

Жатхан жерибиз къатыды деп эсге
Алмай, къая гыйда жатхандыла.
Табылмайын къалгъанында да ёзге,
Ала, тарыкъмагъанлай, татхандыла •

Бузлагъан арпа гыржынны, ызындан
Ичгендиле буз тюбюндеги суудан,
Къан ыз къоя, барып жол узунуна,
Эрлей къалдыла къууанча, бушууда.

Урунган адамланы гынтдысыз, кѣзбаусуз кертиликлери, аланы жүрек ачыкълыклары, адыллыклары

Кулиевни кѣп чыгъармаларыны аркъауу болгъандыла. Аны жигити урунган адамды, къураучуду, устады, аны себепли ёлюмсюзю. («Эйнштейн», «Аскер башчы бла поэт», «Къара жел бла сѣлешеме», «Шопенни согъадыла», «Къаялагъа тилек»). Адам ёлюмсюзлюкню тынчлыкъ бла алмайды. Ол дуниягъа ахшы сѣюн бла ахшы ишин аманлыкъ бла сермешни отунда къатдырып алай береди. Къураучулары улуу кишиликлерини юсюнден ачыкъ айтылынады.

Къ. Кулиев кеси халкъыны поэти болгъанлай къалады. Алай биз аны чыгъармачылыгъыны ол халкълыгъында «дунияны жарылгъанларын» кѣребиз. «Шопенни согъадыла», «Бетховен», «Мадридде уруш эталыр эдим», «Заман», «Реквиемни орнуна», «Тынчлыкъ жокъду», «Анант», «Комитас» деген назмуларында, «Ачы жырла» деген циклинде биз дунияны сагъышларын этген улуу поэтни, коммунистни, Ленинини партиясы ёсдюрген айтхылы интернационалистни кѣребиз. Бусагъатда ахшылыкъ бла аманлыкъны арасында тутхучлу гюрен жокъду, аланы аралары къыралла арасындан эсе кѣп да жууукъду. Акъылман, аны кѣре, адам улу, сынаи келген къыйынлыгъын энтда сынамагъа эди деп, жарсыйды.

Ол жыллада КъМАССР-ни халкъ поэти Керим Отаров да «Партизан къабырла» деген эртдеги поэмасында бла «Жолла» деген назму китабында башлагъан чыгъармачылыкъ ызын андан ары тереннге кийире, суратлау амалларын ёсдюре баргъанды. Шѣндюгю заманны адамыны юсюнден эпикалы сабырлыкъ бла хапарлау Отаровну суйген жоругъуду. Алай аны назмуларыны «прозаландырылгъан» тизгинлери, ауурлукълары (бютюн да «Жолла», «Сагъышла» деген китапларында) къыйын жашаулу жигитлени сыфатларын кѣргюзтюрге не да халкъ сынагъан азапланы, жоюлгъан тенглени, кишиликни юсюнден кесини ауур сагъышларын берирге чырмау болмайдыла.

О, сабыр Дон! Сени жагъаларында;
Мен бююн мудах айланама жангыз,
Къарындашым къайда жыгылгъандай,
Хапар айтмайса, сакъламагъанса ыз.

Къаркъ экинчи жылда ахыр къагъатын
Ийгенди ол сени жагъаларындай,
Мен бююн да аны унутулмаз атын
Излеялмайма жокъланы арасында...

К. Отаровну лирикасы бу жерни юсюнде тынчыкълары болмагъанланы юслеринденди. Алай адамны адам этген тынчайыу туююлдо, тынчыкъланы излемеклик, дуняны жарсыуларындан бир жанында кълалыргъа сюймекликди. Аны себепли ала кълыйнылыкъланы хорлай, алгъа барадыла, адамлагъа халал жүреклерин, кишиликлерин, юйлерини эшиклерича, ачханлай жашайдыла. Аланы тюненелери кълыйын эди, алай ётсюз болмагъандыла. Бюгюн да ала кеслерин тюзлюкню биринчи ёкюллерине санайдыла.

«Сагъышла», «Ата журтум» деген китапларында К. Отаров граждан сёзюм, кесини энчи ийнаныуу кълдарында энчи сынауу бла байламлы айтады.

Андан артха китапларында («Жылла», «Дуняя эртдени», «Танг жулдузум»), поэт жашау этиуию, Ата журтха кълланыуу огъурлу кълыйнылыгъланы юсюнден сагъыш этеди.

Хазыр насып, жаннетча, адам кёрюп,
Тюбемеди, анга эшигин ачып.
Ишде, сермешде да ахыргъа дери
Адамлыгъланы атмай келюдю насып.

К. Отаров ардан артха ачыкъл публицистикадан — философия, пейзаж лирикагъа, тамсил-хапарлау чыгъармалагъа ётеди. Энди диалогла да Керимни назмуларында кёп жер аладыла. Поэтни темасы, заманнга къларамы, Ата журт бла ушагъл энди башха темала, башха къларам, башха ушакъл бла алышынып кълалмагъандыла; энтда да аны темасы тюненеги солдатны кълдарыды, Ата журтха кертчилегиди. Алай энди поэт, жазыу усталыгъланы ёсгени бла байламлы, назмуларына жашауу кёп тюрлююгюн, солдат жолланы кълыйнылыгъланы кийиреди. Бушуулу эм да жарыкъл бояуланы алышынуу назмуу суратлау жүгюн ауур этеди.

— Гюлле ийиси керекди назмугъа! —
Дейди махтанчакъл.— Сен андан оюм эт.
— Жаухар, гюл да, темир артына бугъа,
Сакълангандыла отдан,— дейди поэт.

Поэт кюрешчиди, аны сёзю жашау ючюн, тюзлюк ючюн солдатча чабыуулгъа барады.

Сёз алгъа элтеди уланны жолун,
Кълрал ючюн жан аямаз сагъатда.

Ата журтха кертчиликни багъасы не болгъанын уллу урушда билип чыкъгъан, битеу жашауун, ишин, акъылын халкъыны жарыкъ къадарын сакъларгъа берген адам — поэтни лирика жигити олду. К. Отаров уруш бла мамырлыкъ, къууанч бла бушуу, игилик бла аманлыкъ дегенча эндиге дери жюрюй келген ёмюрлюк темаланы да ол адамны кылыгъы, къадары, иши бла байламлы ачыкълайды. Къыйын биографиясы болгъан лирика жигитни ижилиулериинде, оюмларында жашаууну унутулмазлыкъ кезиулери жашайдыла. Ала уа жигитни жарсыуларын бююн бола тургъан ишле бла къаты байламлы этедиле. Кеси жашап тургъан кезиуню кёп тюрюлююн, баш илишанларын жүрегине алып, аланы философия кёзден тинтирге жараулугъу Отаровну лирика жигитини образын бизни жүрегибизге жууукъ этеди.

Лириканы ёсюую саулай поэзияны байкъдыргъандан тышында да, поэтлени эндиге дери жүрюген, къагъылып-согъулуп башлагъан темаланы алыудан — кеслерини энчи темаларын излеуге, энчи жолларын табыгъа келтиреди, лирика жигит не да поэтни образы заманны келечиси болур даражагъа жетерге тийишлисине тюшондюреди. Поэтика сюжетде жыйышдырылгъан сыфатны да, аны къурагъанны да бирлиги сурадады.

60-чы жыллада лирика бла эпиканы бир бирге сингулери, бир бирлерин байкъдырыулары барады. Кулиевни бла Отаровну чыгъармаларында жангы поэтиканы къуралыуу бла байламлы малкъар поэзияда историялы, эпикалы тенденцияла ёседиле. Бизни поэтерибизни муратлары ёткюрюрек, къарамлыракъ да боладыла. Поэтле суратлау оюмну жангы кезиунюнде заманла байламлыгъын кёрюрге, историялы процессни логикасына тюшонюрге итинедиле.

Жашауну кенг суратлай туруп, лирика «мен» битеулю оюмдан бёлюнюп къалмайды. Алай тюйюл, лирика «мен» суратланган жашауда эпика-лирика бёлюмлени бирге къаты бирикдириучю кюч къадарында жүрюйдю. Аны хайырындан, лиро-эпикалы поэмалада заманланы тенгleshдириу — халкъны жолунда къыйын ыфчыкъланы тенгleshдириу болуп къалмай, ёсюую, халкъны ниет байлыгъын, огъурлулукъгъа итине келююн кёргюзтюю болуп къалады. Эсе да жангы суратлау проблемаланы тамамлар ючюн поэтле историялы оюм этиуню школуна

кёчедиле. Жашау салгъан борчланы тамамлауда, Малкъарны бююнню даражасын кенг кёргюзтюде лиро-эпика поэманы уллу онглары ачыкъланадыла. Лирикалы, эпикалы, драмалы поэма жазыугъа жетишюу ёсюп баргъан жаш адабиятха жашау кеси салгъан борчла бла байламлыдыла.

Жашауну ниет-суратлау жаны бла толу кёргюзтюуге иттину социалист къурулуш, уруш проблематикаладан тышында жангы адамлыкъ бла байламлы проблемаланы да алгъанды. Ата журтну бююнню жашауун — («Чалгъычыла», — Б. Гуртуев, «Кёк чинарла» — Къ. Кулиев, «Кёндеден» — М. Геттуев, «Бул-бул жыры» — К. Отаров), аскер жолларын — («Таула сакълайдыла» — И. Боташев, «Урушха къажау поэма» — Т. Зумакулова, «Сулемен» — Ж. Залиханов, «Алим Байсолтанов» — С. Гуртуев, «Назир», «Солдат жолла» — М. Геттуев, «Байракъ» — Къ. Кулиев, «Ыннаны юйчюгю» — К. Отаров), тарых-революция кюрешин — («Малкъар балладасы» — И. Бабаев, «Ленинни юсюнден таулу поэма», «Чегем поэмасы» — Къ. Кулиев, «Къабартыгъа алгъыш», «Октябрь поэмасы», «Коммунистле» — К. Отаров, «Жаз поэмасы» — М. Мокаев) кёргюзтген лиро-эпикалы чыгъармала жазыладыла. Ол поэмала кеслерини жанр илишанлары, хатлары, суратлау кючлери бла да айырмаланадыла. Алай жангы малкъар поэмаланы кёбюсюн бирикдирген илишанла алада история-тинтиу тенденцияланы ёсдюрюудю. Келир заман ючюн кюреш, урунуу, энчи жигитликни аперимлиги аланы ёзеклери.

Малкъар лиро-эпика поэманы къуралыу жолуну башында, аны школу къадарында, К. Отаровну, «Партизан къабырла», «Жолла» деген поэмалары бла Къ. Кулиевни «Кёк чинарла» деген поэмала китабы турадыла. Бу поэмалагъа тийишли уллу окъуулдукъ, заман аллында кеси сёзюн айтыуну кёзбаусузлукъ, кыйын жылланы сынауу берген жашау кертиликни кёргюзтюуде ачыкълыкъ — ол уллу суратлау, эстетика дерсле малкъар поэманы андан ары жолун белгилегендиле.

Малкъар поэмаланы асламысыны ниет-суратлау магъаналары Уллу Ата журт урушда халкъ этген жигитлик болгъанды. Таулу аскерчиле бла бирге, таулу аналаны («Жолла», «Ыннаны юйчюгю» — К. Отаров, «Байракъ», «Аууш» — Къ. Кулиев) эсде къалырча сыфатлары къуралгъандыла. Уруш эртде тохтагъанлы да жашы-

ны аллына къарай, «мужурасы къысхаргъан» Айшаны, («Жолла»), эри граждан урушда, жашы Ата журт урушда жоюлгъанда да, жашаудан тюнгюлмей, дуниягъа алгъышы бла къарагъан Жамилятны («Ыннаны юйчюгю»), жашын Волгада ёлтюрюп келген душманы къанлы къолларына къарагъан Бислийни («Байракъ»), жашын аскер жолдан аз да тынч болмагъан ауушха ашыра тургъан Зарийни («Аууш») аламат сьфатлары бериледиле.

Ата журт урушха малкъар поэтле адамны инсан къолайын, кишилик ётюн ачыкълагъан сынаугъача къарайдыла. Халкъ урушда хар адам кесини энчи «бети», энчи къарамы бла кёрюннгенди; инсан атын ёлюм бла жашауну арасында сермешге къаллай жүрек бла къатышханына кёре жүрютюрге боллугъун ангылагъанды. Уруш темагъа жазылгъан малкъар поэмалада ол ангылауну ачыкълау баш жерни алады.

Энчи адамны керти да ниет-оюм байлыгъы аны башха адамла бла байламлыгъына кёре болгъаны эртдеден белгиледи. Ол оюмну тюзлюгюн биз «Осуятны» баш жигити Харунну жашау кылыгъында да кёребиз. Харунну къадарында Къ. Кулиев малкъар халкъны къадарын жыйышдыргъанды. Харун насыбын кесини тюзлюгюне ышаныуда кёреди. Аны уллу тёзюмю, тюзлюк хорларына ийнаниганлай къалыуу да ол ышаныу бла биргеди. Халкъны оту кёмюлгенине ачыу, аны келир заманына ышаныу — Харунда ол эки сезим бир бирден айырылмазчадыла. Ол эки сезимни бирлиги анга кыйынлыкъны хорларгъа болушадыла. Дуния терсликлерине къарай, ол кёлсюз болгъан кюнлеринде да, тёзюм бла эслилик аны кёлсюзлюкден къутхарадыла. Ол угъай эсенг, кыйынлыкъ Харунну гиртчи этеди, тири, хурметли этеди. Заман аллында кесини борчун ангылау, аны ишине терең оюмлукъ бла, сезгичлик бла къатышыу Харунну адамлыкъ кыйыматын белгилейдиле. Анга кёп кыйынлыкъла сынатхан дуниягъа уа, аны осуяты — огъурлулукъгъа кюллулукъ этерге чакъыруу болады:

Кетеме, саулагъа игилик тилей,
Биз кёрген ачыуну киши кёрмесин!
Терсле бизни юйсюз, жерсиз этдиле,
Иниаллах, хорлатмаз адамны эси.

«Осуят» кесине халкъны уллу кыйынлыгъын жыйышдырып, жолунда «кюню къан жугъу бата келгенин»

кѣргюзте эсе да, оюму мудахлыкъ туююлдо, ачы суратла кѣлсюзлюкге келтирмейдиле.

Кесини жүрек кыйынын хорлай, заманига эте келген тюз күүлугъундан кѣл таба, Харун адамлай кылыргъа онг табады. Кѣрген кыйынылыгы аны ууатып, чѣкдюрюп кыймай, чыныгыугъа, граждан сезимни, адеплиликни жангы бийигине чыгъаргъа келтиреди.

Кулиевни битеу суратлау амаллары, сѣз, оюм кючю Харунда ол жигерликни кѣргюзтюуге күүлукъ этедиле. Болумну кѣп жаны бла ёсююу, реалист эм романтика ызланы бир бирлери бла келишип, бир бирлерин тамалап барыулары, сѣзню ушашдыруу, суратлау жютюлюгю, жаз тилни психология теренлиги — ала барысы да жер юсюнде адамлыкны кыйматын ахшылыкъгъа күүлукъ этиуде кѣре келген Харунну сыфатын ачыкларгъа күүлукъ этедиле.

60-чы жыллада Малкъар поэзия кесини кѣп тюрлю излеу жолун алай сайлай туруп, аны башлагъанла бары да анга «кертичилей» кыалмагъандыла, чыгъармачылыкъ жолун «Жүрек кыууанч» деген назму китап бла башлагъан Х. Кадиев, кѣп назмуланы, поэмаланы автору Ж. Залиханов, ахыр да прозагъа кѣчгендиле. И. Маммеев да бу жыллада аслам заманын театргъа береди.

Бирде назмучулукъну кыюуп, М. Геттуев «Ачыкъ жүрекле» деген повестин, «Жүрекле бла алтын кыолла» деген очеркле бла хапарла китабын, Б. Гуртуев «Адилгерий» деген повестле бла хапарла китабын, «Жангы талисман» деген романын жазадыла.

* * *

Малкъар совет адабиятны башлагъанладан бири Сафар Исхакович Макитов 1917 жылда Кенделенде туугъанды. Тегерегин аруу табигъат кыуршалагъан Кенделен, кесини жангы жашаугъа айланган деменгили атламлары бла жаш уланны сейирсинну сезимни уятханды, андан ары назмучуну биринчи сабийлик, артда уа улан сюймеклиги болгъанлай кыалгъанды.

Сафар туугъан элинде башланган школну бошагъандан сора Нальчикде эл мюлк школда, ызы бла педтехникумда окыугъанды. Аны назмучу эм жамауат күүлукъчу кыадарында кыуралыу жыллары бизни республикада уллу политика, экономика, культура тюрле-

инуле болгъан кезнуде тюшюп, ол жангылыкъны пионерлеринден бирича, жашаугъа келген демсигили тюрлениулени хапарчысы болгъанды. Малкъар тилде биринчи альманахланы, дерс китапланы жарашдыруу, кёчюрюу ишге, басма-культура проблемаланы тамамларгъа къатышханды.

Сафар назмучу къадарында 30-чу жылланы арасындан айтылып башлайды. Ол жыллада Макитов да адабиятха кеси бла бир онжыллыкъда келген бирси назмучулача, жалан да къууанч

назмула жазады; белгили кюнлеге, байрамлагъа, ол не да бу тюрлю жангылыкъла, атлары айтылгъан адамлагъа атап жазады; асламысында ала чакъырыу назмуладыла: поэт жерлешлерин жангы жашауну кючлерге, жарыкъланыргъа, колхозгъа кирирге, Октябрьны байрагъын бийик кётюрюрге чакъырады. «Малкъар тиширыуну жыры», «Борчлума журтума», «Насыплы колхозчу», «Октябрь» деген назмуларында жаш назмучу терен патриот сезим бла сёлешеди.

Борчлума мен
 Кюнюмде, кечемде,
 Борчлума мен
 Ишимде, кючюмде,

Журтуму кючлерге,
 Къурч этерге,
 Журтуму жауларын
 Гунч этерге!

30-чу жыллада басмалайнган кёп назму китапладача, Макитовну «Мен жырлайма» (1938 жыл) деген китабында да Къабарты-Малкъар республиканы урунууда болдургъан жетишимлери малчы, сабанчы таулуланы

жашауларына синге баргъан жангы халла суратланадыла. С. Макитов революцияны кезиулю борчларындан айтады. Алыкъа аны политика, публицистика, насихат назмуларында сезим ачыкълыкъ, ауаз, суратлау кертилик жокъ эсе да, поэт жыргъа салгъан затла аны жүреги бла угъай, бегирек акъыл бла — политика лозунгла бла байламлы эселе да, ала халкъны жашаууна, излемине жууукъдула, аны уяныууна, къуралыууна себеп боладыла.

С. Макитовну экинчи китабы «Шаудан» 1958 жылда, эсе да биринчи китабындан сора тамам 20 жылдан сора чыкъгъанды. Ол жыйырма жылны ичинде малкъар халкъны жашауунда уллу тюрленнуле болгъандыла: уруш, кечгюнчюлюк, Ата журтха къайтыу... С. Макитов аланы барын ёз кёзю бла кёргенди. Аны себепли «Шаудан» китабында ол жылланы ауазы ачыкъ эшитиледи. Макитов, бегирек, жангыдан къуралыуну юсюнден, бирликли болууну, бирси халкъла бла къарындаш бирликде алгъа барыуну юсюнден айтады, халкъны тамблагы кюнюню, бюгюнню жетишимлерини юсюнден жазады. Халкъны айнырын, тирилин, илмугъа, билимге, культурагъа жетишин суюди.

Халкъыбызгъа хайыр боллукъ хар ише
Бир болугъуз, хорлау тууад бирликде, —

деп кесини къалам къарындашларын бирликге чакъырады. Ол халкъны айнып баргъан жолуна чырмау болгъанланы, эринчеклени, мытырланы, элге хайырларын бермегенлени сёгеди. «Малкъар жазычулагъа» деген программалы назмусунда халкъны аллында ниет-культура борчланы тамамлауда жазычуланы магъаналарын белгилейди.

«Хазыр ашха бисмилляла» халкъны ёсююне къыйын салмайдыла. Аны себепли уа поэтни чамланыууна тийишлидиде.

Поэтика лирикадан, махтау жырладан — урунууну суратларгъа, С. Макитов таулуну къылыгъына, жашаууна, ишине тийишли суратлау амалла излейди. Энди аны назмуларында белгили чакъырыуланы, колхозчуланы иш даурлары алышындырады, бирде аладан бурнунга мирзеу ийис урады.

Кюз арты, кюз арты,
Берекет заманы,
Шохай келеди,
Толтуруп арбаны

Биягы жерибиз
Чомартды бизге.
Мирзеуле келедиле
Жангы юйюбюзге.

Тирлик жыйынуу кыуанчын этген председатель:
«Жангы партюхден гыржын бишире, ирикни этинден
кызан тюшюрюп, сабан той этербиз, анга битеу эли-
бизни жыйрбыз»,—дейди («Берекет заманы»). Председа-
тель жигер ишлеп, бай тирлик жыйган жангы элни
колхозчуларына ырадыды. Назмуну окъуй, биз кесибиз
да аланы арасына тюшгенча болабыз.

Колхозчу Ханий да, арбачы Шохай да, сабанчы Му-
са да, колхозну председатели да бизни эски шагърей-
лерибизча кёрюнедиле. Авторну «Байлыкъ», «Тамбла»,
«Ийнек», «Таулу тиширыу», «Айран» деген назмулары
да алай ачыкъ, суратлау тилде жазылгандыла.

Сафарны «Шаудан» китабы, айтханыбызча, Ата
журтну жангыдан табынуу, анга кёре уа жашауну жа-
нгыдан кыурауну ауазы бла жазылганды. Кыайсы
назмуну окъусанг да, жангы кыурулушланы кёресе: эл-
лени жангыргъанларын, адамланы жангыргъанларын.
Аллай назмуладан бири:—«Жангы элде» эски тау элни
сыфаты кыуралады:

Тёш башында эски эл—
Сюрюлюшюп бир жаилы,
Бели чанчхан кыарт кибик,
Кереклича бир саны...
Эски элде жербаш юй,
Мылы тартып кыарангы—
Арауанча—кыабыргъасы,
Башдан аякъ кыарамы...

Аллай эски элни туурасында жангы эл кыуралады.
Кёпню кёрген кыарт Уммолат анга бёркюн ёрге кийип,
ышарып кыарайды:

Туурасында жангы элни
Кыарт Уммолат сюелед.
Ингир желчик тауладан
Бери салкын келтиред...

Жангы Малкыарны кыурагъанлагъа аталган дагы-
да «Иш», «Босагъа», «Туугъан жерим» деген назмулада
ол тема андан ары ёседди. Элни жангы сыфаты поэтни
жюрек сезими бла байламлы бериледи.

40—50-чи жылланы арасы Уллу Ата журт урушну
сынауун жыйышдырынуу, тюненеги фронтчула уруш

тууаргъан кыралны аякъ юсюе салыр ючюн кылап кюрешгенлерин кёргюзтюню жыллары эди. Бу эки он-жыллыкда миллет литературалада жанр байыкъланыу, суратлау амалланы жангытыу барады. Сафарны чыгъармачылыгында да ол жылла излеуно жылларыдыла. Ол, оюм этерге, суратларгъа итинеди. Аны назмуларында кёбюрек жерни заман бла адамны байламлыгыны юсюнден темала аладыла. Поэт жашауну арнулугъун кёреди, аны таза жүрөкден сюеди. Тамблагъы кюн андан да ариу, андан да тамашалыкъ болур ючюн талмай кюрешнуге чакырады.

60-чы жыллада поэтни китыплары Нальчикде да, Москвада да бир бири ызларындан чыкыгъандыла. («Родник», 1960; «Жашауну ауазы», 1962; «Зеница ока», 1964; «Жерими бети», 1967; «Сяние горы», 1968; «Акъ таула», 1971. Бу китаплагъа кёре Макитовну онжыллыгы «битимсиз» болгъанды дегге тюшмейди. Бек башы, Макитовну чыгъармачылыгы жалан сан жаны бла угъай, магъана жаны бла да ёсенди. «Шаудан» бла «Акъ таула» арасында Макитовну уллу излеу жолу кыланчланады. Ол чыгъармачылык кыланчлада С. Макитов жалан ёрге барып да турмагъанды. Аны артха кетгени, тохтап тургъаны да болгъанды. Алай китапдан китапха поэтни усталыгы ёсюп баргъаны кёрюнеди Макитов сёзге да, дунягъа да эсли кыараргъа юйренеди, чыгъармачылыгында кеси кыарамын ачыкылау кючленеди. «Шаудан» китабында басмаланган «Долинске», «Бир жылда туугъанла», «Жюзюк», «Коммунизмни аскерини солдаты» дегенча суратлау магъаналары болмагъан декларация назмула энди тюбемейдиле. Энтда Макитовну ауазы кётюрюмлюдю, алай сабырды, ийнандырыулуду. Аны баш темасы Малкъарды, таулуну жашауу, кюрешни, дуня бла байламлыгыды.

Жатхан жерим,— тёшегим,—
Малкъарны кёк кыртиши болсун,—
Ол манга кыуу тёшек болур.

Башымдагы жастыгым —
Кыаясындан айырылгъан ташы болсун,—
Жумушакъ жастыкъ болур.

Жапхан жууургъаным а
Хаймашагъа кюнуучу акъ булут болсун,—
Жылы жууургъан болур.

Къайсы поэтни да тар жингирикден уллу дунягъа ётдюрген кесини халкъы, ол халкъны тарыхы бла культурасы боладыла. Аны себепли Макитов да дуняда бек багъалы затха Туугъан жерини ташын, табигъатын санайды.

Аны лирика жигити жангы заманны кёп тюрлю жорукъларын кесине жыйышдыргъанды. Уллу сынауланы арасында аны чыныкъдыргъан, кесини ким болгъанын толу ангылатхан Уллу Ата журт уруш болгъанды.

Макитов назмуларындан бирине «Урушда ёлген къарындашымы сёзю», — деп атагъанды. Ю. Фучикни «Адамла, мен сизни сую эдим, сакъ болугъуз», — деген сёзлерин эпиграфха салып, Макитов чыгъарманы жалаан да ниет магъанасын угъай, аны битеу къурулушун белгилейди. Поэт урушну азабын женгил этмейди. Ол бизден узакъ бола баргъаны къадар, аны бузуу, жоюу кючю туурадан туура болуп барады.

Мен, тауда кишилеча, къатын алгъынчы,
Мени ёлтюрдюле,
Мени бла бирге уа
Мени сабийлерими да ёлтюрдюле.
Мени бла бирге уа
Сабийлерими сабийлерини да ёлтюрдюле.

Урушда болунган ишни къыйынлыкъы жангыз ол къыйынлыкъны кётюргенлени энчи азаплары болуп къалмай, аланы сабийлерин, аланы сабийлерини да сабийлерини къыйынлыкълары болгъанын Макитов жалаан урушха налат берир ючюн кёргюзтмейди. Поэтни сёзю бегирек бююннге — ол къыйынлыкъланы кючюнден жарыкъ, насыплы жашагъанлагъа айтылады. Ол уруш къыйынлыкъны кёрмей къалгъанланы аллында ол кючлени ауур сынаулары къаллай борчла салгъанын эскертеди. Урушну заранындан, умутларына жетмей, туудукъларын кёрмей кетгенлени осуятлары бююннигю адамладан уллу адеп-къылыкъ жютюлюкню излейдиле, деген белгили оюмну жюрек тынгысызлыкъ бла айтады поэт. Урушну ачы дерслери адамланы огъурлу болургъа, бир бирлерине тюз ниет бла сакъ къараргъа юйретирге тийишлидиле.

Макитов публицистди, асламысында шартны, халны, заманны бусагъатдагъысын айтады, кесини бусагъатдагъы халын жазады. Жаш тёлню ёсдюрюуде тама-

та тѐлюню кесини борчун терең ангылауу не да ангыла-
мауу С. Макитовну чыгъармачылыгында уллу жер ала-
ды, аны бла байламлы поэтни кесини инсан сезими да
ачыкъланады. Аллай назмуланы ниет магъаналары жа-
шауда бир затха жарасам эди деген итিনিуню тутадыла.

Мени бир къайгъым —
Кеси кесиме айыбым,
Тенглериме да
Шарайыбым:
Кюнле,
Жылла,
Заманла
Бизге къарап турмазла...
Не хазнаны,
Не базманнга
Салып,
Ауур тартабыз!
Къайсы жолну,
Къайсы хаисын
Жаш тѐлюге артабыз!

Ол оюм, ол къайгъырыулукъ Сафарны кѐп чыгъар-
маларында чертиледиле. Бирде ардан келген тѐлюге
ахшы ыз кѐююну аманаты этиледи:

Биз кѐпюрле ишлейбиз, кѐпюрле,
Туудукълагъа мындан кѐлла узата,
Кѐпюрле аланы кѐпюрюрле,
Заманланы жолун элте узакъгъа.

Макитов жаш адамны ѳсдюрюню, аны кесини ор-
нуна, не кеси тындыралмагъан борчланы тындырыргъа
хазырлауну эслилик, халаллыкъ ишге санайды. Аны се-
бебли поэтни кѐп назмулары заман аллында сагъышла-
ны туудурадыла. Айхай да назмуда айтылгъан оюм
къаллай сагъышладан, къаллай жарсыуладан, къаллай
кѐууанчлы умутладан сора туугъаны айтылмаса да,
назму тизгинле поэтни жюрегин къаллай оюмла толту-
руп тургъанын билдиредиле. Публицистика бирде ал-
гъышлау насихатха ѳтеди.

Макитов «Акъ таула» китабын лирика жигитни юсюн-
ден, назмуну магъаналылыгыны юсюнден къаты дау-
лашда баргъан заманда жазгъанды. Аны бла бирге,

70-чи жылланы аллы малкъар поэзияда уллу жетишилмелени кезиуюдо. Бу жыллада кючленип баргъан илму-техника революция бла адамлыкъ литератураны баш темасыды — поэзия кесини адеп-къылыкъ майданын излейди, суратлау амалларын жангыртады. Психологизм, оюм этиулюк, дуняны теренден кёрюрге итинию, — бизни поэзиябызны баш илишанлары боладыла. Аны бла бирча, жашау кертиликни кючю омакъланыуу, кёзбауну, къургъакъ жаншакълыкъны хорлайды. Поэзияда ритм эркинлиги, бояула алышыныуу, драматизм, эмоциялы диалогла тийишли жерлерин аладыла. Лирика бийик даражагъа жетеди, лиро-эпика жанр ёседи. Назму этиуню кёп тюрлю жорукълары хайырланыладыла.

Илму-техника революция бла байламлы совет адамы адеп-къылыкъ даражасы, билими кётюрюледи. Анга кёре, малкъарлыланы да жамауат сезимлери ёседи, ала къыралда бола тургъан ишлеге кеслери не къошханларын терен ангылайдыла. Заман ниет-политика магъаналары бла бирге уллу эстетика кючю болгъан, сезим къозгъарча, жүрек ачарча суратлау къыйматлары болгъан чыгъармала излейди.

Чыгъармачылыкъ ишин ол болумлада бардыра, С. Макитов хар замандача Туугъан жерин махтайды. Аны тюненесине, бююнюне, тамбласына алгъыш этеди. Халкъ бла поэтни бирлигин къайтарып айтабыз.

Малкъар, мен сени жашынгма,
Бутагъынгма терегингде,
Мен кырдыгынгма, ташынгма
Къыйын жашау кюнлерингде.

Былай къарагъанда, поэтни темасы да, суратлау амаллары да алгъынчадыла. Алай халкъына кертиликни энди поэт Ата журтну алышынмазлыкъ, сенгмезлик белгилери бла байламлы айтады. Эсе да, «бутагъынгма терегингде» — дейди, «кырдыгынгма, ташынгма» — дейди. Поэт абстракциядан тенглешдириуге ётгенин кёребиз.

Адамы бла заманны теренинден ангыларгъа итиную С. Макитовну жамауат жашау бла инсанны бирлигин табаргъа, адамы ишинде, жашауунда жүрек жарсыларында заманны баш илишанларын эслерине келтиреди. Анга кёре, аны тематикасын эм суратлау амаллары байыгъадыла. Бу жаны бла Сафарны бек къыйматлы чыгъармасы «Адам бла заман» деген поэмасыды. Кеси кезиуюнде ол поэманы юсюнден кёп даулаш болгъанды. Бир къауумла, аны суратлау чы-

гъармагъа санамаздан, бирси къауумла уа: «Адам бла заман» халкъны историялы жолуна аталгъан суратлау, хроникады, жютю публицистика чыгъармады»,— деп алай даулашхандыла. Даулаш «Коммунизмге жол» газетде поэмагъа тюз багъа бичген статьяны басмала-ныуу бла бошалгъанды.

Поэма, историяны келиуюнде, малкъар халкъ кёре келген насыплы кюнлени эм къыйынлыкъланы, хорлам-ланы санайды. Ол айтхылыкъ жолгъа поэт кесини ба-гъасын бичеди. Поэманы магъанасы аны суратлау кю-чюнде туююлдо, жютю публицистикалыгъындады. С. Макитов болгъан ишлени, бурмай, документли халда жазады. Алай бла ол керти хапарды, болгъан затды. Поэма Октябрны керти жигитлерине, аланы кюрешлери-не аталады.

Киров бла Орджоникидзени да бизге,
Ленин ийди болушлукъгъа, ишибизге.
Ол тулпарла бизни бийик тик таулада,
Улуу ишни, ауур ишни къурадыла.
Партияны бек терегин орнатдыла,—
Халкъны чынтды эр улацларын тапдыла.
Окъуулу, акъыллы Энейланы Мухаммат,
Сёзю устасы Мусукаланы жаш Ахмат.
Ол айтхылыкъ батыр, халал Солтанхамит,
Асанланы Хажимурат, таулу жигит...

Андан ары колхоз къурулушну, жангы жашауну душманларын къурутур ючюн баргъан кюрешни айтады.

Ол кюнню айтыргъа келмейди къолумдан.
Не болду, не болду элими жолунда?
Болду дуния къара къатыш, болду къалжа,
Бу не сейир, не тамашады, ий маржа!

Къыйын сынау адамланы отларын ёчюлтюп къой-майды. Тёзюм, душманны кёрюп болмау керекди.

Партизан отряд къуралды элдеде.
Кёп урушуп, къагъышып, Чирик кёлледе
...Жоюлду халкъ суйген Азрет...

Белгили адамла. Болгъан ишле. Халкъны къадары. Андан ары Малкъар халкъ бир ауукъгъа инжилгени, терслик тюзетилип, халкъ жангыдан мамыр жашауда урунганы суратланады.

Айтханыбызча, Сафар халкыбыз кёре келген насыплы кюнлени, кыйынлыкъланы хроника халда суратларгъа итингенди. Аны себепли поэманы белгили сюжети жокъду. Поэт жашауну барыу халын алайлай береди. Литературада ол амал жангы туююлдо. Халкыны ахшы жашауу ючюн кюреши, бусагъат заманны иш илишаны. Ал. Твардовскийни «За далью даль» поэмасында алай берилгенди. Эпикалы хапарлауну ызындан поэтни лирика кыйтарыулары, сагъышлары барадыла. Ала «Адам бла заманны» ёзеге боладыла, аны энчи илишанлары, эшитилу халын белгилейдиле.

Кыйын кюреште кишилей кългъанланы юслеринден Макитов къууанып айтады. Анда ким къалай болгъанына оюм этип, багъа бичип къарайды. Аллай кюн «халкъдан шашханлагъа» поэтни сарыуу кыйнайды. «Сапда тохтамагъан балта кибикле», «сюек атханнга, тап, ит болуп юрлюкле» — бюгюн сени бла «бир къангагъа» олтурсала, къалай чыдааялгъын!

Элинге, юйюнге душманла киргенде,
Халкъ бары бирлейни кётюрюлгенде,
Сен кыйда болуренг, не бла болушдунг,
Фронтда, тылда да сен къалай урундунг?

Бизни Ата журтубузну кыйын биографиясын окъугъанда, туудукъла ол сорууланы дайым соруп турлукъларын поэт ачыкъ айтады. Алай бла аны адеп-кылыкъ сюдо, уяниган бет къадарында, «шашханланы» дайым тынчлыкъсыз этип турлугъу кёрюнеди.

Ол кесини классы бла бирге ёседи. С. Макитов кыралы къалай ёсгенине тышындан къараучу туююлдо. Анга кесини энчи къарамы болгъан, кесини кылыгъына кыралыны кёп илишанларын сингдирген назмучуду.

Ол арада С. Макитов уста жазгъан назмулары бла бирге, оюмлары, суратлау кючлери заманны излемине келишмеген чыгъармала да жазгъанды. Аны «Шаудан», «Жашауну ауазы» деген китапларында биз аллай кёп назмулагъа тубейбиз. Алада поэтни заманнга фикирли лирика жигитни кёлюндегин айтхан не жашау шартланы кыйтаргъан хапар бла алышынгандыла.

Максим Исмаилович Геттуев литературагъа малкъар халкъны жашауу къыстау тюрленген заманда келгенди. Кеси автобиографиясында жазгъанча, ол аякъланыр заманга Октябрь революция, граждан уруш, Къызыл Аскерни жер къалтыратхан алапат хорламлары сейирлик хапарлача айтыладыла; Максим, кеси тенгли жашчыкъла бла бирге, ол ишлеге къатышхан эллиерине сукъланып къарайды. Энди ол тѣлюге алгъынныгы жашау деген зат жомакъды; аталаны бийлик бла жарлыкъны, артыкълыкъ бла амалсызлыкъны юсюнден хапарлары «эртде-эртде» деп угъай, «биз жаш заманыбызда» не да: «биз жалчылыкъдан къутулгъанлы», — деп башланса да, ала суратлагъан кюйсюз жашау туура кѣрюнмейди; алыкъа эски бла жангыны сермешинде кѣп чюйреликле болсала да, Максим тенгиле жалан да къуралууну, жарууну кѣредиле; жигитлени атлары хурмет бла айтылады, сабийле школгъа жюриюдюле; къууанч жырла жырланадыла.

Алай а энди жетип келген тѣлюге да аз иш жокъ эди. Социализмни къурулушу барады, таулада мюлк жюриютююню бир формасы къалып, бирси формасы къуралады. Эсе да, жашау халланы тюрлендирген революция энди кесини ызындан сезимледе революция болурун излейди. Ол а халкъгъа тынч иш туююл эди.

М. Геттуев кесини чыгъармачылыкъ жолун ол болумлада башлап, аны ёсююю республикада басманы ёсююю бла къаты байламлы болгъанды. Малкъар газетни хапарчысыча, ол республиканы эллеринде терк-терк болады, жангы жашауну къалай орналгъанын кѣреди, халкъыны ёсюу, къуралуу жолуна жютю кѣз бла къарайды. Жалан жетишимлени юслеринден жазып турмай, алгъа барыргъа чырмау болгъан затланы юслеринден да жазады. Аны заметкалары, репортажлары, фельетонлары, очерклери терк-терк басмаланадыла. Геттуев таулу эллилеге, жангы жашаугъа тийишли адеп-къылыкъ халланы юслеринден, алчыланы, окъургъа, жарыкълыкъгъа алланганланы юслеринден жазады. Жангы къылыкълы адамла, урунууну алчылары, сора мытырла, хыйлачыла, энчи мюлкге талашханла да аны биринчи статьяларыны, очерклерини жигитлери болгъандыла.

30-чу жылланы экинчи жарымында М. Геттуев литература ишге да тири къатышып башлайды. Орус эм совет классиклени чыгъармаларын кѣчюреди. 1938 жылда

уа аны кесини «Мен совет адамма» деген биринчи назмусу басмаланады.

М. Геттуевни 50-чи жылланы экинчи жарымына дери суратлау литература чыгъармачылыгы кьолайлы туююлдо. Урушха дери башланган кеп затлары битмей кьалгъандыла. («Кюнюмю юзюгю» деген повесть, «Терен хуржуи» деген пьеса, назмула, поэмала). Биринчи кере назмулары юч автор бирге кьурагъан «Насыплы тёлю» (1940 ж.) деген назму китапда басмалангандыла.

М. Геттуев 1946 жылгъа дери Совет аскерни тизгинлеринде болгъанды. Аскерден кьайтхандан сора Таджикистанда «Ленинабадская правда» газетде, ызы бла «Коммунизмге жолда» он беш жыл ишлегенди. Ол жылда М. Геттуевха бийик политика дерс алгъан, жашауну кыйынына, тыйчына тюшонген жыллары болгъандыла.

М. Геттуев назмучулукгъа чынтды да 60-чы жыллада къаныккъгъанды. Кесини юсюнден китапларыны бирине жазгъан ал сёзюнде ол: «Мен жалан да назму жазгъанда солуйма», — дейди. «Мени солууум — мени назмуларымдыла», — деп кьайтарады. Поэтни бек кьаты ишлегенине аны китапларыны саны шагъатлыкъ этеди: бу онжыллыкьда М. Геттуев малкьар эм орус тилдеде жыйырмадан артыкъ китап чыгъаргъанды, аланы тиражлары уа жарым миллиондан атлагъанды.

1961 жылда басмаланган «Тюбешуле» деген биринчи китабындан — 1971 жылда басмаланган «Жыйырманчы ёмюр» деген китабына дери М. Геттуев жылдан жылгъа туурадан туура бола баргъанды. Аны «Ростовчанка», «Муртазовда акътерекле» деген, дагъыда башха жырлары кьыралгъа белгилидиле. Поэтге окъуучуладан келген письмоланы биринде Байкал-Амур магистралны кьурулушуна баргъан белоруссиячы жаш биргесине М. Геттуевни назму китабын элтгенин жазады, поэт

аны уллу ишлеге кёллендиргенине ыспас этеди. Аны бла бирге М. Геттуевни назмулары Болгарияда, Германия Демократия Республикада, Мексикада, Пакистанда, Уругвайда басмалангандыла.

М. Геттуевни чыгъармачылыгы халкъны жашауу бла къаты байламлыды. Малкъарлы поэт урунууну сыйлылыгыны юсюнден жазады, совет къыралда бек махтаулу, бек намыслы адам урунган адам болгъанын кёргюзтеди. Поэт аллай адамны шёндогюлю нартха санайды.

Урунган адамны даражасын аллай бийикге кётюрген ёмюрню башланганын М. Геттуев Ленини туугъаны бла байламлы этеди.

Юй башладан тамчыла,
Къонгуроча, акъгъанда,—
Теш жерледен ырхыла
Ашыгышлы саркъгъанда,
Жылы аяз парклада
Бетлени сылагъанда,
Ана бешик жырларын
Ышанып жырлагъанда,—
Ол чакъда Симбирскеде
Туугъанды жангы ёмюр...

Жангы ёмюр бла байламлы жангы адам тууады, ниет-суратлау байлыкълагъа, адамлыкълагъа, жашау этюню жорукъларына жангы къарам тууады. Адамлыкъланы, жашауну бу жангы кезиуюн белгилеген Ленин а хар тюз ниетли адамны жюрегинде жашайды. «Жыйырманчы ёмюр», «Разлив», «Элде», «Таулуну анты», «Ильични кабинетинде» деген назмуларында М. Геттуев Ленини ниши бла халкъны къадарыны бирлигин ачыкълайды, бачаманы ишини ёлюмсюзлюгюн кёргюзтеди. Коммунист партияны халкъны жашауун бютюн иги этер ючюн таймай кюрешиую поэтни публицистика лирикасында уллу жер алады. Былайда биз коммунист урунууну алчыларыны, бешжыллыкъланы маякларыны сыфатларын кербиз. Аны М. Геттуев шарт юлгюле бла, керти адамланы кеслерини юслеринден айтыу бла ачыкълайды («Къойчу», «Ленинабадны дарийлери», «Рустам», «Къамболатны кёзлери», дагъыда башха назмулары).

М. Геттуев абстракция оюмладан эсе, керти болгъан ишлеге, документге, кесини энчи сынаууна кёбюрек

тыянады. Аны «Нартюхчюню жыры», «Элдарны быхчысы», «Журт ташчы», «Сюрюучюге письмо», «Бизни Маржан», «Ийнек саугъан», «Ариу кимди?», «Шёндюгюлю нарт», «Хурмет», «Дунияны иелери», «Токаръ» деген, дагъыда кёп назмулары белгили адамлагъа, бизни урунуу атламларыбызгъа аталып жазылгъандыла.

Къайсы адабиятта да кеслерини сайлагъан хатларын, жазуу жорукъларын кёп жыллагъа угъай эсенг саулай чыгъармачылыкъларында окъуна да тюрлендирмеген назмучула бардыла. Ол не бу устаны поэзиясы кеси аллына бир школ болуп, къалгъанла, бегирек да адабиятта жангыдан келгенле андан дерс ала, ана поэзияны андан ары жолун ол школну тёрелеринде бардыра, ол школну дерслерине тыянып, ана поэзиягъа алыкъа анда жюриюмеген амалланы, формаланы кийиредиле, сейирлик излеуле этедиле; аллай назмучула уа кеслерини сайлагъан хатларына кертчилей къала, заманны жырын кеслери билгенча, кеслери ангылагъанча къурайдыла. Малкъар поэзияда М. Геттуев аллай назмучуду деп, арсарсыз айтыргъа боллукъду. Ол кесини хатыны юсюнден былай жазады:

Шошмуд ауазым?
Алай да болсун.
Айырма туюулд,
Ол бирсиледен.
Тюрсюню жарыкъ,
Сыфаты ачыкъ
Энчи эсленед
Ол тизгинледен.
Бир ауаз бла да
Келишмейд бирге.
Жырлайды туура
Кеси жырларын.

Поэт кесини ауазыны энчилигине, ол бир ауаз бла да келишмегенин чертеди. Къайсы адабиятны да байлыгъы уа — анда тюрлю-тюрлю хатланы, ызланы, суратлау амалланы, ахырында, жашау этиюню чексиз жолларына къарамланы кёплюгюне, азлыгъына кёре болгъаны белгиледи. 30-чу жылланы алып айтсакъ, къара сёзюбюзде угъай, поэзиябызда окъуна хат тюрлюлюкню, тематика байлыкъны юсюнден аз айталлыкъбыз. Очеркени аллында айтханыбызча, жалан да 30-чу жылланы ахырына К. Отаровну лирикасы, Къ. Кулиевни «Салам,

эртденлик» деген китабы чыккындан сора хат энчилик, тематика байлык эслене башлайды. Энди уа биз хар уллу поэтни юсюнден айтханда, энчи хатны, энчи суратлау дуняны юсюнден айтабыз. Хар поэтни энчи хаты, энчи суратлау дунясы, М. Геттуевни сёзлери бла айтханда, «кесини энчи жырлары» заманга кёулдук этедиле, заманны кесини энчи халын, бетин, ауазын, ёсюу жолун кёргозтедиле. Ала бирде адабиятны тарых-политика, публицистика жютюлюктери бла, бирде суратлау теренликтери, адеп-кылык халланы, огъурлулукну бла огъурсузлукну тагыларын излеулери бла байкыландырадыла. Былайда тарых-политика, публицистика жютюлюк бла суратлау теренликни бир бирге кыжау салып, чыгъармачылык ызын асламысына инсан тынгысызлык не да, айтханыбызча, тарых-политика, публицистика жютюлюк белгилеген назмучулада суратлаулук жокду, суратлаулук фахмуларыны баш илишаны болган жазычулада уа инсан тынгысызлык азды деген оюмну айтмайбыз. Суратлау чыгъармачылыкга алай кырау билмечилик болур эди. Алай, хар адабиятны да бир-бир ёкюллери жашауну, заманны, бизни кеси ёмюрюбюзде, кёз туурабызда кыралала турган жангы тарыхны шагъаты болургъа, бирсилери уа аланы адеп-кылык, адамлык, ахырында, миллет тамырларын излерге, ангыларга итинедиле. Ол эки кыауум жорук да, башха тюрю излеуле, жангычылыкны кыйын, даулу жолу бла барганла бла бирге, адабиятны толулугун, байлыгын кырайдыла. Хар адабият да кесини суратлау бийиклигине ол формалы, кёп жазычуланы, назмучуланы кыйынлары бла, аланы жетишимлери, жетишимсизликтери бла барады.

М. Геттуевни чыгъармачылыгы ол тюрю адабият ёсюуде кесини энчи ызы бла бара, аны тарых, публицистика жанындан бек белгили бетлерин кыраганды. 40-жыллык чыгъармачылык ишинде поэт кеси заманыны ёкюлю болургъа, инсан, коммунист борчун толтурургъа итине, халкны, кыралны ишине болушханды.

Ленинни, урунуу, социалист кырулушну, бек кыйын аскер жолланы юслеринден назмуланы, поэмаланы арасында шуёхлукну темасына адам бла аны тууган жерини бирлигине аталган назмула аз тюбемедиле. Шуёхлук, сёз ючюн, уллу ишлени себечича, совет адамланы деменгили жетишимлерини мурдоруча алай кёрюнеди. Аны себепли шуёхлук неден да багъа-

лыды. («Жомакъ байлыкъла, сют суула керекмедиле бизге, Шуѣхлукъ, жууургъан болуп, жайылсын юсю-бюзге»). Не да:

Терезеле ышарсала,
Жюрек да ырахатлыкъ табар,
Кѣкде жулдузла да чыгып,
Ай да терезеден къарар,

Адамланы бир бирге жарыкъ болуулары, огъурлу-лукъ, ахшылыкъ тилегенлери бизни жашауубузну мур-доруду.

М. Геттуев барысындан да терен, таза аскерчилик сезим бла кесини уруш жолларыны юсюнден жазады. Бамбукдан этилген тыякъла не да ѳлген солдатны хур-жунунда табылгъан жангыз назму уруш заманланы юсюнден сагъыш этерге чакъырадыла. Ала бизни эси-бизде урушну кююсюзлюгюн ѳмюрлюк эскертнучюлери болгъанлай къаладыла. Урушха кирир аллында назму жаза тургъан жаш, аны назмусу уа, къан жугъу болуп табылгъанда, жашауну махтагъаны — жашауну ѳлюм-сюзлюгюне дагъыда бир кере шагъатлыкъ этеди. Не да поэтни Къ. Кулиевха аталгъан «Жаралы таш» деген назмусунда бу тизгинле:

Адамла,
Къаяла кибик,
Къаты эдиле сермешде.
Къаяла,
Адамла кибик,
Кире эдиле кюрешге...

Дагъыда:

Кюрешчиле ѳлген кибик,
Еле эдиле къаяла!

М. Геттуев кѣп назмуларында уруш жылланы ауаз-ларын алгъасындырмай, энди эртде болгъан ишлени ха-парларыча этмей, терен, солдат мудахлыкъ бла береди:

Аны жойгъандыла
Вязьманы къатында.
Аны жойгъандыла
Шулпу кюз артында...

Поэтни мудах ауазы эшитиледи. Энди Ата журтну эркин аулагъында жигит солдатны сын ташы сюеледи, насып-лы жылла барадыла, пионер жырла айтыладыла. Ызы бла уа, эсде болмай, бу тизгинле:

Жылымыд, аланла,
Бу кюн тууушда?

Ол къабыр ауазыды, ёлген солдатны жашаугъа унутул-маз, онгмаз сиймеклигиди, аны бла бирге ол ауаз кёл-къалдыча угъай, аны дунягъа алгъышыча, ёмюрлюк мудахлыгъыча эшитиледи.

Сауланы бюгюнню ишлери Ата журтну эркинлиги ючюн жоулгъанланы муратлары бла къаты байламлы-дыла. Геттуев аны кёп назмуларында чертеди. «Шуёху-му къабырына келип» деген поэмасын а ол урушда ёл-ген тенгине отчёт халда жазгъанды («Сен а мени бла атлайса, биргемесе узакъ жолда, ол сен узатхан бай-ракъны элтеме берчли къолумда...»).

Урунган адамланы сьфатларын теренирек, толу-ракъ къуарар ючюн М. Геттуев поэма жанрны кенг хай-ырланады. Аны «Почтальон», «Сюрюючюню жашы За-лим», «Кёлню башында», «Кёндеден», «Космонартла», «Назир», «Солдат жолла» деген поэмаларында ол жер-лешлерини историялы къадарларын, аскер жолларын, мамыр ише атламларын жыйышдырады. Ата журтну насыбы ючюн бир санын берген, энди уа эл берген жу-мушда кесин халкъгъа сьюдюрюп, адамлагъа къууанч келтире, алай ишлеген Мурат Улаков («Почтальон»), таулу эллини жашындан къыралыны насыбы, эркинлиги ючюн кюреширча адам болургъа жетишген Назир За-лиев («Назир», «Солдат жолла»), зулму заманда ар-тыкълыкъгъа къажар сюелип, кишилик да, усталыкъ да, тюзлюк да халкъны жанында болгъанын кёргюзтгени — ала барысы да поэтни урунуугъа бла эрликге къара-мындан чыкъгъан жигитледиле.

«Кёндеден» поэмасында поэт туугъан элини керти ха-парын суратлау чыгъармагъа кийире, аны къадарыны юсюнден сагъыш этеди; Къабарты-Малкъарда кёп эл-леден бирича, Кёндеден Совет властны жылларында ёсгенди. «Не баред алгъын бу элде?» — деп сорады поэт. «Къарангылыкъ, зулмулукъ», — деп жууап береди. Аны орамлары балчыкъ эдиле, юйлеринде уа «аз-маз жилтиреген чыракъла». Адамланы онгсуз жашауларын суратлай, поэт элни тюненесин бла бюгюнню тенгеш-

диреди. Тенглешдириуден къарангыдан жарыкъгъа чыкъгъан насыплы элли сифаты чыгъады.

Элли къадары аны адамларыны къадарлары бла къаты бирликде суратланады. Жашау тиричиликни салма жолларында арий-тала, алай а, алгъа къарагъанын кыймай, хорламгъа баргъан ётгюр жашны къуралыу жолу элли да къуралыу жолу болуп къалады.

Лирика жигитни дуняа ангылауу белгили кенделенчи, революционер Ахмат Мусукаев бла шагъырей болуудан башланады. Лирика жигит аны, ол эллилени алларында Совет властны юсюнден селеше тургъанлай, кереди. «Аны кълун бир тутсамед», — деп термиледи:

Тюз къатында сюелеме,
Къара шинли кишини.
Бу айтханча этер эдим,
Мен да окъуу ишими...

Жашчыкъны термилиую болмазлыкъ иш туйюлдо, — Ахмат Мусукаев эркинликни, окъууну, миллетликни юсюнден айтады.

— Бу тийреденмисе, жашчыкъ,
Нексе былай да арыкъ?

Революционерни сорууу жашчыкъны къадарына кыйгъырыудан чыгъады. Артда ол анга болушханни кый, кеси аны кълундан тутуп, «школ таба тири-тири атлайды».

Революционерни сифатын ачыкълай, Максим, Совет властны биринчи иши — адамлагъа окъуу, билим, жарыкъ жашау бериу болгъанын кергюзтеди. Мусукаев, Совет властны атындан селеше, Совет властны кючлю болууу, къуралыуу — адамланы къадалып окъуулары, иште, жашауда алчы болуулары бла байламлы болгъанын ангылатады. Ахмат кесини ишинде бир такыйкъагъа да ол жорукъдан чыкъмайды, Совет властны хорламлы этер ючюн жанын да аямайды.

М. Геттуевни Назир Залиевни юсюнден поэмаларында «Назир» (1966), «Солдат жолла» (1968) айтханыбызча, Совет властны жылларында таулу къалай ёсгени суратланады. Элли жашчыкъдан Ата журтну насыбы ючюн кюрешчиге дери ёсген адамны сифатын къурауну М. Геттуев Ата журтну тепмезлигин, оюлмазлыкъын кергюзтюу бла бирикдиреди. Битеу дуняада хорланмаз-

лыкъ кюч — социализм туугъанын, аны жашаулулугъун, тюзлюгюн кѣргюзтюу аны бла бирге поэманы баш магъанасын тутады.

Назир — ол адамлыкъ, уланлыкъ сезими кѣп тюрлю сынаулары, чойреликлени юслери бла уянган сыфатды. Назир мамыр кюнледе жарыкъ жашды, дуняда бола тургъан ишледен толу хапарлы болургъа сюеди; халкъны ёсююнде кесини да борчу, юлюшю болгъанын ангылайды. Таулула насыплы болур ючюн жашауну жангыдан башларгъа, эсе да тау эллени сыфатларын тюрлендирирге, жарытыргъа керекди. Алай а Назир Совет кыралны душманлары кѣп болгъанларын, алагъа къжау сюелирге да дайым хазыр туругъа кереклисин ангылайды.

Урушда уа мамыр ишни адамы Назир Ата журтну насыбы бла кесини энчи насыбы айырылмазча бир болгъанларын ангыларгъа, кѣп жылладан бери жүрегини теренинде сакълагъан, алай а арсар болуп, базынмай тургъан багъалы умутун толтурургъа — Совет Союзну Коммунист партиясына член болургъа жетишеди.

Поэт жигитликни къурагъан тагылагъа да къарайды. Къаты урушда туугъан элини, сабийлигини суратлары Назирни кѣз аллына келедиле, бурнуна кеси этиучю дуруланы ийиси урады, къулагъына акъ шорхаланы тауушлары эшитиледиле. Совет танкчы Назир от ичинде къзауат этген заманда, поэт, хапарыны башында нартла темирчиси Дебетни юсюнден таурухну да нек айтханы ангылашынады.

«Юйренгенде кыйын эсе, сермешде тынчды» — Назир ол жорукъну бир такыйкъагъа да унутмайды. Ол артха кетиую, фашист уучлаучулагъа къалгъан шахарланы, эллени азапларын да кѣреди. Алай не кезиуде да хорлам бизники боллугъуна ийнанганлай турады.

Поэмада Гитлери урушу — суймеген кыралына къжау бир уруш болуп къалмай, битеу адам улуна — сабийлеге, тиширыулагъа, къартлагъа, тюзлюкге къжау уруш болгъаны ачыкъланады. Поэмагъа Къасболатны хапарыча кирген, кесинлей жүрек ачитхан сабий термилиую — ол заманда фашистлени къолларына тюшген эллени барысындагъы болумча бериледи.

Термилеме: нек келмейд
Ашарыкъ юйюбюзге?
Тоюд тургъан сабийле
Болурламы бир жерде?

Къыйын сынауда адамланы бирликлери кючленеди, къарындаш сезим ёседи. М. Геттуев къыш кюн Москва тийресинде эки чабыуулну арасында урушдан солугъан кезиучюкню суратлайды. Аскерчиле кёп миллетлени ёкюллеридиле, алайда хар бири кеси миллетини хунерин кёргозтеди. Теспейдиле, жырлайдыла, чам этедиле. Совет солдатла жашауну сюедиле. Ата журтларыны тюзлюгюне ийнанадыла, аны себепли хорларыкъларын биледиле.

Поэт жигитни жолгъа чыгъаргъан болумлагъа аны миллет тагыларына дагъыда бир кере къайтады. Назирни эсине Агунданы юсюнден таурух тюшеди. Киши бой салдыралмагъан Агунда Назирни элде сюйген къызы Марьям бла тенгleshдириледи. Нарт жигитле Агундуну алыр ючюн кюрешгенча, Назир да Марьямны сюймеклигине тийишли болургъа кюрешеди. Марьям а анга тохтамай: «Душманны хорлап кел», — деп жазады. Былайда поэт сюймекликни намысын адамлыкъ намысха тенг этеди. Туугъан жер деген ангылау — адамны эли, школгъа жюриуючу орамлары, туугъан босагъасы, къой жайыучу гелеулю сыртлары болуп къалмай, аны юсюнде жашагъан, айтылып, жюриуюлюп келген ишлери, тёрелери, сынагъан сюймеклиги, ичген сууу, жырлагъан жыры да болгъанын кёргозтеди.

Назирни солдат жолларында Ата журтну сыфаты интернационал сезим бла байыгъады. Европаны уруш аулакъларында ол кёп миллетледен адамлагъа тюбейди, аланы иги илишанларын алады, жашау этну, кюрешну тёрелерине тюзеледи.

Ол шартла тюз жигитни сыфатын шёндюгюлю заманы чынтды адамыны сыфатына дери кётюредиле.

* * *

Адабиятха 60-чы жыллада келген назмучула Т. Зумакулова, И. Бабаев, М. Мокаев, С. Гуртуев, А. Байзуллаев, А. Созаев, малкъар поэзияны алгъынны традицияларында ёсген эселе да, поэзиягъа кеслерини энчи излары, энчи поэтикалары бла кирирге, жашауну бусагъатдагъы проблемаларын кётюрюрге, алагъа кеслерича къараргъа итингендиле. Айхай, аланы ёсюу жоллары тынч болмагъанды. Жашауну тышындан кёргоз-

тиоп кююу, болгъан ишни тизмелеп чыгъуу, жаш назмучулану биринчи чыгъармаларында аз жер алмагъанды. Болса да ала, художникле къадарында, культура ёсююну жангы заманында кюурала эдиле. Аны себепли ала адабиятны ёсююну бир кезиуоне тийишли шартла бирси кезиуу бла келишмегенлерин терк ангылагъандыла. Заман аладан шендиюгу адамны бек багъалы саргышларын, жарсыуларын, ажымларын, кеслери кеслерин ангыларгъа итиниулерин кергюзтген чыгъармала излей эди. Анга кере уа жаш назмучула кеслерини телюну историялы ёсюуде магъанасын излейдиле. Жашауда кеслерини жерлерин тохташдырыргъа итинедиле. Ол жаш итиниулеринде ала мехел болмагъанлары уа керюнеди. Аны бла бирге поэгле кеслерине тынч махтауу да излемегендиле.

Кыйыи жолгъа атланганма,
Жокъду аны айтыры —
Тап назмумда адамла да
Билмейдиле атымы.

Артда танып, кюреш, изле,—
Дегенге уа жууабым
— Сакъла! Кек жашнады эсе,
Кюкюерин, жауарын!

Жаш назмучуладан бири — И. Бабаев кесини чыгъармачылыкъ программасын алай башлагъанды. Жаш поэглени биринчи китапларына тийишли сабырлыкъ, оюмлулукъ — аланы «жауунлары» сел жауун болуп, жер къандырлыгына, ахшы тирлик ёсдюрююне ийнандыргъанды. Ала назмучулукъну жууаплы ишге санап, аны «ауурлугъун» ёсдюрюрге, алай а ангылашынуулу, жютю, заманга жараулу болурча этерге итингендиле.

Бизни поэзиябызгъа Танзиля Зумакулова кесини ичги оёсю, энчи темасы бла, субай ауазы бла келгенди. Таулу тиширыулану эндиге дери тынгылап турууларын жетдирирге кюрешгенча, Танзиля аланы атларында, аланы кермей кетген насыпларыны не да бююнию кюнде кюуанчларыны юсюнден кезбаусуз, аруу айтханды. «Таулу кызы», «Таулу анагъа», «Назмучу таулу кызыла», «Ыннама» деген, дагъыда тиширыулагъа жо-

раланиган кѐп назмуларында ол таулу тиширмуну огъурлу сыфатын къурагъанды.

Бу бизни таулада болмагъанд,
дейле,
Тиширмуну назмучу манга
деричи.

Къабыл эталмам мен ол
айтханларыи,
Билеме, билеме, жырларыи
жюрекледе кѐмюп,
Таулу къабырлада сансыз
жатханларыи,
Назмучу къызла, мен
туугъунчу ёлюп.

Т. Зумакулованы ол керти жарсыу бла жазылгъан назмусунда къарангы заман тилсиз этген тиширмунуларыбыз уллу хурмет бла эскериледи. Аланы жырларыи, оюнларыи, сейирлик хунерлерин сыйыргъан заманнга налат бериледи.

Да мен а бюгюн сѐз айтала эсем,
Аны ючюн манга не махтау керекди?!
Аланы сѐзлери хар заманда ёлгенд.
Манга уа сѐлеш деп заман сѐз бергенд.
Тау назмучу къызла, сиз ёнюгюзню
Мангамы къойюп кетдигиз хатыргъа!
Сиз айталмагъан жюрек сѐзюгюзню
Салалырмамы да тизгин сатыргъа?

Таулу тиширмунулары къууанчлары бла бушуулары, таза суймекликлери бла огъурлу ишлери Т. Зумакулованы чыгъармачылыгыны таркъаймаз шауданы болуп, бизни поэзиябызгъа бек ариу, таза ауаз къошулгъанды. Зумакуловагъа «Чырахтан» деген назму китабы ючюн Къабарты-Малкъарны республика саугъасы берилгенди.

М. Мокаев, И. Бабаев, С. Гуртуев, бу арт жыллада уа А. Байзуллаев бла А. Созаев малкъар поэзияны тематика жаны бла байыкъландырып къоймай, аны поэти-

касын байыкъландырадыла. Шёндю алаы назмуларында тюбеген суратлау амалла, сёзню азлыгына, оюмну жютюлюгюне итинуу, адамны дуня бла бирикдирирча, назмуну формасын, формасына кёре уа — магъанасын алай кёурау — поэзияны жангы кезиун белгилеген шартладыла. М. Мокаевни «Жылла бла жырла», «Кёшну ауанасы», «Жугъутур мюйюз», И. Бабаевни «Жетегейле», С. Гуртуевни «Ныхытла», А. Созаевни «Кюн ауанала», А. Байзуллаевни «Узакъ аулакъ» деген китапларында ёсген поэзиягъа тийишли жангылыкъны кёп илишанлары бардыла. Шёндюгю дуня поэзияда жюрюген поэтика юлгюлени, экспрессиялы жазууну жаш назмучула (бегирек Байзуллаев бла Созаев) бизни тилибизге таукел кийиредиле. Байзуллаев «Узакъ аулакъ», С. Гуртуев «Кюн ортасы» деген китапларында, А. Созаев «Жер» поэмасында илму-техника революцияны заманында артык да кючленген сезимни, дунядан хапарлы болууну, окёуулукъну, аны бла бирге, жерге, табигъатха жууукълай кыалыргъа кюрешинуу тынгысызлыгъын кёргюзтюуде, сёзсюз, кёууанчы атламла этгендиле. 60-чы жыллада малкъар назмуну суратлау амаллары — тил, хат, гыллыу, ауаз онлары ачыкълангандыла. Назмучуланы суратлау амаллары алай кыйматлы, «жюклю» болгъан бла байламлы, поэзиягъа жашау кертиликни пафосу толусунлай киреди, анга ритм эркинлиги, бояула алышынуу, драматизм, жютю эмоциялы диалогла тийишли жерлерин аладыла. Поэтика символланы хайырланыу, алынган теманы тийишли жютю оюмлап кыыздырыу барады. Назму этиуно кёп тюрлю жоруқълары хайырланыладыла.

Лириканы алай ёсгени социализмни огъурлу инетлерин жашауда бардырыгъа итинну бла, совет адамны адеп-кыылыкъ даражасы ёсгени бла байламлыды. Бусагъатдагъы малкъарлыланы обществолу сезимлери ёсгенди, кыралда болуна тургъан ишлеге кеслерини жетежакъларын билгендиле. Ахырында шёндюгю жарык жашау — экономика, политика, культура жаы бла да, — ол адамланы кеслерини чыгъармачылыкълары бла болдурулады. Заманны алай ёсгени уллу инет-политика магъаналары, суратлау кючлери болгъан, сезим билерча, жюрек ачарча чыгъармаланы излегенди.

50—60-чи жылла малкър прозаны кърала турган жылларыдыла. Поэзиягача, прозагъа да тил, хат, жанр жангылыкъ келеди, жашауну хапарын айтыудан аны суратлаугъа кечюу башланады.

Прозабызны ол формалы терк ёсюп башлауу, биринчиден, битеу совет литературада болгъаныча, малкър литературада да суратлаулукъну кеп тюрлю амалларын излеу баргъаны, экинчиден, ол жыллада литературагъа бир къауум фахмулу жаш прозачыны келгени бла байламлыды.

Малкър прозада туууп, къралып, ёсюп барган кеп тюрлю жанрла кеслерини биринчи атламларындан башлап, жангы заманны баш илишанларын ачыкъларгъа итинедиле. Жазычула суратлаулукъну кеп тюрлю амалларын хайырланадыла, кеслерини энчи хатларын табаргъа кюрешедиле. Аланы гитче, уллу чыгъармаларында да анализ этиу, адамны ич дуниясын ачыкълар бираз онгарылады. Историялы ёсюу бла адамны арасында байламлыкъны, адамны заманга жууаплылыкъны юсюнден, адеп-къылыкъ проблемаланы юслеринден оюм этиу бла жазадыла.

Алай къайсы литературада да ол тюрлю алгъа ыхтырылыу, кеси аллына, андан болмагъаны белгиледи. Литература жашауну кюзгюсюду, анда тюрлениуле, жашауда болган тюрлениуле бла байламлы боладыла. Аллы бурун халкъны билимге сагъайыуу, эстетика къралыуу, кесни суратлау сёз искусствосунда жангы проблемаланы тууарларына эм ачыкъланыуларына келтиреди. Малкър литература уруш жылланы сынауун кесине сингдиргенди, экономика, культура, кърал ёсююню кыйын ыфчыкларындан ёте келгенди. Анга кёре, къара сёз кесини жангы заманын башлайды.

Суратлау прозаны къралыуу энтда да газет жанрла бла къаты бирликде барады. Очерк, фельетон, публицистика статьяла бусагъатдагы жашауну ачыкъларуу, культура ёсюуде жангы тенденцияланы белгилеуню бардырадыла. Жашау кертиликни суратлап кёргюзтюуден алгъа аны баш илишанларын ачыкъларган газет жанрла ёседиле. Миллетни бусагъатдагы халын, кыйлыкънын, ишлеу эм да жашау жорукъларын туура этедиле. Очерк, Горький белгилегенча, хапар бла тинтиу ишни арасында тура, жашауда тюбеген белгили шартланы жыйгъандан

тышында да, аланы тинтеди, жыйышдырады, жашау магъаналарын ачыклайды. Алай бла очерк, фельетон, репортаж дегенча публицистика жанрла адабиятны «къурау» ишин тамамлайдыла. Алыкъа жашауну суратлау концепция бла кенгден кѣргюзтюу сынауу болмагъан адабиятта газет жанрланы магъаналары бек уллуду.

50-чи жылланы экинчи жарымындан башлап, публицистика жанрлада М. Шаваева, Х. Малкондуев, Х. Кудаяев, М. Геттуев, З. Зокаев, А. Теппеев, Ж. Токумаев, З. Толгуров, Э. Гуртуев жазадыла. Аланы публицистика чыгъармачылыкларында суратлау очерк ёседи. Колхоз сабанларыны жигитлерини, тау жайлыкъланы нелерини иш биографиялары кѣргюзтюледди. Заманны алгъа элтгенле асламысында колхоз элени адамларыдыла, къойчула, сабанчыла, жангы усталыкъны адамлары, — механизаторла, агрономла, шахтачыла, устазла. Аны бла бирге историялы очерк да ёседди. Аллай очеркледде граждандар урушну не да Улуу Ата журт урушну жигитлерини, революционерлерини жашаулары жазылады.

Очеркленди ючюнчю къаууму, ала культураны, искусствону, литератураны адамларыны чыгъармачылык суратларыдыла. Бу темагъа М. Шаваева, М. Геттуев, М. Мокаев, А. Теппеев кѣбюрек жазадыла.

Малкъар очеркни жанр айырмалыкларыны, тема мурдорларыны юсюнден айтханда иш алайды. Да аланы суратлау онглары къалайдыла? Алагъа шѣндюгю социалист жашауну къалайлыгъын тинтиу боламыды? Адамланы къылыкъларын, жашау болумларын андан иги этну бармыды? Мюлк эм культура жашауну проблемалары, адеп-къылыкъ, жашау психология проблемаланы анализ этну бармыды?

Малкъар адабиятта очеркни ёсюю, халы хапар бла бирча барады. Аны хапардан айырмасы жалан да кертти шартланы, кюн сайынгы ишлени кѣргюзтгендиди. Алыкъа малкъар очеркде тийишлисича терен магъацалы проблемаланы кѣтюрюу, заманны баш илишанларында, адамны сезиминде тюрлениулеге багъа бичну не да аланы сартындан фикир этну аз тюбейди. Болса да, битеу совет очеркледде, аны кирик, документ прозаны проблематикалы айныуу, оюм этерге ышыкълыгъы, малкъар очеркге да кесини себепни жетдирмей къоймайды. Анга кѣре, бир-бир очеркледде социальны къылыкъланы кѣргюзтюрге, алай бла уа жашау чюйреликлени ачыкъ-

ларгъа итинуу кючленип, очерк — иш отчёт, биография, справка болуудан чыгъа башлайды. Чыгъармада авторну энчи кёз къарамы кыйматлы жер болгъаны кёрюнеди (М. Геттуев «Жюрекле бла алтын кьолла», М. Настуев «Коммунистле», М. Шаваева бла Х. Малкондуевну очерктери).

Айхай да, документ прозада социальню кылыкъланы кёргозтюрге, иш жетишимлени психология муратларын ачыкъларгъа итинуу очеркдец типизациялау, жыйышдырыу дегенча, суратлау чыгъармагъа тийишли амалланы излейди. Аны бла бирге, жашауда тюбеген шартланы сайлау, заманга бек тийишлисин излеу барады. Очеркни идеясы, композиция кьурулушу — авторну айтыргъа деген оюму, алынган шартны жашаулулугъу, кертилги бла байламлы боладыла.

Бирде документ материалны кесини кючлюлюгю, автор суратлау амалла излемесе да, жигитни сыфатын толусунлай береди. Сёз ючюн, М. Геттуевни «Кёккёз устазны хапары» деген очеркинде беллетристика болмагъанлыкъгъа, Алим Байсолтановну жигитлиги толусунлай кёрюнеди. Лётчикни жашаууну аламатыгъы, кесини батырлыгъы, автор кеси жукъ кьошмаса да, аскер жигитликни халы, Ата журтха суймеклик кёрюнеди. Аны кирик, М. Геттуевни Кязим Мечиевха аталгъан «Жигитлик» деген очеркинде XIX ёмюрню ахырында, XX ёмюрню башында малкьар тарлада жашау болум Кязимни кьадары бла байламлы суратланады. Историалы халны кенген алып, автор закый назмучуну жашаугъа келтирген ниет, ырысхы, философия тагъланы ачыкълайды, К. Мечиевни философия лирикасыны жашау мурдорун кёргозтеди. М. Настуевни «Туугъан элим» деген очеркинде элни кьуралыуу адамланы сезимлеринде уллу тюрлениуле бла байламлы суратланады. Авторну ауазы, ол не бу тюрлю болумну жакъллауу не да угъайлауу туура кёрюнеди. Настуев туугъан элини алгъа тепчигенин, жангы жашаугъа атлагъанын кёргозте, аны жашауунда бола, жюрютюле келген, анга кере, бир заманда да эски болмазлыкъ адеп-намыс кьолайын да туурагъа чыгъарады. Автор туугъан халкыны аллай миллет илишанларындан бирине уа — элге жаулукъ бла ким кирсе да, ол не кюйсюз болса да, аны алында тобукъланмагъанын санайды.

«Къазакъла элни алгъандан сора халкыгъа дерт жетдирип башлайдыла. Бир кюн Мысакаланы Хажимырза

бла Жангоразланы Ахия хажи элли кьартын Огъары Малкьарда уллу межгит аллына жыйдыла да:

— Бусурманланы кьалаууру, аллахны суйген кьулу Заурбек Серебряков бизге кьонакьгъа келеди. Анга барыбыз да кьобуп, салам берирге керекбиз, — дейдиле.

Кьартла тынгылауу иедиле. Бир ненча сагъатдан сора, башында сары бёркю, юсюнде мор чепкени бла бир уу жилин жетди да, атдан да тюшмегенлей:

— Салам алейкум, жамауат! — деп кьычырды.

— Уалейкум салам! — деп секирип, жалан да экеулен турдула. Ала бий бла хажи эдиле...»

Настуев адеп-кьылыкь сорууну салып, халкь намысдан кьоркьургъа боллукьду, сауутдан, кюйсюзлюкден а — угъай деген оюмну айтады. Аны бла бирге, Настуевни очеркинде адеп-кьылыкь ишленмекликни халкь жюрютгенин, эсе да ниет-адеп ариулукь, тюрле-ниусюзлюк уруниган халкь болгъанын айтады.

50—60-чы жыллада Совет власть ючюн кюрешни, граждан эм уллу Ата журт урушланы темаларына Х. Малкондуев, М. Шаваева, М. Геттуев, М. Настуев, А. Теппеев, А. Кульбаев, Ж. Токумаев, М. Мокаев жазадыла. Очерклени бу кьауумунда малкьар халкь арытхан историялы жолну сынауун жыйышдырыу, алай бла историка-революциялы прозаны майданын хазырлау барады. Кертиди, очерк аны майданын хазырлай туруп, суратлау проза кьарап турмайды. Ол да аз-аз кесини кючюн сынайды. Алай а очерк ётгюрдю, жютюдю. Суратлау проза историялы жолну жашау кертилигинден искусство кертилигине кётюралырча болгъунчу, эсе да суратлау проза историялы кюреш бла кьуралгъан жангы жашауну суратлау моделин кьурагъынчы, документ проза — граждан урушну батырларыны юсюнден статьяла, очеркле — ол жашауну «шыхырын» ачадыла, арда тинтилирге, жыйышдырылыргъа, керти жашаугъа ушатылыргъа тийишли историялы болумланы башларын ачадыла.

Очеркге суратлаулукь эки жапы бла келеди. Биринчиден, малкьар очеркни ёз сынауу берген усталыкь, экинчиден, орус адабиятны сынауу. Орус документ прозада 60-чы жылла очерк жанрны суратлау тамамлыгъы жетген кезиудю. Малкьар очеркде персонажланы ич дунияларын ачыкьларгъа, философия оюм этерге, авторну

ёз ангылатыуун берирге, замавланы тенглешидиригитиниу — ала бары да орус очерк берген дерседиле. Малкър очеркге тийишли сюжетлилик, таурухчулукъ тенглешидириуге, ушашдыругъа, сагъыш этиуге жол кьоя башлайды. (А. Тепеев «Эркинлик кюню тийди чегемге», «Тау балладасы», «Илячин учуп баргъанлай ёледи», М. Геттуев «Къызыу жюрек», А. Кульбаев, Х. Занкишиев «Жылла бла ёнчеленмеген жашау» д. б.).

Быллай очеркде Малкърны эм аны адамларыны жашаулары турмуш болумланы, сезим сермешуленитуурасында суратланадыла.

М. Геттуевни танкчы М. Залихановну юсюнден «Къызыу жюрек» деген очеркинде М. Геттуев, Улуу Ата журт урушну кыйыи кюнлериинден хапар айта, Москваны тийресинде ючеуленни айтханлары, кылыклары, урушха кёз къарамлары бла аланы миллет илишанларын ачыклайды. Биз, кысха заманда Москваны аллыкъбыз деп, юйюне махтанып къагъыт жазгъан немец эфрейторну, ызы бла кесини негерлерин Москваны сакъларгъа чакъыргъан панфиловчу политрук Деев-Клочковну, ахырында кызыл байракъны аллында тобукъланып, ахыр тамычы къанына дери сермеширге ант эте тургъан танкчы М. Залихановну кёребиз. Аллаи амал бла жазыу хапарлауну чеклерин кенгертеди; жигитлени энчи халларын кёргюзтюрге болушады.

Алай тенглешидирип жазыуну биз И. Ульбашевни «Жайлыкъда» деген очеркинде да кёребиз. Ол амал, болунган ишни чегинден чыгъаргъа болушхандан сора да, авторну къарамын кенгертирге, бу жерли ишни — бирси жерли ишлени, бу къадарны — бирси къадарланы туурасында кёргюзтюрге онг береди. Алай тенглешидириуде башха жерли материалдан тышында, фольклор сюжет да, бизни заманыбызны суратлары да кёрюнедиле. И. Ульбашев очеркинде, кыйчуну ариу жашаугъа, халаллыкъгъа, жигер ишге итиниуден толу хапарын жангыдан айта, кёп ёмюрледе малчылыкъ бла келген таулуланы турмуш халларын туура кёргюзтеди. Аллаи сюжет къарачайлы назмучу М. Урусовну «Хурла кёл» деген назмусунда да жарашдырылгъанды. Чыгъармагъа жарашхан фольклор сюжет лирикалы атмосфера кыурайды, очерк жанрда алыкъа хайырланылмагъан онгланы ачыкъларгъа болушады.

Турмуш болумланы кертиликлерин, чюйреликлерин, ёсюню шарт белгилерин публицистика жютюлюк бла

кѣргюзтѣюу учхара болмай, жазгъан адамны кѣз-къарамы, фикирѣ бла байламлы болса, жанрда айтырча жетишимлеге тѣбейбиз. Сѣз ючюм, А. Ахматовну «Уста къойчу», Х. Занкишиевни «Жерни неси» А. Теппевни «Иш къууандырады» деген очерклеринде авторланы энчи къарамлары туура эсленеди. Алай а авторну энчи къарамы — жигитни ишине, къадарына сейирсиниуден, кеси бла бир заманда жашагъан, ёсген адамланы жюрек иттинулерин билирге къаст эттиуден чыгъады. Алай кезиуде жигитни къылыгъы кѣрюнеди, жашау чойреликлени сермешлеринде алгъа тепчиуюу деменгили ауазы эшитиледи. Алай жазгъанда жигитни психология ачыкъланыуунда магъаналы мадарладан бири—ичги сѣз—монолог да хайырланады. Хусей Занкишиевни «Жерни неси» деген очеркинде Далхатны къадары жер бла къаты байламлыды. Ол бир кезиуде агрохимикди, механизаторду, агрономду. Автор аны диалоглашдырылгъан монологун сейирлик къурагъанды. «Салам болсун, сабан жер, бизни огъурлу анабыз...» Биз жерни ауазын эшитебиз, аны къадарыны ауазын, тарыгъыуун, ынчауун, да. Ол узакъ, алай деменгили жууукъ ауаз — адамланы къыйынларына алгъышча эшитиледи.

Алай бла малкъар очерк кесини жанр энчилигин, такъырлыгъын кетере, повестге, хапаргъа, лирика прозагъа да синге башлайды. Кеси кезиуюне ол да кесине лириканы, беллетристиканы илишанларын алады.

Бизни бусагъатдагъы жашауубузну кѣп тюрлю болумларын кѣргюзтюрге иттину башха жанрланы ичинде окъуна документли эм мемуар прозаны, публицистиканы амалларын хайырланаргъа келтиредди. Ол заманда сюжетни, хапарны кѣлден къураудан эсе, шарт ишни романтикасы къыйматлы кѣрюнеди. Ол болум малкъар прозаны бир-бир хапарларында, М. Геттуевни «Ачыкъ жюрекле», А. Теппеевни «Суугъа кетген сюймекликни юсюнден баллада», Х. Кациевни «Мухаммат», «Тау элде» деген повестлеринде кѣрюнеди. М. Геттуев «Аны нарт кючю» деген чыгъармасына повесть деп атагъан эсе да, ол повесть бла очеркин бирикгенди. Повестни очерк халы жашау шартланы кертиликлеринде, болунган ишге къатышхан жигитлени кѣлден айтылмагъанларында кѣрюнеди. Повестни фабула къуралуу да очерк халлыды: белгили сюжет жокъду; битеу болунган ишле газетчини къошда тургъан бир кюню бла байламлыдыла.

Повестде автор «сау нартла» деген Қылабаков Мухаммат бла Узденев Мухаммат ишлейдиле, кюрешедиле. Жер аланы ишлери бла, акъылман къартла жаш тѣлюге этген иги оноула бла къолайлыды. Повестде халкъ жомакъланы «Долай», «Бийнегер» деген жырланы, сейирлик таурухланы айтадыла. Болумну фольклор бла байлашдырыу — бош адамланы кѣтюрюрге, аланы таурухлада айтылган батырла бла тенг этерге болушады; жигитлик, халаллыкъ, къураучулукъ тѣлюден тѣлюге ѳте келген шарт суратланадыла.

Алай бла бу жылладагы малкъар очерк эки уллу иш этеди. бир жанындан, ол адабиятха «ишлейди», реализмни къуралырына, прозаны суратлау онгларыны кенгеририне болушады; экинчиден, кеси жанр къада-рында къуралады, шѣндюгюлю жамауат жашауну проблемаларын кѣтюрюрча болургъа кюрешеди.

Кертиди, бююнню кюнню жарсыларына, урунуугъа, иш жигерликге аталган очеркде беллетризацияны илишавлары — табигъатны суратлау, жанр сценала, портрет къурау жигитни ичги сѣзюн бериу — ала барысы да, бирде иги жазыла эселе да, очеркни проблематикасы, оюму, итиниую бла байламлы болмай къалып, очерк ол не бу тюрлю жашау халны не да адамны къадарыны толу сыфатын къураугъа жетишмейди. Алай очеркде алыкъа жигитни къадарын не да иш жигерликни этген адамны кесилигин ачыкълау къарыу-сузлай къалады.

* * *

Суратлау прозаны башланган заманында хапар — битеу да проза жанрланы юсю бла жазыучула кѣп болмай болган ишлени, революцияны, граждан, Уллу Ата журт урушну, жангы мюлк политиканы юсюнден жазадыла, жангы адамны юйретнуую, жангы сезимни кючлендиринуую бардырадыла. Бу кезинде хапар эпикалы болганлай къалады, кѣп шартланы юсюнден айтылады, кенгден хапарланады, жашау чюйреликле бир тийишли ниетге бойсундурулуп бериледиле. Ол алыкъа психология прозаны реалист сынауу болмагъанданды. Битеу адабиятла да кеслерини башланган заманларында алай болгандыла. Ол кезинде жазычу кесини энчи хатын кѣргюзталмайды, айтыргъа деген оюмуна сурат-

лау субайлыкъ бералмайды. Алыкъа ол асламысына тау-рухчуду, шартланы жыйыучуду, кѣргенин айтыучуду, чыгъармачыны ишин ол жашауну кесине къояды не да фольклор традициягъа ышанады.

Аны себепли, малкъар хапарны къуралуууну биринчи кезиую романтикалды дерге боллукъду. Бу кезиуюнде хапар фольклорну хазыр сюжетлерин хайырланады, кесине теманы революцияны, граждан урушну от чакъгъан жигер кюнлеринден алады. Аланы уа, айтханыбызча, белгили ниетге кѣре ачыкълайды.

Историко-революция темагъа жазылгъан хапарланы асламысында 30-чу жыллагъа тийишли романтикалы хал, биринчиден, сынау жетишмеген заманда суратлау онгла тийишлисича хайырланылмагъанлары, экинчиден, суратланган заманны кесини тауушлугъу бла байламды. Жазуучула прозаны суратлау кюнине жетерге не бек кюрешселе да, ала эски форма бла жангы жашау магъананы бирге терк байламлы эталмайдыла.

Былайда авторну материалгъа къарамы, жазуу ызы баш магъананы тутадыла. Малкъар литературада этикалы традиция хорлайды. Ол традицияны кюнине жерлеринден бири суратлауду. Болгъан ишлени бла суратлауну алай къурау этикалы хапарланы тынч бардырыгъа юйретеди, алай авторну кесини лирикалы даражасын ачыкълауну онгларын аз эгеди. Бизде уа ол тѣре керекли жерде жигитни кеси аллыналыгъын кѣргюзтюрге чырмау болады. Малкъар проза ол чырмау-ланы энди хорлап башлагъанды.

Тышындан къарагъанда алай бош кѣрюннгенликге, хапар, башха бир жанр да излемегенча, форманы тап-лыгъын, сюжетни жютюлюгюн, оюмну ачыкълыгъын излейди.

Малкъар хапар асламысында къысхартылгъан повестге ушайды. Хапаргъа кенгден алынган эпикалы хапарлауну илишанлары киредиле. Алай а хапар бегирек драмалы жанрлагъа жууукъду, анда конфликт жютю къуралады, хапарлауну битеу ызлары бирге жыйыла-дыла. Повестни кесеги хапар болаллыкъ туююлдо. Хапар эпикалы хапарлауну барыуунда угъай, дунияны кеси аллына кѣрюуде къуралады. Дунияны энчи халда кѣре билну хапарны къысха этгенликге, жарты этмейди. Юлгюге, З. Зукаевни «Къойчу» деген хапарын келтир-рирге боллукъду. Аны алай ангылашыныулу жазууун-ла, психологиягъа эс бурууунда ол Чеховну «Ванька»,

«Жукъум келеди» деген хапарларындан юйреннгенин кёребиз.

Хапарда кёп иш болмайды. Алай автор хапарлауну бла оюмну бирлигине толусунлай жетишеди. Фабула хапарны сюжет-сезим акцентин кючлендиреди. Болунган ишлени ачыккълау мында автор къатышмай барады. Жигитлени ич дунялары бир тюрлю дертсиз, ачуланыусуз, насихатсыз кёргюзтюледи.

С. Отаровну «Бадиш» деген хапарыны юсюнден да ол халны айтыргъа боллукъду. Хапар къадардан юлюш-сюз къалгъан адамны юсюнден лирикалы мудахлыкъ бла жазылады. Таурухчуну эскертиулери бизни кёз аллыбызгъа юйсюз къарт Бадишни келтиреди. Адамла аны ол элге къайдан келгенин да билмей эдиле. Бирле аны ауруп, ёле тургъанлай жолда табып келгендиле дей эдиле. Элден да ол алай къаугъасыз кетеди.

Бадиш элде не иш тюше аны эте эди. Баям, сыныкълыкыгъа юйреннген болур эди, не айтсала да, ол къозумаучу эди. Аны, тап, насыплы тюшлери да жокъ эдиле. Юйюрню юсюнден сёз сагъынылгъанда, ол бек къайгырыулу юй бийчесини, айтханын жерге салмаучу сабийлерини юсюнден мудах тарыгъуларын айтыучу эди.

Озгъан заманны юсюнден аллай хапарла малкъар адабиятта аздыла. Ол хапарлада тема реалист халда ачыкъланады.

Малкъар хапарда реализмни даражасыны кётюрюлгени адамны табигъатыны айтып болмазча бай болгъаны, адамны къылыгъында, халкыны жашауунда болгъан жангы реализм онгланы ачыккълау бла байламлыды. Реализм адамны теренден ачыккълайды. Аны бла бирге, гуманизмни проблемасын жангыча салады. Жазууну реалист формасыны ёсюююню жангы заманы башланады.

Лирикалы энчилик, хапар айтыугъа энчи халны кийирип, реалист жазууну ёсдюреди, дуняны да адамны юсю бла кёргюзтеди. Аллай жазуу алыкъа социально-реалист къылыкъны толусунлай бералмайды. Алай анга жол салады. Адамны жалан да бир жанындан кёргюзтюу «производтволу» адамны суратлауну жаратмай башлайды. «Камсык психологизм», «производтволу сыфат» бирге жашайдыла, бир бирлерине бойсунадыла. Малкъар адабиятта суратлау сезимни къуралыуу аны кесини ёсюу жолу бла байламлыды. Кёп тюрлю адамны бир жигитде, бир къылыкъда кёрюу биринчи кезинде

хапар айтыуну юсю бла барады. Адамны къадарына алай эс бурууну эм аны тынгысызлыкъ бла суратлауну биз биринчи кере З. Толгуровну «Жол айырылгъанда» эм «Анам, алай нек этдинг?», А. Теппеевни «Ашырыу», «Гуппур Геуюзюню кёпюрю» деген хапарларында кёребиз. Ол хапарланы кеслеринде болгъан суратлау кючню себебинден уллу юйретну магъана чыгъады. Алгъындан къалгъан осал адетле бла кюрешуню юсюнден айтсакъ, юйретну, насихат этиу бла кюрешууден эсе, суратлап кёргюзтюу магъаналыды. Эртдеден къалгъан осал адетле адамланы сезимлери бла байламлыдыла. Аны себепли алагъа къажуу тири кюреширге керек болады. Толгуровну хапарларында авторну энчилиги барды. Хапарчы алгъындан къалгъан адетлени осаллыкъларыны, заран келтиргенлерини юсюнден таурух этмей, аланы жаны сезимни туурасына чыгъарады.

Авторну материалгъа кёз къарамыны юсюнден айтхан заманда, баям, аны хапаргъа къатышыууна кёре белгилеп къояргъа жарамайды. Бек алгъа авторну материалгъа къарамы суратлау тинтиуну бардырыр ючюн жашуу шартланы къалай сайлагъанында кёрюнеди. Етюрюк туююлдо, малкъарлы жазуучула асламысында хапарны окъуучугъа бир зат айтыр муратда не да шёндюгюлю жашууну юсюнден бир болгъан ишни насихат халда айтып къояр ючюн жазадыла.

Алайсыз хапар Б. Гуртуевни «Асиятны некаяхы», О. Балаевни «Акъ къаяны артында» деген хапарларыча, дагъыда кёп башха малкъар хапарлача ууакъ темалы шартланы жазуу болуп не да алынган теманы юсюнден тузсуз-мыстысыз хапарлау болуп къалады. Хапар алай болмаз ючюн, реалист жазуучу сыфатланы ниет байлыкъларын, хайырлана, шёндюгю заманыбызны баш вопрослары тамамларгъа аланы къолларындан къалай келгенин кёргюзтеди.

Малкъар хапарда баш проблемаланы бири формады. Айта келгенибизча, хапар бла новелла эпикалы жанрланы арасында бек драмалы жанрды. Конфликт хапарны мурдоруду.

Малкъар хапарлада уа конфликтни орун бир болгъан иш илеп къояды. Кесини бир тюрлю драмалы жюгю не конфликт болмагъан ишни юсюнден айтыу сезимге жукъ да бермейди. Аллай хапарлада ниетле сермеширча болалмайдыла, къылыкъла къуралмайдыла не ёсмейдиле, жалан да белгиленип къаладыла.

Белгилисича, авторну айтыргъа деген оюмун жалан да конфликт не да терен магъаналы оюм тамамлайды. Жигитле кеслерин жалан да ниетле сермешнюю болгъан жерде, кыйынлыкъланы, чырмаулары хорларгъа тюшгенде кѳргюзталлыкъдыла. Айхай да, конфликт кыйматлы, магъаналы, ёмюрлю болургъа керекди.

Хабу Кациевни «Жаханымми, жаннетми?» деген чыгъармасында хапарны битеу ызлары бирикдирген конфликт авторну динни ётюрюклюгюню эм кюйсюзлюгюню юсюнден оюмун терен ачыкъларгъа болушады. Жашауда болгъан ишни тамашалыгъы былайда жанргъа эм реализмге кюллукъ этеди.

Хапарны конфликты башында окъуна башланады. Редакциягъа «аллахны кюллукъчусу» Адам келеди. Редактор аны тюрюлю тарыгъууна тынгылайды. Адамны жашагъан элинде беш межгит, беш да эфенди барды. Алагъа башчылыкъ Абдуллахаб этеди. Ма жыйырма жылны ичинде ала халкъны алдап жашайдыла. Адамны сёзю ариуду, омакъды, нарт сёзле, чамла бла барды. Алай ол кесини озгъан заманындан ёнгелегенин ол къадар ийнандырырча айтады.

Къыхсасы, газетде Адамны статьясы басмаланады. Алданып тургъан адамла «шыйыхланы» тузакъларындан къутулададыла. Алай Абдуллахаб эфендилени жыйып, Адамны ёлтюрюрге оноу этеди.

Адам кыйчуду. Ол адамлары арасында жашай, дуняны ариулугъун, жашауну кыйматы неде болгъанын ангылатады. Алгъын суурала, зикирле окъуп туруучу Адам энди жангы жырлары жырлайды, халкъны Гапаулау кибик жигит жашларыны юсюнден айтады. Алгъынгы эфенди энди халкъны сейрири ючюн кюреше, адамлары жашаулары къалай кыйматлы болгъанын ангылайды. Ол ангылау адамны кыйынлы къадарыны алында танг жарыгъыча кѳрюнеди. Бир жанындан, аны сезиминде тюрлениуле, экинчи жанындан, анга къажау кюрешгендени ишлери — Адамны этген ишин жигитликни даражасына кѳтюреди. Айхай да, Адам этген иш аллай бир уллу туйюлду. Алай аны кесини жашауунда бек магъаналыды. Нек дегенде, ётюрюк, терс жолдан кыйыты жангы жолгъа тюзелюден тынч туйюлду.

Адамны ёлтюрюрге келишгенледен бирлери Ибрахим. Адам тургъан къошха келип, анга уу ичиреди. Андан Адам больницагъа тюшюп тургъанда, Абдуллахаб аны кѳре келип, Адамны иги болурун аллахдан тилегенинде,

ол а эфендиге, баям, мен жаханымге тюшерик болурма деп, жаханымни суратын масхара этип суратлайды. Абдуллахаб андан чыгып келе, жанын кьолуна алгъанча, хар затдан кьоркьуп, жаханым аны кёзюне кёрюнгенлей, тап, жияу жолчукъ окьуна анга сийрат кёпюрча кёрюнюп, юйюне алай келеди.

Жютю масхара Абдуллахабны тереннге кетген фантазиясында да, болгъан ишлени эм жигитлени оюмларыны мультипликациялы халда алышыныуларында да сезиледи. Бизни акъылыбызны кесине, хапарны сейир этдирир жаны угъай, анда суратланган жигитлени психологиялы халларыны динамикасы бурады.

Абдуллахабны жаныуар жапысы бегирек да ол Ибрахим бла туююшгенинде ачыкъланады. Ибрахим Адамгъа уу ичиргенин кёрген тиширыуну да ёлтюрюрге керекди. Алай Ибрахим ол ишни этерге унамайды. Ол заманда Абдуллахаб Ибрахимге бичагъын чыгъарып чабады. «Аны сууукъ уку кёзлерине къарап, Ибрахим ол аны сан этмей ёлтюрлюгюн ангылайды». Айхай да, ол кёзле кёп аман ишлени кёргендиле, бу тюк басхан кьолла кёп къаннга боялгъандыла. Алай Абдуллахабны заманы кетгенди...», — деген оюмну этеди Ибрахим.

Терсликни бетни ачыуну эртденлиги келеди. Былайда хар затны болушунлай жазыу масхарагъа кьулдукъ этеди. Чам кесини жумушакълыгъын, «хыпьярлыгъын» кьоюп, бет этмеген масхаралаугъа айланады.

Хабуну ол хапары малкъар литератураны жангы суратлау амалла бла эм интонация онгла бла байыкъландырады. Качневни хапарларына тийишли жютюлюк мында бегирек да ачыкъ бериледи.

Сатира бла драматизмни бирге келишдириу аны жазыу хатыны энчи шартыды. Качневда сатира, терсликни не да хыйла ишни бетни ачыуну мадары болуп къалмай, кылыкъланы, тюрлю-тюрлю итиниулени драмасы да болады.

«Жаханымми, жаннетми?» деген хапарда аллай тамаша иш адамланы сейир этдирир ючюн айтылып къалмай, адамланы кылыкъларын ачыкълагъан, жашаугъа кёз къарамларын кёргюзтген конфликтча бериледи. Ол хапарлада биз драматургияны принциплери жашауда бардырылгъанын, жанрланы «диффузиясын» кёребиз. Драма жанр, бек кыйын жанргъа санала эсе да, кёп жаш адабиятлада конфликтни эм кылыкълан-

ны жютю халда кьураргъа кьолундан келлик айныгъан прозагъа ётюню кёпюрю болады.

60-чы жылладагъы малкъар хапарлада тюз, терс жигитле да кеслерини ауазларын, тириликлерин, ачыкълыкъларын табадыла. Ала жютю конфликтге киредиле, кеслерин анда ачыкълайдыла. Мында жигит кесини ауазын, сёзюн, кьымылдау, ишлеу кючюн алып башлагъаны жазыу усталыкъны ёсюп башлагъанын кёргюзтеди. (Х. Кацнев «Мухаммат», М. Шаваева «Атасыны башлыгъы», З. Зукаев «Сынау», Э. Гуртуев «Солтанны жангы юйюрю», Ж. Токумаев «Агроном»).

Адамны кьылыгъыны история бла байламлы кьуралууун, аны сезимини ёсюююн эм инсан ётгюрлюгюню жаратылыуун кёргюзтюрге итинну бир кьауум хапар бла кьысха повестни тууарына себеп болгъанды. Аллай чыгъармаланы баш жигитлери асламысында жашауну кьыйын кезиулери бла урушну кюйсюз кюнлеринде бетлешген жаш адамла не да сабий жашчыкъла болгъандыла. 60-чы жылланы арасында жазылгъан З. Толгуровну «Айыуташ», Б. Гуляевни «Жыуя жолчукъ», «Къуш уя», А. Теппеевни «Кюн батмайды», М. Шаваеваны «Сокьур кёзю кёз жашы», Э. Гуртуевни «Ёр жол», Ж. Токумаевни «Нартланы туудукълары» деген чыгъармалары алайдыла.

Алыкъа жашау кьатылыгъына тюбеп, кьыйынлыкъ сынамагъан, таза жанлы сабий жашчыкъны уруш кюйсюзлюгюне тюшюп кьалгъаны, ол кюйсюзлюкню кьыйын кюнлеринде аны эр киши сезимини уяныуу эм чыныгъыуу — З. Толгуровну «Айыуташ» деген кьысха повестини инет-суратлау жигин кьурайды. Былай кьараргъанда уллу кёрюнмеген аскер материалны юсю бла З. Толгуров уруш заманны кёрюмдюлю суратын ишлерге жетишгенди.

Б. Гуляевни «Къуш уя» деген новелласында, М. Шаваеваны жол хапарла формасында жазылгъан «Сокьур кёзю кёз жашы» деген хапарында уруш тема башха жанындан анга философия кьарам бла кьаралып алай жазылгъандыла. Авторланы баш муратлары аскер болумну, урушну суратлау тюйюлдю, ала окъуучуну эсин урушну хатасына бурадыла. Б. Гуляевни «Къуш уясында» урушну хатасындан кьушну уясы чачылады, М. Шаваеваны хапарында уа закий фахмулары болгъан Дандоло бла Петроний сюйген искусстволарындан айырылып, факъырлыкъ жьяр кюннге кьаладыла.

Уруш темагъа аталгъан хапарлада бир жанындан, уллу хорламгъа малкъар халкъ къошхан юлюш, экинчи жанындан, урушну палахындан халкъгъа тюшген кюйсюз зарауатлыкъ суратланады.

Малкъар хапарны ёсюу атламларын белгилегенде, бек алгъа ол турмуш магъаналары болгъан легенданы, таурухну, жомакъны, эгиз къарындашларыча, жашаугъа алай келеди. Ол халкъ чыгъармачылыкъны юлгюлерин хайырланады. (С. Хочуевни хапарлары, бегирек «Мудах жашы»). Анга кёре бу хапарлада суратлау амалла болумну романтикалы халын ачыкъларгъа болушадыла.

Жаир кесини андан ары ёсююнде да хапарлауну ол тюрлю халын кёпге дер бузалмай турады. (О. Балаевни «Къартны хапары», «Сын таш», М. Шаваеваны «Сахайны жашлыгъы», «Балдан», Б. Гуртуевни «Асиятны некаяхы», «Басият», «Жаннган къабырла» деген хапарлары, дагъыда башха чыгъармала).

Хапарны андан ары атламы — жашау шартны ачыкъларгъа итинуюду. Жазыучула керти жашауну болумларына эс бурадыла. Алай алыкъа ол да реализмге жетишну туююлду. Былайда жангы чырмаула тубейдиле: протоколлукъдан, кёрюмдюлюкден къалай къутулургъа боллукъду? Жашау шартланы сайлап, ишлеп, суратлау жыйышдырыугъа дер жетишдирирге къалай боллукъду? Ол арада суратлаулукъну жангы амалларын излеу барады. (З. Толгуровну, М. Шаваеваны, Б. Гуляевни, А. Теппевни, Э. Гуртуевни, Ж. Токумаевни, Т. Коджакованы хапарлары). Излеую магъанасы — жашау шартланы жыйыуда аланы бийлик этиулерин хорлаудады.

Жашау шартны мурдорунда къуралгъан, очеркге бек жууукъ хапар — ол жанр кесини ёсюу жолуну ююнчю кезиуюне ётеди. Былайда да биринчи иш беллетризацияды, алай энди ол фольклорну тенглигинде угъай, суратлау литератураны тенглигинде, сёз искусствону тенглигинде барады. Жанр кесини ичинде тюрлю-тюрлюлерине: турмуш, лирика, масхарау, философия хапарлагъа юлешинип башлайды.

Малкъар хапарны ёсююнде да, битеу Север Кавказны литератураларыны ёсюулеринде да, чам-масхарау жаны терк окъуна алгъа чыкъгъанды. Алайлыгъы, бир жанындан, фольклор традицияланы байлыгъы бла, экин-

чи жанындан, анда реалист жазууну компонентлери элпек болганы бла байламды.

Бусагъатда малкъар хапар кесини ол ючюнчю кезиунде турады.

* * *

Малкъар прозада повесть бла роман жанрланы кьуралыуу историялы материал бла байламды, 60-чы жыллада басмаланган кеп китапада халкьны историялы жашауу суратланады, жазылып жарыккьгьа чыккьгьан жети романны уа тёртюсю — историялы темагьа жазылгьандыла. Историялы темагьа аталгьан чыгьармалада халкьны ёмюрюнде уллу магьаналары болгьан быллай кезиуде суратланадыла: орус-япон уруш, — биринчи орус революция, — революция кьозгьалыуланы заманы, гражданд эм Уллу Ата журт урушла, андан ары Совет властны кьую бла жашаууну тюрлениую эм кьуралыуу, колхоз кьурулуш, жангы—коммунист сезимни орналыуу...

Бу уллу тюрлениулени заманында халкьны деменгили ишлеге бурулгьан историялы кьымылдауу башланады. История революциялы темагьа кьарау — халкьны ол историялы тебиреуюн, аны сьфатын, кьылыгьын суратлаулукь бла кёргьюзтюрге итинниуден болгьанды. Ол иш, жаш литературагьа андан сора да жашаууну шарт суратлаулукь бла кёргьюзтуюну школу болгьанды.

Север Кавказ, Кюнчыгыш эм Сибир адабиятлада да прозаны уллу жанрлары терк ёседиле. Бу жыллада И. Керимовну «Махач», М. Магомедовну «Дерт», М. Мамакаевни «Революцияны мюриди», К. Арсановну «Шуёхлукь танылгьан заман», Д. Мамсуровну «Жигитлени юсюнден поэма», А. Кешоковну «Бийikle жукьламайдыла», И. Базоркинни «Ёмюрле теренинден», А. Шортановну «Таулула», А. Абу-Бакарны «Даргинли кьызла», С. Токаны «Аратны сёзю», Д. Кубановну «Таулада таууш» деген романлары басмалангьандыла. СССР-ни жазучуларыны IV съездине этген «Бусагьат заманд эм прозаны проблемалары» деген докладында Г. Марков «Историялы эм мемуар прозаны алай терк ёсюуюну «уллу магьанасы болгьанын» черте, ол кьарындаш республикаланы адабиятларында озгьан заманны хапарын билиуюну чеклерин бютюн да кенгертгенди», — дегенди.

Кьарындаш адабиятланы арасында кеси миллетини

ёсюу жолун, миллет халларын ачыкъялауда, «дуниягъа кёргозтюуде», малкъар проза да, артха къалмай, кесини ишин эте барады. 60-чы жыллада, битеу совет адабият-ладача, аны битеу жанрлары, бегирек да повесть жанры философия теренликге, адамны ич дуниясын тинтиуге ал бургъандыла.

Адамны турмуш сынауун, билимин, аны энчи жашауун, жамауатха халын суратлау даражада берир ючюн кенгден оюм этип, къылыкъны кеп тюрюлю илишанларын жыйышдырып кёргозталырча жанр керек болгъанды. Малкъар жазыучуланы аллай жанрда ишлерге-ниет эм история сынаулары ёсюп, жашау болумлагъа кеслери алларына багъа бичерге юйреннгенден сора къолларын-дан келгенди. Тюсюн айтсакъ, адабият ёсююню андан ары бардыргъан социалист реализмни сынауу, ниет эм социально жанындан ёсюу, обществолу жашауунда энчи башламчылыкъны кючлениую болгъандыла. Шёндююгу адабиятда къылыкъ-ниет проблемалагъа алай бек эс буруу, анга кёре шёндююлю повестни тюрлениую бош-дан тюйюлдю. Ол адамны хар тюрюлю жанындан толу кёргозтюрге итинию бла байламлыды. Шёндю конфликт-ни адеп-къылыкъ проблемаланы, энчи адам бла жамауатны арасында байламлыкъланы тегерегинде къурамай адамны ич дуниясына терен кирирге боллукъ тюйюлдю.

Малкъар повесть аякъ юсюне бола башлагъанлай окъуна аны ёсюююнде эки тюрюлю хат туура кёрюннгенди. Бирин — эпосну илишанларын сакълагъан келден халпарланы, таурухланы халында, (Б. Гуртуев — «Адилгерий», А. Узденов, — «Саният», С. Шахмурзаев — «Танг аласында» эм башхала) экинчиси, ичги сёзюню, ичги оюмну, энчи сынауну бла энчи къыйналыуну халында жазылгъан чыгъармаладыла. (Х. Кациевни, З. Толгуровну, А. Теппеевни, Б. Гуляевни эм башхаланы повестлери). Уруш жыллагъа шёндю кёз къарам бла багъа бичиу (Х. Кациев — «Мухаммат», «Тау элде», Ата журт урушда халкъны хорламгъа келтирген шартланы ачыкъялау А. Теппеев — «Кюн батмайды», З. Толгуров — «Къызгъыл кырдыкла»), адамны обществолу къыйматыны эм адеп-къылыкъ проблемаланы юсюнден сагъыш этиу — (Х. Кулиев «Эгизле», З. Толгуров — «Акъ гыранча», М. Шаваева — «Кечерлеми» д. б.) шёндююлю малкъар повестни баш илишанлары алайдыла.

Кациевни «Мухаммат», «Тау элде» деген повестлери аны чыгъармачылыгъында белгили эволюцияны кёргоз-

тедиле. Автор психология жаны бла керти, пластикалы кылыкъланы кыуаргъа шендюго болумланы терен тинтиу бла жетишеди. Не бек сейир этерча болса да, малкыар прозада жигитни сыфатын кыураудан алгъа, бош адамны суратлап башлагъандыла. Алай а ол сейир туююлдо. Жигит авторну этилип, бишип бошагъан суратлау оюмуду, былай болса эди деп излегениди. Ол а суратлау жыйышдырыуну ахыр чегиди, битеу чыгъарманы магъанасы, кючу, мурдор ташы болады. Малкыар жазычулагъа бек алгъа психологиялы халда жазыуну амалларына юйрениу, жашау болумланы, табигъат халланы суратлап къалмай, китапха сау адамны кийиррге юйрениу керек эди. Алайсыз суратлау прозаны баш магъанасы — тюз жигит — кыургъакъ деклорациялай къаллыкъ эди.

Проза бек алгъа адамгъа жууукълашып, оюмгъа, жыйышдырыугъа андан сора етерге боллукъду. Ол тезиси тюзлюгон Х. Кадиевни «Мухаммат» деген чыгъармасын тинтиу бла ачыкъларгъа боллукъду.

«Мухаммат» — авторну белгилеуюнде — хапарды, алай кеп планлыгъына, жашауну кенг алгъанына кере, повестди. Мухамматны кылыгъында авторну тюз жигитни юсюнден концепциясы керюнеди. Аны юсюнден автор чыгъарманы башлагъанлай окъуна айтады. Хапарны жомакъ халда, сабыр интонация бла башлау — жашауда алай жигитле бардыла, Мухаммат алагъа ушайды деген акъылгъа келтиреди. Ол сыфат бизни арабызда жашагъан адамны жыйышдырылгъан энчи сыфатыча керюнеди. Биз аны жигитни жүрек халаллыгъында, тышындан кыарагъанда сёзге алай кыызгъанч керюнген, ишге жетгенде уа кишиликни, эслиликни да кергюзгөн, чамчы, лакъырдачы, терсликни бла кюйсюзлюкню керюп болмагъан, адамлагъа болушургъа итинген, айланган жеринде жарыкълык чачып айланургъа суйген кылыгъында керибиз. Сыфатны толугъу, жыйышдырылгъаны — жигитни жашау жолу, иши, къадары кырал бла, жашау бла да къаты байламлы болгъанында, аны обществада алгъан жерини кыйматлылыгъында керюнеди. Аллай адамла — жерни тутуругъудула, жер аланы умбашларында турады. Аллай жигит хар заманда иш юсюндеди, кюрешдеди. Мамыр кюнде, уруш жыллада да халкыгъа, партиягъа кыулукъ этгенден уллу насып жокъду, — ол кыулукъ аны кесини да жашауда орналыуу бла байламлыды. Уруш

аллы жыллада Б. Калмыков бла бирге кьуллукъ этген-се деп, аны партиядан кьыстайдыла. Эки бетлиликни, адам адамгъа ийнанмауну туманында, Мухамматны эм аны кибиклени кьадарларын жоралагъан кюйсюз, ачы формулировкака, аллай формулировкаканы артларында сюелген адамланы кьылыкълары — обкомда кенгешни суратлагъан жерде эм Мажирни сыфатында иги берилгендиле. Тюзлюкню юсюнден сагъышла Мухамматха ауур жюк болуп тюшюп, ол сорууларына жууап табалмай кьыйналады. Ол офицер курсада тургъанда уруш башланады. Андан ары ол Ростовха, ызы бла фронтха кетеди. Къазауатны кьыйынлыгъын ол биринчи кере Одесса тийресинде сынады. Кюйген, тоналгъан элле, аскерчи жесирлени лагерлери артха кетип баргъан аскерлени ашыргъан жарсыулу-мудах кёзле анга бютюн да ауур сагъышланы туудурадыла. «Нек? Сауут нек жокъду? Танкла, самолётла нек жокъдула? Душман, биз билмей тургъанлай, нек чапды?..»

Кьыйын сермешнуледен биринде уа, жаралы болуп, Мухаммат кеси да пленнге тюшеди.

Лагерде жашыртын ишлеген комитет бла байламлыкъ кьурап, фашизмге кьажау анда да кюрешеди. Эвакуацияны заманында кьачып кьутулуп, ол партизан отрядха кьошулады. Анда французлу Мортель бла шагъырей болады, «Юманитени» окъуйду. Урушдан сора бир ауукъгъа Францияда турады. Туугъан элине кьайтханда уа, ол кесине ишанмаулукъну кёреді. Аны ызындан кьарап, кьуш-муш этедиле. Мажир энтда да кьайгъысыз жашайды, Совет властха тюз келишген сёзле айтады.

Бизни кёз аллыбызда адамны кьадары — бош кьадар угъай, кьыйын кьадар, алай а совет адамлагъа тийишли, заманны кючю-кёолайы болгъан кьадар кёрюнеди.

«Мухаммат» деген повестде уруш бир болгъан ишча кёрюне эсе, «Тау элде» деген повестинде уруш — кьадарча кёргюзтюледі. Жашау уруш баргъан жерден узакъда жигитлени кьадарлары бла кьаты байламлыкъда суратланады. Былайда Хабу Кацнев бегирек реалистди, адамланы кьылыкъларында алыкъа аз да ачыкъланмагъан областланы ачаргъа итинеди. Кьылыкъгъа терен кирну андан ары барады. Малкьар литературада жашау кёп тюрлю жаны бла биринчи кере алынады; малкьар тилни суратлау онглары ачыкъланадыла. Хар заманда-

ча, ол терен магъаналы шартха Х. Качиев драматизмден толу материалны юсю бла жетишеди.

Повестни баш жигити орус тиширыу Эленди. Малкър чыгъармагъа башха миллетден адамны баш жигитге алып, автор аны сыфатын суратлау эслик бла ишлейди; аны юсюнде орус илишанланы туура береди. Ол шарт повестни ауазын кючлендиреди, къралгъа кыйынлык келген заманда адамла къалай бирикгенлерин, биригиюню кючу неге тийгенин къргозтеди.

Уруш кыйынлыгъы сюрюп келген Эленнге малкърлыла этген халаллык, кѣзбаусуз шуѣхлукъну шагъатыча, аны жюрек кыйынлыгъын унуттурады. Ол тау элге юйорсюнеди. Анда тиширыугъа жангы суймеклик келеди. Ол сезимни байлыгъы, сыйлылыгъы, аны бла бирге, жашауну кесича, адежлиги малкър прозада алай тюз биринчи кере суратланганды. Кѣп чыгъармалада ол сейрлик сезим-суймеклик бир аз магъаналы шартча суратланып къалады.

Х. Качиевни повестинде ол сезим кылыкъланы логикаларындан, жигитлени ич дуняларындан, алайсыз болмазлык жашау халларындан келип чыгъады.

Болса да, Эленни да, аны суйген Эларны да сыфатларын къурауда автор ахырыла дери реалист болгъанлай кълмагъанды. Суймекликни кючу аланы адамлык даражаларын сынаргъа тюшгенде, ала жашау чюйреликледен не амал бла да бегирек автор алагъа къурагъан амалла бла сыптырылыргъа кюрешедиле.

«Тау элде» деген повестни ѳзеге урушду. Адеп-кылык сыналлык болумланы, драматизмни, кылыкъла ачыкъланырча халланы уруш къурайды.

Анга кѣре ол повесть малкър прозада жангы кезиуню — жашауну кѣп жанындан кѣргюзтюнюю, кылыкъланы психологиялы кертиликде бериуню башлагъан повестледен бири болады.

Малкър прозада экинчи ыз, биз башда айтханыбызча, энчи адамны дунясына терен кириуню жолу бла барады. Жюрюй келген тѣреде жазылгъан повестле фабуланы тамам болууу, суратлау мадарланы бир кибиклиги бла айырмалана эселе, экинчи ызда жазылгъан повестледе сюжет асламысында кърарыусузду, хапарлаугъа тышынлан кирген кесекле, публицистиканы, хрониканы, лириканы илишанлары кѣошуладыла. Былайда хапарлауну таурухчу бардырмайды, энчи адам кесилиги бла бардырады. Авторну оюмлары, сезими, эси—сюжетни

элтген кюч болуп къаладыла. Болгъан ишлени бирикдириу, лирика къайтарыула, автор жыйгъан керти материалны тизиу анга бой салады.

Ол шарт авторну кеси кесин кѣргюзтюуне уллу онг береди, энди ол кесинден «тышында» материалны тутмагъында къалмайды, жалан да суратлау оюмуну ич логикасына бойсунады, чыгъарманы окъуллукъ даражасын кѣтюреди.

Аллай, окъууллукъ жаны бла байыкыгъан хапарлаугъа ётюу — чыгъармада керти жашауну сезиуню эм суратлауну интернационал белгилерин къурайды.

Жигитлени ич дунияларына терен кириу, лирика жигитни адам улуна тийишли илишанларын ачыкылау, кыылыкылагъа граждан магъана бериу жаны бла Алим Теппеевни «Кюн батмайды» деген повести малкъар прозада жангы сѣз болгъанды, малкъар лирика повестни ёсюу жолун белгилегенди.

А. Теппеев адабиятха кесини энчи темасы бла киреди. Ол темада жазыучу адам бла заманны арасында жюрюген жашау жорукъланы ачыкылайды.

Ажымлы жоюлгъан атасыны суратынбы аллында тохтап, Музафар бююннго къууанчыны — партиягъа киргенини юсюнден айтады. Стол артында саула эм жоюлгъанла. Жоюлгъанла-аслам... Ол атасына жашауну юсюнден сагъышларын, кѣп тюрлю затны юсюнден экили болууу бла келеди.

Болуп кетген эм бола тургъан затлада тамыр байламлыкъ повестде туура кѣрюнеди. Мында келлик заманны юсюнден ахшы оюмла бардыла: «Тюненеги кюнюн унутмагъан тамбласына да ишлейди! «Заманны алай байламлыкынын сезиу битеу повестни ичи бла авторну дуниягъа, болунган иште къарамын белгилеучю къадарында ётеди. Заманны сынауу — адамны сынаууна айланады, — повестни лирикалы магъанасы, жигитни кеси аллына эркин ачыкъланыуу андады.

Алай ол эркинлик авторну кесини энчи къарамына бой салады. Адам улуну огъурлулугъу къартдан жашха ёте келгени, адамны ёз жашауу халкъны жашауу бла байламлы болгъаны да кѣрюнеди.

Повестни сюжети бир юйдегини жашау хроникасындан алыннганды. Алай болгъанлыкыгъа, баш жигитни билими ёсгенден ёсе, кенгден кенг бола барады. Аны адамны ангылауу, дуниягъа къарамы да тереннге кете-

диле. Жашауну болушун тюз кёралмаучу жашны сезими — чынтды жетген кишини сезими болуп тохтайды. Жигитни жүрютгөн ишинде бир миллетни жашау кьолайы кёрюнюп кьалмай, битеу адам улуну жашау диалектикасы да кёрюнеди. Халкьны айта келген таурухларында, нарт сёзлеринде, туудукьдан туудукьгьа ёте келген ариу адетлеринде, аны минг жылланы ичинде итинген идеалларында жигит кесине таркьаймаз ниет байлыкь табады.

Повестде адамгьа суймекликни, халаллыкьны туудургьан сезим кюч да анданды. Алай бла повестни философия магьанасы халкьны жашауундан алынады. Ол зат бегирек да Хамзатны сыфатында ачыкьланады. Ол жерни суйген, аны кючюнден кьарыу да алгьан адамды.

Повестни «Прометей» деген бёлюмюнде жигит, кесини пелиуан кючлю, бурунгулу акьылман адамлагьа элтген атауулуну юсюнден айтады. Аны атасыны атасы Шонтукь тау башында юй салгьанды. Ол юйню мурдор ташларыны уллулукьларын кёрсент, быланы кьалай кётюрюп салгьандыла деп сейирге кьала, баям, бурунгулула пелиуанла болгьандыла, деп ёсгенди Хамзат! Аны атауулунда эр кишиле бары да кьолдан уста адамда эдиле. Хамзатны жерге, ишге суймеклиги да аладан кьалгьанды. Жерге бош андан кьарагьан адамланы Хамзат жерни душманларына санагьанды.

Ол гитчеликден окьуна аркьасындан жюгю кетмей ёсгенди, отунчу болуп да айланганды, аркьа жюгюне тыянып, кёкге кьарап да кёл солугьанды. Бек алгьа Хамзат тереклени сюеди, ызы бла уа, атасыча, агьач уста болады.

Уллу Ага журт урушдан юч жашы да кьайтмай кьалгьанда, Хамзат былай айтады:

«Бир бирде мени акьылыма «адамладан эсе терекле да насыпльдыла», — деп алай келеди. — Аланы ёмюрлери узакьды. Жюз жылланы ичлеринде ала желни тауушуна тынгылайдыла!..» — Алай дагьыда бироздан сора былай кьошады: «Адамдан насыпль уа не барды? Адамны жашауунда бир жыл терекни минг жыл жашауундан узунду...»

Музафарны жашауу уллу, айтхылыкь историялы болумланы кезиуюнде кьуралгьанын кёребиз. Алыкьа жетмеген жашны бийик сагьышларын автор терен кёргюзтеди. Артда, бир бёлек жылдан сора, Музафар

агроном болады. — алай иш анда туююлдо, иш аны адамлагъа, жерге да таза суймеклигиндеди.

Жашауну тюз ангылай билгени авторгъа сабий кылыкъланы тап ачыкъларгъа болушады. Алай уруш башланады да, хар сабийге да уллула этмезлик сагъышланы этерге тюшеди. Музафарны кеп тюрлю кыйын затланы юслеринден этген чынтды бушуулу сагъышларын анга кезбаусуз ангылатады. Алай бла повестни эмоциялы ауазы эшитилгенлей турады. Биринчи кере айтылгъанча, ахшы айтылгъан сёзле — повестни поэзиялы кюнчоне кышуулуп тохтайдыла. Автор аланы кеп сёзю ичинден сайлап, айырып, сабий тилине жарашырча кыурайды. Андан сора да ол сёзлеге кыарт Хамзатда болгъан огъурлулукъ, сабырлыкъ сингенча кёрюнеди.

Ма кыарт Хамзат жашындан туугъанны «шауданланы кезлерин ачаргъа» деп, таулагъа алып барады. Хамзат Музафарны «Тагъылы кюлда» кеп айландырады. Жерде тюбеген жанланы барына да огъурлу кезден кыарай билиую дерси, табигъатны адамгъа берген кыуанчы да Музафарны эсинде кыаладыла. Хамзат шауданланы эрий башлагъан кыардан, былтыргы чыпракъладан да тазалайды. Шауданла, эркин болгъанларына кыуанган этгенча, алгъа бираз мутхузланып кыайнайдыла, ызы бла ариуланып, сюзюле башлайдыла...

«Кёремисе, нечик кыуандыла ала! Ала дуня жарыгына итинген кыадар бирде Тагылада суу кыурумаз. Алагъа кыарап, жашауну сюерге, жигитликге да юйренирге керекди. Алагъа кыайда тюбесенг да, кезлерин ачып кете тур».

Шауданны юсюнден ол халда айтылгъан огъурлу жомакъ Музафарны бютюн да низамлы болуруна себеп боллукъду... Халкыны кыадары бютюн да низамлы болуруна себеп боллукъду... Халкыны кыадары ол шауданланы таркыая билмеген кыадарларына ушайды. Хамзатны жашау хапары бийик суратлау халда айтылады. поэзиялы символикадан толу хапарды.

Урушну сыфатын автор повестде, анга сабийни кыарамына кере суратлап, алай ачы да, кыоркыуулу да этип кёргозтеди. Валерий деген орус солдатны шкок бла ёлтюрюлгени, кыарт ыннаны соруугъа сюрюлгени, полицай Шоштар бла бетден бетге сёлешгенлери, дагыда ала кирик эсде кыалгъан кеп кыайгылы ишле урушну сыфатын кез аллынга келтиредиле. Музафаргъа уа

уруш, ол чалманга кысылып жукълап турганлай, сюнго бла кытылып, хыны уятхан сууукъкёз немецли солдатны бетинде кыалганды. Уруш Музафарны тоналган сабийлигинде, аны жетген киши кибик тынгысызлыгында, кичи жашы Мухтарны ёлген хапарын эшитип, жиляй кыалган кыарт ыннаны бушууунда да ачыкъланады.

Хамзат кесини ахыр кюнлерин, тууган жерине термиле, эки кыолун ишден айырмай, алай ашырады. Ол Музафарга: «Тууган жерге кыайтханыбызда, «мени жарсыуумча, ауур ташладан тау тубюнде манга сын салырса», — деп осуят этеди. «Жерни суй», — деп аны ахыр сёзю да алай эди. Хамзат бар кычюн да халкыдан аямаган, кеси да халкыны бетин кёргюзтген улуу халаллыгы, жашауга ийнаныу философиясы да болган сыфатды.

Халкыны жашауунда аны миллет энчиликлерин улуу обществу ишле бла байламлы суратларга авторну кыолундан келгенди. Халкыны миллет энчиликлери жалан да аны жашау накыйшлары болуп кыалмай, социалист реализмни да айырма белгилери болганын биз бу повестде, малкыар прозада биринчи кере кёргенча, алай кёребиз.

Жигитни низамы, аны халкы бла арасы узакъ, жууукъ болганына кёре, ёнчелене келгенди. Адамны кесин жюрютюу халы эм аны алга итиниу идеалларын кёргюзтген кыылыгы, дайым тюрленмей турган шарт болмай, тохтаусуз тюрлене барган затды. Хамзатны сыфаты да алайды. Аны халларын автор чынтды психологиялы маганадан толтурганды. Аны халларында болган таза ниетлилик, жашау кертичилик, миллет энчиликле, ариу умутла анга халкы философияны эшигин ачадыла.

Повестде ачыкъланган ишле бир бири ызларындан, кыайсы кыачан болганына кёре тизилмей, авторну этген оюмуна кёре тизиледи. Аны хар бёлюмюню эпиграфы автор этген оюму ахыры неге тыянырыгын, хапар не халда айтыллыгын да кёргюзтеди, эмоциялы кыч да береди.

Повестни тили поэзиялы, ариу тил болганын биз бир кере айтханбыз. Аллай тил а чыгармачылык ишде сёз усталыкыны белгисиди. Не затны юсюнден кыалай айтырга тийишли болганын билгенлик, кысха сёзлюк повестни драматизмин ёсдюредиле. Алим

кысха сѣзге ауурлукъ да бере биледи. Повестни поэзиясы да аллай сѣзю биргесине жюриюдю. Терен магъаналы, ариу образлы сѣзле философиялы категориялагъа тенг болуп къаладыла, Шауданны, отну, жерни, адамны, табигъатны сыфатлары аллай магъаналы, жюклю сѣзлени кючю бла къураладыла.

Повестни тили поэзиялы тил болгъанына кѣре, ол лирикалы поэмагъа ушагъанын кѣребиз. Чыгъармада биз жашауну тюз болушулай кѣрюп къалмай, аны тыйгъычсыз барыу халында лирикалы жылы суратланганын да эслейбиз. Аны магъанасы, суратлау даражасы да бийик болгъаны къыллы къалмай, бирге тутушупдула. Тюрлю-тюрлю жашау болумланы юслеринден хапар авторну кесини атындан айтылады.

Повестни поэзиялы оту дагъыда бир суратлау амал бла тиргизиледи. Ол да символду. Гелля суугъа жюриючю черек, эски юйде юсюнде сабийле да тууа, къарта да ъле келген ундурукъ, къачан эсе да Хамзатны аппасы Шонтукъ ишлеген къашыкъ бла чѣмюч, туугъан жерни эсге тюшюре туруучу эчки мюйюзле салынган сенек, дагъыда алача затла жашауну бирер тюрлю символу болгъанларын автор тынч, дауурсуз ангылатады.

Бир бирде уа аллай магъананы тутхан сѣзле повестни сюжетине къошулуп да кетедиле: жерни юсюнде жанган от — урушну, уллу къайгъыны сыфатыды. Ол от ана ъшюнюнде жанган кибикди... Аллай кючлю образла повестни поэзиялы агъачына сингип къаладыла. Повестни сюзгенде, дагъыда кѣп тюрлю ахшы суратлау мадарланы юслеринден айтыргъа боллукъду. Семиртмей айтханда, ол малкъар прозаны айныр онгларын белгилегенди, аны барыр жолун кѣргюзтгенди. Ол повесть социалист реализмни чыгъармачылыкъ бла ангылауну да шагъатыды.

Халкъны жашау къолайын терен сезе билмеклик авторгъа битеу адам улуну жашау кюйюн ачыкъларгъа себеп болады. Алай бла, дуниягъа къарамын керти да тауча суратлап, жазыучу бу «Кюн батмайды» деген повестинде окъуучугъа «жерни бир мюйюшон кѣргюзтеди», — ол мюйюш аны туугъан жериди!

Малкъар прозада «Кюн батмайды» деген повестни ызындан Зейтун Толгуровну «Эрирей», «Къызгъыл къырдыкла» деген повестлери жазылгандыла. Бу повестледе малкъар къара сѣзде къурала келген реалист традицияла андан ары ъседиле эм бегийдиле.

3. Толгуровну повестлери адамны кыйын табигъатын ангылау жаны бла жангыдыла. «Эрирей» повестинде бек жютю социально эм адеп-кыйлыкъ теманы алып, ол заманны кыйын диалектикасын тюз кѳргюзтгенди. Колхоз кырулушха кыатышхан Сафар, Шарау, Наибхан кибикъ жигитлени сыфатлары бла 3. Толгуров адамланы эм да аланы мюклерини социалист биригиулерин кыурау бек кыйын, асламысында ажымлы терсликлени юсю бла баргъан иш болгъанын ачыкылагъанды, эски сезимни эм эски тѳрелени аяусуз кыажулулкыларына тюбеген жангылыкъ, жашау ючюн сермешде кесин кылай бегитгени кѳрюнеди. Бирси, «Кыызгыйл кырдыкла» деген повестинде, 3. Толгуров кесини метафоралы, тенг-лешдириулю сѳз усталыгъын андан ары ѳсдюре, туугъан жер бла адамны бирлигин, адамны туугъан жерни аллында жууаплылыгъын ачыкылайды. Жазыучу, биягыча, этиллик ишни аллында жигитлерини адеп-кыйлыкъ кыолайларын салады. Адамлыкъны биринчи белгисинетуугъан жерге кертичиликни санай, адамны бек уллу махтауу да, бек уллу бедешлиги да туугъан жерине кыарамы бла бирликде болгъанын кѳргюзтеди. Ол адеп-кыйлыкъ магъананы ачыкылар ючюн 3. Толгуров таулу кыарт Кыаспотну алты жашы бла таза да кыолдан келмезлик жигитликни — фашист аскерни тардан ѳтдюрмеую борчу бла бетден бетге сюейди. Ол ишни ѳтерге кыолдан келмезлигин Кыаспот ангылаймыды? Хау ангылайды. Да Кыаспот ол ишни этмей болмазлыгъын да ангылайды. Ол туююл, Кыаспот алыкыа жашауну дамын татмагъан алты жашын, бючюн да, душманны тохтатыргыа болмазлыгъын ангылай тургъанлай, ѳлюм отуна кийириу, аздан айтханда, былайда женгиллик болгъанын да ангылайды. Дагыда алты жашын, кеси жетинчи болуп, душман аллына сюейди: Кыаспот жашларына ѳтсюзлюкден эсе ѳлюмню сайлайды.

Арта уруш бошалып, анда ѳлген жашларын асырай туруп, Кыаспот ѳлген жашларына угъай, урушда ѳтсюзлюк этип (Толгуровну тили бла айтсакъ) «бѳркюн кыоюн» кыачхан жашына жиляйды. Ёлюм сыйлыды, — туугъан жер ючюн жоюлгъан кишилей кыалады, ѳтсюзлюк этип, кишиликден эсе, жанын сайлагъан а, аны жашы Каракайча, ѳмюрлюк бедешге кыалады.

«Кыызгыйл кырдыклада» малкыарлы эр кишилени чынтыды сыфатлары кыуралгъандыла; «тау бла таулу» деген бурунгу адеп-кыйлыкъ тезис уста суратлаулыкъ

бла ачыкъланганды. Алай бла ол малкър прозада реализмни къралып барыууну тынгылы шагъатларындан бири болгъанды.

Уруш тема бла байламлы дагъыда М. Геттуевни «Ачыкъ жүрекле», Б. Гуляевни «Жыяу жолчукъ», Э. Гуртуевни «Ер жол», Ж. Токумаевни «Нартланы туудукълары», «Ексюзю къадары» деген повестлери жазылгъандыла.

Тинтилген чыгърмалада реализмге этилген таукел атламла бла байламлы энди кърала, кючлене келген бир къауум суратлау мадарланы юслеринден айтыргъа боллукъду. Ала жазыучуну усталыгъын, аны дунягъа къарамын да кърюзтедиле. Аланы билмей, малкър прозаны ёсюу жоругъу былайды дерге кыйынды. Ол суратлау мадарладан малкър жазыучуланы чыгърмаларында реализмни мурдор ташлары болуп тохтагъан — адамны жашауу бла пейзажды. Ала аны, устазлыкъ этгенча, ариу кыйлыкъгъа юйретедиле. Адамны халлери, дунягъа къарамы да ол затладан тууадыла. Ала тюзюн айтханда, жашауну белгисидиле. Жолда тюбеген чырмаулагъа чамланыу, жашауда тегерегин алып тургъан табигъат кючлери бла къазауатха кириу, дагъыда кеп тюрю кыйынлыкъ кетюрюу таулуну дуняны юсюнден терен сагъыш этдиредиле. Ол бир жаныды. Экинчи жаны Кавказны табигъаты, аны айтхылыкъ къудрети кесини ариулугъу бла таулугъа уллу эмоциялы сейирсиниу береди. Таулу, анга къарап, битеу дунягъа тийишли ариулукъну кередиди. Ол уллу суратлау шартны ангылау эм бойсундуруу — огъарыда саналгъан авторланы биринчи жетишимлери.

Табигъат жазыучуну кез аллында аны чыгърмачылыкъ къруанчы болуп тохтайды. Кавказны къудретини алайлыгъына сёз жокъду. Аны жазып алыргъа да ма андан тынч кёрюнеди. Былайда Энгельсни «Табигъатны диалектикасы» деген чыгърмасында айтылгъан быллай сёзлери да эсге тюшедиле: «Греклиледе, — деп жазгъанды ол, — ала табигъатны юлюш-юлюш этип алай сюзменлери себепли, табигъат, саулай алып кърарагъанда, бир затха саналады. Анда башха-башха болумла бирге чалишип, бир бирлери бла байлашханлары башдан аякъ тинтилип ачыкъланмайды: ол хар ким табигъатны къалай кёргенине кёре болады»¹.

¹ Ф. Энгельс. Диалектика природы. М., 1949, стр. 24.

Табиғатқа адам кеси да аны бир гитче бѐлюю болгъаны унутмай, алай къарайды. Жазыучула пейзажны суратлагъанда, аны суратлайбыз деп жазмайдыла, ала жалан да кеслерини жюреклеринде болгъаны, дунияны къалай кѐргенлерин айтырға деп жазадыла. Табиғат суратлау чығарманы жигитлеринден бири болуп къалады. Пейзаж бош андан жазылмагъаны андан да белгилди. Эсе да усталыкъ бла суратланганда табиғат кесин «эпос болуп къалады», нек дегенде, анда жашауну историялы болумларыны ызлары эслендиле. Пейзаждан сора чығармада адамны табиғатдан айырып кѐргюзтюу башланады. Ол а чығармачылыкъ ишни бек баш илишаныды. Былайда жазыучуну сѐз усталыгъы, аны кесини энчи суратлау мадарлары да туура боладыла. Пейзаж жалан да иш къайда, къаллай жерде баргъанын кѐргюзтюп къоймай, адамны психологиясын кѐргюзтюрге да болушады, аны къууанчына не жарсыууна къатышады. Биз сюзген проза чығармалада таула бир жашау болумлагъа эжиу этгенча эшитилдиле, бир — жигит бла бирге лирикалы бет аладыла, бир а ъмюрлюкню кѐргюзте, сюледиле...

Къысха айтханда, пейзаж суратлау чығармада халкъны миллет энчиликлерин ачыкъларгъа болушады, анга жюреклеге къатылырча лирикалы жылуу береди; къууана да, жарсый да билген жигитлени кѐзге урунурча этеди...

Малкъар прозада бек айныгъан тема — история революциялы темады. 60-чы жыллада бу темагъа Ж. Залихановну «Тау къушла», М. Шаваеваны «Мурат», О. Этезовну «Тарда», Б. Гуртуевни «Адильгерий», «Жангы талисман», Э. Гуртуевни «Жанбермез Асланбий», С. Шахмурзаевни «Тауг аласында», А. Теппеевни «Жюз шаптал терек», «Тузлу гюттю», А. Узденовну «Саният», Б. Гуляевни «Къачхынчы» деген повестлери бла романылары басмалангандыла. Малкъар жазыучула халкъны къуралуу жолунда бек магъаналы кезиуню суратларгъа, историялы къымылдауну баш магъанасын ангыларгъа итиндиле. Алыкъа историялы бурулушланы заманы кесини бийик суратлаулукъ бла толу ачыкълануун тапмагъан эсе да, алыкъа таулада жангы дунияны туугъаны артдан келген тѐлюлеге тюрленууню эм жангыдан къуралууну къайтарылмазлыкъ дерсича берилмеген эсе да малкъар прозада келлик заманы ол деменгили эстетика дуниясына биринчи атламла этилгендиле.

Ж. Залихановну «Тау кышла» деген романы композиция жаны бла эки бѣлюмден кыуралганды. Биринчи бѣлюм тау эли революциягъа дери жашауундан айтады. Хапарлау жалчы жашчыкъ Мазанны тѣгерегинде барады. Жалчы жашны ёсюу жолун кѣргюзте, автор халкыны турмуш кыолайын, кыадарын, аны кыуршалыгъан табыгъатны суратлайды. Халкыны кыадары, алгъа тепчиую Мазанны ёсюуинде, дуния ангылауунда кѣрюнеди. Айхай да, жазыуну ол амалы М. Горькийни автобиографиялы триологиясында сайланып алынган амал тыйюлдо. Суратлаулыкыну излеген, алай болмай амалы болмазлыкы мадарды. Бир адамны жашауу кеси ёсюуию символун алады. Аны себепли жаш проза адамны жашауун кѣргюзтюрге кеси аллына алланады. Ол алланыуну кычюнден адамны кеси кесин ангылауу суратланады. Кесин ангылауу бла адам историйаны ангылайды, халкыны кыадарын ангылайды. Ала уа, кеслери кезиулерине, адамны кесини кыадары да, халкыны кыадары да болургъа жетишедиле.

Суратлаууну ол шарты хапарлаууну кенглигин излейди. Кенгден хапарлау сюжетни — ол асламысында жигитни биографиясы болады — ёсдююрге, ахырында бир кезинде халкыны кыадарын кѣргюзтюрге онг береди. Кыалгъан компонентле ол сюжете тагыыладыла.

Романы башында, адет болуп кыалгъаныча, саулай бир башында табыгъат суратланады. Алай пейзаж, башда айтханыбызча, бошуна суратланмайды, бир неча жумуш этеди — боллукы ишле, барлыкы жерле суратланадыла; пейзаж адам бла кыудретни сермеше келиулеринде туугъан бир кыауум ассоциациялы халланы хазырлайды. Дагыда табыгъатны суратлау таулу жашаууну бир кыауум шарт илишанларын кесине сингдирип, хапарлаугъа лирика прологла да болады. Баш жигитни сюжетеге кѣре ёсе келген биографиясына аны бла байламлы адамланы биографиялары, кыошакы новеллала, башха кыадарланы хапарлары кыошуладыла. Ол жаны бла романы жетишимлеринден бирине кыарт жалчы Хажносманны образын санаргъа керекди. Аны кесини юсюнден хапары такырылыкыны, жегилиуию, кюн кѣрмеулюкюю ачыкы юлгюсюдо. Хажносман кѣпню кѣргенди, бир байдан экинчи байгъа ёте, жалчылыкыны кѣп ачы гыржынын ашагъанды. Алай узакы жашауунда юйюрю, юйдегиси болмай кыалгъанды, кесине байланы кыайгырыуун да кѣрмегенди. Болса да Хажносман

адамлыгын атмагъанды, кыйынлыкъ, тойюлюу аны заржюрек не къаштой этип кыймагъанды, апчытмагъанды.

Халкыны иги адетлерин кесине сингдирген акыйман къартны образы малкъар литературада биринчи кере къуралмаиды. Анга ушагъан образланы бурят, якут эм бирси жаш прозалада да табаргъа боллукъду. Алай а «Тау къушлада» Хажносманни сифаты алгынча, традициялы халда угъай, историялы хапарлауну баруунда къуралады.

Романда халкыны жашау тиричилиги, сюрюучюлени кыйын жашаулары, кый къозлатхан заманда, къошда бир тюрге — бирде жомакъ, бирде жамычы ышыгъында кечинген къолайсыз-эригиулю кюнлери суратланадыла. Класс халла болунган шартланы шагъатларыча угъай, хапарлауну жютюлендирген жашыртын келлик заманда боллукъ уллу ишлени хазырлагъан кюч халда бериледиле.

Элде мюлк оноу да, бийлик да Ёрюзбеки, Атайны, эфендини эм да старшина Эгеуню къолундадыла. Аладыла эндиге дери элни къадарын белгилей келгенле. Алай халкыны ичинден Мазан, Байкъул, Самат, Махмут киби, жарлыланы даулары айталырча, керек болса, аланы тизип, кюрешге сюелирча жигитле чыгъадыла. Ол арада Къасай киби, бир жанына да къошулмай, сейирге къарап тургъанла да бардыла. Аллайла жашау этнуно бу жоругъу ёмюрлюк сунадыла, аны тюрлендирлик кюч чыгъарына ийнанмайдыла.

Романны баш жигити Мазанны жалчылыгъы халкыны жашауунда ол айырылыкъла эслене башлагъан заманга тюшгенди. Чыгъарманы аллай экспозициясы реализмге жол ачады. Нек дегенде, ол болум кеси миллет жашауну тепмей бир халда турууун кёргюзтеди. Алыкъа малкъар романчы тенглешидриуленни сезим уя-

ныуун теренден алалмайды, — прозаны сынауу алыкъз анга жетишмейди. Болса да, миллет жашауу алай къатып турууу — уллу тюрлениулени, къыхса заманда боллукъ къозгъалыуу аллында тургъаны уа туурады. Мазаны орусла уста Фёдор бла Бештаугъа кетиую бла жигитни къадарыны бир тюрсгелиги бошалады. Аны бла тау элни революцияны аллында жашауу да суратланып бошалады. Иш Север Кавказда башланиган революция кюрешни кенгликлерине ычхынады. Алай тюз да кюреш башланиганлай, эсе да жигитлени сезим къуралыуларында белгили кезиу бошалып, энди ала кесиликлерин, кюрешчи къыйматларын кёргюзтюр заманда роман, не эсе да, бек магъаналы жерин тас этеди. Суратлаулукъну бёкемлиги, композицияны бирлиги кетип, хапарлау юзюкю болуп, хроника, очерк формагъа айланып кетеди.

Мазан андан ары окъуйду, орусла ишчиле бла бирлешеди, революция кюрешни алимлени ангылап башлайды. Аланы барыны юсюнден да автор учхара айтады. Былайда схемагъа юйренчеклик да кесин танытады, жигит бла историяны синтезин къуарача суратлау онгланы болмагъанлары да кёрюнеди. Жигитни сыфаты историягъа кёре къуралып, схемалай къалады. Аны политика къуралыуу, заманы жангы жолларына тюзеле барыуу суратлаулукъ бла угъай, публицистикалы халда айтылады. Иш жигитни историягъа «бойсундуругъанында» туююлдю, аны къылыгъы, адамлыгъы ёсюу халда кёрюнмегенлериндеди. Болургъа тийишли жигитни романтикалы сыфаты къуралады. Бу болум литературада авторну суратлау жетишимсизлиги бла байламлы эсе, жаш прозаллада реализмни къуралмагъанындан болады. Ол заманда прозаны кючу жигитни ишет-политика къуралыуун суратлаулукъ бла кёргюзтюрге жетишмейди.

Романда Бештауда февраль революция бла байламлы болгъан ишле суратланадыла. Хапарлауу алай историялы кенг сахнагъа чыкыгъаны жазыучууу суратлау оюму бла байламлыды. Нек дегенде, тау элни жашауун энци алып жазгъанда, ол революцияны болумун толу кёргюзтюрге, халкыны сезими къалайлыкъ бла уянганын ачыкъларгъа жетишимли болмай эди. Таулу жарлыла революция кюрешге орус ишчиледен, шахардан кёрюп чыкыгъанларын кёргюзтюрге керек болгъанды. Жазыучу, революция сезимни элни кесини ичинде къу-

ралгъанын кѣргюзтюрге базынмай, жигитни тюсюнлей кѣуралгъан революция болумну ичине элтип салады. Жигит терк окѣуна революция лозунглагъа тюшонеди, кюрешге къатышады, алай а миллет жашаудан айырылып къалады. Суратлаулукъгъа чып тюшюрген чойрелик айдан чыгъады: жигит кесини къадарына халкъны къадарын сингдиргенча кѣрюне эсе да, ол кертилик бла кѣуралгъан образдан романтикалы образгъа ётюп кетеди; анга кѣре уа керти суратлаулукъну кѣп жерлери хузум боладыла. Тюз жигит, автор айтыргъа сюйген ниетлени ёкюлю болады, историялы болумла бла бирге барады, миллет жашау а кеси кесин къалай ёсдюргени, ол уллу дунягъа кесини тар, къыланч жоллары бла къалай чыкъгъаны кѣрюнмейди.

Романны С. М. Кировну Терк башында кѣтюрюлген таулуланы алларында сѣлешиулери кѣргюзтген бетлери революциялы романтикадан, къанатланыудан, бирликге итниниуден толудула. Хапар баргъан историялы фон — битеу да Север Кавказды, Терк башы, Бештау, Моздок, Чечен-Ингушетия, Прохладный дагъыда башха жерле. Асламысында керти да болгъан ишле айтыладыла. Жигитликден толу историялы материал композицияны кеси кѣргюзтеди: картинала бир бири ызларындан женгил алышынадыла. Бир замандан бирси заманга да жазыучу терк-терк ётеди.

Солтанхамит Къалабековну къалай жоюлгъанын суртлагъан эпизодла, сѣз ючюн, романнга бек жарашадыла. Солтанхамитни ичги сѣзю — ол кеси, жашауу, ёлюму да жигитлик болгъан адамны юсюнден бир таурухду. Аны ёлюмюн кѣргюзтген жерде уа Ж. Залиханов халкъны бушууун, мудахлыгъын уста суратлайды. Эмоция бла айтылгъан символикалы пейзаж хар заманда да хапарлауну тюрю-тюрю кезиулери кѣргюзтеди.

Автор революцияны историялы кезиулери кѣтюрюмлю, жингил, кенг суратлай эсе, халкъ асламланы кѣргюзтюуде, аны кеси кесин ангылауун, сезим кѣурулушун ачыкълауда суратлау кертиликге жетишалмайды. Залиханов халкъ асламланы ауаралыкъларын, революция кюреш тукъум-жукъ биригиулюкню къалай чачханын Саматны, Адыхамны, Ибрагимни образларыны юсю бла айтады. Алай ала кеслери революциягъа къалайлыкъ бла келгенлери, аланы ич дунялары кѣргюзтмейди.

«Тау кыушла» деген романда, бегирек да аны «мамыр» заманы суратлагъан кесегинде асламлы сценала кепдюле. Ж. Залиханов уллу жыйынны бир затха алланыуу кылай болгъанын иги биледи. Былайда жазыучугъа халкъны турмушун иги билгени болушады. Романда халкъ асламланы таймай туруулары — таулу халкъны жашау жорукъларыны энчи илишанлары бла байламлыдыла: хар элде ныгыш болгъанды: элни уа хар уллу, гитче иши да ныгышда сюзюле эди, ахыр жангылыкъла анда айтылгъандыла; андан тышында да ныгышчыланы кез туураларында хар тюрлю эришуле болгъандыла, жыр, жомакъ айтылгъанды. Хар таулу адамгъа элни оюму, ниети сыйлы болгъанды; элни, жамауатны намысы ючюн жашауун артха салмакълыкъ бедишге саналгъанды.

Ол болумла биринчи миллет жазыучудагъа коллективни суратларгъа, аны бирге кьргюзте туруп, анда хар адамны кесини энчи халын, кылыгъын, бет тюрсюнюн айырырча алай суратларгъа дайым болушадыла. Жютю, уста диалогла, миллет-турмуш эм да тил стихияда бола тургъан асламлы сценала, — ала кеслери алларына окъуна суратлаулыкъну бийик юлгюлерни жюрютедиле. Алай а миллет жашауун эски халындан чыгып, эсе да этнография айбатлыкъны суратлаудан, болгъан ишлени ич диалектикаларын кьргюзтюрге жетгенлей, андан-мындан айтып башлайды. Бегирек да историялы эм да уруш ишлени айтханда, суратлау, кишенленген этгенча, болунган ишни баш кыатысы бла жюздюрюлюп кетеди, сюжетни уллу жолундан чыгъама деп кьоркьуп, жазыучу кысха билдириулеге етеди.

Болса да, романны барыуунда жазыучуну усталыгъы ёсгенин эслерге боллукъду. Залиханов суратлау ачыкълыккыны амалларын байкъландырады. Романны башында портрет статистикалы эди. Фольклор юлгюлеге ушай эди. Ол а образны алгъындан окъуна кыаллай болгъанын кьргюзтюп кыояды. Тюз жигит, хар замандача, кыолундан не да келген субай жигит болгъанды. Арнулыкъну белгилери барысында да бир кибик бола эм ол илишанла бир портретден бирси портретге ётюп тургъандыла. Башха сёз бла айтханда, портрет психология ачыкълануу амалы болмагъанды, жигитлени ёсююлерине кёре кыуралмагъанды. Артдан артха автор психологиялы портрет кыуаргъа тюзеледи, анга жашау

кертилик бла жан салыргъа жетишеди. Быллай кезиуде уа фольклор амалла портретге ачыкълыкъ берирге бо-лушадыла.

Ж. Залихановну романына тийишли жетишимле, кемчиликле да, жалан малкъар прозада угъай, роман жазуу къралла туруп, хар жаш прозада да тюбеген, къара сёзю ёсюу жолунда болмай кълмазлыкъ шартладыла. «Тау кършлада» халкъны историясында бек кърыйматлы заман, историялы хапарлау халында, кесини жерин алгъанды. Адабият ёсюу жанындан алып айтханда уа, Ж. Залиханов роман жанры къралыууна кесини юлюшюн кършханды.

С. Шахмурзаевни «Таг аласында» деген повестинде хапарлау «Тау кършладача» кенгден алынмай эсе да, Малкъарны миллет жигити Солтанхамит Къралабековну жаш заманы толу суратланады. Автор келлик заманда боллукъ революционерни къралыуун къргюзтюрге му-рат этеди.

Сабийлигинде Солтанхамит кишиге бой салмагъан, ётем Зауурбекни къролунда ёседи. Аны бла да къралмай, жашчыкъны сейирлик хоншулары бардыла. Аладан бири — уучу Токуш аны биринчи устазыды. Уучуну дайым жигитликни, тёзюмлюкню излеген, табигъат бла жюрек жууукъ этген иши аны кърылыгъына, жашау халына бойсунмаулукъну, эркинликге итиниуню сезим-лерин салгъанды. Бойсунмаулукъну биринчи дерсин Солтанхамит андан алады. Экинчи хоншусу — эбизе Ашуко уа таулу элге кърайдан эсе да кърюп келгенди. Ол да, Токушча, артыкълыкъны терен сезген, зулу-лукъну кърюп болмагъан, терен класе сезими болгъан адамды. Солтанхамит аланы кёр туураларында ёседи.

Китапны бетлеринде жашны аты айтылып баш-лагъанлай окъуна, ол келир заманда миллетни жигити боллугъу кърюнеди. Фольклор амаланы кърюю бла автор аны сыфатын романтикалы этеди. Жашлай окъу-на анга къролундан келмезлик ишле, адам ийнамаз-лыкъ затла этдиреди. Айхай да, ол затла чыгърманы реалист магъанасын тюшюредиле.

Болса да, повестде таулуланы турмуш-жашау халла-ры реалист халда суратлангандыла. Асламлы сценала атылыргъа хазыр бола тургъан класс кърешни атмо-сферасын береди. Келир заманда боллукъ кърешчи-ни алгъадан окъуна фольклор халда жигитлендириуден

эсе, аллай жамауат ишлеге кеси аллына къатышыуу, иги ачыкълайдыла.

Жигит, ойнагъан этгенча, бек къоркъуунчлу жигитликлени алай тынч этеди. Анга кёре уа, аны сыфаты статистикалы халда къалады, политика эм адеп-къылыкъ тутхучларыны къуралыуу аны замансыз эслилигини эм жигитлигини ауанасында къаладыла.

«Тау къушлача», Миналдан Шаваеваны «Мурат» романы да жазылып 30-чу жыллада башланганды. Алай, урушну хатасындан, роман ол заманда жарыкъгъа чыкъмагъанды.

«Муратны» толусунлай история-революциялы жанргъа санап къояргъа жарарыкъ туюлдою. Мында юйюртурмуш проблемала ачыкъланадыла. Роман хапарлагъан кезиу — революцияны аллыды, биринчи революция къозгъалыуулары тауушу эшитиле башлагъан заманды. Романнга социально проблемала аны бла байламлы кшошуладыла. Эсе да юйюр-турмуш халланы кыйын болумлада тургъанын кёргюзтюу кеси аллына революциялы айныуу хазырлана тургъанын кёргюзтюудю. Романны история-революциялы магъанасы аны бла байламлыды. Бу жанрла материалны сайлау жаны бла да, кеслерини къуралыуу жанлары бла да бирге жууукъдула.

М. Шаваеваны романы суратлау амалланы излеу жаны бла, кыылыкъланы къурау жаны бла да бирси история-революциялы романадан алгъа барады.

Чыгъарманы ниет-суратлау бирлиги, реалист жиги — кыылыкъланы къуралыууларын, жашауну кёп тюрлю жаны бла алгъа барыуун кёргюзтюрге болушадыла. Авторну хапарлау халы эркинди. Ол а суратлау мадарланы кёп жанындан хыйырланыргъа онг береди.

Жазыучу романны сюжетин, болунган ишлени бушуулу ызларын «чалдишдире», терк ёсдюреди. Ма болунган магъаналы ишлени бир къаууму:

Бай Бийбертге Нальчикден къонакъ келеди. Ол а Россияда 1905 жылда болгъан революцияны юсюнден айтады.

Ауулда уллу той барады. Анда эки суйген — Асият бла Юсуф тепсейдиле. Ала насыпладыла.

Жайлыкъда уллу туююш болуп, халкъ ары чабады. Аман акъыллы, кюйсюз Бийберт къарындашындан туугъан Ортабай бла бирге жайлыкъ ючюн кыйчула бла туююшгенди. Ол туююште ётгюр Къонакъ кыйчуланы

кѳоруулай, Ортабайны ѳлтюреди. Аны себепли Жижну бла бирге абрекеге чыгып кетеди.

Энци мюлк жюрютюую хатасындан чыктыган жашау тенгсизлик романы ѳзегиди. Жигитлени кѳадарлары, кѳылыкѳлары ол тенгсизлик бла байламлыды.

Жарлы кѳыз Асиятны, кеси суймегенлей, Бийбертни акѳылдан жарым жашы Османга береди. Асиятны кѳарындашы Мурат, эгечни сатып, бай болурга талашса да, кючюле дунясында бырнаклай кѳалады. Жашау ючюу барган кюрешде аны класс сезими уянады.

Романы биринчи бѳлюмю саулай Асият бла Юсуфну суймекликлерине аталганды. Алай а ол суймекликни тѳгерегинде болунган бушуулу ишле аланы кѳылыкѳларын ачыкѳларга болушмайдыла. Асият бла Юсуф бир бирге халлары кѳп тюрлю мелодрамалы-ангылашынуусуз чурумла бла кѳатышдырыладыла. Бирде ала кеслерини жарлылыкѳлары эм насыпсызлыкѳлары бла махтанган этгенча кѳрюнедиле.

М. Шаваева болунган ишлеге багга бичиуден кесин эркин этип, жигитлени жюреклеринде болган терен тюрленуулене, аланы сезимлерини кѳуралууун кѳргюзтмейди. Ала не кѳп жаншай ѳселе да, аланы сѳзлери кѳылыкѳларын ачыкѳларга болушмайдыла.

Жазыучу миллет жашаууну персонажланы сезимлерини юсю бла романы экспозициясында кѳргюзтюрге умут этгенди. Алай ол иш эртдеден жюрюген, халкѳны жашаууна терен кирген турмуш халланы, тѳрелени, кѳылыкѳланы кѳргюзтгенден ѳсе кѳыйын кѳрюнеди. Аны себепли белгиленген суратлау мурат мелодрамалы халда фольклор традицияла бла бериледи. Автор романы башында башлаган суратлау тинтиу, халын артда халпарлаугга ѳтдюрюп жибереди.

Романда жигитлени этген ишлери романтикалы, тра-

дницялы, фольклорлу халда болмай, белгили ниет бла кишенленмей суратлансала, кылыккылагъа олсагъат окъуна жан кирип башлайды. Андан ары ёсюуде эм кыуралыуда аланы кеслери аллыналыкълары жалчытылады.

Ол болум бегирек да Асиятны сыфатына келишеди. Миналдан эсде кыалырча лирикалы тиширыу сыфат кыурагъанды. Асиятны кёзбаусузлугъу, кыатылыгъы аны жашау кыылыгъын белгилейдиле. Жарым акыяллы Османнга берилгенден сора да, ол кесини кыутулуруна ийнанганлай кыалады. Эр юйюнде сыныккылыкъны, артыккылыкъны уллу тёзюмлююк бла кётюреди. Алай кёрюп болмагъан эрине, кыайынларына да ол кесини тасхасын билдирмейди. Аны чынтды да адамлыкъ ёхтемлиги, башын кыарауашлыкъдан азатларгъа таукел этеди. Асият, эли бла саламлашып, Юсуф бла бирге кыачхан жерде, романны лирика ауазы кесини бек уллу бийиклигине жетишеди.

Романны экинчи жарымында Муратны андан ары кыадары суратланады. Аны сыфаты таулу ауулда класс сезимни тууа тургъанын кёргюзтеди. Муратны сезими уяныр кезиуге элли бийлери, эфендиле бла бир болуп, жарлылагъа кыажау ачык кюрешедиле. Кыаугъа излейдиле. Муратны юйюрюне шерият сюд этдирирге жетишедиле.

Ол кюрешни туурасында Муратны ызы романда баш ыз болады. Аны историясы адамны кыуралыууну историясыды, энчи мюлкню юсюнден муратла оюлуп, класс сезимге жетиуюю историясыды.

Алай бла М. Шаваева ёсе тургъан, психология жаны бла керти сыфат кыурайды, ол кесини романына тюз жигитге революционерни, не да халкыны кюрешге алып чыккыгъан башчыны алмайды. Бир тюрлю айырмалыгъы болмагъан жарлы таулуну алады. Алай аны ёсюю историясы сезимлени кюрешинде, жашау чюйреликлени ангылауда кыурала, артдан артха жигит социально магъананы тутады. Муратны историясы революциягъа дери Малкыарны бир кесегиди.

Муратны хорлануу — Муратны хорламыды. Ол жазыучуну да хорламыды. Нек дегенде, ол романын бушуулу иш бла—Муратны сибирге кетиуюу бла бошаргъа кыоркымагъанды. Романны финалы халкыны кюрешге кётюрюлюрюн излеген жашау чюйреликлени жютюленуюу бла бошалады. Ол кезиу а биригип, кюрешге чы-

гыуну, орус ишчи классха, орус революциягъа къошулууну кезиуюдо.

«Мурат» деген романны эки сюжет ызы бар эсе, А. Узденовну «Саняят» повестинде битеу конфликтле эм сюжетле, ызла Саняятны сыфаты бла тутушупдула.

Тиширыуну къадарыны темасы — кавказ литература-лада бек кенг жайылгъан темады. Анга юлгюге К. Хетагуровну «Фатима», К. Мечиевни «Тарыгыу», Т. Керашевни, «Шапсугла кызы», С. Хочуевни «Мудах жаш», А. Охтовну «Асиятны ташы», М. Хуршиловну «Сулак шагъатды» деген чыгъармаларын айтсакъ да тамамды. Ол бош туююлдо. Таулу тиширыулагъа насыпючю кюрешде социальо унугъуулукъдан тышында да, ёмюрледен келген юйюр-турмуш адетлени, шерият тёрелени хорларгъа да керек болгъанды.

Ол болум Узденовну «Саняят» повестинде да кёрюнеди. Артыкълыкыгъа къажар бичакъ кётюрюп, кесини эркинлиги, адамлыкъ даражасы ючюн кюрешге чыкыгъан Саняят — ол жангы заманны адамыды.

Айтханыбызча, «Муратда» да, «Саняятда» да юйюр-турмуш тенгсизликге къажарулукъ эркинлик ючюн кюрешге айланады. Къарачайда Саняятны оруслу кызы Наташа окъуй-жаза билирге юйретеди, революциялы инетлеге туюндуреди. Алай бла А. Узденов «Тау къушлада» болумланы, теренирек айтханда уа, миллет прозалада схемалагъа айланган ызланы толусунлай къайтарады.

Тюз жигитни сезим къуралыуна себеп болгъан тыш болумла чыгъармаланы асламысында бир кибикдиле. Алай ол болумланы бир чыгъармадан экинчи чыгъармагъа оюмсуз ётдюрюп барыу, жашар чойреликлени, кюрешни орнуна схеманы салып къояды. Бютюн да ол тюрлю революциялы болумланы, ниет итинилени бир бирге ушашлыкъларын эсге алсакъ, алай схемаланы къолайсызлыкълары туура болады. Алай къарам жигитни кеси ёсген, чыныкыгъан къудретден айырады, миллет белгилени жыйышдырычу угъай, белгили ниетни жашауда бардырычу болуп къалады.

Биз къарагъан чыгъармаланы кемчиликлери, аны кибик жетишимлери малкъар прозаны ёсюу жолун оюмларгъа онг береди.

Малкъар прозаны суратлау сынауу жокъ эди. Алай а прозаны тууа тургъан сагъатында эпикалы хапарлауну бир тийишли сынауу болгъаны хакъды. Жомакъла, тау-

рухла, кѣлден айтылыучу хапарла, нарт таурухла, — ала барысы да бирден жазма прозаны ал кезиую болгъандыла. Прозаны кѣп илишанлары — сюжет, композиция кѣуралыуу — кѣлден чыгъармачылыкъда болгъан поэтика формаланы барында да, бегирек — поэмалада жюрюгендиле.

Эпика поэмаланы кѣуралыуу халлары малкъар романны мурдору болгъандыла. Аны бла бирге эртдеден жюрюген суратлау амалла романны андан ары ёсюу халын да белгилегендиле. Халкъда жюрюген жигитлик поэмалада эртдегили турмуш халла кѣрюнюп къалмай, халкъны эпикалы жигитни юсю бла жашауда бардырылгъан муратлары кѣрюннгендиле.

Эпосха тийишли амалланы, болунган ишлени кѣплюю, психологияны болмагъаны, конфликтни тутумсузлугъу тюзюбилей прозагъа кѣчгени история революция романы реализмге терк чыгъарына чырмау болгъанды. Шѣндюю романчыны алгъыннгылары таурухчула, жырчыла малкъар прозагъа хапарлауу уста кѣурауу, болумну тап келтирип айтыуу, болунган ишледен бек магъаналысын сайлай билиую келтиргендиле. Аны бла бирге, фольклорну кесинде реализмни кѣурагъан демократизм, халаллыкъ, тюзлюк жанлы болуу биринчи проза чыгъарманы халкълыгъын жалчытхандыла.

Фольклорну жазма литературагъа себеп болуу эки жаны бла баргъанды. Бир жанындан, халкъ чыгъармачылыкъда болгъанны болгъаныча айтыу, турмушчулукъ, шартчылыкъ, экинчи жанындан, жашауу кѣтюрюмлю халда, мурат этгенча жазуу. Ол эки тюрлю жанындан да себеп болуу, бир кезиуге бир бирин алышындыра, бир бирге себеп бола, алай барады. Биринчи халда фольклорну себеби болунган ишлени кѣргюзтюуде, экинчи халда уа къылыкъланы кѣурауда тиеди. Халкъ жигитлени бирикдирилип эм кѣтюртилюп кѣуралгъан сыфатларындан, жигитлик айтыуладан — миллет жашауу кѣргюзтген, заманны баш белгилерин хар жанындан да кесинне жыйышдыргъан жигитни сыфатына дери жол узакъ жолду.

Орус литература бла шагъырей болуу, аз аздан аны сынауун алыу эндиге дери бола келген суратлау адетлени тирилтгенди эм терк окъуна ёсюп башларларына онг бергенди. Дагъыда орус совет литератураны себеп болууу жашауу кесини себеп болууу бла, историялы сынауу бла, заман кеси болдургъан жетишимле бла ке-

лишгенди. Былайда бек башы бусагъатдагъы литератураы адамгъа бурулгъаныды, озгъан заманга историялы кёз бла къарауу терең болгъаныды. Суратлау-лукъну жангы амалларын къадалып излеу ол болумланы кючюнденди.

Суратланган болумланы ичинде къалмау демеклик — жазыучу миллет жашаугъа дунья жашаууу бийиклигинден къарап, къыйынлыгъы, чойреликжери бла да аны ачыкъ магъанасына жетиширге, историялы перспективаны, битеу халкъны историялы сынауун кёртюрге керекди демеклик болады. Революцияны, граждан урушну алай кертиликке жетишир ючюн, болунган ишлени бир-бир ызларындан тизип, историялы хронологияны къурау тамамлыкъ этмейди. Алай жазыучу революцияны «къылыгъын» саулай, битеуюнлей кёргюзталмайды. Аны халкъны историялы чыгъармачылыгъыны бек къыйматлы кезнулерини биринде жашауу бла къаты байламлыкъда кёргюзтюрге керек болады. Шёндою адабиятны борчларына кёре къарагъанда, бу болум къыйматлыракъ окъунады, себеби, тинтичюлюк революцияны къыйматын бегирек ачыкълап башлайды.

Историко-революция литератураы болдургъан жетишимлерине къарап, биз бек алгъа жазычула жашау болумланы жангы къатларын ачханларын кёребиз. Биз къарагъан романлада халкъны теренинде сакъланган уллу кючню революция къалай чачыратханы, аны кеси аллыналыгъын къалай къурагъаны кёрюнеди. Халкъ асламланы образы — ол романланы бек кючлю жанларыды. Жигит революционерлени образлары уа, адетдеча, романтикалыды. Душманла, алагъа ушамай, аманлыкъчыладыла, кюйсюздюле, хыликгялыкъдыла. Ала асламысында кеслери кеслерин кёргюзтедиле: чыкъса-ла, тюрт, сыныкъ сёлеширге, къамичи кётюрге чыгъадыла; ала къансыздыла, жыртхыч жаныуарлагъа ушайдыла. Уллу суратлау дуньяда душманланы алай кёргюзтюе эпосха не да классикалы трагедиягъа ушар эди. Былайда уа жалан да фольклорда жюрюген антитеза, контраст амалла жазычуланы кеслерини ызларындан элтгенлери кёрюнеди.

Таматалагъа хурмет этиую, адетлени, тыш демократизмни институтлары таулу адамланы бир бирге халларын не заманда да къыйыныракъ эте келгени белгиледи. Кюрешни энчи илишанлары уа таулада жашау халла тюзледеча болмагъанында эдиле. Алай а, заман-

нга кёре, дуня чойреликleri ачыкълана баргъандыла, кюреш туура бола башлагъанды. Ол болумла жазучудан сезгичликни излейдиле. Кюрешни кыйынлыгын кёргюзтюрге дегенде тохтамай бир бирге жаныуну, кьоркьутууну, чойреликлени айтхан заманда уа — туююшню не да бир бирге кьозутууну суратлап туруу тамамлыкь этмейди. Ол жаны бла алып кьарагъанда, Д. Кубановну, «Таулада таууш», А. Кешоковну «Бийikle жукъламайдыла» деген романлары ахшы юлгю болургъа боллукьдула. Бу китаплада авторла турмуш конфликтни кыйынлыгын реалист халда кёргюзтюрге жетишгендиле.

История-революция темагъа аталгъан малкьар повестледе бла романлада класс кюрешни суратлау хар заманда да кылыкъланы кьуралыуларыны историясы бла, жигитликни тагылары бла бирликде болалмайдыла. Малкьар прозаны уллу чыгъармаларыны бек кьарыусуз жерлери жигитлик бла асихологияны байламлы кёргюзте билмегенлериди. Жигитлени этген ишлери аланы сезим-кылыкь болумлары бла келишмейдиле. Ол а образгъа салынган магъана суратлау амалла, суратлау оюм бла жетишдирилмегенинден болады.

Прозагъа фольклорну хапарлау традицияларындан ётген бир кибиклик, ушашлыкь сыфатны асихологиясына дайым заран болады. Авторну хапарлауда «кьатышыргъа», «сёз кьошаргъа», оюм этерге, жыйышдырыргъа, ассоциацияланы, ушашлыкъланы хайырланыргъа эркинлиги асламысында уста хайырланылмайды.

Озгъан заманны юсюнден романлада адамны теренирек ачыкъларгъа итинну эсленеди. Ол итинну айхай да проза чыгъармаланы чыгъа барыуларына кёре туююлдю, бир-бир жазучулары чыгъармаларында кёрюнеди. Жарсыугъа, асихологизмге бек айландырыу китап жазгъанланы барында да барды деп айталлыкь туююлбюз. Есююню белгилери жалан да бир кибик, стереотип халда жазууну онглай баргъан жазучулары, эсе да суратлау усталыгы болгъан, дунягъа кеслерини кьарамлары болгъан фахмулу жазучулары чыгъармачылыкъларында тубейдиле.

Малкьар жазучула миллет илишанланы ёрге чыгъарсакь, «эркинлик» берсек, ала чыгъармада адам улуна тийишли илишанланы жабарла деп кьоркьгъанча кёрюнедиле. Ол жангылыч прозаны жашлыгы бла байламлы болгъанын айтханбыз. Алай а энди ол пробле-

магъа хар затны сылтауун да кесине алгъан историзмни къарамы бла къарамай, бусагъатдагъы адабият оюмну къарамы бла къараргъа керекди. Белгилисича, адам улудукъ миллетликни кетермейди, тюз да аныча, миллетлик да адам улугъа тийишлиликни кѣргюзтюрге заран болмайды. Кесини ёсююню быллай заманында миллет проза адам бла дуняны «схемасын» кенг ханарлау бла къурайды, аны бла байламлы, миллетлик, кесини кѣп халлы, кѣп тюрлю болгъаныны себебинден, суратлаулукъну тюзлюгюн излегенден, ахырында уа шарт эм керти болгъаныны себебинден — ол схемагъа сыйыналмайды, сыйындырыргъа жаш прозаны сынауу жетмейди.

Алыкъа революция тюрленуле жетмеген турмуш халланы суратлауда этнографизм историко-революция чыгъармаланы барында да бирча жер болуп къалгъанды. Халкъны турмуш белгилери эм этнографизм жангы башлагъан миллет жазыучулагъа шагъырей ишти. Аны суратлай, жазыучула кеслерини суратлау онгларын ачыкълайдыла, ол онгла уа дайым аланы суратлау сезимлери, эстетика даражалары бла чекленидиле.

Миллет турмушну сыфаты аллай этнография жорукъла бла къуралгъан кезиуге биз Б. Гуртуевни «Жангы талисман» деген романында тюбейбиз. Этнографизм, эсе да алгъынныгъ таулу ауулну турмуш-ниет жашауу Бертни романында, бегирек да аны биринчи бѣлююнде жик жиги бла суратланып, чыгъарманы кѣп жаны бла реализмге жууукълашдырады. Б. Гуртуев халкъны ичинде ёсе, кючлене тургъан сезимни баш жигитни биографиясына ышанмай, миллет турмушну белгисича, алай кѣргюзтеди. Алай бла уллу тюрлениулени аллында историялы халны миллет турмуш кеси кѣргюзтеди.

Романда миллет турмушха берилген эркинлик таулуланы ишлеу-жашау халларында, адеп-къылыкъ илишанларында айырмалыкъланы толусунлай берирге итинну бла байламлыды. Ала бирге жыйып, романны биринчи бѣлююнде Малкъарлыланы жашауларыны акъырынлыгъын, ол угъай эсенг, бир болумда тохтап тургъанын кѣргюзтеди. Миллетни жашаууну бир киблиги санлап бирде сезим къозгъалуу не табигъат болумла бла байламлы бузулургъа боллукъду. Элде къара тюлкую кѣрюнигени, аны тутуп, насыплы болабыз деп, халкъны аны ызындан чапханы бек жарыкъ этнография орнаментни къурайды. Уллу жауун окъуна жашаууну

аллай кезиунде бек кючлю эмоциялы акцент болуп, адамланы юйреннген жашау ызларындан чыгъарады.

«Жангы талисман» кесини социально эм политика жанындан къуралыуу бла андан алгъа жазылгъан тарых-революция романладан айырмаланады. Мында биз арсар эллилени, жангылыкъ жанлы болуп, къозгъалгъан халкъгъа болушхан эфендилени, аны кибик, большевик-леден ёнгелен, бир жанына да къошулмай тургъан комиссарны кёребиз.

Болса да ол жетишимле романны роман этген суратлау дунияны къураялмайдыла. Бирси романла бла повестледеча, мында да история хапарлауу баш белгиси болуп къалады. Жигитле схемалы халда бериледиле. Элни революциялы къуралыуу ары революционерни келиуюуу бла, аны патчахны кетерилгенин, жангы жашаууу башланнганын айтханы бла байламлыды. Чегемден келген къонакъ—Хажы «Мурат» романда, Асхат Атабиев «Саниятда», Андрей «Тау къушлада», Юсуф «Жангы талисманда» — ала барысы да бир кибикдиле. «Жангы талисманда» башхалыкъ жалан да Юсуфну малкъар диалектде сёлешгениди.

Жашаууу жангыдан къураугъа тиринмеклик романы биринчи бёлюмюнде иги суратланып башлана эсе да, артда ол суратлау магъананы тутмай къалады. Аны себепли романны экинчи бёлюмюнде элде болгъан тюрлениуле суратланмай, саналып къаладыла. Ол кемчилик романны къурагъан тюз жигитлени ниет-психология жюклерини женгилден, болунган ишле уа аланы юслеринден билдириуле бла алышындырылгъанлары себепли болгъанды.

Белгилисича, миллетлик толу суратлаулыкъ бла берилсе, «кеси аллына» жазыучуну дуния концепциясын тутады. Сёз этнографизмни, турмуш халланы жик жиги бла жазыууу юсюнден бармайды, чыгъарма миллетни жашауууу илишанлары, турмушу, жюрюу-туруу, адепкъылыкъ халлары, урунуу жорукълары, аны кибик, адамларыны психологиялары бла къалай жалчытылгъаныны юсюнден барады. Ол а турмуш халланы сайлауда, сайланнганларына уа ниет жюк сала билиуде, персонажланы тил энчиликлерин къурауда жазыучуну жазыучулугъу, адамлыкъ къолайы кёрюнюрюн сурайды. Къазах адабиятны типте, М. Ауэзов ол затха аслам эс бурады. «Персонажланы тил энчиликлерин кёргюзтюрча оюмлу, туура жазар орнуна бир-бир къазах жазыучула

жигитлени тиллерин, аны киби́к кеслерини ремаркала-рын халкъда кѣп жюриоген нарт сѣзле, айтыула, чамла, чыгъармачылыкъ халда адынгагъан фольклор бла толгурадыла, — деп жазгъанды ол. — Этилген ишлени логикалы сылтауларын а жансыз, хыра, бирде уа масхапсыз къуру диалог бла алышындырадыла»¹.

Аллай чыгъармалада жюриоген таурух илишанла сѣфатланы бир киби́к эм да тайкъы этедиле, чыгъармада жаз тылликни, оюм этдириуню амалларын кетереди-ле. Чыгъарманы ол формалы къурау анда лирикалы ауазны да болдурмайды; лирика жалан да авторну къайтарыуларында, жигитлени ички сѣзлерин айтыуларында, сезим бла суратланган пейзажда кѣрюнеди. Чыгъарманы лирикалы халын жалан да ала къурайдыла.

Прозаны бирси жанрла бла байламлыгыны юсюнден айтханда уа, аны драматизациялана баргъанын белгилерге керекди. Бусагъатда конфликтни жютилене барыуу, диалогну магъанасыны кючленгени эсленеди. Энди жазыучула къарама-къаршы кючлени оюмгъа кѣре угъай, жашауда болгъанына кѣре саладыла, чыгъармалагъа эсе болмагъан болумла, тюрлениуле кийире башлагъандыла. Аны бла бирге прозагъа очерк, документ илишанла да сингендиле.

Ол шартла барысы да малкъар прозаны терк атламла бла ёсюп, къуралып баргъанын кѣргюзтедиле. Не тюрлю прозаны да, суратлау сѣз искусство къадарында къуралыуу — халкъны культура къуралыуу, заманны излеми эм шѣндююлю проблематиканы алыуу бла байламлыды. Энди малкъар прозаны уллу жолу арыды.

ДРАМАТУРГИЯ

«30-чу жыллада биринчи малкъар пьеса жазылады, — деп, белгилейди искусствоведенияны кандидаты А. Т. Шортанов. — Ол пьесаны М. Этезов жазгъанды, атына да «Шыйых бла пионер» деп атагъанды. Элде эфенди колхоз къурулушха къажану сюеледи, шыйыхма деп, юйден юйге кире, адамланы колхозгъа къажану сюейди. Пионер контрреволюциячылары жашыртын фатрларарына ычхынып, аланы къара ишлерин ачыкъ эте-

¹ М. Аузов. Мысли разных лет. Алма-Ата, 1961, 173 бет.

ди... «Шыйых бла пионер Малкъарны кѣп эллеринде салынганды»¹.

А. Шортанов андан ары Б. Гуртуев бла С. Шахмурзаев бирге жазган «Тасбаш» деген пьесаны сагъынады. Ол водевиль колхоз ишден албугъартып айланган, кюн-юн-кечесин да керексиз тас этген жекбаш адамны кюлкюлю жапысын суратлай эди. «Аны педагогика техникумну студентлери салган эдиле. Ол комедия малкъар элдеде жетишимли кѣргюзтюлгенди...»².

Жаңгы жашауну къуралууу бла байламлы уллу кѣлениу биринчи малкъар пьесалада хар кюн сайын бола турган ишлени толкъунунда кѣргюзтюлгенди. Пьесалада керти да болган ишле, ол сагъатда жашап турган адамла суратлангандыла. Кулакла, шериятчыла, мытырла, жаңгы жашауну душманлары хыликгя этилгендиле.

Литературада бирси — поэзия, проза жанрланы ёсдюрюрге алай иги болушхан халкъ чыгъармачылыккыны традициялары драмагъа жол кѣргюзталмайдыла. Кертиди, халкъ чыгъармачылыккъда элбер айтыу, экеу эришип жырлау, тойлада геспоркъа ойнау дегенча, театр искусствону ууакъ илишанлары тюбейдиле. Болса да, ала драма жанрны башланган кезиукуне тыячакъ болургъа окъуна жарамайдыла. Поэзия бла прозаны ёсюулери бир теориягъа кѣре, — миллетни суратлау оюмуну ёсгенине эм миллет жазыучу кадрланы туугъанына кѣре бола эсе, драма уа, ол шартладан тышында да, театр искусствону жерсиниу жолун излейди. Эсе да, миллет драматургия ёсер ючюн миллет театр болургъа керекди, профессионал артистле ёсерге керекдиле.

1939 жылда 8-чи ноябрда К. Тренини пьесасына кѣре, «Любовь Яровая» деген спектакль бла Нальчикде колхоз-совхоз театр ачылганды. Малкъарлы къараучула биринчи кере ана тиллеринде профессионал спектаклге къарагъандыла.

Экинчи жыл малкъарлы жашла бла кызыла Москвада ГИТИС-ни театр студиясын бошاپ къайтадыла. Ала малкъар сахнада Вс. Ивановну «Бронепоезд 14/69», Лопе де Веганы «Къой шаудан», Мольерни «Скапени хыйлалары» деген пьесаларын салгандыла. Студияны

¹ А. Т. Шортанов. Театральное искусство Кабардино-Балкарии. Нальчик, 1961, 34 бет.

² Бу да андады, 37 бет.

репертуарында артист эм режиссёр Рамазан Геляевни «Къанлы къалын» деген пьесасына кёре салынган спектакль да болганды.

Р. Геляев Нальчикде педтехникумну бошагъандан сора, ГИТИС-ни режиссёр бёлюмюне алынып, «Къанлы къалынны» анда окъуп тургъан жылларында жазганды. Ол, 1940 жылда ГИТИС-ни бошап, республикагъа къайтхан эди. Фахмулу режиссёр эм драматург 1943 жылда Ата журт урушда жоюлганды.

«Къанлы къалын» кёп актлы биринчи малкъар пьесады. Аны сюжети Малкъарны алгъынныгы жашауундан алыннганды. Бай Аркъабекни айтылгъан ариу къызы Жансурат жалчы жаш Муратны сюеди. Малкёзлюкню, топ жыяргъа итিনিулюкню ууундан Аркъабек къызын Къаспот деген жартыакъыл байгъа берирге кюрешеди.

Сюймегенине да къарамай, Жансуратны байгъа береди. Аркъабекни ол кюйсюзлюгюне ачыуланып, Муратны нёгерлери аны юйюне чабадыла эм Жансуратны таугъа алып кетеди. Сюйгенле узакъ таулада жашап турадыла. Алай дертчи Аркъабек, башкеследен жыйын къурап, Мурат бла Жансурат бугъуп тургъан къошха чабады. Муратны тутуп, шернат сюдге береди эм анга ёлтюрюрге сюд этеди. Муратны тенги Ахмат, факъырача кийинип келип, аны къутултады. Жансурат ёледи. Мурат зорлукъчулагъа: «Кёребиз, ким хорласа да!» — деп, таугъа чыгъып кетеди...

Р. Геляев къарангы дуняда сюймекликни драмасын кёргюзтеди. Сюйгенине барыргъа Жансуратны эркинлиги жокъ кирик, Муратны да умутун толтурургъа онгу жокъду. Эки сюйген да бир тёреге—байлыкъ бла мажюсюлюк бийлик этген тёреге бойсунадыла. Ол тёре жүрюген жерде адамны кеси жашауун кеси мурат этгенича алай къуаргъа жолу жокъду. Жоюлмаз ючюн бойсунургъа керекди. Адамлыкъ, сюймеклик, намыс деген затла да ол тёре бичген багъагъа кёре боладыла. Мурат бла Жансурат жарыкъ сюймекликлери бла да, умутха барыуда зуюлюкклери бла да кеси заманларындан алгъа болгандыла. Аны бла байламлы уа заманны биринчи адетлери бла конфликтге киргендиле. Адамсызлыкъны унамау, зорлукъгъа бойсунмау аланы жоюлуугъа келтиреди.

Р. Геляев пьесасында заманны баш илишанларын суратлаууну теренликде кёргюзталмаса да, бир бирге къажау сюелген эки дуняны арасында уллу чюйрелик-

лени адамланы психология, сезим, адеп-кылыкъ ишлен-мекликлери бла байламлы ачыкълаялмаса да, биринчи болуп, таулуна жашау кыйынлыгын жомакъ тили бла угъай, литература тил бла кѣргюзтгенди. Ол алыкъа жашауда кючлери бла тургъан, жангы адамлыкъны кьуралыууна чырмау болгъан адетлеге эс бурдургъанды, жангы сезимни анга къажау сюерге болушханды.

Эски дуняны осал адетлери сѣгерге итинууюнде Р. Геляев жангыз туююлду. Революция бла байламлы тууа келген, адамлыкъгъа тийишли жангы адетлени жарыгын кьаргъышлы заманны кюйсюз суратларыны туурасында кѣргюзтюу, театрлары жангы кьуралгъан халкъланы барысына да тийишлиди. Къабарты драматургияда, сѣз ючюц, ол темагъа К. Блаевни «Зари», П. Шехихачевни «Коригот», М. Тубаевни «Мажит бла Марьят» деген пьесалары жазылгъандыла. Къарачай драматургияны алып айтханда уа, аны 30-чу жыллада болдургъан уллу жетишимлери эски дуня бла жангы дуняны арасында айырманы ачыкълау бла байламлыды. Ол жыллада Къарачайда Г. Гебенону «Къарачай кызы ата-ана тузагъында», «Эски адетле эм закон», А. Боташеваны «Окьугъан эм окьумагъан тишируу», Ш. Эбзеевни «Огьурлу», А. К. Батчаевни «Ахмат-Батыр» деген пьесалары белгили болгъандыла.

Жаш драматургла кеслери кѣрген, билген, кѣз туураларында бола тургъан ишлени юсюнден жазмай, узакъ дуняны юсюнден, хапардан эшитген затларыны юсюнден нек жазадыла? Ол, баям, эки шарт бла байламлыды.

Биринчиден, жаш драматургла алыкъа театры теориясына, практикасына да уста болмагъандыла, алыкъа юйренчикдиле. Аны себепли кеслери алларына ишлеменген, жарашдырылмагъан сюжет алыргъа базынмайдыла. Жангы тема алсала, анда конфликтни терен ангыларгъа, кѣргюзтюрге керекди. Ол а тынч туююлду. Экинчиден, фольклор материалла — халкъ жарашдырып бошагъан хапарла жаш драматурглагъа ала кеслери «биче, тиге» билмеген заманда хазыр юлгю боладыла. Диалектика чюйреликлени кюрешинде ёсюу, кьуралыу драманы баш закону болгъанын билмегенле, билселе да, этип жетишдирирге не сынаулары, не усталыкълары болмагъан заманда ала ол хазыр юлгюю алмай болалмайдыла.

Чыгъарма жашаудан алынып жазылгъанын эсде тутуп, революция болурдан жыйырма не жюз жыл алгъа

бийче къыз бла жарлы жашны суймеклиги къалай бол-
лугъуну юсюнден сагъыш этсек, ол пьесала историялы
кертиликни тюз кёргюзтгенлерине дау айтырча туююл-
дюле. Алай жашау келе келгени къадар обществулу эс-
лилик ёсе, адамла кеси къадарларына оноу этерге керек
болгъанларын ангылай, анга кёре а, кюйсюзлюкге къа-
жау сюеле башлайдыла. Болса да, ол кюреш алыкъа
бир тюрлю муратха къуллукъ эталмайды. Адамла ту-
закъдан къутулур ючюн кюрешгенликге, андан чыгъууну
жолун билмейдиле. Битеу адетле да, ата-ана, жууукъ-
тенг да, къырал оноуу да къажау тургъанда, анга бой
салыргъа унамагъан адам умутуна жеталмазлыгъы бел-
гиледи. «Къанлы къалында» Жансурат бла Муратны,
«Къанлы тойда» Маржан бла Муссаны, «Сын ташда»
Айкёзю бла Эларны жашаулары аны себепли къурал-
майды. Ала жаныуар туююлдюле, ёмюрден ахыргъа
адамладан айырылып жашаяллыкъ туююлдюле. Алагъа
отжагъа жылыуу керекди, жууукъ, тенг керекди. Къа-
чып къутулсала да, ала кетип тургъан айлагъа, тап
жыллагъа окъуна аланы кыстагъан адетле, не адамла
къуруп кетерик туююлдюле. Ма аны себепли историялы
логика аланы жоюлуугъа келтиреди. Аланы жоюлуула-
ры ол дуняны адетлерине къажау сюелгенлени жою-
лууду, ол дуняны кесини жорукъларына сыйынма-
гъанлагъа бет этмезлигин айтыуду.

Белгилисича, хазыр сюжетни алыу жазыучугъа жангы
суратлау борчланы салады. Эсе да, белгили сюжет жа-
зыучуну жангы оюмун, кесини суратлау концепциясын
айтыргъа болушады. Алайсыз къарагъанда, сёз ючюн
И. Жантуев «Сын таш» деген пьесасында, С. Караев,
С. Хочуевни «Мудах жаш» деген хапарына кёре жазгъан
«Аманатха хыянат» деген пьесасында хазыр сюжетни
алыуну магъанасын ангыламагъандыла. С. Караев, сёз
ючюн, Хочуевни хапарын эстетика, суратлау сезимни
бююнню тенглигинден къарап окъуялмагъанды. Анда
айтылгъан тюзлюк, кертичилик деген, энтда магъана-
ларын тас этмеген адеп-къылыкъ проблемалагъа бю-
юнню хал бералмагъанды.

О. Этезов «Къанлы тоюнда» кесини биринчи мураты-
на къарангы дуняда суймекликни драмасын кёргюз-
тюню санамайды. Къанлы той — ол жалан эки суйген-
нге Маржан бла Муссагъа этилмейди, — Къайтукъ бла
аны жыйыны кеси жиляуларында тепсейдиле! Маржан-
ны, Муссаны, Къайсынны къадарлары да Этезовха

Къайтукъ тутхан дуняны жиляуу неде болгъанын кёр-
гюзтир ючюн керекдиле. Махамет ол оюлууну, сыныу-
ну ал жабыуун бир жанына бир кесекчик тартып, ары
кёз жетерча этген персонажды. Ол шарт эски сюжетни
социально магъанасын ахыры бла тюрлендиреди.

Бу темагъа ары дери жазылгъан пьесаланы биринде
да къарангы дуняны кеси ичинде келишмеулюк жокъ-
ду. Бир айтханига бары да къабылдыла. «Къанлы той-
да» Махамет, Къайтукъну къарындашындан туугъан.
Къайтукъну ишине, алай бла уа байланы-бийлени энди-
ге дери жюриоте келген адетлерине къажау сюеледи.

30-чу жылланы экинчи жарымына дери «Къанлы
къалын» къараучулагъа жетген биринчи да, ахыр да
пьеса болгъанды. Малкъар жазуучула драматургияда
къармашып, биринчи сынауларын этип башласала да,
театр андан сора спектакль хазырлайлмагъанды. Уруш
башланган бла байламлы, аны ызындан а кёчгюнчю-
люкню хатасындан О. Этезовну «Арт кюнле», К. Ота-
ровну «Колхоз жашау» деген пьесалары сахнагъа чы-
гъалмай къалгъандыла; артда уа ала тас болгъандыла.

Малкъар театр жангыдан 1958 жылда ишлеп башла-
гъанды. Ол жаш драматург И. Боташевни «Таулада
танг жарыйды» деген драмасы бла ачылгъанды.

60-чы жылла малкъар драматургияны къурала баш-
лагъан жылларыдыла. Бу жыллада биринчи малкъар
студияны артистлери Москвада окъуп келип, орус эм
европалы классикагъа шагъырей болуулары андан ары
барады. Малкъар тилге Шекспири, Лопе де Веганы,
Шиллерни, Гогольну, Островскийни, совет классикадан
Лавреневни, Треневни, Вч. Ивановну пьесалары, дагъы-
да къарындаш халкъланы драматургияларындан кёп
чыгъармала кёчюрюледиле. Ана тилде Къ. Кулиевни,
О. Этезовну, И. Боташевни, И. Маммеевни дагъыда
башхаланы пьесалары салыннгандыла.

Драматургияны къуралуу кезиунде И. Боташев бла
И. Маммеевни къыйыналары уллуду.

Исса Жарахматович Боташев 1925 жылда Кёндеден-
де туугъанды. Эл школну бошагъандан сора алгъа чал-
гъычы жыйында эсепчи болуп, ызы бла комсомолну
Эльбрус райкомунда ишлегенди. Чыгъармачылыкъ иш-
ни 29-жыллыгъында назму жазуу бла башлагъанды.
Драма жанрда кючюн «Жаммотну хорланыуу»¹ деген
водевиль бла сынагъанды. Болса да «Жаммотну хорла-

¹ Бирге жыралайыкъ. Репертуар жыйымдыкъ. Фрунзе, 1957.

ныуу» къарыусуз чыгъар-
ма эди, ниет-суратлау
жаны бла магъанасы
жокъ эди. Алай а бирин-
чи сынауунда этген жа-
нгылычы Боташевни жун-
чутмагъанды. Критика-
дан оюм этгенди.

Малкъар тарлада Со-
вет власть ючюн кюреш-
ни суратлагъан биринчи
пьеса «Таулада танг жар-
ыйды» суратлау жаны
бла хазна болмаса да,
драматургия жанрда ре-
волюционерни, граждан
урушну жигитлерини сы-
фатларын къурауну баш-
лайды. Боташев пьесаны
баш жигитлерине керти
адамланы — Ахматны

(Мусукаев), Мусосну (Жабелов), Ибрагимни (Искен-
деров) алгъанды, Ала халкъны эркинлиги ючюн жан-
ларын аямагъан адамла къадарында суратланадыла.
Ала чынтды партизанладыла, революционерледиле.

Класс душманла Кабанов, Таумырза, Хажос бир бет-
ли, болмагъанча кюйсюз, аман ауузлу, къоркъакъ, са-
якъ адамладыла. Аланы, заманны жангы болумлары бла
конфликтге тюшген адамла болгъанларын чынтды да
бушуулу халларын И. Боташев ангылайлмагъанды.

Таулада тангны жарытхан кюнлеге Боташев дагъы-
да къайтханды, баям, биринчи пьеса драматургиу кёлю-
не жетмегенди, айтыргъа тийишли кёрген оюмларын,
тынчлыкъ бермеген сыфатланы сценагъа чыгъарча этме-
генча кёрюнгенди. Не тюрлю болса да, 60-чы жылланы
ахырына Боташев «Абрек» деген пьесасын жазгъанды.
Аны бла «Таулада танг жарыйды» деген пьесада белги-
ленип къалгъан образланы андан ары психология те-
ренликде ачыкъларгъа, жашау кертилик бла къуаргъа
итингенди.

«Абрек» И. Боташевни биринчи пьесасыны къатында
суратлау чыгъармады. Мында да баш жигитни Абрекни
прототипи — белгили революционер Солтанхамит Къа-
лабеков болгъанды. Алай биринчи пьесадача болмай,

мында абрек психология кертиликде бериледи. Аны сезим кѳуралыуу, дуния ангылауу кюреш аулакѳлада, патчах Россейни тюремелеринде барады. Абрек (Аслан) акѳ аскерде кѳуллукѳ эте, жашыртын революция иш бла шагъырей болады, кеси аллай ишлеге тири кѳатышады. Аны революция сезимини ёсююу акѳ аскерде штабны начальниги полковник Гордеевни эгечи — революционерлеге жакѳ басхан Аннагѳа сюймеклиги бла байламлы суратланады.

Аслан жукѳдан кѳоркѳа билмеген жигит жашды. Ол жарлы халкѳны унукѳдуруучула бла эртдеден жауду, эртдеден шагъырейди. Алай алыкѳа аны дерт жетдириуден, намыс, бет адамлыкѳ ючюн ёч алыудан ёзге кѳуууму жокѳду. Аны ючюн ол абрекке чыкѳгѳанды, аны ючюн кеси элини кючлюсю Хажибатыр бла жау болгѳанды.

Алай ХХ ёмюрню кѳаугѳалы башланыуу бла бирге аны кѳадары кесгин тюрленеди. Аны кюрешни, дерти, сарыуу бир тюрлю магѳананы тутарча, бир тюрлю мурат бла байламлы болурча школгѳа — дуния урушну аулакѳларына тюшюп, революция негерликни андан алады.

Политика ишленмекликни келнуую бла бирге да аны чѳрчеклиги, кесине базыныулугѳу кѳалмайды. Боташев жашау кертиликни бузмайды — жигитни таулулай, абреклеј кѳояды. Асланны кѳылыгѳында ол илишанны, эгечин жесирге алып тургѳанларын эшитип, аны кѳутхарыргѳа кесинлей кетгенинде да кѳребиз. Аслан кѳоркѳуу бла намысны арасында сагѳыш этмейди, аскер командования аны кесини энчи ишине оноу эте турлугѳун да сакѳлайды. Алай аскер бѳлюмню командири болуп тургѳанлай, ол кеси аллына ол не бу тюрлю ишни этерге эркин болмагѳанын а ангыламайды.

Аслан революция кюрешни — таулагѳа эркиндик келтириуню кесини жашауу бла бир этеди. Аны Аннагѳа сюймеклиги, Сергейге тенглиги, революцияны идеалларына кертичилиги — ала барысы да адамлыгѳыны, насыбыны биринчи илишанларыча алай кѳрюнедиле.

Пьесада Сергей Мионович Кировну, Аннаны, комиссар Омарны, Зулкѳайны сыфатлары таулада революция ишни кѳуралыуу, барыуу эм хорлауу бла бирликде суратлангандыла.

«Абрек» биринчи дуния урушха солдатла алыудан башланып, андан ары ол урушдан ёнгелеуню, патчах-

лыкъны жашау жорукълары бла келишмеуню хыйсабындан туууп, кючленип баргъан къажалукъ таулу обществолагъа жете келгенлерин, анга кёре уа таулада жашау этиуню башха тюрлю къурагъа деген оюм жашауда жерсине, кючлене баргъанын, ол оюм кюрешге келтирип, эркинликни байрагъы кётюрюлгенин айтады. Драматург ол алабалыкъда кимни не этгенин, ким не халда тохтагъанын суратлайды.

Абрекни къанлы жауу, революцияны да жауу болуп сюелген пристоп Хажибатыр кеси заманыны жашыды. Ол, Боташевну суратлауунда кишилиги да, сёлешсе, сёсю да болгъан адамды. Аны жашы Таубий бла тюбешуонде кёребиз. Ол, жашы тутулуп тургъан Абрекге алдатып, (тюдюртюп), бедишли болгъан хапарын эшитгенди. Хажибатыр анга кюеди, ачыуланады. Ол жашын бедишликден кутхарыргъа, жашауну бу болумун сакъларгъа кюрешсе да, кесини хорламына алай бек ийнанмайды. Энди ол тутта келген жашауну, падчалыкъны да аягъы тутмайды.

И. Боташев 60-чы жыллада «Солтанны къадары», «Къушла бийикни сюедиле», къарачай назмучу Х. Байрамукова бла бирге «Таулу къызны жигитлиги», жаш жазуучу Ж. Токумаев бла бирге «Ийнанама, ол сауду» деген пьесаланы жазгъанды. «Солтанны къадарында» ол бюгюнню колхоз элни суратлайды. Эркин урунуу, ишин сюймеклик — энди Солтанны къадары алайды.

Ата журтну азатлыгъы ючюн кюрешген таулу жигитлени арасында Залихат кирик жигит къызла да болгъандыла. Аланы огъурлу сыфатлары, кирсиз ёмюрлери бизни жангы хорламлагъа кёллендиредиле. «Таулу къызны жигитлиги» деген пьесаны ниет магъанасы алайды.

Чыгъарманы сюжетин жютю этген конфликт — бир бирге къажау эки ниетни арасындагъы келишиусюзлюкдю. Индекни бир жанында: майор Альберт, капитан Вебер, лейтенант Кроутус, бургомистр, алгъынны тау бийлени учуну Ислам, полицияны таматасы Томай, фашист ниетни таулулагъа жаяргъа кюрешген Алий эфенди сюелгендиле. Аланы бир къаууму дуняаны аякъ тюбюне салыргъа кюрешгенледен, бир къаууму уа туугъан жерлерин, адамлыкъларын да сатып, фашистлени сибирткилери болуп жашагъанладан боладыла. Ала историяны чархын артха бурургъа кюрешедиле, эриу, жазыкъсыныу деген затланы эртде унутхандыла.

Ол кючге кѡжау сюелген коммунист ниетди. Ол ниетни жашауда бардырып, адалулун фашизмни уу тырнагындан азат этерге кюрешгенле совет адамладыла. Ала: партизан отрядны командири Осман, разведкачы кѡыз Зайнаф, аны анасы Хаджат, комиссар Антон Ильич, партизанла Азаматчыкѡ бла Мурат эм башхаладыла. Эки кѡауум да хорламсыз жашау болмазлыгыны ангылайдыла. Ол кюреш тюзлюк бла терсликни, жашау бла ёлюмню арасында кюрешди.

Тюзлюк келгенде мюлкюнден айырылып, аны кѡайтарырга тап кезиуню сакѡлагъан Ислам, ким сюек атса, анга кѡуйрукѡ ойнатхан эфенди Алий, кѡыйылыкѡ келгинчи керти бети ачылмай тургъан кѡуртха Томай кибикле тау элдеде болмай кѡалмагъандыла. Фашистле келип, тау элени талап башлагъанда, ала бёрюлени кеси стауатларына эркинирек бошларгѡа кюрешгендиле. Авторла сатлыкѡ адамланы бетлерин ачаргѡа уллу эс бурадыла. Кертиди, ала тышындан кѡарагъанда бир акѡыллы болуп, душманлагѡа керти кёлден кѡулдукѡ этгенча кёрюнселе да, хар бирини энчи умуту, энчи жолу болгъанды, бир бирлерине ичлеринден аюутослукѡ тутхандыла. Харам ишге бирлешген адамланы психологияларында ол илишанлагѡа авторла эс бурмагъандыла.

Авторла Зайнафны хар жанындан да бир кибик акѡыллы, билимли кѡоркѡа билмеген адам сыфатда кёргюзтедиле. Зайнаф совет школда ёсген, Ата журтну чексиз сюйген, аны азатлыгы ючюн жигер сюелген тиширыуду.

Уллу кѡазауат хар кимни кеси орнуна салгъанды. Адамлыкѡ даражаны туурагѡа чыгъартгъанды. Зайнаф да, халкѡгѡа палах отун келтирген фашистлени кѡурутхунчу кѡазауатдан артха турмазгѡа ант этеди. Анасын да, кѡагъанакѡ сабийни да кѡюуп, партизан болуп кетеди.

Зайнафны сыфатын авторла ёсюую чегине жетгенча, андан ары ёсмезликча этип кѡойгъандыла. Алай а Зайнафны патриот сезими, баям, урушну барыуунда ёсгенди, жауну кёрюп болмаулулугѡу халкѡгѡа жетген артыкѡлыкѡланы кёргени сайын кючленгенди. Кюрешчи болургѡа алай бла жетишгенди.

Пьесада Томайны бла Муратны сыфатлары уста кѡуралгъандыла. Кѡазауат башлангынчы Мурат эл ичинде аман атлы болуп, тутула, ычхына айланган адам

болгъанды. Къыйын кюн а туугъан жерин саталмайды, душманнга къажар суюледди. Томай мамыр кюнде: «Колхозум, элим, ой, Октябрь бизни къаллай кюннге чыгъарды!» — деп жашагъанды. Къыйын кюн элине, колхозуна, Октябрь келтирген къууанчха жау болуп чыгъады.

«Таулу къызы жигитлиги» малкъар сахнада салынгандан сора И. Боташев, кеп турмай, жангы пьеса жазып башлагъанды. Ол чыгъарма жангы Тырныаузу къралыууну юсюнден эди.

1964 жылгъы театр сезона ол чыгъарма «Къушла бийикни сюеди» деген ат бла сахнагъа чыгъады.

«Къушла бийикни сюеди» юч акты романтикалы драмады. Ол бизни республикада металлургияны таши салынып, ишти класс тууа башлагъан кезиуню кьргюзтеди. Анга кере, емюрлери жерчиликде бла малчылыкда кетген таулулада жангы къурулушну ёсююн, къарындаш шухлукъну сезими туугъанын керебиз. Кьоргъашиликде молибден бла вольфрам магъданны табылуу Бахсан аузуна уллу жашауну келтирлигин, аны хайырындан таулула бююн онглу боллукъларын ангылайдыла. Махай, Сеид, Чонай кибик урунган таулула энди жанларына, кьоркьуу тюшген къая жоллада кеслерини энчи сейирлери ююн айланмайдыла, кьрал деменгили болуру ююн кюрешедиле. И. Боташев совет адамланы, коммунистлени кеслерин аямай кюрешулерини хайырындан, Кьоргъашилик тауда багъалы магъданны табылгъанын, Тырныаузда деменгили комбинат ишленгенин кьргюзтеди.

Вераны сыфаты Тырныаузда молибден магъданны тапхан Вера Александровна Флёрованы жашауундан алынып къралгъанды. Вера комсомол ёсдюрген къызды. Жолун Совет власты кюню жарытып, ол Ата журтну ёхтемликке элитрге кесини юлюшюн кьошаргъа итинеди. «Тоюбузну къачан этерикбиз», — деп сорады Виктор анга, «Тауда магъдан табып келген кюнубюзде», — деп, сагъыш этмей, жууап бередди Вера. Биз былайда кесини энчи насыбын кьралны насыбы бла байламлы этген къызын керебиз. Ол жарыкъды, тириди, ишинде жетишим болдуруп ююн кеп тюрю къыйынлыкъланы хорларгъа тюшеригин ангылайды. Ол, Федор бла Муса хомулукъ этип, жолдан къайтып кетгенде да, алгъа барады. Аны таукеллиги, айтханындан къайтмагъан къылыгы ауур жолну хорларгъа болушады.

«Биз былайда магъдан тапханыбызлай, таулулагъа — орамларыны эки жанлары бла каштан терекле тизилген, арбазларында гюл тахталары болгъан, эки-юч къатлы юйлери булутладан ёрге къарагъан шахар ишленир», — деп умут этеди. «Охо, сени уа ахшы умутларынг бар кёреме да!», — деп кюледи анга кёлсюз Федор. «Да умут этсенг, ахшы умут этерге керексе, — дейди Вера анга. — Шахарыбызны ортасында кинотеатрыбыз, школларыбыз, больницаларыбыз, ресторанларыбыз болурла».

Вераны умутлары таулада иги жашау бла байламлыдыла, келир кюн бла байламлыдыла.

Пьесада бийикликни сюйген къушладан бири дагъыда Чонайды. Чонай уллу жашау сынауу болгъан акъылы адамды. Бахсан аузунда аны аягъы жетмеген жер жокъду. Ары геологла келгенде да, ол аланы ишлери къаллай бир къыйматлы болгъанын ангылайды, биринчи кюнден башлап, кесини ёмюрюн магъданны табылууу бла байламлы этеди.

Аны жарыкълыгъы, таукеллиги, эслилиги экспедицияны къолайлы болуруна кёп жаны бла болушады. Кёп жылла озуп, Тырныаузда комбинат да ишленип, жашау деменгили болгъандан сора, Виктор келип, анга тюбегенде, сейир этеди: «...Адамларыбыз тюрленгендиле. Алай бизни багъалы Чонай, бир да тюрленмей, Минги тауча турады», — дейди ол. «Да сиз, тау къушла, биргеме болгъаныгъыз себепли, къартлыкъ мени къатыма жанларгъа базынмайды» — деп къууанады Чонай. Чонайны къылыгъы, жашауу, юйренген адети битеу ол сёзледе кёрюнедиле. Адамланы къууанчлары, жетишимлери, жашауну былай огъурлу барыуу — Чонайны насыплы этгенле аладыла.

Тауда жашау къыйынды, кюн сайын уллу жауунла жауадыла, геологла жибип, жунчуйдула, сууукъдан да азап чегедиле, ач болгъан кюнлери да болады, алай магъдан терк табылмайды. Быллай жашау эрикдиргенди. Жюрек кючюнг, кишилигинг бар эсе, ол къыйынлыкъланы хорлап, ишни ахырына жетдирликсе, жокъ эсе уа, артха турлукъса, къачарыкъса...

Фёдорну адамлыгъы алай сыналады. Угъай, ол жигит туююлдо, къарыусузду, чийди, къоркъакъды. Алай ол ишни къыйматын биледи да кеси кетип къалып, Виктор бла Вера магъдан тапсала, махтау алагъа болуп, кеси къурлай къаллыгъын ангылайды. Аны себепли, ол

аланы да сокъурандырыргъа, артха къайтарыргъа кюрешеди. «Мен айтханны эт да, къармамагъан жерибиз къалмагъанды, алай мында магъдан жокъду деп, илму советге жаз. Алай этсенг, артда сени киши терслерик туююлдо», — дейди ол Викторгъа. Угъай, Виктор алай этерик туююлдо. Болмазын кѳргенде, Фѳдор, Муса бла келишип, аланы къая ыраннга беклейди. Анда да Фѳдор, Муса бла бирге болуп, Вера бла Викторну сокъурандырыргъа, артха къайтарыргъа кюрешеди. Айтханын этдиралмагъанда, Мусаны да терилтип, артха кетеди. Фѳдорну алайда тенглерин къоюп кетиую — намысын, адамлыкъ атын, бет жарыкълыгъын да къоюп кетиую. Энди ол бир заманда да алгъынны бийикликге кѳтюрюлаллыкъ туююлдо. Геолог болаллыкъ туююлдо.

Фѳдор да, Муса да кеслеринде кѳлсюзлюкню хорлаялмагъандыла. Башланган ишни къыйматлылыгъын терен ангылаялмагъандыла. Къыралны, нѳгерлерини, келир заманы сейирлигин кеси жашауларындан бийикге салалмагъандыла. Аланы осаллыкъларыны баш сылтауу олду.

«Къушла бийикни сюедила» малкъар литературада ишти классны юсюнден биринчи чыгъарма болгъанды. Оруслуланы, къабартылыланы, малкъарлыланы арасында шуѳхлукъну кѳргюзтгенди. Деменгили Тырнаууз комбинатны къуарар ючюн адамла къаллай къыйынлыкъны хорлагъанларын суратлагъанды.

* * *

Малкъар драматургияны къуараргъа тири къатышханланы экинчиси **Ибрахим Маммеев**ди. И. Маммеев 1919 жылда Кѳнделенде туугъанды. Биринчи малкъар студия бла ГИТИС-ни бошагъанладан бириди.

И. Маммеев да чыгъармачылыкъ жолун назму бла башлагъанды. Аны биринчи назмулары 1940 жылда «Насыплы тѳлю» деген назму китапда басмалангандыла. 50-чи жылланы экинчи жарымындан башлап, бир ненча назму китабы чыкъгъанды.

60-чы жыллада И. Маммеев бегирек драматургия бла кюрешеди. Театргъа Гоголну «Къатын алыу» деген пьесасын дагъыда бир ненча пьеса кѳчюреди. «Феодал», «Кѳзлери болгъан сюймеклик», «Тойдан сора», «Шамай къала», «Жаралы жугъутур», «Сюймекликни поэмасы» деген пьесаланы жазгъанды.

«Тойдан сора» деген пьеса Малкъарны театр искусствосунда биринчи кере бюгюнню адамланы юйюр жашауларыны юсюнден сёз бардырады. И. Маммеев таулу эллилени юйдеги жашауларын, жамауат ишлерин кёргюзтюу бла шёндюгю жашау кертиликни бир суратын ишлерге итингенди. Сюймеклик бла кертилик юйюр жашауну биринчи мурдору болургъа керекди, алай мурдорсуз юйюр къуралыргъа амалы жокъду, — Маммеевни пьесасы окъуучулагъа ол дерсни береди.

...Пьесаны баш жигитлери Идрис бла Жулдуз институтда бирге окъугъандыла, анда бир бирлерин сюйгендиле. Муратлары бирге болургъады. Алай тилни, жашлыкъны учхунлугъу бла бир бирге кёлкълды болуп, башха-башха школагъа ишлерге кетедиле. Идрис кеси элинде Саняят деген кызыны алады. Жулдуз да эрге кетеди. Алай сюйген жүреккле бир бирге тартдырадыла, тынчаймайдыла. Жулдуз ахырында болалмай, эринден айырылып, Идрис ишлеген школгъа кёчеди. Саняят бла Идрисни орталарында суукълукъ да юйюрню бузулууна келтиредиле. И. Маммеев школчу тенглик, шуёхлукъ сюймекликге дери ёсалмагъанын, ансыз, эсе да сюймекликсиз бирге жашауну ауарасын кётюрюрге болмазлыкъын кёргюзтеди. Экинчи жанындан, Идрис устазлыкъгъа хунери болмагъанына, энчи жашауну къурау жолу аллындан башлап терс болгъанына тюшюнеди. Эки жанындан да алай жангылыуу аны сындырады, ичгичликге элтеди. Аны намысы кълалмайды, аны бла бирге Саняят да кетеди. Ол сынауунда Идрис жашаудан, адамладан ёнгелерге да хазырды, тюзю ичгичи Хакимден сора кишини сёзюне да къарамайды. Терсликни, тюзлюкню ангылар къолайы кълалмай, сансызлыкъгъа хорлатады. Ол ёнгелеуюнде ол огъурсузду, ишеклиди, зуюлду. Алай а аны адамлыкъына ышанган адамла — школну директору Хажибий, устаз Жулдуз, бирси тенг жашлары аны кеси жолун табууна бек уллу тёзюм бла болушадыла.

И. Маммеев шёндюгю жаш адамланы сифатларын аланы юйдегиге, сюймекликге, тюзлюкге къарамларын ачыкъллау бла къурайды. Аны бла бирге малкъар драматургияда адеп-кылыкъ проблемала салынадыла. Адамлыкъ кеси зауукълугъу, насыбы ючюн талашыуда не да кесине энчи хурмет излеуде болмагъанын ачыкъллайды. Адам намысны, сыйны, чынтды адамлыкъ кыйматны алай тынч тапмагъанын, алай ол затланы тас

этиу а байтамал болгъанын Идрисни кылыгы бла кӛргюзтеди. Идрис жангылады, тере акъылгъа хорлатып, тентирейди. Алай ол бузулгъан адам тӱююлдю. Алыкъа ажашханын ангыламай барады. Идрис ажашуу башланган жерин, къачан башланганын да сезмегенди. Аны бек улуу жангылууу ӛтюрюк сӛзлеге ийнанып, жахил анасына хорлатып, Жулдуздан айырылгъаны, Саниятны алгъаныды. Эки сӱюгенни — Жулдузну бла Идрисни арасында чыккыган конфликт экинде да адамлыкъ кыйматны, сӱюмекликни сынагъан биринчи сынау эди.

Аны бла ол сынау аланын граждан борчларына кертичиликлерин да ӛнчелеген базман болгъанды. Алай Идрисе ол сынаудан айыпсыз чыгъалмагъанды, жашлыкъ этгенди, жашау чӱйреликленни айырыргъа ишленмеклиги жетишмегенди. Анга кӛре, жашау Идрисге кесини ачы дерслерин береди, ол дерслени аны бла бирге ала, Жулдуз бла Саният да жашауну ангылайдыла, аны жангыдан башларгъа деген тюз акъылгъа келедиле.

Кязим Мечиевни чыгъармачылыгы, жашауу И. Мамеевни эки пьесасыны темасы болгъанды. Малкъар халкъны жашау сынауун жыйышдыргъан, жангы ӛмюрге аны улуу умутларын, кыйышылы жашау тиричилигин деменгили ауаз бла айтып алай тӱбеген акъылманны къадары сахнада халкъны бетин кӛргюзтӱрге байтамал онгла бере эди. Аны бла бирге Ибрахим жашауну традициялы акъ, къара бояула бла кӛргюзтӱюню жоругъундан къутулуп, сабыр, тынгылы ауаз бла айтыргъа заман жетгенни да ангылагъанды. Аны себепли И. Мамеевни «Жаралы жугъутур» деген пьесасы — Кязимни аллай атлы поэмасыны эркинлик кӱсеген ауазын кесине сингдирип, аны авторуну жашауун да кӛргюзтгенди.

«Сюймекликни поэмасы» уа — Қязимни «Бузжигит» поэмасына кѣре жазылса да, баш мураты таулу акъылманны халаллыкъ бла усталыкъгъа, сюймеклик бла байлыкъгъа къарамын ачыкълау болгъанды. Қязимни жашау ангылауу, адеп-къылыкъ сурамы, къарыусуз бла къарыулуну арасында индекни алай туура кѣрмеклиги — аны чыгъармаларыны айырылып болмазлыкъ тагыларыдыла. И. Маммеев ишни тюз да ол жанына эс бургъанды, акъылманны къарамларын бюгюнню театры излемлерине кѣре окъугъанды.

«Жаралы жугъутур» бек алгъа жангы, ХХ ёмюрню аллында таулула жашау этиуню эски жорукълары бла саламлашып, жангы жашаугъа ётююню уллу кѣпюрюнде тургъан кезиуню суратлайды. Ол кѣпюрню юсюнде Қязимни къарамы деменгилиди, сабырды. Алай ол сабырлыкъда Қязим экилиди, тынчлыкъсызды. Жашауну тюзлюго неде болгъанын излеп, аны тюз жууабын табалмагъандан ауарады. Ол жарлы халкъны эркинлик кюннге чыгъарын тилегенди, ол болмай, жашау тюзелмезин да ангылагъанды; адамлагъа уллу халаллыгъында, Қязим, ала бир бирге къатылыкъ, бийлик этиуню къойсала, хар ким да хурметли болса жашау анда жарыр эди деп умутланады. Ол ийнаныуунда Қязим артыкълыкъ этиуню, къан тѣгююню ахыр да унамагъанды. Абрек Ысхакъ бийни жылкъысын сюрсенин эшитип, ол анга урушады. Аны акъылында, ол да артыкълыкъды. «Бир бийден халкъгъа бир балта игиди», — деп ол ачыкъ айтады. Алай а анга да артыкълыкъ этерге керек тийюлдо.

Қязим. Сен мында байла, бийле бла жарашмай, аланы артыкълыкъларына тѣзюп туралмай, абрек кетгенсе. Сен тюзлюкню жолун излерге чыкъгъан сунуп тургъанма мен. Сен а уручулукъ этип айланаса!

Ысхакъ. Да байла, бийле уа не этедиле? Ала халкъны тонамаймыдыла? Қъанын ичмеймидиле? Бийманга аз хатамы этгенди? Мен анга дерт жетдиреме.

Қязим. Ол гитче дертчикди. Сени кесинги энчи дертингди. Андан эсе уллу дерт барды — халкъны дерти.

Ысхакъ. Мен не жаны бла да бийге хата этсем, ол халкъны дерти тийюлмюдо?

Қязим. Тийюлдо. Аны ючюн бийге бир зат да болмайды. Сени ол этгенинг да биягъы жарлы халкъны бойнуна жюкленеди.

Ысхакъ. Нек? Мен бийни жылкысын сюргенликге халкъга не боллукъду?

Кязим. Ары дери ол халкъны бир къаты терисин соя эсе, энди эки къаты терисин сояр да, кесине жылкы кьурар.

Пьесаны бир суратында Холам бла Бызынғыны арасында туйюш кёрюнеди. Ол туйюшде Кязим жарлы халкъны чынтды кьоруулаучусу, аны сейирлерин сакълаучу болгъаны туурады. Кязим эки элни туйюшдюрмеден, эки элни бийине да келечиле жибереди. Алай бийлени сёзге кьарар акъыллары жокъду. Ол угъай эсенг, Бызынғыны бийи, Кязим бла ачыкъ сёзюнде, ол анга чырмау болмазын суйгенин, эсе да ол эки элни туйюшюрге кьоярын айтады. Бий туйюшню тынгылыракъ этер ючюн не да жарлыла бир бирлерин кёбюрек ууатыр ючюн Чегемге болушлукъ тилей окъуна жибергенди.

Ол болумда Кязимни къанлары ахыр тёзюмге дери кызып, сауут-саба бла бир бирге чабаргъа чыкъгъан эки элни арасына келиую — ахырдан ауалгъа жарлыла жанлы болгъанын ачыкъ кёргюзтуююдо. Ол къан тёгююню тыйгъан угъай, ол къан не ючюн, ким ючюн тёгюлюгюн да ачыкъ этеди. «Тохтагъыз, хайран адамла, — деп кычырады Кязим, — тёмегиз бир-бир къаныгъызны! Сизге адам къаны керек эсе, мени къанымы тёгююз, ёлтюрююз мени, кьутургъан адамла!»

Хажини ол айыбына сылтау излеп: «Ала (холамлыла) бизни жерибизге киргендиле!» — «Сиз а (эсе да, бызынгылыла) бизни сууубузну тыясыз», — деп, туйюш башы неде болгъанын айтханларында, Кязим уллу кююю-ачыу бла сорады: «Не жерни, сууну хапарын айтасыз сиз? Сиз кьачан болдугъуз жерли, суулу?»

Эки элни да алданыуун андан ары кёргюзте, Кязим, туйюшюрге келгенлени арасында «жерли», «суулу» адамладан бири да болмагъанына эс бурдуруп, сейир этдиреди. «Былайда кеслерин ёлтюртюрге ала тели туйюлдюле! Аланы жерлери, суулары барды, жашаргъа суюдиле».

Кязим туйюшню басар муратда халкъны кёзюн кеп затха ачханын да сезмейди. Ол туйюшню сылтауун ачыкъ этеди. Олсагъатда ала байлагъа байлыкъ кьурагъандан сора да, аны кьорууларгъа былай сюеле келгенлерин кёрюп кьоядыла. Энди ким бла туйюшюрге керек болгъанын ангылайдыла.

Алай а, туююшюрге келгенлени ол ангылау сагъатлары Кязимге ырахатлыкъ бермейди. Кязим туююшню басар ючюн кюреше эди, энди: «Бир туююшню басылуу — уллу, чынтды туююшню башланыуна келтирип кьойду дейме», — деп жарсыйды. Кязимни битеу турушу олду, алайды. И. Маммеев акъылманны ол тынгысызлыгын терен ангылагъанды, закийлигини биринчи белгисича кьргюзтгенди.

Иги жашауну идеалларын суйген Кязим пьесада кеси динне кертчилей къалады. Алай аны динге да кесини къарамы барды. Дин тутхан адам тюзлюкню тутаргъа керекди. Эсе да, Кязимни терен ийнаныуунда, дин бла тюзлюк ёкюлдюле, динсиз тюзлюк жокъду, тюзлюксюз дин — дин туююлдю. Кязимни ол тутханы, аны эфенди бла даулашында туура кёрюнеди. Тюзю, Кязимни эфенди бла даулашы динге эки тюрлю къарамны даулашыды. Кязим динге жашауну, тюзлюкню биринчи къалауурунача къарайды. Аны эки бети болургъа амалы жокъду. Анга кёре, дин артыкълыккыны, зынданчылыккыны саууту да туююлдю. Эфендиге уа дин кьоркьутууну, бойсундурууну сауутуду. Халккыны анга ийнандырып туруп ючюн, къалай кюреширге да жарайды. «Адамлагъа нени да айтыргъа жарамайды, — дейди эфенди. — Аллахны, фыйгъампарны жолуна ушамагъан затланы букъдура, жашыра билирге керекди».

Ислам динни эл ёкюлю — эфендини сыфаты малкъар фольклорда къалай кьуралгъан эсе, малкъар драматургиягъа да алайлай кирип кьалгъанды. Битеу пьесаланы барында да ол аманлыкъчыды, халккыны революция кюрешинде унукъдуруучула жанлы болады. (окьугъуз: Этезовда — Ахия эфенди, И. Боташевда — Хажос, Кьурман, И. Маммеевде — эфенди, И. Жантуевда — Жантакъ, С. Караевда — Алимьрза). Болса да, башха ишлеге кьуллукъ этген адамланы арасындача, эфендилени арасында да хар тюрлю адамла болгъандыла. Ала халкъ ишине къажар бирде къарангылыкъдан, бирде динге алай тюз келиширик сунуп, бирде кьан тёгюлюрюн суймей баргъандыла. Бирлери уа динни аркъасына бугъуп керти ниетлерин жашыргъандыла, халккыны ишин ояргъа иш этип, хыйлалыккыны жолу бла баргъандыла. Экиччи жанындан, эфендилени арасында уллу намыслары жюрюген, бир неча кере хажиликге баргъан, алай бла халкъда сёзлери эки этилмеген адамла да болгъандыла. Аллаила кёбюсюнде эллиле кеслерине сёзсюз ий-

нанганларындан хайырланып, революцияны ишине, ызы бла уа социалист кърулушха уллу заран тюшюргендиле.

Алай тарых кертликни тыш кърюмдюсюн алып, уллу тюрленнүлени заманында бир бирге кържау тургъан кючлени жалан да эки тюрлю бояу бла — жангы жашау жанлы болгъанланы жарыкъ, эски жашау жанлыланы уа кърарангы, мутхуз бояула бла къргюзтюу, белгилисича, саулай да жаш адабиятлада жюрюген жорукъ болгъанды, кесини заманында, эсе да революция сермешлени кързыуунда класс душманланы махсаралау, алай бла аланы харам бетлерин ачыкълау, азатлыкъ кюрешни аскерчилерин а, алай угъай, жомакъдеча, бек батыр, билимли, жигер этиу тийишли эди. Нек дегенде, зулму дунияны тутаргъа, ойдурмазгъа кюрешгенлеге кърюп болмаулукъну туудурургъа, жангы адамланы уа юлгюге къргюзтюрге керек болгъанды. Артда суратлау литература кесини билдириу, ангылатыу борчларындан къртулуп, эстетика сезим бла байламлы болуп башлагъандан сора, жалан да эки тюрлю бояуну — жарыкъ бояула бла кърарангы, мутхуз бояуланы жюрютюу — ол жалан да жашау кертликни иги билмегенни не да билген этгенликге, аны къргюзтюрге усталыкъны жетишмегенни ачыкъ белгиси болады. Драматургия уа, башха жанрлача болмай, социалист кърулушха уллу заран тюшюрген революцияны, кърп жигитлерини жашауларын бушуулу этген жашау халланы, сезим чойреликлени кърюп бетлерин ачыкълауну бек байтамал амалы болуп къралады. Нек дегенде, ол жанрны жашауу сахна бла байламлыды, сахна уа ол кюрешни тюзюнлей кърарачуланы кър алларында бардырады. Эсе да сахна, тюзюнлей кърарачуланы кър алларында тургъаны себепли, анга келтирилген жашау болумланы, кърылыкъланы кертликлерин излейди.

Комиссарла кърара халкъны революция жанлы этер ючюн, аны дин азабындан кърутхарыр ючюн динчилеге кържау кюрешлерин алай тынчлыкъ бла бардырмагъандыла. Ол кюрешде кързыл комиссарла уллу эслиликни, тѳзюмлюкню къргюзтгендиле. Совет властны тюз жолун уллу тѳзюмлюк бла ангылатхандыла.

Революция сезимни ѳсююню ол диалектикасын ангыламай, малкър драматургла, айхай да, комиссарла бла тау бийлени арасында конфликтлени терен ачыкъларгъа жетишаллыкъ туюнл эдиле. Ала уа хар жолдан

энчи алып къарауну, терен билиуню, айырыуну сурагъан, ичлеринде бир къарау бла айырып болмзалькъ чюйреликленн тутхан аллай конфликтле болгъандыла.

Кязимни жашаугъа акъылман къарамы «Жаралы жугъутурда» ол ачыкъ-диалектика жорукъгъа артыкъ жол бермеген эсе да, И. Маммеев да эфендини сыфатын къурауда ол белгили юлгюден толусунлай къутулуп къалмагъанды. Аны пьесасында эфендини сыфаты И. Боташевни, Ж. Залихановну, Б. Гуртуевни, бирси жазуучуланы чыгъармаларында эфендилени суратларындан эслирек, сабырыракъ эсе да аны да ниет саякълыгъы асыры ачыкъды.

Хар затны терен кёрген, кюреширге керек болгъанын да терен сезген Кязим къалай кюреширге керек болгъанын билмейди. Аны дуния ауарасы олду, тынчлыкъ-сызлыгъы, сарыуу да аны бла къайнайды. Ол къаллай кюрешге да угъай туююлдю: къан тегюлмезлик болса! «Адам къаны, багъалы къан» тегюлюп унарыкъ туююлдю. Революциядан аны себепли кюркъады.

Пьесаны заманы Кязимни ауаралыгъы ахыр чегине жетген кезиудю. Кязим сурагъан кеп сорууланы жууабы таулагъа жете башлагъан кезиудю. Аны белгилеген а узакъ адамла угъай, Кязимни кесини жашы Мухаммат, эллиси Ысхакъ, Хашим, Сакинат кибик ол иги таныгъан, кеси аланы къадарлары къалай болур деп жарсыгъан адамладыла. Эркинликни сезюн ала Кязимден эсе таукел, жютю айтадыла; эсе да Кязим аны болмагъан тарыгъыуун эте эсе, мухамматла, ысхакъла аны алыуну ишин этедиле.

Алай бла бир заманда Кязим кеси халкъны дертин аманат этген Ысхакъ, энди Кязимни кесин революция кюрешни тюзлюгюне ийнандырып ючюн да кюрешеди. Ол халкъгъа тилеген эркинлик «адам къаны, багъалы къан тегюлмей» келмезлигине, Ленини, большевикле бардыргъан иш жарыкъ жашауну, эркинликни, адамлыкъны иши болгъанына тюшондюреди.

Алай бла, «Жаралы жугъутур» малкъар драматургияда жашауну реалист халда кёргюзтюуню башлайды. Кязим, Ысхакъ, эфенди, Мухаммат, бий — аланы ишлери, жашаулары кылыкълары бла заманны баш илишанлары сахнада кёрюнедиле.

«Сюймекликни поэмасында» И. Маммеев бир малкъарлы юйюрнию къадарын кёргюзтеди. Ол орта ёмюр-

леде болгъан ишти. Малкъаргъа къанлы жортууулланы биринде Локъманны юйюрю чачылады. Аны Къарамырза деген жашчыгъы бла къатыны, жесирге алынып, кетеди. Къолунда къагъанакълай къалгъан Бузжигитни ёсдюрюп, Локъман, кесича, уста этеди. Андан да уста болур ючюн а ол аны Шаркъ къыралланы бирине ашырады. Бузжигит кёп шахарлада болады, бир къыралда бир хан бла анга къала кешене ишлерге жарашады. Бузжигит анда анасын табады. Аны мамлукга сатылгъан къарындашы Къарамырза ол ханны аскер башчысыды. Алай къарындашла бир бирлерин танымайдыла.

Бузжигит ишине, усталыкъгъа бек жууаплы къарыгъан, уллу халал жюрекли, къайгъырыулу адам болгъанды. Аны насыбына, хан да сёзге къарыгъан, усталыкъны магъанасын билген адамды.

Алай а Бузжигитни адеп-къылыкъ къуралыуу, дуня ангылауу хан къалаланы, кешенелени, жарлы халкъны терисин союп, алай ишлетгенин билгенден сора башланады. Ол суйгени Зулейха бла тюбешнулеринде, Къарамырза бла сермешнулеринде, ханны алына къалада ишлеген ташчыланы дауларын айтыуунда — аны къаласы да, бирси кюйсюз падчахланы ханланы къалаларыча, кюйсюзлюкден толу болгъанын ангылайды.

«Суймекликни поэмасы» Малкъарны жашау тиричилигинден узакъ болумланы ачыкъласа да, жашау-туруу халлагъа малкъарлы кёз къарам бла сугъарылгъанды. Аны бла бирге И. Маммеев, Къазимни оюмун андан ары чыгъармачылыкъ халда ёсдюреди. Бузжигитни къуралыуун, суймекликни ангылауун — адамлыкъны, тилегине кертичи болууну къыйынлыгъын ангылауу бла бирге кёргюзтеди. И. Маммеев Бузжигит бла Къарамырзаны — эки къарындашны бир бирге къажау сюеп, адам бла жамауатны проблемасын салады. Адамны сезим-къылыкъ къуралыуунда жамауат биринчи магъананы туталды. Бузжигит усталыкъ бла огъурлулукъну жашауну тутуругъуна санагъан атасыны, таза къыйынлары бла жашагъан эдилерини арасында ёсюп, кеси уллу огъурлулукъну, усталыгъы, аны бла бирге уа тутхан ишин ахырына жетдирирге ётю болгъан киши болгъанды. Аны бла бир къандан жаратылгъан, Къарамырзаны къуралыуу аманлыкъ этну, кюйсюзлюк, бир бирге кёр къазыу, жашау жорукълары болгъан адамланы арасында баргъанды. Аны къуршалыгъан дуняда кючю болмагъан — адамгъа саналмагъанды, ким кючлю болса,

кылычы кимни жютю болса — аны намысы жюригенди. Аны себепли, ол кесини кыйынлы жашауунда кюй-сюз болургъа, кылычына базыныргъа юйренгенди. Бузжигитни бла Зулейханы юсюнде аны къара кючге ийнаныуна шупха тюшеди: ол суймеклик, бир бирге ол кертилик аны табынган къаласын тентиретеди, инетинде алай жарылгъанла Къарамырзаны бютюн да адыргы этдиредиле. Ол Бузжигитден къоркъгъанын, анга сукъланганын сезип турса да, анга кесин ийнандырмалгъа кюрешеди. Аны себепли, ол Зулейхагъа не болуугъа, ханны ханлыгъына да не болуугъача къарайды. Ол муратына жетер ючюн, хан бла аны кызына, хан бла Бузжигитни, хан бла аны жууукъ ююшлерини арасында хыйла хапарланы, бир бирге ышаныусулукъну, аюутослукъну жаяргъа угъай демейди. Жангыз терслиги — Зулейхагъа суймеклиги болгъан Бузжигитни ёлтюрюрге угъай демейди.

Къарамырза Бузжигитни ёлтюреди, суймекликни ёлтюреди. Аны юсюнде биринчи умуту — Зулейханы жоюлуун кёреди. Алай ол хорланыуну кёрмейди. Бузжигитни ёлтюрюу аны кесини хорланыуу болуп чыгъады, кёп жылланы къуралгъан ийнаныууну оюлууу болуп чыгъады.

Поэманыча, пьесаны да ауазы — эркинликге, адамлыкъгъа термилиудю. Эркинлик болмагъан дуняда адамы къадары къалай кыйынлы болгъанын кёргюзтюдю.

Алай бла 50—60-чы жылла малкъар драматургияны къуралыу жыллары болгъандыла. Р. Геляевни «Къанлы къаланы» да, О. Этезовни «Къанлы тою» да, И. Боташевни бла И. Маммеевни пьесалары да аны тууа тургъан кезиуон белгилейдиле. Ол деген малкъар драматурглары кыйынларын жокъгъа чыгъарыу туйюлдю. Ала жанры бек кыйын кезиуоне къуллукъ этедиле. Тап, кюлю да болмагъан отжагъада от тамызып, малкъар драматургла Геляевдан Маммеевха дери уллу иш этгендиле. Алай социалист искусствогъа тийшли чынтды реалист чыгъармала, жашауну, кылыкъланы терен чюйреликлерин кёргюзтген, кюрешни отунда къуралгъан сыфатла алыкъа аз жазылгъандыла.

Битеу алып айтханда, драматургия бир жанлы ёседди. Аны эндиге дери къурала келиуонде 13 пьеса исто-

рия-революция темагъа, 4 пьеса шёндюгю заманны темасына жазылгъандыла. Алай иш шёндюгю тема кьолгъа аз алыннганында да туююлдо. Сахнагъа бизни заманны баш илишанлары белгилеген, кесини иши, жашауу, кылыгы бла ёсюню, кьуралыуну бюгюнню даражасын кёргюзтген жигитле келмегендиле. Айхай да, алгъын кьаптал кийиучю таулулагъа эиди европалы костюм кийдирип сахнагъа алай чыгъаргъанлыкыгъа, ол бюгюнню адамы болуп кьалмайды. Бюгюнню адамы ол бюгюнню сьфатыды, кюзгюсюдю. Жанрлагъа келгенде уа, биз алыкъа жалап бир жанрны — драманы юсюнден айтыргъа боллукъбуз. Кёп драмалада бушуулу ишле кёп тубей эселе да, таулу жашауу бла, адамны кьадары бла байламлы чынтды трагедия малкьар сахнада салынмагъанды. Бир-бир драматургла шкок таууш кёп болса, бушуулу кьадарланы кёргюзтген сунадыла. Аллай пьесала баргъан сахнада адам «ёлгенде», кьарагъанла кюлген этедиле.

Комедия жанр да кьуралмагъанды. Жазылгъан комедияла, сёз ючюм И. Боташев жазгъан «Солтанны кьадарында» комедияны илишанлары аздыла. Аны баш жигитине автор телиликле этдирип айланнганлыкыгъа, ол комедия болмагъаны белгиледи.

Аны бла бирге алыкъа малкьар пьесалада конфликт кьарыусузду. И. Боташев, И. Маммеев киби белгиле драматургла окъуна жютю, тап жарашдырылгъан сюжет кьураялмайдыла. Аланы композициялары асламысында тизгинсизди, бошду, тап, аны айыргъан окъуна кыйынды.

Керти болгъаныча, алдаусуз, тынч диалогла кьурап орнуна риторика монологланы кьайтарып туруу, айтылыргъа, ачыкъланыргъа тийишли ишден алгъасынып кетиу пьесаланы суратлау даражаларын тюшоредиле, алагъа суратлаулукъну бийик чегине жетерге чырмау боладыла.

Айхай да, ол кемчиликле малкьар драматургла жашауну терен билмегенден чыкмайдыла. Асламысында пьеса жазгъанла уллу оюмланы, сейирлик чынтды кылыкъланы сахнагъа келтиралмайдыла, ала драматургияны биринчи иши — драматизм жютюлюкге жеталмагъандыла. Драматургия чыгъармаланы формалары аланы ниет магъаналарына тийишли ёсалмагъаны да драматургланы ол жангыдан кьарыусузлукълары бла байламлыды.

Малкъар театр, аны бла бирге уа драматургия кесини мындан ары къуралууна жангы фахмуланы сакълайды.

ТОГЪУЗУНЧУ БАШЫ

САИД ШАХМУРЗАЕВ

Саид Шахмурзаевни «Сырыйна» деген китабына жазгъан ал сѣзюнде Къ. Кулиев, жаш литератураны аякъ юсюне салыу тынч иш болмагъанын кѣргюзте, аны «къара ишин» тындыргъанла литератураны историясында хурмет бла эскерилрге тийишли болгъанларыш айтады. «Ол иш бизден алгъа тебирегенлеге, биринчи башлагъанлагъа уа бютюн да кыйын болмай амалы жокъ эди, — деп жазады Къ. Кулиев. — Аны себепли аланы ишлери бютюн да багъалыды, биз алагъа кереклисича сый берирге, аланы кыйын ишлерин адетиндеча багъаларгъа борчлубуз. Кязим бла Саид алгъа жазып башлагъанда, къарангы кече жол ызсыз тар тау аузуна кирип, кеслери кеслерине жол салып, алай баргъан уучулагъа ушагъандыла... Кесинден алгъа башлагъанлары... ишлерине тюз, тийишлисича багъа берну — культураны биринчи шартыды»¹.

С. Шахмурзаевну Къабарты-Малкъарда жарыкъландырыу ишге, литературагъа салгъан уллу кыйынына багъа Совет правительство бичгенди. Ол 1939 жылда Ленини ордени бла, 1957 жылда уа Урунууну кызыл байракъ ордени бла саугъаланганды.

Саид Османович Шахмурзаев 1886 жылда Огъары Чегемде туугъанды. Ол заманда дуняда бола тургъан уллу ишле Чегем тарына жетмегенча кѣрюнселе да, жашауну бу къалыубаладан бери баргъан жоругъу тутхучсуз болуп башлагъаны анда да эсленеди. Алыкъа жарлыла — жарлылай, байла да байлай — хар ким кеси тиричилигин этеди. Алай а бу болум тюрленмезлик туйюлдю. Узакъ жауунну жашнауу эшитилгенча, Чегем тарына кѣп да узакъда болгъан ишлени узакъ тауушлары эшитиледиле. Ол тауушла бла бирге Чегемге

¹ Къ. Кулиев. «Кыйын жол», «Сырыйна». Нальчик, 1957, 4 бет.

акъылман шыкычыны ауазы да жетеди. Кязимни назмуларын зикирлеча окъуй, Осман да, Саидни атасы, аны ауазында таулуланы бу жашауларына ыразы болмауу кѳреди. «Жарлыгъа бир байдан бир балта игиди», — дей эди ол. Таулада алыкъа андан тюз сѳз айтылмагъан кибикди. Тюз сѳз а Осман кибиклени сагъыш этдиреди. «Да алай тѳйюлмюдю! Бу ауур жюкню къачаннга дери кѳтюрюрге боллукъду. Да не, биз кѳрлюгюбюзню кѳрген эдик. Энди туугъанла къуралгъа эдиле...»

Кѳп чегемли юйорледеча, Османни юйюнде да Кязимни намысы бек жюрюгенди. Ёсюп келген Саидни уа хунери баргъа ушай эди. Умут кѳллендирип, Шахмурзалары жашчыкыны Кязимге жибередиле. Алай акъылманни насихат этер акъылы жокъ эди. Ол анга: «Жашым, биз билебиз, бере барсанг, хар зат да тауусулады, алай дуняда бир зат барды — ол бере барсанг, кѳпден кѳп бола барады... Ол неди?» — деп сорду.

Да Саид алыкъа анга жууап берирча киши тѳйюл эди. Болса да, Кязимни жууабындан ол «бере баргъанлыкъгъа тауусулмагъан» билим болгъанын биллип къайтады. Осман эслегенден да энди эр киши сабий бир затха тюзелирге кѳрек эди. Хажилик къылыргъа жетишмесе да, башын тутарча болса, кереги ол эди.

Алай бла Саид Кѳнделенде Адыхам эфендиден, ызы бла Атаккуланы Бекболатдан окъуйду. Юч жылдан сора Саид Къарачайгъа кетип, Ючкъулаанда Байрамкъуланы Хажиден дерс алады. Анда Шахмурзаев араб грамматикадан тышында да Дударны — исламны мурдорларын окъуйду. Жашау къыйынлыгъы анда да тынчайтмай, ол Ногъайгъа, Оракъ ауулуна кетип тургъанлай, атасыны ѳлген хапары келип, Чегемге къайтады.

С. Шахмурзаевни «араб университетлери» аны бла бошаладыла. Энди Чегемге келген жангы дуня окъууну магъанасын — жашауну жангыртууну, жарыкъ этиуню борчлары бла байламлы этеди. Анга кёре, Саидни да жашау жолу жангыдан башланады. Ол 1924 жылда Нальчикде устаз курслада бир ненча ай окъуп, Кърымгъа педтехникумгъа кетеди, 1929 жылда аны бошап къайтхандан сора Нальчикде Ленинчи окъуу городокда ишлейди. Отузунчу жылланы арасындан башлап, пенсиягъа чыкыгъынчы ол халкъны жарыкъландырыуда устазлыкъ ишни сыйлы жоююн элтгенди.

Жазып С. Шахмурзаев Кёндеденде окъугъан жылларында башлагъанды. Шёндю белгили жазыучу Хабу Кадиевни атасы Хажикъурман анга «Танг чолпаны» деп, бир ангылашыныулу жазылгъан журнал бергенди. Анда уа жашау бла байламлы затланы юсюнден, къара адамланы жарсыларыны, аланы жашау болумларыны юсюнден жазыла эди. Алыкъа жарау болмагъан, базыныусуз къаламы бла Саид да кёрген, билген затларыны юсюнден жазып башлайды. Бирде уа, орус-япон урушха барып къайтхан чегемлини хапарын жыр гъа салып, аны журналгъа жибереди. Ол жыр «Солдатны сёзю» деген ат бла 1916 жылда «Танг чолпаны» деген къумукъ журналда басмаланганды. С. Шахмурзаевни биринчи чыгъармасы халкъ жырлагъа кёре жазылгъанды. Жаш назмучу орус-япон уруш бла байламлы таулу солдатны сезимиңде болгъан тюрлениулени, не ол урушну халкъгъа керексизлигин ачыкълауну иш этмейди. Болгъан ишни тыш хапарын береди.

20-чы жыллагъа дери С. Шахмурзаев кеси иги билген, халкъда жоююген жырлагъа ушатып, дагъыда кёп назмула этгенди. Аланы асламысы тас болгъанды, бир ненчасы бизге жетгенди. Болса да, жаш таулу алыкъа дунягъа кеси къарамы жокъ эди. Ол жалан да къагъытчыды, — кёргенин, эшитгенин жазгъанды.

С. Шахмурзаевни ол жыллада чыгъармачылыгъы Малкъарда окъутуу — юретиу ишни, басманы къураљуу бла байламлыды. Саид, алгъа харф таныгъанладан болуп, биринчи харфлыкъланы къуараргъа, сабийлеге биринчи дерслени жарашдырыгъа, аланы ана тилни сейирлик дунясына кийирирге болушханды. Малкъарны эңди къурала башлагъан басмасында С. Шахмурзаев жерлешлерин окъургъа, жарыкъланьыргъа чакъыргъан статьяла, назмула жазгъанды. «Къара-

халкъ» газетни бетлеринде аны чакъыруу-насихат назмулары бла бирге малкъар элдеде жангы жашау бла байламлы къаллай тюрленнуле болгъанын, таулу тиширыу эркинликге къалай къутулуп баргъанын суратлагъан статьялары чыккъандыла. 1927 жылда «Къарахалкъ» газетте жазгъан «Тиширыуланы партиягъа аз кирмекликлери недеди?» деген статьясында эски-патриархал болумла, ислам динни зулму бугъоулары таулу тиширыуну кѣзюн ачаргъа къоймай тургъанларын кѣргюзтгенди. Ол заманда Саидни чыгъармачылыкъ ишин суратлау литератураны борчлары угъай, халкъны жарыкъландырыуну къысха борчлары белгилегендиле.

Ол борчлагъа кѣре назмучу школчулагъа жарарча, тынч ангылашынырча назмула жазады. Аны къатышыуу бла «Бирликге», «Биринчи атламла», «Социализманы жолунда» дегенча биринчи дерс китапла къураладыла. «Биринчи атламла» деген китапта аны артда Къабарты-Малкъарда белгили болуп, школчула жырлап туруучу «Аршилери-Маршилери» деген поход жыры да басмаланганды.

«Аршилери-Маршилери» кызыл аскерге аталгъан марш жырды. Аны хар гыллыуу анга кѣре къуралады, тизгинле, аякъ алдырырча, алай кесгин айтыладыла.

Аршилери, Маршилери,
СССР-ни аскери,
Онгдан солгъа, солдан онгга,
Душманланы ур керп.

«Октябрны толкъунлары» деген назмусунда С. Шахмурзаев пролетар назмучуладан юйреннгени кѣрюнеди. Сѣзлени къайтарып чорт-чорт айтыу бла, ауазыны жарыкълыгъы, кѣтюрюмлююгю бла Шахмурзаев Маяковский не бирси пролетар назмучула жетишген суратлау бийикликге жетерге итинеди.

Кызыл чолпан жанады,
Жашнайды,
Отла чачады,
Капиталны къарны чанчады...
Бююн —
Къууанч, азатлыкъны къууанчы!
Билебиз, бююн —
Миллионланы жүреклерин
Революция жарытады.
Ол сау дуняны
Азатлыкъгъа чакъырады.

Шахмурзаев «Миллионланы жүреклерин жарытхан революция» — азатлыкны революциясы кьадарында битеу унукьгъан халкьлагъа жол ачханын, энди жер юсюнде аны иши халкьла насыбы болгъанын уллу кьууаныу бла айтады.

Октябрь революцияны ишине багъа бичиуде С. Шахмурзаев бизни халкьыбызгъа келген жангы кюнден оюм этеди. Азатлыкь! — аны биринчи аперимлиги олду. Таулула азат болурла деп кимни акьылында бар эди! Энди уа ала кеслери дуняны халкьларын азатлыкьны байрагъын кьтюрюрге чакьырадыла. Анга кьере уа энди таулада ахыр да башха тюрлю жашау башланырыкьды. Энди:

Къайгьы тартыула тартыучу сырыйна
Азатлыкьны тартыуларын тартады,
Кьеп азаплыкь кьрюп келген таулула
Энди эркин болгъанларын айтады.

Поэтни ауазы — заманны кьтюрюмлю, жарыкь ауазына сингеди, жашау къалай боллугъуну юсюнден заманны аты бла селешеди. Бирде уа ол таулуланы кьадарлары алай насыплы жанына тюрленнгенин аланы кеслерине айтма кьояды:

Кече кесим жангызлай,
Ыстауатда тургъанлай,
Уруп жетди бир боран.
Тауну, ташны ургъанлай...

Сюрюучюню ёз кёзю бла кьргенин, сынагъанын айтады. Аны алгьың кьойчу тыягъына кёз жашлары агьыучу эди, энди уа, Къызыл кюн жарыгъанда, жарлыла кьууаннгандыла.

Шахмурзаев табигъатны юсюнден жазгъан назмуларында да аны кьыйматын адамны насыбы бла байламлы кьргюзтеди. «Минги тау» деген назмусунда энди аны аперимлиги жалан бийиклигинде, бугьейлерини теренлигинде угъай, аны бауурунда заводла, фабрикле ишлениригинде, магъданла табыллыгъында, аны терен тамакьларындан чыкьгъан суула уа байлыкь майданларын сугъарлыкьларын да кьреди.

С. Шахмурзаев 1924 жылда Ленинге атагъан назмусунда да азатлыкъ бачаманы биринчи иши болгъанын айырып айтханды:

Кызылланган кызыл байракъ шор чачып,
Жарлылагъа, ёксюзлеге жол ачып,
Сау дунягъа «Азатлыкъ!» — деп кычыргъан,
Дуння улауеу Ильич бизден кетгенди.

Октябрь революция Ленинни аты бла байламлыды. Малкъарны бу жарыкъ кюню уа ол экисини кюнчюнден тийгенди. Аны себепли, поэтни терен ийнаныуун кёре, Ленинни тюзлюгюн, тенгизлени шакъы этип жазса да, агъачла къалам болсала да, жазып бошаргъа амал жокъду.

Андан ары, 30-чу жылладан башлап, 50-чи жылланы экинчи жарымына дери С. Шахмурзаевни литература чыгъармачылыгъы тохтаиды. Ол кесин саулай жарыкъландырыу ишге берип, Чегемде, кёчгюнчюлюкню заманында уа Фрунзе областда школда ишлеп тургъанды.

С. Шахмурзаевни литература чыгъармачылыгъы жангыдан 50-чи жылланы экинчи жарымында башланады. Бу жыллада поэт бири-бири ызындан бир неча китап басмалайды. «Сырыйна» — 1957, «Назмула» — 1961, «Танг аласында» — 1965, «Таулуну календары» — 1970. Энди бу жылда поэтни жарыкъландырыу ишден чыгъармачылыкъ ишге ахыры бла кёчген жылларыдыла. Малкъарны биринчи поэтлеринден бири социализмни къурулушу болдургъан уллу сынау бла байыкъланганды. Анга кёре, аны тематикасы алгъындан кенгирекди, жазыу ишге къарамы кыйматлыракъды.

1956 жылда С. Шахмурзаев «Малкъар таула» деген уллу назмусун жазгъанды. Поэтни туугъан жерине уллу тансыкълыгъы, суймеклиги бла жазылгъан назмуда Кавказ тауланы сифаты бериледи. Таулула тауларын къалай суюдиле! Аны хар къолун, жаргелин, сыртын, нарат-назылы сыртларын, салма жоллу этеклерин ала нечик танийдыла! Назмуну жарыкъ, таза гыллыуу жүрек жырлагъанын кёргюзтеди, жүрек таулагъа жангыдан тюбешиуну насыбындан жырлайды.

Таракъ-таракъ къаялары,
Тюрлю къушла уялары,
Чыранлары, бугъейлери —
Ата журтум — Малкъар таула!

Шахмурзаев аны къауданында тогъайбашла отла-
гъайына, жашил сыртларында сютлю малла жайылгъа-
нына, жулдузла алагъа къайсы тауладан да жууукъ
болгъанларына къууанады:

Тюрлю-тюрлю тереклери,
Татлы-татлы кѣгетлери,
Оюу-оюу этеклери!
Туманладан мыйыкълары,
Бек ариуду къылыклары.

Ол жер юсюнде бу таула бар къадарда таулугъа на-
сыпсызлыкъ келмезине ийнанады. Аланы ариулукъла-
ры, ёмюрлюклери да таулуну жашауу, насыбы бла къа-
ты байламлы болгъаны сезиледи.

Поэт туугъан жер бла жангыдан тюбешиуно юсюн-
ден жазгъан бирси назмуларында («Сакъла, кесме»,
«Бузукъбашны балтасы», «Ана тилим», «Тарыхчыла-
гъа») туугъан жерни ариулугъун сакъларгъа, халкъны
бюгюнню жашаууну къайгъысын кѣрюу бла бирге, аны
историясын унутмазгъа чакъырады.

Биз миллетбиз, Малкъар аты алгъанбыз,
Тарых жазмай, жукълап неге къалгъанбыз?

(«Тарыхчылагъа»)

Милдет культураны тагыларына къараргъа чакъы-
ра, Шахмурзаев, кесини халкъыны уллу историясы бол-
гъанын, ол, кѣп ёмюрлени жашау эте келиуонде, тѣлю-
леге биз бюгюн сейир этерча, къол усталыгъын, акъыл-
ниет байлыгъын къойгъанын айтады. Алай бизни алим-
лерибиз ол ниет-культура байлыкны жыйышдырыргъа,
аны бла халкъ бетин ачаргъа тири сюелмегенлерине
поэт ачыуланады. «Бизни сейирлик историябыз болгъа-
нын кѣргюзтген белгиле уа бардыла», — деп, аланы са-
найды:

Донгат деген жерде барды сызгала,
Табылады: алтын минчакъ, сыргала.

Таурух барды: «Алтын тапчан болгъанд», — деп,
«Елет къырып, эл белгисиз къалгъанд», — деп.

Донгат халкъы, ёлет кирип, къырылгъанд,
Алтын тапчан, билмем, къайда бугъуниганд.

Донгат къая ашыргъанды заманла,
Алтын, доммакъ — къайнап байлыкъ къзаила.

«Намаз ташын» Донгат тюзде турады,
«Жор» ташынга желле кёкден урады...

Поэт аланы тасхалары ачылырын, эндиги тёлю, ата ауудданы къурала келиулерин теренден билирин сюеди. Алтмышынчы жыллада С. Шахмурзаев «Къарачыгъыз», «Чегем суу акъгъаны», «Зынада», «Къаяла шахары — Тотур» деген назмуланы жазгъанды. Ол назмулада поэт Туугъан жерини бюгюнню сифатын бере, малкъарлы эллиле аллай кюннге жетишгенлерине къууанады.

Тёртгюл юю — тёрт отоу,
Тёрт да жаны мияла, —

болгъан, шкафлада «тизгин-тизгин сайланган китапла-ры» бар юйде ол жарыкъ жашауну берекетин, монглу-гъун кёреди. Сора:

Былай насып жашаула
Малкъар тауда кёрюне,
Жашнайд совет эллери,
Жашау жолла кериле, —

деп тийишли болумну айтады.

Ол жыллада аны чыгъармачылыгъында халкъны жа-жаууна историялы къарам ёседи. Шахмурзаев, малкъар халкъны бурундан бери жашау этип келген тёресин иги билип, аны жашау ызына къайтып-къайтып къарайды.

Бирде, аны бюгюнню жарыкъ кёлайлы жашауун чертеме деп, озгъан кюнлени къарангылыгъын оздуруп ийип, халкъны кийик жаныуарлагъа тенг этип кёйса да, («Дорбунла жашауу» — 1956 жыл) аны уллу адеп-къылыкъ, жашау этиу, юйретиу институтлары, бирликге, халкъ болуугъа итинген философиясы болгъанын кёр-гюзтеди. Шахмурзаевни ол къарамы толуракъ, терени-рек, «Таулуну календары» деген китабында ачыкъла-нады.

«Таулуну календары» С. Шахмурзаевни чыгъарма-чылыгъында баш магъананы тутады. Китап кюнлени, айланы атлары бла байламлы халкъны жашау этиу, къуралыу, табигъат таныу жолуна, историялы экскур-сия этерге деген оюмдан туугъанды. Ол узакъ хапарны

Хаммегер деген 135-жыллык кьарт кьатын айтады. Биз поэманы окъуй, халкыбызны историясында тюбеген кеп тюрлю белгиле, болумла бла шагьарей болабыз. Халкыбыз жюрюте келген жер атланы, адетлени, хар тюрлю табынууланы, байрамланы, мажюсюлюк бла ислам диннге кечюуюню арасында болган сезим, адет кюрешлени кьалайлыкьларын керезиз.

Болса да, «Таулуну календарында» Шахмурзаев историягьа экскурсия этиу бла чекленсе, аны суратлау чыгьарма кьадарында кьыйматы боллук туююл эди. Историягьа жолоучулугьунда, поэт халкьны бетин, миллет тиричилигин кергюзтюрге иш этеди. Ол хар айны кеси ишинде керюнеди. Адамланы кьыш айлада — кьыш ишлерин, жаз айлада — жаз ишлерин суратлай, поэт аланы кьылыкьларын, табигьат бла байламлыкьларын, иш этиу, жашау этиу жорукьлары айырады. Хар айны кеси иши бла байламлы биз ишлерге сюйген, бек тезюмлю, уллу кьол усталыкьлары, бир бирге кьайгырыулыкьлары болган ата аууларыбызны керезиз. Таулада жашау этиуно кьыйынлыгы бир жанындан, кьудретни зор кючюне жангызлай амал этерге кьолдан келмегени, экинчи жанындан, — аланы бирликли, адежли болургьа юйретгенди. Кьыйын жашау сынау бирликде тирлик болганын кергюзтгенди.

Жашау этиуно, адамлыкьны ол жоругьу Тотурну ал, арт айларында, кьыркьаууз айында бегирек да туура керюнеди. Бирси айланы атлары бизге христиан дин бла байламлы кирген эселе, ол айлада жюрютюлген кеп адетле Византия, Гюржю культура бла байламлы эсе, тотур айлада, кьыркьарда, этыйыкь, кьыркьаууз айларында этилген ишле, жюрюген адетле, Малкьарны кеси историясы бла байламлы суратланадыла. Бир бири ызындан келген эки айны — март бла апрелни — биринчиси туугьан кюню, экинчиси елген кюню боладыла. Тотур халкь ёкюлюдю, аны мамырлыгынын, бирлигин, келир заманын кьоруулагьан жигитди. Ол:

Аслан жюрек, кьаплан кибик ёсгенди,
Кьыйынлыкьгьа юйретгенди санларын.
Уу кьылычын кьыл кьайракьгьа билегенд.
Душман чапса, тегерме деп, кьанларын.

Болса да, Тотур, Шахмурзаевни суратлауунда, жалан аскерчи, жортууулчу туююлду. Ол «Уу кьылычын» кьолгьа жалан керек болганда алады. Ары дери уа

«тау тарлада кьамала ишлейди», тытыр кюйдюреди, кьадама хунала кьалайды. Ол уугъа да барады, жашкьушланы уучулукъгъа, жортууулчулукъгъа, бирликге юйретнучю да болады. Шахмурзаев Малкьарны биринчи байрагъы, жугьутур баш суратлы кек байракъны да Тотурну атасы Хустос чыгьаргъанды деп кергюзтеди. Ол байракъны таулула улуу байрамларында эл арасында нарт кьаланы башына такъгъандыла, душман келип, кюрешге чыкьгъанда уа, Малкьарны жашлары тарлары сакъларгъа ол байракъгъа «садакъ огъун», «кьылыч суратын» салып, алай баргъандыла.

Тотурну анасы да халкъны бирикдириучю, башлаучу кьадамында керюнеди. Ол халкъны жыйып, былай айтады:

Кьуугъун кюнде бу байракъны чанчыгъыз,
Аталадан кьала келген кьалагъа,
Кьылны кьыйгъан уу кьылычлы уланла
Жыйылсынла «Оноу» атлы талагъа.

Бирлешмеклик баш саугъады бир халкъгъа,
Жашау бизге аны бла табылыр.
Бирлешмеген кьайсы миллет болса да,
Бир кюнде ол аман бла кьабылыр.

Байрагъыбыз болсун бизни кьаныбыз,
Бирлик болсун арабызда антыбыз,
Кьурумасын гумулада ашыбыз,
Кьурман болсун бу байракъгъа жаныбыз.

Тотур кеси ол байракъны элтиучюча, кьыйын кюнде халкъны хорламгъа келлендириучюча суратланады. Ол «кюбе бла такъыясын кийгенлей», дайым алда барады; «кьылыч уруп, жыя тартып, лячин кибик жумулуп», — алай сермешеди. Чын¹ аскерин таулагъа жибермей турады.

Аны жашауу, кюреши, иши дайым халкъы ючюн болгъанды. Алай а Тотур бош адамлай — сабанчылай, уучулай кьалады, кесин бирсиледен айырма этмейди. Ол, душман бла сермешде жыгьылгъан заманында да, кьабырым белгисизлей кьалсын деп, осуят этеди. Жигитни юсюнде ол илишанла аны халкъ эсинде ёлюмсюзлюгюн жалчытадыла, хар ауулда улан туугъаны сайын «ол

¹ Монгол аскерлеге бурун таулула чын аскерле деп болгъандыла.

Тотур кибик болсун» деген тилек халкъ сёзю болурча этедиле.

С. Шахмурзаев Тотурну образын ол жашагъан кезиуно жашау, сезим болумлары бла къаты байламлыкъда къурагъанды. Тотур мажюсю заманны адамыды, анга кёре уа ол кеси заманыны адетлерин къаты жюриютеди. Аны этген ишлеринде, сезиминде ол адетле дайым ол не бу оноуун, къылыгъын белгилеген кючле боладыла.

Къыркъар, къыркъаууз, этыйыкъ айланы суратлары — толусунай халкъны жашау этиу терелерини суратларыдыла. Уста къоллу, иш кёллю, бек шуёх жашай билген бурунгулу таулула, кийим эте да, аuruулагъа багъа да, хар тюрлю байрамланы зауукълу эте да билген таулу тиширыула эсибизде къаладыла. Аны бла бирге, аланы отха-суугъа табынууларында, Шахмурзаев аланы жашауларын, адеп-къылыкъ асыллыкъларын, ишлей да, жашай да билгенлерин кёрюзтеди.

Болса да, «Таулуну календары» шёндюгюлю суратлау чыгъармаладан эсе, эки ёмюрню — XIX ёмюр бла XX ёмюрню арасында таулу халкъланы жарыкъландырыу ишге къуллукъ этген алчы адамларыны, жазычуларыны чыгъармаларына жууукъдула. Поэманы кёп иги жерлери бизни сезим байлыгъыбызгъа къошудсала да, ол история-этнография очеркни даражасында къалады. Ол сейирлик материалны туурасында суратлау жыйышдырыугъа, психология, сезим кертиликге жетишалмайды. Эндиге дери китапларындача, мында да заманла хапарчысынлай къалады.

Шахмурзаев кесини чыгъармачылыгъында ниет, культура, эстетика къуралыууну уллу жылларында жарыкъландырыучу, таурухчу, хроникачы болгъанлай къалгъанды. Аллай уллу къуралыуну кезиуюнде болгъан тюрлениулени жыйышдырып, ангылап, эстетика, философия ишленмекликни ачыкъларча суратлау кючге жетишмеген эсе да, адабиятны ёсдюрююде кесини тийишли юлюшюн къошханды. Кертиди, С. Шахмурзаевни, бирбир чыгъармаларыны суратлау магъаналары шёндюгю эстетика сезимни даражасын тутмайдыла, эстетика информацияны былай эркин жюриюген кезиуюнде малкъар окъуучула ана тиллеринде да, орус тилни юсю бла да поэтика дуняны сейирлик къалаларына кёргендиле. Шахмурзаевни насихат-хапар назмулары керексизча да кёрюнедиле.

Алай биз поэтика оюмубузну кѳуралыу жолуна кѳарагъанда, жалан да бийик суратлау кючлери болгъан чыгъармаланы излесек, жолну тюзюн айырмай кѳалыргъа боллукъбуз. Белгилисича, суратлау литературагъа жол халкъны битеу культура ёсююу бла кѳуралады. Бизни фольклорубузну бийик суратлау даражасы жазманы кѳуралыуу бла байламлы келген жангы эстетика кѳудретни ангыларгъа болушханды. Ол арада, эсе да фольклордан жазма литературагъа ётюуде Шахмурзаевни магъанасы уллуду. Аны юсюнде биз эски заманны жомакъларын, таурухларын, жырларын айтыучудан жангы заманны хапарларын, ишлерин, жырларын жазуучугъа ётююню юлгюсюн кёребиз. Шахмурзаевни чыгъармачылыкъ ишине багъа бичиуде ол бек кѳыйматлы кезиудю. Бу кезиуде халкъны эстетика сезиминде уллу тюрлениуле боладыла. Ол бек алгъа айтычу бла жазуучуну арасын айырады. Хапаргъа тынгылаудан, аны окъургъа кёчеди.

Экинчи жанындан, Саидни жангычылыгы — ол жангы заманны юсюнден, бююнню адамланы-колхозчуланы, кызыл аскерчилени, большевиклени юслеринден жаза, эпосну жигитлерине тёре болуучу гиперболаны хайырланмайды. Болгъанны болгъаныча алай суратлайды. Жангы жашауну махтау жырын этиу, адамланы класс илишанларын кёргюзтюу, жерлешлерин жарыкълыкгъа, кырал адамы болургъа чакъырыу — жаш адабиятланы кѳайсысында да алгъа башлагъанланы чыгъармачылыкъ концепциялары ол болгъанды. Алай халкъны культурасы кётюрюлгени бла байламлы жангы эстетика, суратлау сезим кѳуралгъандан сора, адабиятдан болгъанын болгъаныча айтыу угъай, болгъан иш кѳалай болгъанын, ол неге келтиргенин, адамлыкъны кѳуралыуу кѳалай баргъанын кёргюзтюу суралады. Аны бла байламлы Шамхурзаев кибик поэтлени, фольклордан жазма литературагъа ёте туруп, уллу культура жарыкъландырыу магъанасы болгъан чыгъармачылыкълары жангы эстетика бла конфликтге тюшедиле.

Ол да халкъны культурасыны ёсгени бла, литератураны туура реализмни жолуна чыкъгъаны бла байламлыды. «Эски» традицияла бла жангы эстетика излемни арасында келишмеулюк суратлаулукъну жангы бийиклигине чыгъаргъа болушады; ол а, белгилисича, эндиге дери жюрюп, жарап келген тёрелени кетериу бла угъай, аланы андан ары ёсдюрюу бла болунады. С. О. Шахмур-

заевни чыгъармачылыгъы малкъар адабиятны тарыхында суратлау дуниягъа, жол ызлагъан биринчи ауазлай къалады.

ОНУНЧУ БАШЫ

БЕРТ ГУРТУЕВ

Биринчи журналистледен бири, СССР-ни жазыучуларыны Союзуну 1934 жылдан члени Берт Гуртуев 40 жылдан артыкъ заманны ичинде ана литературасына къуллукъ этип келеди. Кеси заманына тийишли билими болуп, Гуртуев республикада культура революцияны бардырыгъа, жарыкъландырыу ишни, басманы, китап чыгъарыуну къураргъа тири къатышханды. «Жамаутон жалчыдан — белгили жазыучу, обществулу къуллукъчу болургъа дери — Берт Гуртуевни жолу алайды, — дегенди Къ. Кулиев. — Аны къадары башха тюрюлю болургъа боллукъ эди, — ол жарлылай, къарангылай, кимни да жаны ауурча болуп къалыр эди. Ол окъуй, жаза билмей къалып, къалам кёрмей, бичакъ бла къойчу тыягъына кертикле этип жюрюрге да тюшер эди. Энди уа ол кёп китапланы авторуду. Ким да сукъланырча алай жарыкъ къадарны анга Совет власть бергенди...»¹. Б. Гуртуевни иши, жашауу, чыгъармачылыгъы — Октябрны хорламы малкъар халкъгъа келтирген огъурлукъну, насыпны ачыкъ юлгюсюдю.

* * *

Берт Исмаилович Гуртуев 1910 жылда Акъ сууда жарлы таулуну юйюрюнде туугъанды. Берт, эсли жашчыкъ болуп, хатаны-хайырны ангылай башлагъан заман Малкъарда миллет сезимни къыстау къуралып баргъан кезиуюдю. Бертни атасы Исмаил, жарлы болса да, кеси къыйыны бла жашагъан, кеси заманыны сууугъун-жылысын сезген киши болгъанды. Ол халкъны кёлден чыгъармачылыгъын да иги билгенди, ариу жырлагъанды. Берт, ёсе, дуния кёре, атасыны жырларына, жашау оюмларына тынгылагъанды. Ол жырла бла оюмла уа жаш-

¹ Къ. Кулиев. В боевом строю. — Газ. «Кабардино-Балкарская правда», 1960, 15 октября.

чыкыгъа жашауда сей-
ирлик тюрлениуле боллу-
гъун, Исмаилны тегереги-
не сюрюшюп олтургъан
бу жаланбыдырчыкъла,
жаланаякчыкъла атадан
эсе кеп да насыплы бол-
лукъларын айта эдиле.
Берт кесини автобиогра-
фиясында жазады: «Бир-
де биз, сабийле, от жа-
гъа жылыууна кысы-
лып олтурур эдик. Анабыз
гыржын эте, ач сабийле-
ринден мудах къарамын
айырмаз эди. Анда ата-
быз, кесини къара мый-
ыкъларын бура, ана-
бызгъа кёл этдирир эди:

«Ахтынма, жаным. Биз-
ни кибикле кепдюле. Жашла ёсерле — бизни тёрт чал-
гычыбыз боллукъду. Къызла да жетерле — эрге берир-
биз. Бизни хурметли кнеулерибиз болурла, айтханыбыз-
ны этиучю, намыс бериучю келинлерибиз болурла. Жа-
шаугъа чыгъарбыз. Мудах болма. Орус ишчиле, боль-
шевикле Бютюрбюкде патчахны тахтадан тайдыргъан
хапарлары барды. Ол керти эсе, бизге жарыкъ жашау
келликди. Биз да тау бийледен азат боллукъбуз...¹

Айхай да, Исмаилгъа ахшы жашаудан умут этдир-
ген, аны юйюрюм кесимден насыплы болур деп ышан-
дыргъан, биринчиден, малкъар обществолада класс чюй-
реликлени къатыланыуу, экинчиден, аны эли Акъ Суу
шахаргъа — ишчиле кёбюрёк болгъан жерге — жууукъ
болгъаны, аны себебинден дуняда бола тургъан ишле
ары терк жетгенлери болгъанды. Алай Исмаилгъа тер-
милген жашауун кёрюрге тюшмейди. 1919 жылда Берт
атасындан, ызы бла уа анасындан ёксюз къалып, Исма-
илны уллу юйюрю тегюлюп къалгъанды.

Нальчикде ёксюз сабийле тургъан юйде башланган
билим алгъандан сора, Берт Ленинчи окъуу городокга
тюшеди. Поэтни анда окъугъан жыллары къуралыуу

¹ Д. И. Бычков. Берт Гуртуев. Критико-биографический очерк. — «В помощь учителю» деген жыйым. Нальчик, 1962, № 3, 4 бет.

жыллары болгъандыла. Ол алгъа орус литератураны сейирлик дуниясын ачханды. Пушкинни, Лермонтовну, Некрасовну, Горькийни, Маяковскийни, бирси миллетлени айтхылыкъ жазычуларыны чыгъармалары бла шагъырей болгъанды. Жашны жюрегинде чыгъармачылыкъны оту да анда къабыннганды.

Ол замандагъы литература чыгъармачылыкъгъа газет ишден, школлагъа дерс китапла жарашдырыудан, ана тилни грамматикасын къураудан энчи алып къараргъа боллукъ туююлдо. Тюзю, тууа тургъан жаш литератураны биринчи борчу ала боладыла. Жаш жазычуланы тематикаларын, жашаугъа кёз къарамларын болжалгъа салыргъа жарамазлыкъ борчла — культура революцияны борчлары белгилегендиле. Гуртуев да биринчи жырларын анга кёре жазгъанды. Ол заманда Берт редактор болгъан не ол къурагъан, кесини чыгъармалары бла тири къатышхан назму китапланы алып къарасанг, ол китапха кирген чыгъармаланы окъусанг, — алыкъа литература сынаулары болгъан жаш жазычула къыралны политика жашауун тюз кёргюзтгенлерин, халкъ асламланы Совет властны тюзлюгюне ийнандырыу проблемаланы тамамлагъанларын кёресе.

1935 жылда Б. Гуртуевни «Къызыл ёнле» деген ат бла биринчи назму китабы басмаланнганды. Жаш автор жарыкъ жашаугъа чыкъгъан комсомолчуну къууанчын кёргюзтеди. Малкъарлы таулуланы иги окъургъа, жангы жашауну ангыларгъа, низамлы болургъа, колхозланы кючлерге чакъырады.

Гуртуевни биринчи китабына къошулгъан назмула асламысына насихат-юйретиу ауаз бла жазылгъандыла. Алыкъа жашауну, къылыкъланы, къадарланы суратлау амалла бла кёргюзтюнюю заманы келмегенди. Фольклорну сейирлик суратлау кючу неде болгъаны да кёрюнмейди. Аны, фольклорну, назму тизиу жоругъу алай байтамалды, ол жангы политика, ниет, юйретиу, къурау борчланы халкъ асламлагъа жетдирирча назмуланы этерге алай жарайды — бусагъатда аны суратлау кючюн излеп кюрешмеклик, аны акъылына кёре, заманны борчларындан албугъартыу окъунады. Былайда жаш назмучугъа фольклордан кёп да алгъа кетген Кязим да болушмайды. Кязимни реалист кёз къарамлары алыкъа туура туююлдоле.

Ол кезиуде Берте иги чыгъарма Совет властны махтагъан, аны жауларын сёкген чыгъармады. Совет власть

ни эсе, — не зат бла игиди, ол не бу адам анга жау болуп сюелди эсе, — нек сюелди? Аллаи затланы юсюнден Берт алыкъа сагъыш этмегенди. Кязим художникди — жангы заман тынчлыкъ бла башланмагъанын, аны ючюн кеп къан тегюлгенин кергенди.

Мечиевни жангычылыгы неде болгъанын ангыларгъа Гуртуевха заман керек эди. Бусагъатда уа закий назмучуну жазуу амаллары алай кючлюдюле, ариудула, ала фольклор бла бирге, жаш назмучуну чыгъарма къурулушуна кеслерини энлерин салмай къоймайдыла:

Бирикдирип мал кютербиз,
Колхоз малны кеп этербиз.
Жарыкъ жашаугъа етербиз.
Зауукълукъгъа терк жетербиз.

Эй жарлыла, тынгылагъыз!
Мен айтханны ангылагъыз!
Ишни оюмгъа салыгъыз...
Колхоз насыпха барыгъыз!

Бертде Кязимни юлгюсю, жазуу жоругъу — монорифмагъа, интонациягъа дери да саулай алыннганы керюнеди.

Алай бла, бир жанындан, халкъны келден чыгъармачылыгыны суратлау амаллары, экинчиден, Мечиевни суратлау сынауу Гуртуевни жазуу жолгъа чыгъаргъандыла.

Тышындан келген суратлау сынауу не заманда да миллет суратлау сезимге къыйын сингени белгиледи. Жангыдан тууа тургъан литератураны пионерлери реалист традициялары болгъан башха литератураланы ичлериндегин эслеялмай, тышларындан кереди. Былай айтханда, биринчи шагъырейликге ушайды. Бир адам экинчи адам бла шагъырей болгъан заманда бек алгъа аны къалай кийингени, бет сыфаты, ёсюю, жюрюшю къалай болгъанын кереди. Ол адамны къаллай къылыгы болгъанын, ич дуниясы нени тутханын, кез къарамы, умуту, къыйматы къалай болгъанын аны биргесине ни кесек жашап, халине, къылыгына тюзелип, алай биледи.

Литературада да башха туююлду. Жаш назмучула реалист традициялары болгъан, айныгъан литературада бла биринчи кере шагъырей болгъанда, бек алгъа аны тыш формасын, тематикасын, итинмеклигин кереди.

диле. Кеслерин кѳуршаллагъан жашау кертиликден тематиканы анга кѳре сайлайдыла.

Орус литератураны болушлугъу алай тышындан болуп тургъанлай да, ол жаш литератураны башланган кезнуонде кесини белгили хайырын жетдиреди. Ол хайырны биз Гуртуевни 30-чу жыллада жазылгъан кѳп чыгъармаларында кѳребиз. Орус назмуну жорукъларын Гуртуев малкѳар литературагъа кийирип башлайды. Бизни поэзиябызда эндиге дери жюриюмеген рифмалагъа, гыллыу интонация башхалыкылагъа тюбеп башлайбыз. Энди назмула кѳачан эсе да бир болгъан ишни, ол не бу тюрлю ачыулу кѳадарны юсюнден угъай, бизни бла бирге жашап, ишлеп тургъан адамланы юслеринден жазыладыла. Аны «Махай эфенди» (1931) «Совет байракъ» (1933), «Бирлеширбиз» (1930), «Сюрюучюню жыры» (1931) деген дагъыда башха назмулары жангы сезим бла жазылгъандыла. Гуртуев унукъдуруучулагъа жакъ басхан жаш кѳыралны ишин ичинден ояргъа кюрешген адамланы сыфатларын кѳурайды, урунган адамла бла аллайланы араларын айырады. «Совет байракъ» деген назмусунда ол, таулуну жашауун суратлап, анга Совет власть берген насыпны ачыкылайды. Эркинликге чыкыгъан таулуну тарыгъыуун айтыу бла Гуртуев биринчи кере жарлы адамны жыйышдырылгъан сыфатын кѳуаргъа итинеди.

Кѳп заманын тысхып келген таумда,
Октябрь кюннге дери жашаумда,
Бойнумда зор боюнса жюриютюп,
Кече, кюн да кулакга сюрюю кютюп,
Ол мени кѳара зор тузакыгъа тюртюп,
Къыш чимдиуле кирпиклерини ютюп,
Женглерими кѳз жашларым чиритип,
Инжий эдим Совет байракыгъа дерн...¹

Революциягъа тюбеген жарлы таулуну сыфаты бериледи. Биринчи кере авторну «мени» — халкыны историясын, жашауун кѳргюзтген, аны жангы жашау болумун жыйышдыргъан адам болургъа жетишеди. Айхай таулуну жашауунда юч уллу кезиуню — аны кѳыйынлы заманын, ол кѳыйынлыкыны кетерип ючюн кюрешген жылларын, эркинликге чыгып, алгъа итинген кюнлерин кѳргюзтюрге деп жазылгъан назмуда теманы су-

¹ Жарыкъ танг. 16 бет.

ратлау амалла, сыфатла бла ачыкъларгъа авторну жаны усталыгъы жетмейди. Берт алыкъа эпика халда оюм этеди. Болгъан, бола тургъан, боллукъ ишлени ханарын къууанчлы ауаз бла айтады. Насихат этеди. Алай ол насихат жаш авторну «аппалыгъы» угъай, жашау кеси айтхан, кеси кёргюзтген болумладыла. Назмучу «Симсиретиу, инжитиу азап къургъан, аркъабыздан тюшмейин эзип тургъан» дуняны «Октябрь кюкюреую» кетерди, дегенда да,

Кюрешде барып жайлары, къышлары,
Власть ючюн жулкъушхан халкъ къушлары,
Мурса кёлеклени юсден терк теше,
Совет байракъ тюбюнде жашау эше,
Социализмни къурауда ёчеше,
Колхозда элпек хайыр юлеше,
Класс жаугъа къажау къатыш кюреше,
Отдан, суудан ётюп, чекге жетербиз,—

дегенде да — адамлада ол замандагъы кёллениулукню, жангы, насыплы жашауну къууаргъа итинмекликни кёребиз.

Жазыучулагъа жазыу усталыкъ терк келип къалмагъаны белгилиди. Алыкъа реалист традициялары болмагъан, литература тили къуралмагъан, суратлау амаллары жангы эстетика сезим бла байыкъланмагъан литературада кеслерини энчи ызларын тапмакълыкъ жаш авторлагъа алай тынч болмайды. Литература, поэт деген не болгъанын билген окъуучула къуралгъынчы, халкъны эстетика сезими ёсгюнчю, анга кёре уа, ана литератураны кеси сынауу болгъунчу жазыучуладан бийик суратлау усталыкъны, аланы чыгъармаларындан жашау кертиликни, сюжет къуралуулукъну излемлик бошду. Былай айтсакъ, биринчи жазыучула литератураны «ал ишин» этедиле. Анда уа уллу ангылатыу, юйретиу иш барады, жаш авторла хар тюрлю жанрлада жазаргъа эниклеп, кеслерин сынаидыла.

Бертни 30-чу жыллада чыгъармачылыгъы халкъда культураны, политика эслиликни жаяргъа кюн сайын бола тургъан алапат тюрлениулени къыйматларын халкъ асламлагъа ангылатыргъа болушханды.

1941 жылда, бирси къалам къарындашларыча, Гуртуев Уллу Ата журт урушха кетгенди. Аны фронтдан жазгъан назмулары «Социалист Къабарты-Малкъар»

газетде, башха назму жыйымдыкылада басмаланган-дыла.

«Уу жиляны эзерге», «Зулмучула», «Тёрт шахар» деген дагыда башха белгиле назмулары, жырлары совет адамлада Ата журтха суймекликни, аны душманларына кыжау сюеле билмекликни юйретгендиле. Алада урушну кюйсюз бети, совет халкыны хорлам ючюн кюреши кёрюнеди.

Берт Гуртуевни чыгъармачылыгыны жетген заманы 50-чи жылланы экинчи жарымына, 60-чы жыллагъа тюшеди. 1958 жылда аны «Жарыкъ танг» деген назму тому чыкыгъанды. 1960 жылда уа орус тилде окъуучула аны «Жарыкъ тюзле» деген назму китабы бла шагъырей болгъандыла.

Суратлау оюмну ёсюю 60-чы жыллада малкыар литературыны аллында жангы борчланы салгъанды. Аны бла байламлы тематиканы кенгертиую, терен этиую, суратлау амалланы байыкъландырыуну жангы кезиую башланады. Энди жазуучула халкыны жашауунда бек магъаналы кезиулени ангыламай, уллу магъаналары, суратлау кючлери болгъан чыгъармала жазаргъа болмазлыгын ангылайдыла.

Алай ол тынч туююл эди. Отузунчу жыллада ала революцияны эм жангы жашауну кырауну ниетлерин жая эдиле, заманны артха атымалык борчларына кыулукъ эте эдиле. Литератураны борчу — аны бла тамам болуп кыала эди. Энди уа ала этген ишлерин оюмларгъа, ёсюю неге келтиргенин кёрюрге, адам бла жамауатны арасында жангы халла кыалай кыуралгъанларын, ол халла адамны ич дуниясында кыалай кёрюнгенлерин, халкыны революция сезими кыалай кыурчланганын кёрюгюзтюрге керек эдиле. Жашауну ниет, суратлау жаны бла алай кёрюгюзтюу кесине историялы, революциялы теманы да, граждандар урушну эм коллективизацияны юсюнден теманы да, Уллу Ата журт урушну, шёндоюгу заманны темасын да, социалист обществоу кырауну эм жангы адамны кыуралыууну юсюнден теманы да жыйышдыргъанды.

60-чы жыллада Берт Гуртуевни чыгъармачылыгы жашау салгъан борчлагъа кыулукъ этеди. Ол халкыны, аны бююнигию кюнюн («Чалгычыла», «Шуёхла арасында»), историялы жолун («Ленин бла таулула», «Жулдузхан») кёрюгюзтген лиро-эпикалы поэмала жазады. Жашауну кенг алгъан чыгъармаларындан тышында

поэт урунууу юсюнден, Ленинни, партияны, Ата журт-
ну юсюнден да кѣп назмула жазганды. 60-чы жыллада
аны чыгъармаларында керексиз оздуруула, кыйматсыз
учхара темала кетедиле. Чыгъармагъа салынган ниет
магъаналы болады. Аны бла бирге поэтни суратлау
амалдары да тюрленедиле, жютюрек боладыла.

Ленинни ишине кертиликни, аны сѣзюне ишексиз
ийнаныуу Берт Гуртуев «Ленин бла таулула» деген
поэмасында суратлайды. Поэтни суратлауунда, Ленин
кыйда эсе да бирде жашагъан узакъ адам туююлду,
таулуну юйюне кирген, аны жашаууна, сезимине терен
синген акъылман адамды.

Совет власть бла байламлы таулуланы жашауларында
улуу магъанасы болгъан иш — кюнсюз чегетден эр-
кин жерге — «Кюнлюм ауулгъа» кѣчюу башланады. Ан-
да таулула юйренген жерлеринден кѣчерге тырхам
боладыла. Ол иште, кылай эсе да бир айыутослукъ
болур деп, ишекли эдиле. Анда комиссар былай сѣле-
шеди:

Буз чегетден, къарангыдан кетерге,—
Кюнлюм элге тырхам болмай ётерге,
Бизге Ленин буюрганды, эштигиз,
Анга уа кесигиз оюм этигиз...

Ленинни атын эшитгенли бир кере да ол айтхан иш
жашауларына чюйре тюшмегенин кѣре келген таулула,
эркин жерге кѣчюу да Ленин тюзге санагъан иш эсе,
игиди деп, андан сора кѣчюп башлайдыла.

Таулула Ленинни къаллай бир суюгенлерин Сали-
матны юйюне от тюшгенде да кѣребиз. «Ёксюзле анасы»
Салимат жанган юйге кирип, Ленинни ташдан ишлен-
ген суратын алып чыгъады. Кыйынлыкъ кѣрген Сали-
мат юйюн, хапчугун сакъларгъа кюрешмей, Ленинни
суратын сакълайды. Къарангы таулу тиширыуу пси-
хологиясында ол атлам заманны бир илишанын туура
кѣргюзтеди. Салимат эркинлик, ырысхы кѣрген эсе да,
Ленин келтирген заманда кѣргенди. Бурунгулу таулу
адетле бла ёсген, баям, диннге къуллукъ этген тиширыуу
Ленинни суратын юйюне салып, сыйлы кѣрюп тургъаны
таулула къысха заманны ичинде айтып болмазча сезим,
ниет, культура айныугъа жетгенлерин кѣргюзтеди. Са-
лимат хапчук алмай, Ленинни суратын алганды. Аны
салгъан жерине къара тюлкюю терисин, не бѣрю тишин
салмагъанды. Тиширыуу сезиминде ол айныу — кюйген

юйден бек багъалы адамны алып чыгъаргъа болуш-ханды.

Айхай да, Салимат бу жангы жашауда атылып къалмазын билгенди. Совет власть аны къорууларыкъды. Аны ол ийнаныууна ыразы болгъан хоншулары айтадыла:

Юй ишлербиз, юй халчук да берирбиз,
Сени биз эгечибизча кёрюрбюз.
Ленинни иши, оноуу барлыкъда,
Къадар тыялмяз бизни жарлылыкъда!

Гуртуевни бирси — «Чалгъычыла» поэмасы бюгюнню колхоз жашауну суратлайды.

Биригип ишлеуде Малкъар халкъны да уллу сынауу барды. Ол сынауу Совет власты жылларында алаамат жарагъанды. Биригиулюкню кючюн биз «Чалгъычылада» да кёребиз.

Поэтни чалгъычы жыйыны уллу жууаплылыкъны сезген адамладан къуралгъанды. Ишге къатылыкъ ала-ны тынгылауукъ, гурмук этип кёймайды. Иш не къаты болса, оюн, кюлкю, эришиу, кюч сынашыу ол къадар уллуду.

«Чалгъычыла» Б. Гуртуевни чагъармачылыкъ ишде уллу онглары болгъанына шагъатлыкъ этедиле, — деп жазгъанды Дм. Бычков. — Поэт таулу элни жашауун иги биледи. Алгъан темасы аны жашау сынауу бла келишгенди...»¹.

Алай а «Чалгъычыла» къадарла поэмасы туююлду. Гуртуев колхоз жашауну, шартыракъ айтсакъ — бичен этиуню образын къураргъа иш этеди. Алай колхозну ол жарыкъ суратында поэт хар адамны кесини энчи лишанын, къылыгъын, кёз къарамын кёргюзтюрге да амал табады. Ол суратда жыйын башчы Омар узакъдан окъуна кёрюнеди. Жашауну суйген, аны насыплы болуруна къыйын сала келген Омар, бюгюн да ал сатырда барады. Аны этсе — чамы, ишлесе — иши, башласа — оноуу барды. Анга кёре, жыйын аны бек сюеди. Бек алгъа жыйын Омарны ишлей билгени ючюн сюеди. Аны иги чалгъаны не! — уста чалады.

Аны жохар чалгъысы
Чыкъ агъызып барады.
Тюбюн къырып ётсе да,
Кырдык ёре къалады...

¹ Дм. Бычков. Берт Гуртуев. Критико-биографический очерк.

гъармачылыккыны амалы, жазыу ишни ич магъанасы болмагъанды. Къайсы литературада да суратлау мадарла, жазыу онгла бара-бара къуралгъанлары белгилиди. Ол жазыучулары бир тѣлюсю тамам этип къоялмагъан процесди. Реалист проза жазар ючюн жашауда болгъан ишлени кѣрюю азды, ол ишлени ангыларгъа, жыйышдырыргъа, бир тюрлю умутха кѣре оюмларгъа керек болады. Дагъыда жангы ангылаулары, сѣзлени кесине сингдирген керти жашауну, адамны сагъышларын, ич дуниясын берирге «юйретилген» литература тил керек болады. «Бекир» повестге да реалист литератураны тамалларын салыуда биринчи чыкладан биринеча къараргъа тийишлиди. Аны суратлау жаны бла кемчиликлери уллу эсе да, ол колхоз жашауну биринчи атламларыны юсюнден уллу чыгъармады.

60-чы жылла малкъар литературада прозаны андан ары ёсген жылларыдыла. Малкъар жазыучула, социалист реализмни амалына тюзеле, халкъ жашауну теренден кѣргюзтюрге, эстетикалы сынауну алыргъа итингендиле. Халкъны историясында бек къыйматлы кезиулени излеп, тинтип, бийик суратлау даражада ачыкълауну башлагъандыла.

Бу жыллада Б. Гуртуев да бир къауум хапар басма-лайды («Асиятны некаяхы», «Каххар», «Басият», «Акъ-желин»). Ол хапарлада заманы бир-бир илишанлары, адамланы сезимлеринде болгъан тюрлениуле эслене эсе да, суратлау хапарлагъа тийишли жютюлюк не да ёсюню жангы кезиуюне тийишли усталыкъ жокъду.

1960 жылда «Шуёхлукъ» альманахны 12, 13-чю китапларында Гуртуевни «Адилгерий» деген повести басмаланады. Жангы чыгъармасында белгили жазыучу таулу элли Адилгерийни юсю бла малкъар халкъ революциягъа къалай келгенин, аны ючюн къалай кюрешгенин кѣргюзтеди. Жангы жашауну къуралыуу сезимлени къуралыулары бла байламлы барады. Адилгерий, Батырбек, Павло, Марзият, Жулдуз бир жанындан, Дауле, Змеенко, Одинцов — экинчи жанындан заманы баш илишанларын, адеп-къылыкъ халларын кеслерине сингдиргендиле. Адамлагъа сагъыш этдирген, аланы жашатхан, кюрешге чыгъаргъан, болумлада хар затха тюзеле, ишлене, ёсе баргъан адам энди Гуртуевну чыгъармасыны баш жигити болады. Чыгъарма жазыучуну жашау сынауу, адамлада кѣре келген хар тюрлю илишанлары бла сауутланады.

Адилгерий кесине кеси заманыны кѣп жанларын сингдиргенди. Аны себепли кеси заманыны ёкюлю болады. Адилгерий, Бекирча, ёсюп, жетер жерине жетип, андан ары ёсмезлик кылыкъ туююлду. Аны къруралуу жашагъан заманында болгъан ишле, тюрлениуле, кыйылыкъла не да зауукълу ишле бла байланылдыла. Жашауну революция жол бла тюрлендириу, кесини анга къатышыуу Адилгерийни ангылауна, адеп-кылыкъ халларына къаллай тамгъа салгъанларын кѣребиз. Адилгерийни жашауу малкър халкыны историясыны бек жууаплы кезиулерине тюше келгенди. Аны кѣз туурасында уллу Октябрь революция болады. Ары дери агъач кыйырында тургъан терек, жар оюлуп, уллу суугъа кетип, булгъана, бата, алай баргъанча, Адилгерий къарангылай революция боранына тюшюп къалып, андан кюрешчи болуп чыгъады. Уллу ишле Адилгерийни адамлыкъ кудретини къруралууна къалай болушханларын кѣребиз. Оюлгъан жагъасына энди Адилгерий бир заманда да къайтырыкъ туююлду. Ол жашауну жангыдан кърар ючюн кюреширкиди.

Белгилисича, жашауда болгъан иш, шарт не да адамны къадары литературагъа кирир ючюн ол ишни, шартны, къадарны жамауат магъанасы, кезиуге тийшли илишаны болургъа керекди. Ол иш, шарт адам бир тюрлю уллу ниетни башламчысы, уллу умут ючюн кюрешчини юлгюсю болургъа керекди. Алайсыз ол литературада жансыз, муратсыз боллукъду. Литература жашауну ангылатыргъа, адамны ич дуниясын ачаргъа кзулдукъ этеди. Аны себепли литератураны ёзеге — эстетика магъаналары болгъан, заманны бетин, халын, магъанасын кѣргюзтген ишле не да къадарла боладыла.

Жангы повестинде Гуртуев миллет чеклениуден чыгъады. Таулула Адилгерий, Батырбек, оруслу Павло бирден болуп кюрешедиле. Революция таулу тиширыулары да уятханын, аланы кюрешге чакъыргъанын Марзият бла Жулдузну сыфатларында кѣребиз.

Революциягъа, жангы тенглик жашаугъа къажасюелгенле да алай бирикгендиле. Старшина Дауле кесини къара ишлерин тюзюнлей Змеенкону, Одицовну болушлугъу бла бардырады. Алай ала хар бири кеси ючюн бирге эселе, Адилгерийни къаууму бир умут бла — революцияны хорламы ючюн бирикгендиле.

Алгын табигъат Гуртуевни чыгъармаларында ариу-

лугъу, бушууу, кьууанчы бла да кеси аллына кьалыучу эсе, «Адилгерийде» жигитлик ишле бла кьаты байламлыды. Ауур кьыш, кёкде бир бирлерин кьуууп айланган булутла, заманны ауурлугъуча, бир бирлерин кьуууп айланган аскерлени символуча алай бериледиде.

Б. Гуртуевни проза атламлары — «Бекир» — хапарла — «Адилгерий» — аны роман жанргъа аугъан ыфчылары болгъандыла. 1970 жылда аны «Жангы талисман» деген романы чыкьгъанды.

Роман эки бёлюмден кьуралгъанды. Биринчи бёлюмде XIX ёмюрню башында малкьар обществолада жашау чюйреликлени кьалай кьатыланганлары, тау тарлагъа революция сезим кьалай кирип башлагъаны кёрюнесди. Экинчи бёлюмде Совет властны хорламы бла жарлы таулу эллилени дунягъа жоллары кьалай ачылгъаны суратланады.

...Чумлу Камда Ибрахим Ибрахимов ауур юйдегиси бла аманны кебинден жашау этерге кюреше эди. Ол ишге жетсе, арый билмеген таукел адам эди. Болса да, жарлылыкь кьысадан кьыса келген болмаса, иш онгуна бармай эди. Болмагъанча тынч, алай ауур акьыллы адам Ибрахим юйюрюню жашауу иги жанына — жашлары жетип, чалгъычыла болсала, кьызлары жетип, эрге барсала, ма ол заманда айланьрыкь суна эди. Революция болур да, бу жашау халла, такьырлыкь, зорлукь кетер деп, аны акьылына келмегенди. Аны революциясы — кьара тюлкюню териси эди. Аны табып, юйюне келтирсе, жашла жетгинчи окьуна кечеден тангига бай болуп кьаллыкь эди.

Ма ол мамыр адамны мамыр жашауу — ол жютюлене келген чюйреликlege тие, кьара кючню зорлугъун бекден бек сынай, кьара тюлкюню терисин алама деп, ажымлы жоюлургъа аздан кьалгъанланы кёре, кёзю ачыла башлайды. Жашаудан эсли адам болуп, Ибрахим айтылгъан затланы магъаналарын шупхасыз ангылайды. Ол жютюленген чюйреликле бек алгъа аны мамыр жашаууну, ызы бла мамыр жашаугъа ышаныуун жоядыла. Анда Ибрахим жашауу иги жанына — жашлары ёсселе угъай, ма бу большевикле айтхан затла болсала, — кьул, бий деген зат кьалып, тенглик жашау кьуралса, — ол заманда жалан да ол заманда боллугъун ангылайды. Анга кёре уа арсарсыз кюрешге чыгъады.

Гуртуев Ибрахимни сезими уянган кезнуню уста,

ийнаныулу кѣргюзтеди. Ол кезиуюнде Ибрахим кѣп затха тюшонеди, кѣп затха кѣзю ачылып, сейир этеди. Жангы ийнаныу аны Сабыр не да Аслан жазуучу талисманлагъа, тюлкую терисине ийнаныуун кетерип, дуняны жангыдан ангыларгъа болушады. Ибрахим кюрешчи андан сора болады. Былайда Ибрахим суратлау жаны бла сѣзсюз тап ишленген тюз сыфатды. Да ол алайлай къалады. Хазырланып, кюрешир заманында уа автор аны «ѣлтюрюп» къояды. Романны биринчи бѣлюмюню ахырында Ибрахим «чотдан чыгъады». Романчыны ма ол суратлау жангылычы китапны экинчи бѣлюмю болмачы хапаргъа буруп, халкыны къуралыуунда магъаналы кезиуюню кѣргюзтирге онг бермей къойгъанды.

Роман жанр, белгилисича, сабыр, кенг хапарлауны сюйгенликге, сюжет хырезликни, композиция къатышлыкыны унамайды. «Жангы талисманда» ниет-суратлау жюкню элтирик тюз жигит Ибрахим болуп кѣрюнеди. Чыгъарманы башында бир, ахырында бир проблема салыныргъа жарамазлыкы белгиледи. Анга кѣре, авторну концепциясы кылыкъланы, къадарланы юслери бла бериледи. Реалист проза анга шагъатлыкъ этеди. Ибрахим ѣлгенден сора, романны сюжет ызларын бирге жыйышдырыр кюч болмай, айтылгъан не да автор къууанып кѣргюзтген тюрленуле суратлау даражагъа жетмей къаладыла. Тюзю, Ибрахим ѣлгенден сора, романны неден башлап, неге жетерге кюрешгени белгисизди. Анда суратланган адамлада Ибрахимни алышындырылыкъ жигит чыкъмайды. Ала бары да романны ниет-суратлау ѣзегине къарыусуз тагъылыпдыла. Бары да Ибрахимни юйюн тиргизирге, революцияны хорламын сакъларгъа кюрешедиле. Алай ол ишле, айтханыбызча, суратлау магъананы тутмайдыла. Болунган ишлени юслеринден эрикдирирча айтылгъан хапарла болуп къаладыла.

Ибрахим ѣлгенден сора аны жашчыгъы Бекболатны къадары бизни биринчи жарсыуубуз болуп къалады. Жашчыкъ ѣксюз къалып, аз да ѣксюзлюк сынамай ѣседи, — Совет власты кючюнден ол окъуйду, партияны ишин бардырырча киши болуп сюеледи. Авторну кеси къадарыны кѣп илишанларын кесине алгъан ол Бекболат бизни къууандырады. Алай аны жашауун суратлау — Чумлу Камны, Къабарты-Малкъарны, бизни улуу Ата журтубузну жашауунда ол сейирлик кыйын

заманы суратлау болмай, бир адамны — бир ёксюзю алай ёсдюрген Совет властны махтауун этиу не да кьуралгъан ишлени санау болуп, аз да суратлау магъанагъа жетишмей къалгъанды.

Айхай да, баш, суратлау борчу — революция тюрлениулени кёргюзтюу болгъан уллу романны башында жашау кертиликни алай уста айтып, экинчи бёлюмде ол майданда, эсе да ол тюрлю элли болумлада кюреш къалай баргъанын кёргюзтюу учу хапарла бла алышынганы «Жангы талисманны», роман къадарында, магъанасын тюшюреди. Ол, баям, жалан Гуртуевни къарыусулугъу туююлдо. Ол роман жазылгъан заманда битеу къара сёзюбюзю сынауу хазна болмагъанын эсге алыргъа керекди.

Реализмни жорукъларын ахырына дери сакълагъан прозагъа жетиуде «жангы талисманла» болмай амаллары жокъду. Ала, къарыулу, къарыусуз болсала да, суратлау сезимни айныуунда уллу иш этедиле, былай айтсакъ, келлик заманда боллукъ реалист прозаны жолун саладыла.

О Н Б И Р И Н Ч И Б А Ш Ы

КЕРИМ ОТАРОВ

Малкъар совет адабиятны башлагъанладан бири Керим Сарамурзаевич Отаров 1912 жыл май айда Гирхожан элде таулу эллини юйдегисинде туугъанды. Аны ата-анасы кеслерини къол къыйыналары бла жашагъан малчыла болгъандыла. Керим Отаров туууп, жыл да толгъунчу, атасы ёледи да, кесинден тамата эки къарындашчыгъы бла анасыны къолунда къалады. Поэтни анасы бек жигер, къармашхан адам болгъанды. Ууакъ сабийлерини юслерин, ашларын тапдырып туруп ючюн кече жукъу, кюндюз тынчлыкъ кёрмей кюрешгенди. Ол сабийлерин да ишни сюерге, адамны къыйыны багъалай билирге юйретгенди, кеси сёзге уста болгъанды, эски малкъар жырланы, нарт таурухланы, жомакъланы иги билгенди. Бош заманда билгенлерин сабийлерине айтып тургъанды. Малкъар тилни, фольклорну уллу дерсин Керимге биринчи кере аны анасы бергенди.

К. Отаров 1920 жылдан 1924 жылгъа дери эл школда окъуйду. Элде андан ары окъургъа онг болмагъаны себебли эки жылны къошда мал къутеди. 1928 жылдан 1930 жылгъа дери элде окъуу юнню таматасы да болады. Ол кезиуде ликбезде улайгъан адамланы окъутады. 1930—1934 жыллада Нальчикде педтехникумда окъуйду. Аны бошагъанлай, 1938 жылгъа дери техникумда, медтехникумда, совпартшколда малкъар тилден дерс бергенди; 1938 жылдан

1941 жылгъа дери республиканы жазуучуларыны Союзунда председатель болуп ишлегенди, 1941 жыл, уруш башланганлай, кеси ыразылыгъы бла фронтха кетеди. Урушха солдатлай кирип, 1942 жыл а ротаны командири болады. Тасхачыланы ротасына усталыкъ эм жигитлик бла командирлик этгенди. 1943 жыл кюз артында ауур жаралы болуп, госпиталгъа тюшеди. 1943 жыл сакъатлыгъы себебли аскерден эркин болуп, юйге къайтады, эм алгъынныгы ишинде ишлеп башлайды.

1944 жыл К. Отаров Къыргъыз ССР-ни Фрунзе областыны Ивановка районунда детдомда юйретиучю болуп ишлейди. 1945 жыл, июндан тебиреп, 1956 жылгъа дери Фрунзе шахарда трикотаж фабриканы цехини таматасы болуп турады. Ол жыл февраль айда Нальчикге къайтып, бир жылны ичинде Каббалккниготоргну директору болгъанды.

1958 жылдан башлап, «Шуёхлукъ» альманахны редактору болуп тургъанды.

К. Отаров 1940 жылдан КПСС-ни члени болгъанды.

Керим Отаровну жашау жолуна тюрслеп, эс буруп къарасанг, жашау анга къаллай бир уллу сынаула салгъанын ачыкъ кёресе. Алай бир къууанчлы зат: ол не уллу сынаугъа да керти солдатча кирип, чынтды коммунистча хорлап чыкъгъанды. Отузунчу жылланы ба-

шында Керимни назмулары окъуучулагъа белгили бола башлайдыла.

Халкъны къууанчы да, жарсыуу да, халкъ суюген эм кѳрѳѳ болмагъан затла да, аны татлы умуту да, къоркъуу да, тилеги, итиниую да, сезими да поэтни жаш жюрегинде болгъандыла. Халкъны жюрек сезимин, жюрек жарсыуун ол кесини поэзиясында кючлю бергенди.

Чыгъармачылыкъ жолуну ал кезиуюнде окъуна ол кѳп лирикалы назмула жазады. Ал кезиудеги назмуларын окъугъан адам Керим кесини энчи «ызын» табаргъа къалай къадалып кюрешгенин эслерикди. Аны чыгъармаларында алыкъа суратлау усталыкъ, магъананы ачыкълыгъы, къысхалыкъ жетишмейди. Жашауну магъанасын терен, ачыкъ кѳргюзтюую орнуна, болгъан ишлени юсюнден учхара хапар айтып къояды.

Аны «Стихле бла жырла» (1938 ж.), «Школну туугъаны» (1940 ж.), «Андреев атлы колхоз» (1941 ж.) деген атла бла басмаланган биринчи назму эм къара сѳз китапларында къургъакъ декларациялы, лозунглу, жалгъан ауазлы назмула, хапарла аз туююлдуле. Насихат этиу, керексиз акъыл юйретюу жаш авторну жашауну ёсюу, тюрлениу законларын терен билмегенинден, адамны тюрленген, жангы жашау жангыртхан психологиясын толу ангыламагъанындан, жашауну суратлар ючюн керекли бояулары табалмагъанындан болгъандыла. Ол кемчиликлени «Орденли», «Сюе билейик» дегенча назмулада кѳрюрге боллукъду. Ол назмулада поэт алыкъа жангыз кесине тийишли суратлау ызын, кесини ауазын табалмагъанды. Алада «чыгъармачылыкъны туююмчегин» башхалагъа ушатмай тешалмагъанды. «Орденли» деген назмуда Октябрны малкъар халкъгъа берген насыплы куюю, таулуну зауукълу жашауну кѳргюзтюрге мурат этгенди.

...Сыйлы революцион саугъагъа

Кюрешинг жетгенди.

Орденли атынг

Мындаи ары борчунгу

Буюн улуу этгенди.

Былайда поэт улуу хорламны толкъунландыргъан кезиулерин ачалмайды, аланы декларация халда санап къояды. Орден алгъан таулуну не ишин, не кесин кѳрмейсе, жюрек тебиуюн сезмейсе. Жаш автор поэзияда

бийик ённю магъанасын толу ангылаялмагъаны себеп-
ли, къаллай бир бийик ауаз бла жырласа, аллай бир
кючлю боллукъ сунады.

Поэтни бир-бир назмулары, ол кезиуню юсюнден
бек керекли темада жазылсала да, ниет магъаналары
не тюз болса да, суратлаулукълары чий къалып, жашау-
ну юсюнден оюм этдирирге, не адамланы сезим дунья-
ларын ачыкъларгъа, аланы жангы кёзкъарамларын кёр-
гюзтирте жетишмегендиле.

Керимни ол жыллада Ленини, партияны, жангы
жашауну, миллет шуёхлукъну, патриотизмни юсюнден
жазылгъан бир-бир назмуларында излеуню мухуру эс-
ленеди. Жаш поэт малкъар халкъгъа насып келтирген
революцияны, анга башчылыкъ этген ишчи халкъны,
партияны, чынтды большевиклени унутулмаз ишлерин
ачыкъларгъа итинеди.

Алай Отаровну отузунчу жыллада жазгъан чыгъар-
маларыны барысы да къарыусуздула демеклик терс бо-
лур эди. Ол, заманнга кёре, чий, къарыусуз жазгъан эсе
да, тынымсыз ишлегени, кёл салып излегени, жангы
ритмлени, жангы ёлчемлени, жангы рифмаланы табар-
гъа итиннгени ачыкъ эсленеди. Алай ол излеу аны терк
окъуна хорламгъа элтип къоймайды. Ишни башы Керим
ол затны ангылап, тынгысыз кюрешгениндеди. Авторну ол
жыллада жазгъан бир-бир лирикалы назмуларында
аны поэзиясына артда келген усталыкъны белгилери
ачыкъ эсленедиле. Ала да недиле десегиз: магъананы
ачыкълыгъы, ауазыны кёзбаусузлугъу, жашау кертилик.
Поэтни ол тюрлю хат энчилиги (1932 ж.) «Къыз» деген
назмучугъунда туура кёрюнеди.

Жагъада къыз мудах олтура эди,
Ол шорхалагъа къарап тура эди.
Суу шуулдай-эд, шуулдай эди,
Къызны жарсыууна эс бурмай эди.

Къызны сюйгени, колхоз къурай барып,
Таудан къайтмай турад, жокъду хапары.
«Таулада уа бандала айланалла»,— деп,
Элде къайгъылы хапар жюрюйдю кён...

Жагъада къыз мудах олтура эди.
Ол шорхалагъа къарап тура эди.
Алайлай — суу ачы хапар келтирди! —
Къыз шорхада... наньны беркюн кёрдю.

Мында колхоз кѳурауну кѳыйынлыгы, сѳймекликни уллу кѳючю, тазалыгы кѳрѳнедиле. Энци насыпдан эсе, асламла насыбы ючюн кѳрешни жолун сайлагѳан таулу жашны бушуулу кѳадары эде кѳалады. Табигѳатны ариулугѳу, сууну шорхулдауу эм кѳызны жюрек жарсыуу кѳючю параллелизм кѳурайдыла. Назмуда кѳп кере кѳайтарылып берилген «эди» деген редибли рифмала жюрек жарсыуну, сагѳышлы сакѳлауну, нени эсе да билирге излеген итинию бек кѳючю бередила.

Керим отузунчу жыллада туугѳан жерни сейирлик табигѳатны суратын ишлеген бир кѳауум лирика назму жазады. «Чыпчыкѳыкѳ жырлайды», «Кѳар суула», «Жайлыкѳда», «Жылы желчик», «Тау ѳзенде», «Езен туман», «Тау аязы шош урады», «Жай эртден» деген назмуларында поэт туугѳан жерни эстен кетмез суратын ишлер ючюн бояуланы бек кереклилерин уста табады. Табигѳат суратлада таулу жашагѳан жерни аны жашау халы, кѳолайы ѳсгенин кѳребиз. Аны юсюне, К. Отаровну табигѳат лирикасы пейзажны сансыз экзотикалы сууукѳ ариулугѳун суратламайды. Аны хар пейзаж лирикасында уллу магѳана, терен философия барды. Аны бла бирге ол совет адамны табигѳатны тюрлендирген, аны ариулугѳун, байлыгѳын ѳсдюрген баш кѳюч болгѳанын иш этип кѳргюзтеди. Биз айтхан назмуладан Малкѳарны сейирлик хауасыны ариу, хычуун ийиси «сезиледи». Чучхур сууланы шорхулдаулары, кѳаяланы зынгырдаулары, чыпчыкѳланы жырлары эшитиледила. Башха жерлеге ушамагѳан малкѳарлы табигѳатны энчи сураты бериледи.

Ол 1938 жылда жазгѳан «Тау аязы шош урады» деген ариу назмусун быллай тизгинле бла башлайды:

Тау аязы шош урады.
Шош кѳалтырайд кѳл.
Жукѳугѳа батып турады,
Тѳбен, таулу эл.

Кечени шошлугѳу, жукѳугѳа кирген адамла, малланы стауатда ырахат ышнырлары, сыбызгы жырлары — ала барысы да, бирден болуп, кечеги табигѳатны сейирлик суратын ишлейдиле. Окѳуучуну жюрегинде сезим отун кѳозгѳарча жашыртын кѳюч, табигѳатны кѳудрети кеси айтханча болгѳанды. Алай чыгѳарманы пафосу

жалан да шош кече малкъар элени биринде болгъан затланы суратлауда туююдю. Ма ол назмуну магъанасы мындады:

Ашыгъад жюрек ушакъ эте,
Тангга тюберге.
Сюерем, сени уята,
«Къоп, наным!» — дерге.
Тау аязы шош урады.
Шош къалтырайд кёл.
Мен сени сакълап турама,
Хайда, наным, кел!

Назмуну саулайын да автор лирика жигитни ич дунясын, уллу сюймеклигин ачар ючюн жазгъанды. Сюнгенине жолугъургъа термилип, кезлерин къысмай, танг атдыргъан жашны сыфаты табигъатны сыфаты бла бирликде къуралады. Назмудагъы хар бир эпитет, хар бир суратлау кесекчик сюймекликни ариулугъун кёргюзтюрге къуллукъ этедиле. Автор сайлагъан 8—5 солумлу ёлчем, аны терк баргъан гылуу, тилни хар кесегинден къуралгъан жангы рифмала (урады-турады, кел-эл, шош-къош, таулары-шыбырдаулары, ышныры-жыры, чатда-ыстауатда), керексиз омакълыкъны, артыкъ сезлени болмауу ол назмуну малкъар поэзияда бек иги чыгъармаланы бири этгендиле.

К. Отаровну къайсы назмусун алып къарасанг да, гуманизм, патриотизм, адамлыкъ сезим бек кючлю бериледи. Алада совет адамны жюрек жарсыуу, сагъышы, къууанчы жашаугъа итиную, психологиялы жарсылары ачыкъ кёрюнеди.

Бирси малкъар поэтлеца, К. Отаров да бек алгъа къысха лирика назмуланы жазыудан башлагъанды. Алай артдан-артха жазыу усталыгъы ёсе, орус поэзиядан эм халкъны фольклорундан уллу дерс ала баргъаны къадар, ол назмучулукъну тюрлю-тюрлю формаларын хайырлана башлайды. Абадан жанрлагъа ётюп, эпикалы, лиро-эпикалы чыгъармала жазады.

Ол кезнуде жазгъан чыгъармаларыны арасында бек аламатына биз аны «Эл» атлы лирика поэмасын санайбыз. К. Отаров халкъны къыйынлы жашауун, ахшы жашау къурар ючюн бардыргъан кюрешин суратлайды. Поэмада жалан да эски онгсуз жашау угъай, таулуну Октябрдан сора насыплы къадары да кёрюнеди.

Автор поэмада таулу элли кечеге суратын береди. Насыплы элде кечеге шошлукъну окъуучу кеси кѣргенча болады. Ол шошлукъну бузгъан жалан да бир белгисиз адамны сыбызгъы согъууду. Окъуучу, жүреги сагъайып, бир уллу магъаналы затны эштирге хазырланады. Сыбызгъыдан зауукълу жашаугъа къууаныуну, алай, эртде озгъан эсе да, адамланы эслеринден кетмеген къыйынлы кюнлени сагъышлы эскериулер келеди. Ол зат окъуучуну кѣз аллына келеди. Сыбызгъы азат адамланы зауукълу кюнлерин да, унугъууда аман бла ѳтген жашауларын да тенг согъады.

К. Отаров «Боранбилгич» (1940 ж.) деген назмусунда пролетариатны уялу жазыучусу М. Горькийни уллу фахмусун, адамлыгъын окъуучуну эсинде къалырча суратлайды.

Аны къуш кѣзлери кѣре эдиле жашнауну
Къара булутланы ичинде элияны.
Келе эд дуняны кири жууарыкъ сакъ жауун,
Кѣк кюкюреу къалтырата эд къаяланы.

Партияны иши ючюн, халкъны насыбы ючюн хар заманда да кюрешге хазыр тургъан уллу кюрешчини огъурлу сыфаты къая бла тенгleshдириледи. Керимни ол назмусунда Горькийни «Боранбилгични юсюнден жыр» деген чыгъармасыны ызы кючлю сезиледи.

Отаров отузунчу жыллада окъуна къарыусуз, къургъакъ декларациялы, жалгъан ауазлы назмуланы авторундан — жүрекге ырахатлыкъ берген, суратлау кючу уллу болгъан лирикалы назмула жазгъан поэте дери ѳсгенди.

30-чу жылла К. Отаровха излеуно, тинтиуно, юйрениуно жыллары болгъандыла. Ол жыллада Керим этмеген зат къалгъан болмаз: халкъ ичинде айланып, кюн сайын тюрлене баргъан жангы жашауну кѣреди, таурухланы, нарт сѣзлени, жомакъланы жыяды. Ала аны тил байлыгъын ѳсдюргендиле, халкъны алгъынныгы жашаундан хапар айтхандыла. Ол кесини тенглеринден да юйренеди: аладан хайырлы зат алалмаса да, шарайыпларын кеси къайтармазгъа, ала этген кемчиликледен къутулургъа кюрешеди.

Жангы жашауну чынтды жигитлерини сыфатларын фольклорну хапарлау ызы бла толу берирге болмазлыгъын, жангы адамны кѣргюзтюр ючюн жангы суратлау

амалла излерге керек болгъанын ол терк ангылайды. Алай малкъар адабиятта анга юлгю берирча Кязимни поэзиясы болмаса, хазна жукъ жокъ эди. Аны себепли болушлукъну орус адабиятдан излерге тюшеди. Ол Пушкинни, Лермонтовну, Тютчевни, Некрасовну, Маяковскийни чыгъармаларын окъуйду. Горький анга кеси алына юрениуню бир школу болгъанды. К. Отаров орус жазуучуланы чыгъармаларын окъуу бла чекленип къалмайды, аланы малкъарчагъа кечюреди. Ол а уллу дерс болгъанды.

К. Отаровну 30-чу жыллада жазгъан чыгъармаларына Совет властны кезиунюнде къууанчлы ишлеп, насыплы жашагъан малкъарлы кесини жарсыуу, къууанчы, иши, умуту бла киргенди. Жангы адамны психологиясы, къарамы жашаудача, кезбаусуз берилгенди. Тюз жигит да, терс жигит да, плакатдача, суратдача болмай, кеслерини тюз эм терс илишанлары бла, жангылычлары, арсарлыкълары бла жашаулу суратланадыла. Жашауну юсюнден хапар айтмай, аны терен суратлау Керимни чыгъармаларында артдан-артха баш белги болуп къалгъанды.

Андан, Отаров жалан да реалист профессионал адабиятладан юренип, фольклордан а юйренмегенди деген оюм чыкъмайды. «Кеси халкъыны фольклорун билмей, кеси халкъыны историясын билирге боллукъ туююлдо», — дегенди Горький. Халкъны алгъынныгы онгсуз жашауун билмегенлей а, бююнню тюрлениулени, уллу хорламланы магъанасын ангылау кыйынды. Отаров фольклорну чыгъармачылыкъ жолу бла да юйренгенди.

Алай бегирек бу жыллада Керим орус классиклени жазуу ызларындан юйренгенди. Поэтни «Булбулчукъ» (1938) деген назмусу Лермонтовха эниклеп жазылгъаны окъугъаннга ачыкъ керюнеди. Автор кеси да ол назмуну «Лермонтовха» атагъанды.

Ехтем саркъгъан кексюл сууну бойнууда,
Бийик жухну дылгъам ышыкъ кюйнууда,
Акъ булутчукъ жапырылып жатады,
Шош агъара, жайны тангы атады.

Мында поэтни сыфат къурауу, эпитетлени сайлауу, ёлчеми, сезим къозгъау даражасы, интонациясы, ритми Лермонтовха бек жууукъдула.

К. Отаров отузунчу жылланы аягында халкъ жашауну кенг халда суратлагъан уллу поэмала жазады.

Аланы арасында «Кавказ асырайды таурухла», «Партизан къабырла» деген поэмалары аны чыгъармачылыгында энчи жер аладыла.

«Кавказ асырайды таурухла» деген поэманы сюжети халкъда жүрюген легендаладан алыннганды. Гитчеликден ёксюз къалгъан сабий ашар ашы, киер кийими болмай, кимни болса тырманын эшите, кюйсюз жашауну аякъ тюбюнде атыла, акъылбалыкъ болгъунчу жашайды. Аны мал-мюлк иелерине къаны къайнайды, алай ол азатлыкъгъа чыгыуну тюз жолун билмейди. Анга этилген артыкълыкъгъа тѳзмей, абрекликни жолуна тюшеди. Этген артыкълыкълары ючюн байладан, бийледен ёч алады. Ол кесича къарыусузлагъа, жарлылагъа болушургъа, эс тапдырыгъа кюреше, байланы, бийлени малларын сыйырып, жарлылагъа юлешеди. Алай эте айланнгынчы, заман оза, къартлыкъ келеди. Байладан дерт алып, жарлылагъа болушханына къууанып, ёхтемленип айланнган абрек, къартлыгында тюз жолгъа чыкъмагъанын ангылап, кюрешни башха жолун излегиз деп, осуят этеди.

Поэма композиция жаны бла эки бѳлюмден къуралгъанды. Биринчи бѳлюмюнде сабийни ёксюз къалууу, къыйынлыкъ кѳрюп ёсюую, унукъдуруучуладан дерт алып чекге жетиую бериледи; экинчи бѳлюмюнде, ол байлагъа хата эте баргъанлыкъгъа, аланы бютюн залим бола баргъанлары, ол жарлылагъа болушургъа кюрешгенликге, ала бютюн да къарыусуз бола баргъанлары къартны терен сагъышландыргъанын, поэт романтикалы бийкликден энишге тигелеген халда, эсе да къартны учунуун жашауну кюйсюз кертилигине тюшюрген халда бергенди. Автор поэмасында таулуну жүрегинде къайнагъан затланы терен ачар ючюн табигъатны сейирлик суратларын да ишлейди.

«Кавказ асырайды таурухлада» поэт эркинликге чыгъаргъа жол излеп, кюрешни тюз жолун табалмай абызырагъан, кѳп жангылгъан таулуну жашау кюрешин эм къадарын кѳргюзте эсе, «Партизан къабырлада» уа классла кюрешин иги ангылагъан, тюз ким, терс ким болгъанын ачыкъ билген, революция жанына арсарсыз ётюп, урунган халкъны ызындан элтген таулуну кюрешин эм къадарын суратлайды. Поэт революция кюрешге къатышхан керти адамланы — Сафар бла Эдикни

юсюнден жазады. Поэмада аланы адамлыкъ кыйматлары, кюрешчилик кудретлери терен ачылады. Аланы кюреш жоллары, этген ишлери, кьадарлары бла автор таулуланы революцияны жолуна кьалай келгенлерин кьргюзтеди. Поэма ниети бла да, ауазы бла да, сюжет, композиция кьуралыуу бла да С. Есенини «Жыйырма бла алтауланы юсюнден балладасына» бек жууукьду. Автор Есенинден юйренип жазганын жашырыгъа кюрешмей, иш этип эскертгенча, логикалы акцентни бир тизгинге тюшюрюп, «Жырла поэт, сен жырынгы жырла» деген рефрени (балладача) кьайтарып-кьайтарып айтады. Алай ол суратлау ызла, хунагъа жарашмагъан ташлача, тышындан жалгъанган затха ушамай, авторну айтыргъа деген оюмуна келишип, поэмасыны бирликти ауазын кьурайдыла.

К. Отаров «Партизан кьабырлада» фольклор мадарланы да чыгъармачылыкъ халда хайырланганды. Ол угъай эсенг, «Большевикле келелле!» деген халкъ жырыны поэмасына усталыкъ бла кийиргенди.

Поэманы жигитлери кеслерини тилеклери толгъанын жамауатны халында байлыкъ, ырысхы, культура жанындан чексиз уллу хорламла болдурулгъанын кьрюп кьууанадыла.

К. Отаров отузунчу жыллада «Школну туугъаны» деген хапарла жыйымдыгъын, «Андреев атлы колхоз» деген очерк китабын чыгъарып, кесини кючюн прозада да сынагъанды.

«Школну туугъаны» таулу сабийле ючюн бардырылгъан кюрешге жораланады. Эски жашауну иелери, аланы идеологлары — эфендиле адамлада жахилликни, кьарангылыкъны хайырланып, ётюрюк бла таулу сабийлени совет школда окьутмай, дин школда окьутургъа кюрешгендиле. Халкьгъа билим жайылса, эфендилени кьуртха ётюрюклерине киши ийнамазын ала билгендиле. Ма Алий эфенди бла Мария деген оруслу устаз тиширыуну арасында чюйрелик ол затдан келип чыкьгъанды. Схемалы болса да, Отаров совет школ хорлагъанын айтады. «Кьолан бузоучукъ» деген хапарында уа таулу сабийле совет школда нечик окьугъанларын, бош заманларын зыраф этмез ючюн колхозгъа болушургъа кюрешгенлерин айтады. «Тутдула», «Андреев атлы колхоз» деген очеркле да ол кезиуню кьргюзтедиле.

К. Отаровну поэзиясында Ленини темасы энчи жер алады. Кёп кере акьыл-сезимини элегинден ётдюрюп,

окъуучугъа Ленинни юсюнден бир жангы зат айтырма дегинчи, ол темагъа чыгъарма жазаргъа Отаров таукел болалмагъанды. Бир башлагъандан сора уа битеу жазуу усталыгъын, фахму байлыгъын салып кюрешгенди.

Дунияда кѣп залимлени атлары унутулад,
Емюрлени саркъыуунда, эски жомакълай,
Не ъхтемни сифаты да мутхузланып къалад,
Кюз арты мылы жерге тюшген чапракълай.

Къыш сууугъу жетсе, жер ташлайд жашил токълугъун.
Жашха къартлыкъ жетед, ёлом а жууукъ келед.
Жерни юсюнде ёмюрлюк жашауну жокълугъу
Эртдеден белгилид, жерде не да тюрленед.

Бу тизгенлени биз К. Отаровну «Ленин» деген биринчи назмусунда окъуйбуз. Ленинни окъуууну, ишлерини деменгилигин санамай, автор, суратлауну кючу бла Ленинни закыйлигин окъуучу кеси оюмларча этеди. Поэт ёмюрлени саркъыуунда халкъ инжилеп жашагъанын айтмайды, табигъатда тюрлениулени юслери бла терен магъаналы философиялы тенгleshдириулеге жетишеди. Бир адамны жашауунда угъай да, кѣп ёмюрледе окъуна тенгизле тауусулуп къалмайдыла, алай бирде ала да таркъаядыла; бийик къар таула оюлуп, тауусулурла деп да адамны акъылына хазна келмейди; алай аз-аз оюла, ала да тауусулгъанлары хакъды. Табигъатда, жашауда тюрленмеген зат жокъду, тохтаусуз тюрлениу барады; ёмюрлюкча кёрюннген затла жангы формагъа ётедиле. Чексиз бийик таула оюладыла, чексиз терен тенгизле кзуруйдула; жаз да, къыш да алышынадыла. Иши оюлмазлыкъ, оюму кзурумазлыкъ, салгъан жолу алышынмазлыкъ жигит Ленинди. Ёмюрлени саркъыуунда тёлюден-тёлюге эскирмей ётип турлукъ Ленинни ишлеридиле, Ленинни окъуууду.

Ол магъанагъа жетишип, поэт Ленинни иши, окъууу такъыр жерде ёсюп чыкъмагъанын, ол адам улу жашап келгенли жыйылгъан акъыл-билимни, адамлыкъ къыйматны бирикдирилип, андан ары ёсдюрюлгениди деген оюмну айтады. Ол Ленинни ишини магъанасына диалектикалы къарауду.

Керим Отаровну уруш жыллада поэзиясыны баш ызы, магъанасы социалист Ата журтну душманладан къоруулауну, анга кертичи болууну темасыды. Уруш

ачылган ал кюнледе окюна «Биз хорларыкъбыз!» — деп жазады ол.

Къара палахланы келтире, жетди
Жерибизге уруш. Аны хапары
Къыралны башында элиялай ётдю,
Урушха къобара, совет халкъланы.

Насыплы жашау халкъыбызны нечик бирикдирген эсе, уллу сынау, ачы кюнле да алай бирикдирирле, деп, ышанады поэт. Фашистле, ёшюн уруш этип, урушха эрт-деден хазырланганларына, сауут кючлерине махтанып келген кезинде жазылган ол назмуда жашау ызыбызны тюзлюгюне, партияны башчылыгына, халкъны уллу кючюне чексиз ийинануу барды. Назмуда Ата журтха кертичи болургъа, хар атлам жерибизни ит малгъунладан толу сыйыргъынчы кече жукъу, кюндюз солугъан дегенни унутурбуз деп, халкъны жигит уланларыны атындан ант этеди. Ол магъанада дагыда «Ант», «Биз ант бере эдик», «Жангы жылгъа сёз», «Сени юсюнгден сагъышларым» деген назмуларын жазгъанды.

Урушха К. Отаров фахмусу чыныкъган, жашауда болуп озгъан эм бола тургъан тюрлениулени ич магъаналарын диалектикалы бирликде терен ангылагъан заманында киргенди. Ол шартла аны уруш поэзиясындан керексиз омакълыкъны, болгъан ишлени юсюнден учхара халда женгил жоргъалап озууну кетергендиле. Отаровну уллу патриотлугъу, коммунист жюреги, кеси керген, сынагъан урушну ачы кюйсюзлюгю назмуларына керексиз жарыкълыкъны, кёзбау ышарууну кийирирге къоймагъандыла. Халкъны къан тёкген, кёп бушуула келтирген къазауаты оюн болмагъанын, фашистлени хорлар ючюн, уруш аулакъда, тылда ишлегенлеге да кёп кюреширге тюшеригин, къоранчсыз хорлам келмезин да поэт букъдурмай айтады. Аны уруш жыллада поэзиясы халкъ бардыргъан уллу къазауатны ачыкъ кюзгюсюдю. Кесини уруш поэзиясыны юсюнден поэт былай жазады:

«Назмуларынгда уа уллу бушуулукъ кёпдю», — деселе,
Даулашмайма. Бушуула уллуд жерибизде.
Бушуу алай уллу болмаса эди, кишилик
Алай кючлю, алай уллу болмаз эд бизде.

Алай К. Отаровну уруш поэзиясында уллу бушуулары, къоранчланы юслеринден не кёп айтыла эсе да,

аяады кьанатсызлыкь, кёлсюзлюк, жашаудан тюнъюлюулюк жокьду.

Уруш жыллада Керим Отаров чынтды большевиклени юслеринден кёп жазады. Ол назмуланы ич магьаналары халкь бла партияны бирлигин, халкь не уллу палахладан да партия кёргюзтген жол бла чыгьарлыгьын ачмуду. «Ленинни байрагьын бийик кётюрюп», «Лит», «Жангы жылгьа сёз», «Кишилик», «Сени жашауунг учхан жулдузча» эм башха назмулары ол ниет бла жазылгьандыла. Авторну «Жаралы комиссар» деген назмусунда чынтды коммунистни, керти солдатны сыфаты, жашау философиясы ачыкьланады. Ол коммунист насыпны, адамлыкь кьыйматны халкь ючюн этилген хайырлы иш бла ёнчелейди. Кеси ауур жаралы болуп, госпиталда ёлюм тёшегинде жатханда да, энди мен этерими этдим, намыссыз ишге бармадым, борчуму толтурдум, тынчайып, тынч ёлейим деп, кесин кюрешден бир жанына тутмайды. Биргесине палатада жатхан ауур жаралылагьа болушады, кёл этдиреди.

Уруш жыллада К. Отаровну поэзиясыны жанр диапозону да кенгереди. Ол уруш жылладача кьудретли поэзияны бир заманда да жазмагьанды.

«Акь кьайын», «Анама письмо», «Кишилик» эм башха чыгьармалада совет адамланы батырлыкь кюрешлерин, поэт ынтышлы ачханды. Лирика жигит алааны адамлыкь кьыйматларына багьаны Ата журтну эркинлиги ючюн ала не зат этгенлерине кёре береди.

7(2) К. Отаров уруш жыллада туугьан жерибизни юсюнден пейзаж лириканы да кёп жазгьанды. Ол тюрлю назмулада да философия магьана бла элегиялы мудахлыкьны тынгысыз ауазы эшитиледи. «Тенгизни шош жагьасында», «Кюйген жер», «Жаз башы», «Орус тюзле», «Эменин топ окь юзгенди», «Акь кьайынчыкь», «Сюрюу кьыйырында», «Кюйген орус элде», «Талада», «Кече», «Орус аулакьла башында» дегенча назмуларында бек алгьа туугьан жерибизни сейирлик табигьатыны башха жерлеге ушамагьан ариулугьун кёребиз. Алай поэт табигьатны ариулугьун суратлап кьоймай, жерни жараланган жүрегин да ачады. Аны юсюне, ол назмулада жерни сыфаты аны насыплы иелерини жүрек тебиулери бла байламлы бериледи.

Пейзаж лирикада да жерни ариулугьун малтап, кьатыш-кьара этерге кюрешген фашистлеге совет адамланы кьан кьайнатыулары суратланады. Пейзажны ав-

тор совет адамланы таукел патриотлукъларын, жигитликлерин туура этерге, аланы жүреклеринде болган кбууанч-жарсыуларын, сагыш-оюмларын толурак ачар муратда хайырланганды. Поэтни уруш поэзиясында тууган жерибиз да, битеу совет адамлача, зарауатлык кёреди, ачыйды, жүреги жараланады.

Аны уруш жыллада поэзиясында лирика жигитни Родина деген магнананы ангылауунда уллу тюрлениуле болганы ачык бериледи. Таулу революцияга дер тууган журтум деген магнананы Бахсан, Чегем, Холлам-Бызынгы, Черек аузундан чыгармаган эсе, «Украинага», «Россия», «Эшит мени, Россия» дегенча, дагыда кеп назмуларында таулуну Ата журту саулай СССР болганы ачыкланады.

1945 жылда фашист Германия ууатылды, битеу совет халк мамырлык ишге кечюп, уруш салган жараланы сау этерге кечдю. Историялы хорламны насыпты неси совет халк бла бирге совет жазычула да мамыр ишге кече, ишчи класс бла эллилени жигер ишлерин, адеп-кылык эм турмуш хорламларын жазып башладыла.

Алай уруш тохтагандан сора да К. Отаровну чыгармачылыгында урушну темасы аслам жерни алады. Аны урушдан алган дерси, сынауу, кёрген кыйынлыклары асыры уллу болгандан, поэт аланы унутуп кыймаганды: бошалган урушну юсюнден, анда совет адамланы этген жигитликлерини юсюнден жазып, курчу кангынчы мамырлыкны темасына кечалмаганды. «Солдат урушдан келеди», «Кишилик», «Поэт болмам мен», «Ата журт ючюн», «Кепдюле уруш жолларында кьарала кьалган солдат кьабырла», «Солдат шуёлук», «Саргалган чапракьла» эм башхалары совет адамланы чексиз батырлыкларын кьргюзтедиле. Аны бла бирге, ала узак жылланы кьазауатында, душманы ууатханлыкьга, жүреклеринден адамлык сезим кетмегенин, халаллыкны намысы бютюн да бийик кетюрюлгенин кьргюзтгенди.

«Жолла» поэмасын автор уруш бошалгандан сора жазганды. Айшатны жангыз жашы Солтанмурат фронта кетип, атычуу да чыкмай, тас болуп турганлай, бир кюн Олесь Романенко деген соккур жаш Айшатага келеди. Ол Солтанмуратны татлы тенги болганын, кыйсы сау кьалса да, урушдан сора ата-аналага бир бирни хапарын билдирге сьз бергенлерин, Сол-

танмурат батырлача жан берип, аны асырагъандан сора Айшатха хапар билдирирге келгенин айтады. Кеси да, ата-анадан айырылып, жангыз къалгъанын хапарлайды. Жашым къачан къайтырыкъды деп сакълагъан ана, ол хапарны эшитгенде, борбайлары тутмай, къартлыгъына къартлыкъ къошулуп, мугураяды. Алай жүрегинде Олесте ана жылуу табады. Экиси да ана бла бала болуп жашап къаладыла. Поэт Айшатны жүрегинде жарсынуу теренлигин, тынчсызлыкъны жүрек тарагъан кюнчюн, жаш келип а къалырма деген умутну къудретин къысха, жүтю табылгъан штрихле бла береди. Аны «Кынырбаш таягъын жол къысхартханды», алай «Къайда къалдың, къыйынлы бала?» — деп, энтда да ол жолгъа къарайды.

Айшат жашларындан айырылгъан аналаны жыйышдырылгъан сыфатыды. Айшат родинаны символуна жууукълашады. Ол темада аналаны деменгили образларын ачхан чыгъармала совет адабиятда кёп жазылгъандыла. Шагъатха А. Твардовскийни «Жолда», С. Михалковну «Ана», А. Сурковну «Ана», «Аны гестапогъа ингирликде келтирдиле», Ч. Айтматовну «Ананы аулагъы» деген дагъыда башха чыгъармала ол затха шагъатлыкъ этедиле.

Керим Отаровну уруш жыллада эм урушдан сора поэзиясында да жолланы юсюнден кёп жазылады. «Жолоучулукъ сагъышла», «Кюн чыгъышха кетип бара», «Уруш жол», «Даулашла жашау жолунгда», «Солдат урушдан келеди», «Узакъ жолла», «Тау жоллада», «Биз жолоучулабыз», «Кечеги жол», «Ингир жолда», «Кюн бла мен жолда»... Ол назмулада поэт жалан да жолланы тюрсюнлерин, сыфатларын, жашауда магъаналарын айтып къоймайды. Жолла асламысында халкъны батырлыкъ къадарыны символуча бериледиле. Аны биз артыгъыракъ да «Жолла» деген поэмасында ачыкъ кёребиз.

Поэт урушдан сора онжыллыкъда Къыргъызстанда ишлеп жашагъаны себепли, уруш темасындан мамырлыкъны темасына ётгенде, биринчи назмуларын къыргъызлыланы, аланы чомарт жерлерини юслеринден жазгъанды. Аны «Жалал-Абадда» деген назму циклинде къыргъыз жерини кёзден кетмез сураты ишленеди. Ишге къаты, хыйлалыкъны билмеген, шуёхлукъну къаты тутхан, адамгъа эс тапдыргъанны неден да багъалагъан

кыргыззылыны ачыкк жюреги поэтни назмуларында шарт берилгенди.

К. Отаровну чыгъармачылыгында 1956 жылны энчи магъанасы барды. Ол жыл аны кепжыллыкк чыгъармачылыкк кыйыны, «Жолла» деген ат бла, Фрунзе шахарда китап болуп чыгъады. Ол жыл аны «Жашауу-бузну байрагъы» деген авторланы жыйымдыкк китапларында да кеп назмусу басмаланады. Ол анга чыгъармачылыкк таукеллик береди, келлендиреди. Ол китаплада чыккыган затларыны асламысы уруш тема бла байламлы эди. Урушдан сора тынч жашаууну, адамланы этген ишлерини, аланы сагъышларыны, кыуанчларыны юсюнден жазылкыган чыгъармалары «Сагъышла» деген ат бла Нальчикде 1958 жылда басмаланады.

Урушдан сора келген жыллада Керимни лирика хунери андан ары ёсгенди, жангы бийикликке кетюрюлгенди. Аны тематика диапозону кенгергенди, поэзияны жанрларыны кеп тюрлюлеринде жаза башлагканды. Энди назмуларында баш тема ишлеген адамланы кыуанчлары; жарсыулары, аламат жашаулары болады. Кыуанчлы жашауга чырмау болкыган затланы кыурутур ючюн кюрешген назмуланы да поэт кеп жазады.

«Чинарла», «Мени тенгим», «Хуначы Рамазан», «Сабанчы», «Бузоучу жашчыкк», «Даулаш» деген дагыда башха назмуларында бюгюнню адамны сыфатын эм жашауун керюзтеди. Ишлеген адамны ишлеу халын, ишлеуню заууккылуугун, ол ишлеген адамны жюрегинде болкыган затланы ачаргга поэт бек сюеди эм ол ишни жалчытыр ючюн кесинде фахму кыудрет да табады. Алай автор назмуларында жалан да иш заууккылуугун кергюзтюп кыйса, магъана асыры сай болур эди. Аны айтайым дегени, оккыуучуга сездирейим дегени бегирек азатлыккыга чыккыган эркин адамлада «мен бирле ючюн ишлесем, бирле уа мени ючюн ишлерикдиле», деген сезим кючлю болкыганын кергюзтюдю, аланы психологияларында кесимчиликни сезими асламлыккыны сезими бла алышынганын туура этиудю. Поэт заманыбызны уллу кертиликни поэзия тил бла кергюзтеди.

Керим Отаров Ленинни, партияны, Ата журтну, урунууну юсюнден кыуру назмула жазып кыймай; поэмала да жазканды. Сёз ючюн, «Октябрь поэмасы», «Коммунистле», «Туугкыган жерим», «Ленин биргезгеди», «Кыабартыгга алкыш», атлы поэмалары Ленин кыурагкыган партияны, ол башчылыкк этген революцияны,

аны вакыйлиги бла туугъан халкъла шуѳхлугъун сурат-
дайдыла.

«Ленин биргебизгеди» деген поэмада К. Отаров Ле-
нинни образын малкъар халкъны къадары бла бирликде
къурайды. Поэманы сегиз кесеги барды. Хар кесегинде
бизни халкъыбызны жашауунда болгъан ишлени белги-
ли бир кезиую хапарланады. Эпикалы хапарлауда бол-
гъан ишле ол ишлеге шагъат болгъан лирика жигитни
юсю бла айтыладыла. Болгъан ишле, эпизодла — бири
бирини ызындан тизилип, ахырында уа баш оюм бери-
леди. Биринчи, экинчи кесеклеринде поэт чыгъарманы
жазаргъа нек таукел болгъанын, ол таукеллик келгинчи
кеп заманны арсарлыкъда тургъанын айтады. Ол да
ангылашыныулуду: Ленинни юсюнден окъуучуну сези-
мине жетерча жазыу тынч туйюлдю. Автор керти айта-
ды: хар адам, ол поэтмиди, туйюлмюдю, анга къара-
май, жюрегинде уллу Ленинге аталгъан терен суймек-
ликни поэмасын жюрютеди.

Къууана эсе, жарыгъына кюнюю,
Палах турмай эсе, къаяча басып,
Кимни жюрегинде туумайд Ленинге
Бек къууанчылы поэмасы.

Алай хар ким да жюрегинде ол суймекликни керек-
ли формагъа сыйындыралмайды, Ленинге жюрек суй-
меклик сезимни поэтикалы сезимге дери ёсдюралмайды.
Экспозицияны экинчи борчу Ленинни деменгили ишле-
рини бизни халкъланы къадарындагъы магъанасын кёр-
гюзтююдю. Экспозициялы кесекле, Кязимни поэмала-
рындача, тезисли халдадыла; поэманы къалгъан кесек-
леринде ол тезислеге ачхыч табып, аланы ачуну поэт
борч этип алады. Чыгъармаланы къыйматлары да ол
ачыкълауну кесине кёреди. «Ленин халкъымы къыйын
жолларында жюрек кючю болгъанд бюгюннге дери» де-
ген тизгин поэманы жигиди.

Поэманы къалгъан кесеклерин окъуй, баш образны
къурагъан жашау болумланы, ишлени сайлай билиу по-
этде не даражада болгъанын кёребиз. Поэмада хапар-
лау-суратлау ишде керекли композициялы ызды. Аны по-
эт къаллай бир уста хайырланса, суратлау алай бир
кючлю болады. Автор хапарлауну лирика жигитни аты-
дан бардырады. Лирика жигит да хар затны жик жигине
дери санамайды, баш муратны ачыкъларгъа болушур
деген болумла сайланып алай кёргюзтюледиле. Автор

Октябрь революцияны, граждан урушну къазауатын, андан сора уа тюзюнлей Ата журт урушну ачы кюрешин хапарлайды. Дунияда мамырлыкъ бар эсе, ол да Ленинни жолу бла баргъанланы кючюнденди дейди поэт. Поэмада асыры кёп затла хапарлангандыла деп тырман эталлыкъ туююлбюз. Алай айтылгъан историялы ишлени арасында ёмюрде да унутулмазлыкълары, бек магъаналылары болгъаны белгиледи. Ол ишле уа «Аврораны» топ тауушларысыз, Октябрь революция келгинчи, Ленинни иши бла окъуу болмагъанлай этиллик туююл эдиле. Поэмада уа ол ишле бир бирни иги тутмайдыла. Автор аллай жепилеге жер бермезге керек эди. Къалай-алай болса да, «Ленин биргебизгеди» деген поэмасында жашауну чексиз уллулугъу, поэтикалы къралыулары юсю бла деменгиле суратланганды. Автор ол суратланы ишлегенде, халкъны тилиндеги бай, сейирлик, жютю, къанатлы сёзлени кеси орунларына уста салады. Къысхасын айтханда, Отаров Ленинни сыфатын бериуде кесини энчи ызын, энчи сёзлерин тапханды. Ленинни юсюнден ол жазгъан чыгъармалада ауаз башха поэтленикине ушамайды.

Керим Отаров 50-чи жылланы ахырында эм 60-чы жыллада артыкъ да жетишимли ишлейди, аны чыгъармачылыгъы кючлю айныйды. Ол затха «Сагъышла» (1958 ж.), «Туугъан жерим» (1960 ж.), Сайлама чыгъармаларыны 2-томлугъу (1962 ж.), «Жылла» (1964 ж.), «Дуния эртдени» (1967 ж.), «Танг жулдузум» (1969 ж.), «Сынла» атлы назму китаплары шагъатлыкъ этедиле. Ол китаплагъа кирген чыгъармала поэтни тематика диапазонуну кенгергенин эм жанр тюрлюлюк бютюн да элпек болгъанын ачыкълайдыла. Халкъыбызны деменгиле заманы, аны хорлаулу жашауу, адамларыбыз этген уллу ишле, аланы заман бла жашау тюрлендирген, ёсдюрген былхымлары, алгъа иттинулери да, къууанч, жарсыулары да кеслерине эркин жер тапхандыла. Адамланы жашауларында бла жюреклеринде болгъан эм бола тургъан тюрлениулени процессин поэт бир ыз бла, бир тюрсге бермей, хар затны кесине кёре суратларгъа итинеди. Анга кёре болур, бирде автор сиймекликни, табигъатны юсюнден жумушакъ лирикалы назмула, бирде кемчиликлени бетин ачхан кюлкюлюмасхарау чыгъармала, бирде уа жашауда болгъан ишлени кенг къучакълап, терен ачхан эпикалы поэмала жазады. Жазылгъан затланы кеслери магъаналарына

бла авторну ол затха не кёзден къарагъанына кёре, чыгъармаланы интонациялары да бирде сабыр, бирде ауаз этген ирония, бирде хыликгя этген кюлкую, бирде жюрек отну чачхан ачыулу сёзле, бирде мудах, бирде къууанчлы, ачыкъ ышарыу бериледи.

Ол жыллада Отаровну поэзиясында баш жерни Ата журтну юсюнден жазылган назмула аладыла. Ата журтну образы поэтни чыгъармачылыкында бир бетли, бир тюрсю бояу бла ачылмай, туугъан жерни суратлары, анда жашаргъа адамланы жарсыулары, къууанчлары бла къаты бирликде бериледи («Туугъан жерим», «Къаяла», «Даулаш», «Жанкъозла», «Наратла»). Поэт Ата журт дегенни этнография, география магъанада ангылатмайды. Аны тыш къонакъны сансыз жюреги бла сууукъ арнулугъун угъай, анда ишлеп, ашап жашагъан, бушууну, къууанчны да кёрген халкъны къадары бла терен байламлыкда береди. Энци адамланы жашаулары да, битеу халкъыбызны къадары да Ата журт бла айырылмазча бирликде суратланадыла.

Керим Отаров миллетле арасында шуёхлукъну юсюнден да кёп алапат назмула жазгъанды. «Архарлы ауушда» деген назмусунда поэт къазакълыла бла малкъарлыланы къаты шуёхлугъун айтады. Къабарты бла Малкъарны хар заманда да къыйынлыкны, сынауну да бирге кёре, хоншулукда келишип жашагъанын «Къарындашлыкъ сууу» деген назмусунда береди. «Сабыр Дон» атлы назмусунда орус халкъны ёхтемлиги болган Доннга жылы саламын береди. «Пушкинни сыны» деген назмусунда уллу поэтни унутулмаз поэзиясыны терен магъанасы, поэтни чексиз акъылманлыкы ачыкъланады. Уллу поэзиядан хайырланыргъа, аны окъургъа, юйренирге онг болгъанына къууаныу назмуну ич къыйматыды:

Назмусу Ата журтха къуланнганы
Ючюн сюегенди халкъ анга сынны.
Аз поэтними тёгюлгенд къаны
Бетсиз огъундан зулмулу заманы.

1957 жылда республиканы урунганлары Къабартыны Россиягъа къошулгъанына 400 жыл толгъанын къууанчлы белгилегенде, ол историялы уллу иш поэтлени, жазыгучулары, художниклени, композиторлары жангы чыгъармачылыкгъа кёллендиргени хакъды. Малкъар поэтле, аланы арасында К. Отаров да, ол история-

лы ишге кеслерини оюмларын айтхандыла. Отаров «Къабартыгъа алгъыш» деген уллу поэмасында Къабартыны Россиягъа къошулууну историясында шендюгю заманны бийиклигинден къарап, поэтика тил бла, Къабартыны да, Малкъарны да орус халкъ бла шуӕхлугъу бек эртде башланнганын, ол шуӕхлукъну гитче халкъланы ёсюулеринде насыплы магъанасы болгъанын кӕргюзтеди. Заман алгъа баргъаны къадар, оруслула бла ууакъ халкъланы шуӕхлукълары аз-аз ёсе, патчахлыкъны кюйсюз кючу ол шуӕхлукъну отун ёчюралмазча болгъанды. Октябрь революциядан сора уа ол шуӕхлукъ халкъланы бир бирге бютюн да жууукъ этиу бла бирге аланы ёсюучюлюк, чыгъармачылыкъ къудретлерин уятханын айтады. Поэманы интонациясы да, жазылыу ызы да сейирликди. Халкъ фольклорну алгъыш жырларыны жанрын поэт уста хайырланнганды. Хоншу хоншуну къууанч кюнюнде, алгъыш аякъны алып, анга не ашылыкъ болурун сие эсе, аны айтыучусуча, Керим Отаров да, Къабартыгъа айланып, малкъар халкъны атындан алгъыш этеди. Къабарты бла малкъарны насып къадарлары бир болгъанына лирика жигит чексиз къуанады.

Тематика жапындан «Къабартыгъа алгъыш» деген поэмагъа Отаровну «Октябрны поэмасы» жууукъду. Керим Отаровну поэзиясы алгъа барыуну, жангы хорламгъа кӕлленуно поэзиясы болгъанлыкъгъа, ол халкъыбызны алгъыннгы кыйын жашауун, ол кыйынлыкъдан къутулур ючюн нечик кюрешгенин да унутмайды. Малкъар поэзияда эски жашау ыз бла жангы жашауну бир бирине тенглешидрип суратлагъан ызы К. Мечиев да («Большевик жолду жолубуз», «Къарындашылыкъ»), Къ. Кулиев да («Ленини юсюнден таулу поэма», «Осуят») хайырланадыла. Керим Отаров да ол мадарны бек сюеди. Ма биз айта тургъан поэмасында да поэт малкъар халкъны Октябргъа дери къалай кыйналып, эркинликге чыгъалмай, дыгалас этип жашагъаныны ачыкъ суратын береди. Ызы бла уа малкъар халкъны бюгюнню насыплы къадарын, халкъ коммунизмин болдуруп ючюн къалай кюрешгенин береди. Суратлауну ол ызы эки тюрлю жашауну халын ачыкъ кӕрюрге болушады.

К. Отаровну поэзиясында суймекликни юсюнден жазылгъан лирика назмула да кӕпдюле. Аны «Ушакъ», «Къара кӕзле», «Айтчы, ариу кыыз», «Тюшюмде сени

«ёрдюм», «Соруу», «Айтадыла», «Жауун кече», «Манга ангылат», «Аязчыкъ» дегенча татлы, терен сүймекликни юсюнден этилген чыгъармалары керти да сүйген эки жүрекни бир бирге кертилигин кёргюзтедиле. Поэтни ол назмуларында адамны насыплы да, насыпсыз да этерге къолундан келлик терен сүймекликни кирсиз кючю ачылгъанча болады. Насыплы заманны иелери болгъан жаш бла къызны асыл сезимлери бериледи. Автор ол назмулада фольклорда кенг жайылгъан ийнарланы формасын, интонациясын уста хайырланады.

Тауда кийик болуп къачсанг,
Жетерем сени.
Кёк кёгюрчю болуп учсанг,
Тутарем сени.

(«Мен не этейим?»)

Ол назмуну окъугъанлай, «Не этеренг?» деген халкъ жыр эсинге тюшеди. Аны ауазы, рифма, гыллыу къурулушу да Отаровну назмусуна бек жууукъдула. Поэт фольклор мотивлени башха назмуларында да хайырланады. «Кюн бла мен жолда» деген жомагъы анга шагъатды.

Поэтни философия лирикасы да кючлюдю. «Кечеги къонакъ» деген назмусун:

Кече палата къабырча шошду,
Жыллыкъ жолча, узакъды тангнга.
— Бар къайгъынг, бар жарсыуунг да бошду.—
Деп шыбырдайды ёлюм манга,—

деп башлайды. Назмуда терен сагъыш барды: адам дуниягъа нек келеди, аны жашауда борчу неди? Поэтни ангылауунда, адам дуниягъа ишлер ючюн, халкъ деп кюрешир ючюн келеди. Жашауда болуп ётген, бола тургъан не да энди боллукъ хар затха жууаплыды. Жерк отунча, тауусулмай, тютюн этип тургъандан эсе, къабынып, жанып, мыдых болуп, жанаргъа керекди, дейди ол. «Жангызлыкъ», «Кеч ушакъ», «Заман бла назму» «Таурух», «Хазыр насып», «Къартлыкъ», «Насыпны ачхычы» дегенча назмуларында да жашау бла ёлюмню, къартлыкъ бла жашлыкъны, адамлыкъ бла адамсызлыкъны, насып бла насыпсызлыкъны, намыс бла бетсизликни юсюнден терен сагъыш этиледи.

К. Отаров малкъар литературада бир къауум масха-
рау чыгъармалада жазгъанды. Аз жазгъанлыкъгъа жаз-
гъанын кючлю жазгъанды. Ташха тамгъа басханча,
адамны эсинден кетмезча чам суратны алай ишлейди.
Аны чамлары оюмлудула, кюйдюргюч жютю сёзлюдюле.
Автор аллай назмуларын жазар ючюн халкъ чамланы,
нарт сёзлени уста хайырланады. Сёз ючюн, «Жахил
молла» деген назмусунда «Жарты молла дин бузар»
деген нарт сёзню хайырланганды. Ол кесини сатира
назмуларында ишлерге сюймей, кимден не тилеялса, анга
аракъы сатып алып, ичгичиликке хорлатып, адамлыкъ
сыфатын тас этгенлени («Талыштак», «Гепсоркъа»),
бир иш этерге да базынмай, кеси ауанасында кьоркъа
айланганланы («Къоян», «Алтыаякъ»), кесини болум-
сузлугъун жашырып, башхаланы жукъгъа санамай, ке-
син жашауну тутуругъу сунган былхымсызланы («Ке-
ли бла тели», «Мияла сыныкъ», «Кукук тюшю», «Мен»),
кесини айтханын болмаса, киши айтханына тынгылама-
гъан, кеси уа жукъ билмеген, эшек бузгъа тирелгенлей,
айтханындан къайтмагъан адамланы («Иш къылыгъын
билмеген», «Къадар, берме!», «Эсирик»), кишиге бюсю-
ремегенлени, кеслерини ненча гёренке тартханларын
унутханланы («Гыржындан эсирген», «Къуйрукъ бул-
гъау»), ётюрюкчю, тилчи, кёзбаучуланы («Хумаллак»,
«Билек да жени бла», «Бирде», «Гуппур», «Ауана»,
«Арслан») юслеринден алапат кючлю назмуланы жаз-
гъанды. Поэт адамланы къылыкъларында, этген ишле-
ринде, тюрсюнлеринде, бизни заманыбызгъа, алгъа ба-
рыуубузгъа чырмау болгъан затланы, кемчиликлени,
шарайыпланы бетлерин ачып, хыликгя этеди. Аладан
къутулургъа болушады.

Поэтни сатиралы чыгъармаларыны ичинде энчи жер-
ни аны «Булбул жыры» деген поэмасы алады. Таулу ин-
теллигентлени — устаз киши бла врач къатынны жа-
нгыз жашлары Назир, излегеини табып, сюйгенин ашап,
сер ёседи. Гитчелейин окъуна жангы модагъа сакъ
болуп, аты чыкъгъан «стилягагъа» айланады. Не къы-
лыгъында, не кийиминде, не тюрсюнюнде эл кюйлю бир
заты болмай, окъууну къояды, ишлерге сюймейди, ич-
гиге хорлатады. Аны тюз жолгъа салабыз деп, анга ай-
тылмагъан кенгеш къалмайды. Алай ол сёзле анга
«жугъутур къулагъына жел къакъгъанча» да болмайды.
Эл ичинде аты бедиге жюрюйдю. Ма ол кезинде жаш
бир къызны кёрюп, жюрегинде сюймекликни оту къабы-

нады. Қыызгъа жууукълашыргъа кюрешеди. Қыыз анга эе бурмайды. Жаш этер мадарын тауусады. Алгъын киши айтхан къулагъына кирмеген жаш, энди кесини кыылыгъыны юсюнден сагъыш этеди, адамланы этген бедишлерин эсине тюшореди. Бек алгъа, кыыз аны ючюн жарата болмаз деп, тозурагъан чачын-башын тюзетеди. Аз-аздан кыылыгъын, сыфатын да эл кюлмезча этерге кюрешеди. Сюймеклик жашны тюз жолгъа салады. Ол, иште кирип, алчылагъа кшошулады, элде намысха, сыйгъа жетеди. Сурат бла да иши къуралады. Ананы чекден чыккыгъан сюймеклиги сабийни жюрегине кесимчиликни, кючбюсюреулюкню, адамны айтханына тынгыламаучулыкъну урлугъун салгъанын поэт публицистика жютюлюк бла бергенди. Сабийге болгъан сезимсиз, сокъур сюймеклик артда тюзетирге бек кыйын болурча палах келтиредди. Поэмада ол жашны тюзелиуюню, жангыдан адам болууну юсюнден поэт кеп айтады. Алай ол тюзелиуюню процессин жашаулу эталмагъанды. Сюймекликни уллу кудретни болгъаны хакъды, алай поэмада ол сюймекликни юсюнден эсе, ол кючно юсюнден хапар кеп айтылады.

Керим Отаров туугъан жерни сейирлик суратын ишлеген назмуладан сора да «Туугъан жерим» деген уллу поэма жазгъанды. Ол поэмада туугъан жерни сыфаты, анда зауукълу жашап, кюн сайын уллу хорламла болдура тургъан халкъны жашау ызы, жерибизни табигъаты, миллетле шуехлугъу да суратланадыла. Поэмада халкъны бюгюнню жашауу да, революциядан алгъа татыусуз этген къадары да тенгleshдирилип берилдиле.

Керим Отаровну поэзиясында урушну кюйсюз кертилиги, уллу къазауатда халкъны чексиз батырлыгъы хар заманда да кесине жер табып турадыла. Ол бюгюнню кюнню хапарын айтхан эсе да, уруш салгъан жарала алыкъа сау болмагъанларын кергюзте, дунягъа сагъышлы къарагъан эсе да, чыгъармачылыгъыны мурдору коммунизмге баргъан халкъны хорламлы жолун кергюзтюю.

ОН ЭКИНЧИ БАШЫ

ОМАР ЭТЕЗОВ

Омар Этезовну чыгъармачылыгы малкъар литератураны къурала тургъан кезиуоне тюшгенди. Бирси къалам къарындашларыча, Этезов да жазыу ишин халкъгъа келген эркинликге жыр этиуден башлагъанды. Ол жыйырманчы жылланы ахырында жаза башлап, отузунчу жылланы ахырына малкъар литератураны мурдорун къалаучуланы бири болургъа жетишгенди. Ол хунерли жазыучу эди.

Этезов Омар Мимболатович 1913 жылда ноябрь айында Гирхожанда туугъанды. Мимболат кеси айтылгъан темирчи, Бахсан аузунда онглу адамладан бири болгъанды. Мимболатны төрт къызы блә сегиз жашы болгъанды. Омар аллай уллу юйюрге эрке ёсмегенди. Алай а таныгъан адамла аны бек хыпыяр болуучусун айтадыла. Ол Мухур тюзде чапханды, Шхайтыда Чунгурташха чыгып, Бахсанны ёмюрледе тюрленмеген ариулугъуна сейир этгенди. Кюнлюмледе къой кютгенди. «Омарчыгъымы аллында болса, мал тынч жайылады, иги отлайды», — деп Мимболат аз айтмагъанды.

Мимболатны гюрбежиси — элде жашны, къартны да бек суйюп келнучю жери эди. Омарны сёз ангылап башлар заманы революцияны бораны таулагъа жетген кезиуге тюшюп, ол хазна ангыламаса да, къартла айтхан хапаргъа къулакъ салып тынгылагъанды. Ала сейирлик хапарла айтыучу эдиле. «Бу малкъар дегенинг бу таулада нечик эртдеден жашагъанды, — деп, тамаша этер эди Омар. — Аны эмегенле, нартла деп бир затлары болгъан кёреме. Нартла эркинлик ючюн кюрешгендиле. Ол революционерле дегенлери да нартла болурла...»

Артда ол, эсли жашчыкъ болуп, школгъа жюрюп башлагъанда, алгъын Гирхожанда жашау шёндюча болмагъанын, сабийлени окъутургъа кишини къолундан келмеучюсюн ангылайды. Онтөртжыллыгында Омар биринчи назму тизгинлерин жазады. Айхай да, ол кесини биринчи назмуларын халкъ жырлагъа, ол заманда жазылгъан назмулагъа ушатханды. Омарны окъуу китاپларында Кязимни, Берт Гуртуевни, Саид Шахмурзаевни, Саид Отаровну дагъыда башхаланы назмулары басмалана эдиле. Ол назмула асламысында тау тарлагъа Октябрь келтирген жарыкъны махтагъандыла. Октябрь

социалист революциядан сора малкъар элlege келген тюрлениу — ары дери болуп кѳрмеген демгили тюрлениу болгъанын айтхандыла; къара халкъны къарангы дуниядан тюзюнлей жарыкъ дуниягъа чыгъуу къаллай насыплы иш болгъанын кѳргюзтгендиле. Унугъуп, жалынчакъ болуп, башын кѳтюралмай келген адам, энди кеси башына эркин болуп, къырал оноугъа къатышып башлайды. Ол затла барысы да анга жашауну ангыларгъа болушхандыла эм да жаш

поэтни кѳз туурасында болуп баргъанлары себепли, биринчи назмуларына кеслерини илишанларын кийиргендиле.

1932 жылда Омар Этезов «Сакъашилчи жашчыкъ» деген балладасын жазгъанды. Ол назмуда революция кюрешни бир сураты бериледи. «Ызындан окъла сызгырадыла, ол аумайды, окъдан терк бара... Барады къарангы кечени жырып, танг туманын эки жарып, алгъа: кѳреди къызыл байракълары жел эте, урушха хазыр тургъан аскерни; шо айталмайды жукъ, ауады, ауур къолун узата ызына...» Аскерден айырылып къалгъан жангыз партизаннга таула, ташла, нѳгерлик этедиле.

Омар ол жыллада жазылгъан чыгъармалары аны энчи хаты, энчи ызы болгъанын кѳргюзтедиле. Поэт заманны, историяны, кезиуню юсюнден да сагъыш этгенди, ол сагъышларын болгъан эм боллукъ ишле бла байлашдыргъанды. Жаш назмучу заманланы бир бирлери бла, къадарланы заман бла, заманны уа адамла бла байламлыкъларын излейди. Ол кеси заманына соруу береди, заман салгъан соруугъа жууап табаргъа итинеди:

Кимди бу? Сен манга айтчы, Къара тау,
 Буму болур халкъ ёкюлю Рачыкъау?
 Жашауунда солуулукъ кюн кѳрмеген,
 Байгъа, бийге аз да тынчылыкъ бермеген,—

деп сагъыш этеди ол «Сагъыш» деген назмусунда. Фольклорну хайырланып, Омар Этезов нарт жигитлени бла кеси заманында жашагъан революционерлени арасында ёзек излейди; аны эркинлик ючюн кюрешни къайда да, къачан да бир умуту, бир мурдору — ол да халкъны насыбы болгъанында табады.

Малкъар литература аякъ юсюне болуп, аны къурагъанланы жазыу усталыкълары кётюрюле баргъаны къадар, аланы чыгъармаларыны суратлау даражалары ёседи. Этезовну 1936 жылда жазылгъан «Кавказ»¹ деген назмусунда биз ол ёсюню илишанларын керебиз.

Бирде малтай, ойнай сени юсюнде,
Хауле туманла юсюню жабалла.
Бирде чууакъ кече айны тюбюнде,
Чыранларынг, жаухар кибик жаналла.

Бирде шорхаларынг, къулакъ сасыта,
Тауланы тешип, кёз жашча агъалла.
Бирде — сууукъсурап, бузлап, сын къатып,
Акъ чигинжиле болуп, салыналла...

Поэзияны башлана тургъан кезиунде суратлау амалланы, энчи бояуланы, къыйматлы оюмланы табыу — уллу фахмуну ишиди.

Омар Этезов эл школну бошагъандан сора Баталпашинскеде окъугъанды. Андан ары окъуун ол Ленинградда Герцен атлы къырал университетни филология факультетинде бардыргъанды. Къайтхандан сора Нальчикде партия курслада дерс бергенди, пединститутда малкъар тилден бла литературадан окъутханды. Къабарты-Малкъарны жазыучуларыны Союзунда малкъар секторну таматасы болуп ишлегенди. 30-чу жылланы экинчи жарымында радиокомитетде ишлей, республиканы жашауу бла толу шагъырей болургъа онг тапханды.

Ол жыллада жазгъан чыгъармаларыны арасында «От кюгле» деген битмей къалгъан поэма Этезовну чыгъармачылыгъында энчи жерни алады. Алыкъа романтика ыздан чыкъмагъан Этезов Октябрь революция поэзияны аллында салгъан борчну — адамланы сезимлеринде болгъан тюрленулуни кёрюстююню, жангы за-

---

¹ Бу назмуну Этезов «Зарий бла Заурбек» деген поэмасына ал сёз этип жазгъанды. Алай ол аны энчи назму халда да басмалыгъанды. «Малкъар поэзияны антологиясына» къара. 1959, 227 бет.

манны адамын — революция ючюн кюреше билген адамын кёргюзтююню ангылагъанды. Биз ол поэмада деменгили къаяланы от чакъдыргъан кюнлени, жашаулары элия отла болгъан адамланы кёребиз.

«От кюнле» жазылгъан жыллада революцияны тююню аязмагъан эди; аны душманлары къурумагъан эдиле; алыкъа ёлгенлени сыфатлары сауланы эслеринде мутхуз болмагъан эдиле.

Мухтарым, Мухтарым, мен унутмам сени,
Жукъугъа хорлатмай оздур сен кечени...
Ышанма душманнга,— жашырын марлайды,
Ол, къарда сюйреле, бёрюча тырнайды,—

деп сагъайтады Этезов жигитин аны себепли. Октябрь революцияны душманлары дуняда энтда да кёпдюле. Энтда да аны хорламларын сакълар ючюн аны жашлары эрлеча сюеледиле.

Жашау кертиликни тюз суратлау, заман бла адамын бирлигин ачыкълау поэмамы магъанасын терен этгенди. Аны бла бирге Этезов суратлау амалланы тап хайырланганды, алгъан темасына кёре форманы тюз сайлагъанды:

Къыш кечеси къар тауланы жаба турад,
Боран, жел да, къутуруп, жухланы тырнайды.
Тау элни юйлери къардан аз къарайла,
Сууукъ жел эм боран бир бирни марайла.

Ол тизгинлени суратлау кючлери барды. Биринчиден, поэзияны ахшы илишанларындан бири — ушатыу (символ) уста хайырланылгъанды. Экинчиден, айтылгъан тизгинлени артында биз жашауну, жерни, халны кёребиз. «Къыш кечеси къар тауланы жаба турад» — ол тизгин бизни ауур сагъышха чакъырады. Кече хар заманда къайгъыны, ауурлукъну не бир уллу ишни башлануун сакълатхан символду. Революция кюрешни башланыр аллы алай болмай амалы жокъду. Экинчи тизгин биринчи тизгинни магъанасын ёсдююрча къуралады: «Боран, жел да, къутуруп, жухланы тырнайды». Ол къарангы кечеде дуня шош туююлду. Боран да, жел да къутургъандыла. Жухла, дуня къадары кибик, уянадыла. Сора биз элни кёребиз: «Тау элни юйлери къардан аз къарайдыла». Тау элни сыфаты кёз туурабызгъа келеди: жер бла тенг, алаша гытыла, — харип эл, къыш.

Поэт аны, бир сѣз да айтмай, суратлау кюч бла билдиреди. Ахырында тѣртюнчю тизгин: «Сууукъ жел эм боран бир бирни марайдыла». Ма былайда сууукъ жел да, боран да кеслерини шарт магъаналарын табадыла. «Сууукъ жел» — ол контрреволюцияды, эски дунияды. Боран — революцияды. Ала бир бирлерин марап тургъанлай кѣребиз. Драматизм кесини ахыр чегине жетеди. Алай а боран сууукъ желни алай тынч кыстаялыкъ туюлдо:

Ол жарлы элчикни къан къаугъа алгъанды,
Шытылы офицер асмакъла къурагъанды...

Болса да, халкъ халкълай къалады. Асмакъ да, ёлюм да боранны тохтаталмагъанларын кѣребиз. Поэт ол кыйынлыкъны кѣтюрген адамланы ауазлары бла акъланы хорланыхъларына ийнаныуну айтады:

Бу элде бек алгъа къарт Дахкил асылды,
Жарыкъ ай мудахлы туманга батылды.

Биз былайда къара кючле онглу болуп, тюзлюк хорлаймай тургъанына табигъат кеси да къалай жарсыгъанын кѣребиз. Аны бла бирге къартны ёлюмю, аны таукеллиги поэманы ауазын кючлю этеди, кюрешге чакъыруун ачыкъ салады.

Жашасын алф Киров — Кавказы ёкюлю,
Ол Кызыл байракъны бийикге кѣтюрюп, —

дей, ёледи къарт Дахкил. Ол таукеллик аны ызындан кѣпле сюелликлерин кѣргюзтеди.

Этезовну чыгъармаларында терслик бла тюзлюкню, халкъ иши ючюн къара кючле бла сермешгенлени кюреш хар заманда тенг барады. Бирде Этезовда аманлыкъ ахшылыкъдан онглу болуп окъуна кетеди. Этезов кюреш кыйын болгъанын, эркинликни алып ючюн халкъ таула, ташла кѣтюралмазлыкъ кыйынлыкъны кѣтюргенин кѣргюзтюрге итингенди. Поэтни чыгъармаларында тюз жигитле алай кыйын сынаулагъа аны себепли тюшедиле, асламысында ол сынауладан къутулалмай аны себепли къаладыла.

Аскерге алынырдан алгъа Омар урушха къажану назмула, жырла жазады. Аны сѣзлерине жазылгъан «Къан-

ды фашистле» деген жыр белгили жырчы Омар Отаров-
ну жырлауунда битеу халкыбызга эшитилип тур-
ганды:

Къаилы фашистле, къутурган итле,
Къарангы тангы маралла.
Кюн артыкъ жарытхан, къууанчы чыкыган
Ата журтубузга чапдыла.

Жарсыуга, Омарны ол жыры, ол кезиуде жазыл-
ган дагыда бир къауум чыгъармалары тас болган-
дыла.

О. Этезов 1939 жылда «Осман бла Лейла»¹ деген
хапарын басмалаганды. Биринчи проза чыгъармасында
жаш жазыучу сюймекликни ариулугун суратлаганды.

30-чу жылда Этезов бек тириди. Ол жангы кол-
хозлада кеп болады, малкъар элдеде жангырыуну, къу-
ралыуну кеси кезю бла кереди. Керген затларыны юсюн-
ден жазган назмулары, хапарлары, очерклери, статья-
лары аны ол заманда бек къаты ишлегенине шагъатлыкъ
этедиле. Алай ала барысы да, поэтни акылына кере, аз
эдиле. Кез туурада бола турган ишлени, жашап турган
жигитлени сыфатларын, къадарларын кенг кергюзтюрге
керек эди.

1939 жылны ахырына ол «Къаяла унутмагандыла»
эм «Къайгылы кюпле» деген гитче повестлерин жазып
тамам этеди. Уллу Ата журт уруш башланырны аллын-
да ала экиси да басмага хазыр болган эдиле. Алай а
авторну аскерге кетиую, ызы бла уа республика бир
ауукъга фашистлени къолуна тюшгени бла байламлы,
ала басмаланмай къалгандыла.

«Къаяла унутмагандыла» малкърда Совет власть
ючюн барган кюрешни кергюзтеди. Хапарны башла-
ныуу уллу жауун жауарны аллында тохташхан шош-
лукъга ушайды. Алай, хар зат да жауун жауарыгын,
элия чагъарыгын билдиреди. Къаядан юзюлюп тюшген
таш бусагъат тарланы дауургъа алдырыкъды. Кеп
ёмюрледен бери «...жауунланы жаугъанына, желлени,
бораиланы ургъанларына хорлатмай, ёхтем сюелген»
кешене, элни кесича, мамыр халкны тюзлюк ючюн
барган кюрешин, ол кюрешде тегюлген къанны кер-
люкдю. Тышындан къараганда, алай шош керюннген
къудрет, атылыргъа хазыр болуп турган топ кибикди.

¹ «Социалист Къабарты-Малкър» газ. 1939, август—сентябрь.

Мамыр ишге кѳуллукъ этген, бу дуняда чойреликлени, кѳыйынлыкъланы да унутдуруп, ол дуняны — «керти дуняны» сагъышын этдирген межгит окъуна кѳургъакъ саламгъа сирнек тарта турады.

Этезов жигитлерини ич дуняларын, сагъышларын, жашау сынауларын да иги биледи. Тарда революция сермешни бир кезиун кѳргюзтюрге башлагъанда, эки къажау къауумну ѳкюллерин тюз айыргъанды: бир жанында князь Адик, кѳуртха Дукъумдан башлап, аны тѳгерегинде айланганла, экинчи жанында — Темирбаш алларында баргъан, жангыны жарыгъында тирилген жарлыла. Дуня экиге юлешингинчи, элде бек мамыр адамла, тюзлюкчюле — дин иелеридиле деп тургъандыла. Ала дин хар заманда тюзлюк жанлыды деп, къара халкъны ийнандыра келгендиле. Энди, ишни кѳзюне жетгенде, ала динни кѳайсы жанына кѳуллукъ этдиредиле? Автор повестде салгъан сорууланы бек кѳыйматлыларындан бири олду. Омар Этезов аны Къазий ѳфендини сыфатында кѳргюзтеди. Жазычу хапарын халкъ сыйлы кѳрген жума кюнден бош башламагъаны ангылашынады. Ол кюн битеу Бахсан аузуну жамауаты жума намазгъа жыйылгъанды. ѳфенди, кѳуллугъуна кѳре, дуня даулашларына кѳатышыргъа керек туююлду. Аны борчу — адамланы «керти дунягъа» хазырлагъанды. Ала «жаннетге» барыр ючюн а «тюз ниетли, ишлеучю, артыкълыкъ этмеучю» болургъа керекдиле. Ёмюрле тѳресинде, кѳуранны сѳзюне кеси кесинеча ийнана келген къара халкъ, дуня бир ары, бир бери бола тургъанда, ѳфендини сѳзюн эшитирге сюеди. Аллай кезинде дин адамланы тюз жолдан тайдырмаз жанындан болса, тюзлюкге кѳуллукъ ѳтерикди.

— Эй, жамауат, бу арт заманда халкъны жюрегине кѳайгъы салгъан хапарла Мухаммат файгъамбарны, аллахны саламы анга болсун, кѳолу бла жазылгъан китапны ачдырады, — деп ууазын башлайды Къазий ѳфенди. — Бу китапда бизни дуняда, ахыратда да белгили болмагъан борчларыбыз жазылыпдыла. — Ол, сѳзюн тохтатып, отча жанган кѳзлерин намаз ѳтерге хазырланганланы башлары бла эшик таба кѳаратды. — Тынгылагъыз, жамауат, — деди сора, ауазын жангы кючде зынгырдатып. — Уллу файгъамбарыбыз жазады: «Жер башында болгъан гюняхла аллахны кѳулларын уянмазча жукъугъа кѳмселе, гяурланы, огъурсуз, кюйсюз, жазыкъсына билмеген гяурланы ахыр кюнлери жете-

рикди. Ол заманда таулада эм тюзледе, тенгизледе эм кѳум аулакѳада, жагѳалада эм сыртлада — битеу жер башында кѳанлы уруш боллукѳду... — Эфендини кѳашы-башы тюрленди, санлары титиредиле. — Ол заманда бир адамла чыгѳарыкѳдыла. Ала шериятха, диннге, аллахны кесине окѳуна кѳажау сюелликдиле. Ол адам-ланы атларына большевикле... коммунистле... дейдиле... Ала бизни динибизни, кѳатынларыбызны, сабийлери-бизни сыйырлыкѳдыла...»

Омар Этезов Кѳазий эфендини бетни алай ачады. Кѳазий эфенди революциягѳа кѳаршы тургѳан тууратын душманды. Ол ѳтюрюк айтыр деп адамла ишекли да болмагѳандыла. Аны себепли кѳп кере абынигандыла, сюрюнигендиле. Кѳазий эфенди кибик осал ниетли адам-ла, кеслерине тап онг ючюн, кѳолларында бек сыйлы затларын — динлерин бузаргѳа да артха турмагѳан-дыла.

«Муслиманла! Бу кюнледе сиз, гяурла — больше-викле бла кюрешир ючюн, кѳанлы урушха чыгѳаргѳа керексиз», — деп эфенди, арtdаракѳ, кѳарны нек ауру-гѳанын халкѳгѳа билдиреди. Сауут алып чыгѳаргѳа ке-сини акѳылында да жокѳду. Башхаланы кѳоллары бла ханс жыртыргѳа кюрешеди. Арtdаракѳда биз Кѳазий эфендини малгѳунлугѳун, «жютю сѳзлю, чамчы, кѳарт болса да, жашча тири Гамайны», ол халкѳ, Адик бла бармазлыгѳын айтханы ючюн, кѳымыжа этип тюйген-леринде туура кѳребиз. Аны эфенди тюймейди, Адикни адамлары тоедиле. Алай ол кѳара иш эфендини толу кѳатышыуу, аны ыразылыгѳы бла этиледи.

Жангы литератураланы асламысында класс душман-ланы адам ѳлтюргенден бла мюлк тонагѳандаи сора ишлери болмагѳанла, билмечиле этип кѳргюзте келген-диле. Ол историялы кертиликни бузуу эди. Революцияны душманлары алай билмечиле болсала, халкѳ сюйген эркинлигине кѳыйналмай жетер эди. Айхай да, бийлик этген класс билимсизлигинден, сѳлеше, кюреше да бил-мегенден хорланмагѳанды. Революция кюрешлени отун-да халкѳны сезими уяниганды, жютю болгѳанды. Аны бла бирге, бийлик этген классны ѳсююу тохтап, ол андан ары обществуна жашауунда ырысхы-ниет байлыкѳны ѳсдюралмазча болгѳанды. Жашаугѳа жангы кюч — ре-волюционерле — жашау халланы халкѳгѳа, историялы ѳсюуге тап келиширча тюрлендирааллыкѳ адамла кел-гендиле.

Бийлик этген кѡауумла революциягѡа кѡажану, жашану алай тюрлендириуну магѡанасын ангыламагѡандан угѡай, ол аланы сейирлерине чюйре келишгенден чыкѡгѡандыла. Ансы алада акѡыл да, кюч да, усталыкѡ да болгѡанды. Хар заманда «бѡрюкѡзле», «жапысызла», «гуппурла», «шытылыла», «махтанчакѡла», «кѡоркѡакѡла», «кѡаничерле» болуп да турмагѡандыла.

«Кѡаяла унутмагѡандыла» деген повестде Этезовну усталыгѡы — ол класс душманланы кючлерин аз этип кѡргюзтмегенди. Аланы, айтылгѡан жигит Темирбашны аты эшитилгенлей, кѡоянлача, кѡачырмагѡанды. Аланы усталыкѡлары, фитналыкѡлары, эслиликлери, телиликлери да болгѡанын кѡргюзтгенди. Аны терс жигити Адик, «Узун, кѡара мыйыкѡлы, юсюнде да алтын окѡала тигилген акѡ чепкени бла», чырайлы, эсли адамды. Аны ючюн а ол эрши кѡрюнмей кѡалмайды. Не ючюн, иши кюйсюздю, ол игиликге, жангылыкѡгѡа угѡай, аманлыкѡгѡа, эскиликге кѡуллукѡ этеди.

Омар Этезов, кѡуршоудан кѡутулгѡан алтауланн кѡадарын суратлай, революцияны интернационал магѡанасын да кѡргюзтеди. Ол алтаулан не адамладыла? Украинлы Федор Васильченко, бруслуула Андрей Воронов, Сергей Иванович, Ваня Ракитин, кѡарачайлы Ахмат, белоруслу Петрусь... Революцияны баш магѡанасындан бири — туугѡан жер, туугѡан кѡырал деген магѡананы кенгертгениндеди. Ол алтауланн бир бирге биз кѡрген шуѡхлукѡлары, душманн аллында кѡатылыкѡлары — революцияны туудугѡудула. Ала революциягѡа кертиликни жашауларындан эсе бийикге салгѡандыла.

— Малкѡарлыла бла кѡарачайлыла кѡарындашдыла. Биз ортасын кѡабыргѡа бѡлген бир юйде жашайбыз, — дейди Ахмат, тасхагѡа барыргѡа хазырлана. — Бизни тилибиз да, кѡадарыбыз да бирди. Мен сизге Темирбаш бла келirme...»

Ахмат элге жетип, Темирбашха тюбеп, аны оноуун да, нѡгерлерине азыкѡ да алып келгенлей, Адикни бандитлерине тюбеп, кѡолгѡа тюшеди. Анда Ахматны кѡаллай адам болгѡаны кѡрюнеди. Ол Адикни адамларыны барындан тѡзюмлюдю, барындан да ѡткюрдю. Аны ѡлюм кѡоркѡутмайды. Не кѡп кѡыйнаса да, бандитле андан тасха аламайдыла.

«Ахмат, бетин жерге тиреп, ауазын эшитдирмей, шош жияй эди. «Не болсам да, мен душманн былайда

амалы болгъан къадар кѣп тутаргъа кюреширме. Ёл-гюнчюннге тыярма. Шо терк ёлюп къалмайым ансы».

Этезовну жигитлени ич дуняларын, психологиялары ачыкъларгъа усталыгъы Ахматны сыфатында туура кѣрюнеди. Жазыучу Ахматны сагъышларына, ол ёлюм тузагъына тюшгюнчю, андан сора да кѣп эс бурады. Жарсыуларын, къууанчларын да айта келеди. Аны себепли, жигит бизни кѣз туурабызда турады.

— Ол тѣзер, солуяллыкъды, ол алай терк ёлюп къаллыкъ туююлдю! — Ахмат кесини солууу аллында чѣплени къымылдатханын, къайгъырыулу гумулжукла чабыуларын тохтатханларын кѣреди. Ол, кече солуп тургъан жерни, кѣп тюрлю ариу ийис этген хансланы ийислерин жутады. Аны жараларына, титиреген этине жерни деменгили кюнчюню толкъунлары сингигендиле... — Угъай, ол терк ёлюп къаллыкъ туююлдю. Ол аланы былайда кѣп заманны тыяр...»¹

Ахматны сыфатында революционерни битеу ахшы илишанлары жыйылгъандыла. Ол жигитликни, тутхан ишине кертиликни бийик юлгюсюн кѣргюзтюп, душманны сейир этдиреди.

«— Бой салыгъыз, деп айт... Барысы да сау къаллыкъдыла», — деп къысадыла бандитле, аны жолдашлары тургъан дорбунну башына келтирип. Бандитле «сау къоярбыз» деген «тауушлукъ» сѣз бла Ахматны хорларгъа кюрешедиле. Ахмат анга къулакъ салмайды. Адикни адамлары уа сейир этедиле. Аланы, энчи ырысхылары, энчи бийликлери ючюн кюрешген адамланы, ахыргъа къалгъанда, баш муратлары сау къалыуду. Аны себепли, «сау къоярбыз» дегеннге къулакъ салмагъанны ала ангыламайдыла. Ала Ахматха этерик бек уллу ахшылыкъ олду. Сау къалыр ючюн кеслери не тюрлю ётсюзлюкден да артха турмазлыкъларын кѣргюзтедиле.

Ахмат кѣуршоудан кѣутулгъан къауумгъа къошулуп, жолгъа чыкъгъанда, къайры баргъанын биле эди. Тасхагъа да ол кеси жүрегини излеми бла баргъанды. Хар котурну тюбюнде, хар ташны артында бандитле болгъанын биле эди. Алай ол анга къарамагъанды, кишиликини жолун сайлагъанды. Аны себепли кишилиги сыналыргъа тюшгенде, Ахматны эсинде болмагъан зат чыкъмагъанды. Биз аны тѣзгенине аны себепли ийнанабыз.

¹ О. Этезов. Къаяла унутмагъандыла. 1958, 44 бет.

Темирбаш повестде туурагъа аз чыгъады. Эшда, Этезов кысха повестде халкъгъа белгили айтхылыкъ Темирбашны жашауун, кюрешин толусунлай алыргъа базынмагъанды. Алай болса, ол повестде кѣп жерни аллыкъ эди, окъуучуну эсин кѣпге бурлукъ эди. Авторну умуту жалан бир ишни — кършоудан къртулгъан къауумчукъну къадарын, аны бла байламлы уа тарда революция болумну кѣргюзтюу болгъанды.

Болса да, Темирбаш окъуучуну эсинде турады, сюжетни ёсююне ол тохтамай къатышханы сезиледи.

«Отдан чыкыгъан жарыкъ, хунаны габу бла эрши лыбытадан толгъан бадын жарытды. Жюнюс ары къарады да, къркъгъандан жюреги чанчды: ташланы артындан, кючден тыйылып тургъан огъурсузлукъдан бла терен сагъышдан толгъан, эки кѣз къарай эдиле...»

Этезов бизни Темирбаш бла алай шагъырей этеди. Андан ары, къаяда бегитилип, жолсуз, азыкъсыз тургъан аскер къауумну командири Федор Васильченкону сагъышларын кѣргюзте, жазычу, Темирбаш аны жашауна къалай киргенни айтады. Командирни ангылауунда — таулада Темирбаш билмеген къая ыран, жугътур жол да жокъ эди. Ол, бир тюрлю тыйгычсыз, Къарачайгъа не башха жерлеге ётуп, партизан отрядлагъа керекли хапарланы келтириучю эди. «Бир бирде уа бузлагъан башлыкъны тюбюнден жалан да жаннган кѣзлери кѣрюнюучю эдиле — ала уа къалай жигит жана эдиле!»

Айхай да, Темирбашны кылыгъында, психологиясында ёсюу, бир тюрлю чюйрелик болмагъаны себепли, образны толусунлай литература анализ этерге онг жокъду. Ол бизни эсибизде гитче легендача, не ол легенданы жигитича къалады. Аны кылыгъы бизни жарсытмайды, ачыуландырмайды, сагъыш этдирмейди. Анда бир тюрлю чийлик, сагъыш этиу, жангылыу, терслигин ангылау дегенча, жашауда хар адамгъа тыйишли илишанла жокъдула. Биз дорбунда болушлукъ сакълап тургъан аскерчилени ич дунияларына киребиз. Сагъышларын, умутларын да кѣребиз. Темирбашда ол жокъду. Ол жигитди. Иш аны бла тамам болуп къалады. Баш жигитни алай бир жанлы кѣргюзтюу — кылыкъны жарты этеди, жашау кертиликни учхара кѣргюзтюрге этеди.

Халны, болумну, кезиуню суратлау Этезовда, андан, табигъатны кѣргюзтюу болуп къалмай, белгили

юмну ёсдююрге, шартны ачыкъларгъа къуллукъ этеди... «Кечеги къарангы кёкню Тотургъа кёрюннген кесекчиги жулдуздан толуду, жумушакъ къарангылыкъ, кёзге кёрюнмеген жабыу болуп, талгъыр къаяланы, таш юйчюклени, анда-мында битген кынгырбута къ терекчиклени басдырды». Кечеги тау элни кёрюмдюсю кёзюнг бла кёрюрча, къолунг бла сыларча, хуналарына тыянырыгъынгы келтиррча берилгенди. Ол бир жаны, экинчи жанындан а ол мамыр, ариу ингир бусагъат бетсиз зорлукъну шагъаты боллукъду, — къарангылыкъ къайгъыны къуугъунчусуду! Автор дуняда ариулукъ бла зулмулукъ бирге жашагъанларын кёргюзтеди.

Адамланы къуршалагъан табигъат — адамланы сакъышларында, умутларында жашайды. Аны бла бирге. Этезов жигитлерин къуршалагъан дунягъа кёп жер бермейди, керекли жерде аз сёз бла кёргюзтюп, уллу суратлау кючге жетишеди. «Сергей Ивановични ынчагъаны тохтады. Аны бир жанына узатылгъан саз къолуну юсюнде саргъыл гумулжукла жюрюй башладыла». Ол айтыугъа жангыз бир сёз къошулгъанлай, драматизмни къаты тартылып тургъан кылы юзюлюп кетерик кибикди. Саргъыл гумулжукланы жюрюй башлагъанлары — ёлюкню аллай бир багъалы, аллай бир да ачыулу этип, къоядыла, сен къадарны алай кюйсюзлюгюне ийнаналмай, жюрегингден тутуп тураса. Ол алай керекли жерде керекли къыстырыкъ тап табылгъаны себепли болгъанды. «Бирге къаланнган къаяланы, ташланы араларында жол, халыча, инчге болуп ётсе, ол шкогун таякъ орнуна тутуп, анга таянып ёте эди». Аллай шатык айтыула халны, болумну кёз туурагъа келтиредиле, окъуучуну болгъан ишге сейирлигин кётиредиле.

Этезов сурталау кесекчиклени, чамны кючю бла, бир гитче жепиден кенг аулакъланы кёргюзтгенча, кылыкъда, психологияда, бола тургъан иште уллу магъананы кёргюзтюрге жетишеди. Гамай масхара ауаз бла: «Бизни князны тамашалыкъ жигит негери барды... Сюляй улу чырайлы Дукъум...» дегенде, гуппур Дукъум «мушулдап», башын ёрге тутду». Кёпню кёрген акъыллы Гамай, алай масхара этип, Адик, Дукъум кибикле бла узакъгъа баралмазлыгъын кёргюзтеди. Дукъумну уа «мушулдап, башын ёрге кётиургени», — аны суубашлыгъын, зынтдыулугъун ачыкълайды.

«Мен сизге бир сейирлик зат кёргюзтюр эдим, — деп

шыбырдайды Андрей Воронов. — Кёремисиз ол жулдузну? Марап атсам, ол тёнгереп кетер». Таулада жулдузла алай жууукъ, алай туура, алай улуу кёрюннгенлерин ким билмейди? Сора ахырларына таянып тургъан аскерчиле ёлюмню юсюнден айтмай, жашауда аллай жигерликни, ариулукъну юсюнден айтханлары — аланы къаллай адамла болгъанларын кёргюзтедиле.

Ахмат бандитлени къолларына тюшюп, анга соруу эте, ол да хорлатмай тургъанлай, аны къойнундан кырдыкка кызыл быстырчыкъ тюшеди. «Бир кесекге хар зат шошайды. Дукъум да, Ёзю да, Адик да, ахлары къуругъанча, алагъа ёлюр отча кёрюннген кызыл партизан лентагъа къарап турдула. Ахмат да, бир кесек бети агъарса да, кёз бурмай къаты къарады. Да белгиледи. Кызыл бояу аны бояууду. Ол... партизан бёркеледе отча жана жюрюгенди! Ёлюм сууукълугъу бла солугъан тар ауузлагъа энип айланганды. Ма энди уа ол — революцияны бояуу — кийикленнген душманланы кёз алларында отча жанады... Кызыл быстырчыкъ бандитлени алларына партизанны ич дуниясыча тюшеди. Сора ол, революцияны белгисича, Ахматны кишилигини символуча болуп къалады.

«Къаяла унутмагъандыла» деген повестде Совет власть ючюн баргъан кюреш халкъланы бирикдиргени, шуёх этгени, хорламны сыйыртмазгъа уа жангы заман туудургъан къарындашлыкъ болушханы суратлангандыла. Экинчи жаныдан, Этезов фольклор традициядан алгъа атлап, профессионал литературагъа, социалист реализмни амалы бла жазылгъан литературагъа биринчи атламын этгенди.

* * *

Урушдан сора жыллада Омар Этезов Къыргъызстанда Кызыл Къыя деген улуу прсмышленность района тургъанды. Ол анда бир ауукъгъа шахтада ишлегенди, андан сора иш усталыкъ берген училищеде устаз болуп тургъанды.

Этезов ол жыллада къаллай сагъышла бла жашагъаныны юсюнден эскернуле къоймагъанды. 1956 жылны сентябрь айында, туугъан жерге къайтып келе, ол, поездде, жолоучу негерлерине «Нарт къаланы» сейирлик хапарларын окъуй эди.

Бу хапарны манга айтхан нарт къала,

Башы желден гыдай болгъан къарт къала...

«Нарт къаланы хапарларын» ол битеу жашауунда жазып турганды. Баям, кыйын жылларында да ол аны кыймаганды. Алай поэтни сау заманында ол сей-ирлик поэма жарыкъ кёрмегенди.

60-чы жылланы аллы Омар Этезовну прозада бла драматургияда тири кезиую болганды. Аны бла бирге ол басма ишге да къатышханды, совет литератураны бир къауум белгили чыгъармаларын малкъар тилге кёрчюргенди.

История-революция темагъа трилогия жазаргъа да ол жыллада оюм этгенди. Трилогияны бир китабы — «Тарда» басмаланганды.

Роман малкъар халкъны историясында бек кыйын кезиую — коллективизацияны кезиуюн алады. Ол кезиую бизден иги кесек узайгъанын, анга кёре уа авторну ары, кенгден къарап, оюм этерге онгу болгъанын эсге алсакъ, анга дагъыда «Къаяла унутмагъандыла» деген повестде, «Кыйын кюнле» деген хапарында этген ахшы атламларын кёшсакъ, роман малкъар прозада жангы атлам боллугъуна ышанырча эди. Андан сора да Этезовну орус прозадан, шартыракъ айтсакъ, коллективизацияны юсюнден жазгъан авторладан юйренирге заманы, онгу да болганды. Ол заманнга Шолоховну «Къозгъалгъан кыйртиш» деген романы (1—1932, 2—1960), Панферовну кёп томлу «Бруски» деген романы (1928—1937), Шуховну «Кёрюп болмау» деген повести (1931), Пермитинни романлары — «Тырнакъла» (1929), «Къапхан» (1930), «Душман» (1933), Ставскийни «Къызыулануу» деген повести (1930) чыкъгъандыла. Ол школ малкъар прозачыгъа тынгылы дерс бермезге амалы жокъ эди.

Романда орус литературадан, бегирек да Шолоховдан, юйрениую илишанлары кёрюнеди. Этезов да, Шолоховча, адам бла мюлк проблеманы салады. Дуниягъа келген жангылыкъ бла адамланы сезимлеринде кёп ёмюрледен бери жашагъан энчилик къалай сермешгенлерин кёргюзтюрге итинеди. Алай Шолоховда эм коллективизацияны юсюнден жазылгъан бирси реалист чыгъармалада ол проблемала жашау чюйреликлени сермешулеринде, кылыкъланы ол заманны шартларыча суратланууларында, социально тюрлениуленни кючу бла мюлк энчиликни формаларыны ууалыуунда, жангы обществу халланы уа кыйын тюзелулеринде ачыкълана эселе, Этезовда уа тюзюнлей авторну оноуу эм

буйругъу бла ачыкъланадыла. Жашауну не тюрлю кезиунде да адамланы къадарлары асламысында керти историяны барыуна бойсунганларын тюз ангылап, ол, история бла къадарланы ол бирлигин суратлау кертиликде ачыкълаялмагъанды.

Романны баш жигити Нанаш, алгъа Иванов бла, андан сора уа Кузнецов бла бирге элде партияны оноуларын бардыра, таулу эллилени жангы жолгъа алып чыкъгъан адамды. Этезов Нанашны сьфаты бла малкъар элдеде биринчи комиссарланы, биринчи мюлк оноучуланы сьфатларын къураргъа итингенди. Жазыучугъа жашау берген материал, аламат тил байлыгъы, жашау сынауу ол борчну толтурургъа жол ача эдиле. Алай, не медет, Этезов къылыкъны психология теренликде излеуню, сьфатны юрешни отунда ёсдюрюуню жолу бла бармагъанды. Борчу — чынтды адамны сьфаты, къылыгъы, къыйматы эски дунягъа къажау юрешде къуралгъанын кёрюзтюу болуп тургъанлай, ол Нанашны алай юрешни ызындан элтип тургъанды. Аны себепли Нанаш жансызды. Жангылыу, кюйюу, къасты ючюн кесин аямау дегенча затланы билмейди. Романны юч бёлюмюнде да бир кирик таплай, игилей, акъыллылай барып, ахырында, кеси ыразылыгъы бла аскерге кетеди. Жашауда уа алай болмагъанды. Нанаш кирикле къара акъыл бла ал тизгинге чыкъсала да, кюн сайын жашау салгъан борчланы тамамлауда кёп кере абынгандыла, аланы кеслерин суймей айланган кезиулери да, кеслерин жерни тутуругъу сунган кезиулери да болгъанды. Емюрледе адам барып кёрмеген жолну ала, атлыча, чабып ётерик туйюл эдиле, — ала эллилерине башчы оноу этиуню академиясын бошап болмагъан эдиле. Аланы кеси тиллери, кеси жарсыулары да болгъандыла. Билирге термилип, окъургъа, юренирге замап тапмагъанларына да кюйгендиле. Сьфатда ол шартла кёрюмегени себепли Нанаш жансызлай къалгъанды.

Алай а орта мюлк къурала туруп къарангы адамланы сьгъышларын, къоркъууларын, жангылычларын жазыучу уста суратлагъанды. Романда жангыз бир кёрюннген Огъурлуну ол эсен кетмезча этгенди. Душман сёзге къарап, колхозгъа бермез ючюн, ол эки ийнегин кесгенде, аны правленнге чакъыртып, Иванов соруу этеди:

— Огъурлу, сен душман агитациягъа къарап, эки ийнегинги да нек кесгенсе?

- Ай жаным, ай, агитация деп не затха айтаса?
- Эки ийнегинги да кес деп санга ким айтханды?
- Ай жаным, ай, ким айтырыкъ эди, кесим этгенме.
- Нек?

— Ай жаным, ай, тегерекдегиле тауукъларын кесгенде, тауугъум жокъ эди да, ол эки аман ийнекни кесгенме... (210-чу бет.)

Этезов чурукъчу Нананы сифатын да эсде къалырча къурагъанды. Халкъыны къара акъылын, тэсюмлюлюгюн, аз сёзлюлюгюн кесине жыйышдыргъан Нанада биз миллет къылыкъны кёребиз. Эки жашындан бири Ата журт ючюн жан берип, бири Ата журтуна къажау сюелген Мухажирни жүрек азабы да бизни азабыбыз болургъа жетишеди.

Коллективизацияны заманы таулу эллилени сезимлеринде бек къыйын тюрленулени кезиую болуп, кёплеге эркинлик, тенглик, жер ючюн баргъан кюрешни къыйматы болмай къалгъанча кёрюнгенди. Совет власты баш магъанасы алагъа ачыкъ эди: ол байла бла бийлени къоратып, алаңы жерлерин жарлы халкъгъа бериу эди. Кёп ёмюрлени унугъуп, апчып, сёз, таякъ кётюрюп келгенле анга кеслерин атмай амаллары жокъ эди. Ол кюрешде кёп къан тегюп, кёп къыйынлыкъ кёрюп, хорлап чыкъгъандан сора уа, бек уллу усталыкълары урунуу болгъанла эркин жерде, эркинликге жан атып, тиргизиле, юй бола, мал къурай келгенлей, энди малларыгъызыны ортагъа саллыкъсыз, — жер да колхознукъу боллукъду, кесигиз да колхозгъа ишлериксиз, — жашауну мындан ары къолайлы ёсдюрююню жангыз тюз жолу олду дегенлей, аны ангылап, кеслерин колхозгъа атмагъандыла. Кюрешни къыйынлыгъы, энчи мюлкге эски кёз къарам бла жангы кёз къарамны сермешиую, социально тюрлениулени кючюнден эски тёрелени, эски психологияны ууалыуу деген ма олду. Коллективизацияны башлардан алгъа, партия уллу ангылатыу ишни аны себепли бардыргъанды. Халкъны эсли кесеги, колхоз жашауну къолайлыгъын ангылап, Совет власты ёсюу законларындан бирн жашауда кесине жер алып башлагъанын кёргенди. Бирси кесеги аны кёралмагъанды. Сезимледе ол айрылыкъ кючленгенди. Энди Совет власть ючюн кюрешген халкъ кеси экиге бёлюнгенди: бир жанында — алчы ниетни жашауда бардырып ючюн сюелгенле, экинчи жанында уа, энчи мюлклеринден айырылмаз ючюн не тюрлю аманлыкъдан да къайтмай,

усталыкъ, хыйлалыкъ этерге кюрешгенле тохтагъандыла. Этезовну бек уллу жангылычы ма ол шартны — ол эки къажау къауумну ангылашыныулу юлешип, аланы арасында конфликтни жютюлюгюю кѣргюзте, ол конфликтни ёсююнде сезимлени уяныулары, андан сора уа тюзлюк жанына тохтаулары не анга жалан да энчи мюлклерин сакълар ючюю сюелгенле кюрешни барыуунда аманлыкъгъа терен кирип кетип, жангылыкъны ачыкъ не жашырын душманы болуп къалыулары кѣргюзтюрге керек болгъанын эсден кетергенинде болгъанды.

Романда ууатылгъан кулак классны ёкюлю Сарбийди. Сарбийни бир умуту — байлыгъын сакълауду. Аны атасы-анасы, жууугъу-тенги да байлыкъды.

«Сау болсун акъыллы эфенди, — деди Сарбий, Чокканы оноууна тынгылап. — Мен мычымай энейим. Сизни уа бек ашыгъып сакъларыкъма... — Аны кѣзю дорбун аллында союла тургъан къойну башына илинди, — шайтанлы болгъанча, секирип ёрге турду... — Жумукъ, ол къойну эни — мени энимди. Малчыкъларыма, тейри, къол жетдире болурсуз дейме!» (93 бет).

Былайда ишни башы Сарбийни малкѣзлюгю, къызгъанчлыгъы кѣрюннгенде да туйюлдю. Биз Чокканы жыйыны бла аны не зат бирикдиргенин кѣребиз. Ол алагъа малы ючюю баш урады. Алай а малына тийселе, ала бла да жау боллукъду. Аланы башха сейирлери жокъду, башха мурат бла бирикмегендиле. Сарбий кулак нѣгерлери Махмут, Добай бла да малы ючюю шуѣхду. Ол жангыз къою ючюю аланы экисин да сатарыкъды.

Логика бла алып къарасакъ, трилогияны биринчи китабыны биринчи бѣлююнде окъуна Сарбийни жашауу, кюрешни бошалады. Нек десегиз, андан ары аны таяныр жери жокъду: Чокканы бандит жыйыны ууатылгъанды; класс душманла ууатылгъандыла. Къайры барса да, — Совет власты. Аны себепли экинчи бѣлююнде аны нѣгерлери бла бирге тюремден агъачха къутулгъаны, эки бетли адамланы болушлукълары бла колхозгъа заранчыкъла эте айланыуу, ючюню бѣлююнде тау артындан келип, немецлилеге къошулууу китапны созар ючюю этилгенге ушайдыла. Анга кѣре уа окъуучуну юрегин артыкъ бек къозгъамайды. Ол алай нек болады? Сарбий китапны баш жигитиди, аны кюрешни китапны ёзегиди. Ол ёзек юзюкю болгъанлай, конфликт къарыусуз болады. Конфликтни жокълугъу жашауну жокълу-

гъуна келтиреди. Халкъны историясында бурулуш кези-
ню суратлагъан чыгъармада къара иш кесини ахыр
амалына жетерге, акъ иш а анга башха жол, башха онг
къоймазгъа бийик даражагъа жетерге, ол ёсююню ба-
рыуунда уа жигитлени къылыкълары, психологиялары
ачыкъланыргъа, сезимле ууалыргъа эм жангыдан къу-
ралыргъа керек боладыла.

Шолоховну «Къозгъалгъан къыртышде» этген чы-
гъармачылыкъ жигитлигини баш магъанасы — ол кеси
заманындагъы жашау кертиликге келир замандан къа-
рагъанча къарап, ол заманны бек магъаналы или-
шанларын туурагъа чыгъаргъанындады, жигитлерини
жашаулулукълары ол илишанланы кеслерине сингдир-
генлериндеди, ол илишанланы элтиучю кюч болгъан-
ларындады. Аланы энчи мюлкге кёз къарамлары бир
ниетли адамланы ол ниет ючюн кюрешге бирикдирген
кюч болуп къалмай, энчи сагъышларын къурагъан кюч
да болады.

Болса да, Этезов Малкъарда хорлагъан социализмни
юсюнден биринчи уллу чыгъарманы жазгъанды. «Тар-
да» — репортажгъа жууукъду, ол жанрны битеу или-
шанлары аны юсюнде бардыла: белгиленген проблема-
ны жамауат магъанасы, сюжетни хроникагъа жууукъ-
лугъу, жигитлени къадарларыны хузумлугъу — ала ба-
рысы да романны репортажгъа ушатадыла. Социально
позицияланы ачыкъларгъа, историяны ол кезиуюнде хар
кимни тургъан халында алып къояргъа итингенди.
Адамланы энчи къадарлары, къылыкълары туюнюлдуле
аны сагъыш этдирген. Этезов халкъны жашауунда исто-
риялы тюрлениулени кёргюзтеди, энчи мюлкге жангы
тюрлю кёз къарам къалай туугъанын кёргюзтеди. Сора
кетип баргъан класс, аны масхапсыз жорукълары жа-
нгыгъа къалай къайырылгъанларын кёргюзтеди.

* * *

1960 жылда Этезов «Къанлы той» деген драмасын
жазгъанды. Анда автор кёргюзтген жашау былайды.
Къайтукъ деп бир байны Маржан деп бир ариу къызы
барды. Аны жалчы Мусса сюеди. Алай Къайтукъ бютюн
да бай болургъа сюеди да, къызын Ахылау деп бир
сангыраууракъ, къарт бийге берирге мурат этеди. Ахы-
лаудан келечиле келип, къалын да келтирип, келишим
этедиле. Къайтукъну юйюнде той барады. Ахылау да
мындады. Хар зат тамам болуп, къонакъла атланган-
лай, Мусса тенглери бла Къайтукъну юйюне чабады.

Алайда уруш болуп, Къайтукъ Муссаны, ызы бла кесини къатынын ёлтюреди. Маржан кеси кесин ёлтюреди...

Былай къарагъанда, «Къанлы тойда» айтырча жангы зат жокъду. Алай сыфатланы алып, иги тинтип къарагъанда, Этезов «Къанлы къалынны» жангыртып къоймагъанын эслейбиз. Бизни акъылыбызгъа кёре, жазуучу, пьесагъа Махаметни сыфатын салып, белгили сюжетни социальное ауазын жютюлендиргенди.

Ол темагъа ары дери жазылгъан пьесаланы биринде да къарангы дуняны кеси ичинде келишмеулюк жокъду. Биреу айтханнга биреу да къабылдыла. «Къанлы тойда» Махамет, Къайтукъну къарындашындан туугъан, Къайтукъну ишине, алай бла уа байланы-бийлени эндиге дери жюрюте келген адетлерине къажай сюеледи.

Махамет (Къайтукъгъа). Экибиз, аман-ахшы болсакъ да, Маржан мени эгечимди...

Къайтукъ. Да эгечинг эсе уа, аман адам кирмезча, арбазны сакъла. Жашланы, къызланы жыйып, хан къонакълагъа той этдир. Иш азмыды.

Махамет. Мен эгечиме тюбеп, аны жюрек ыразылыгъын сорургъа сюеме.

Къайтукъ. Ыразы болмаса уа?

Махамет. Берирге жарарыкъ туююлдо.

Къайтукъ. Сен кимсе? Эфендимисе огъесе хукмучумуса? Кет арбазымдан.

Махамет. Къычырмай сёлеш. Билип къал: Маржанны, сен сунганча, алай тынч алып кетмезле.

Къайтукъ. Ким чырмау боллукъду манга? Къызымы кимге сюйсем анга береме. Элттип суугъа атсам да, кимни дауу барды!

Махамет. Маржанны! Мени! Сора халкъ ичинде жашагъанынгы унутма.

Энди къарыулу айтхан къарыусузгъа тёре болуп къалгъан заманла кетгенин Махамет ангылайды. Кеси къауумуна къажай да аны ол ангылауу сюейди. Андан бир къауум жыл алгъа къызны ыразылыгъын сурау кишини акъылына да келлик туююл эди. (Островскийни «Элиясын» сюзе, Добролюбов ол шартны бек чертип айтады). Энди уа жууукъ юлюшге байлана туруп, къызны ыразылыгъы бек баш шарт болгъаны чертиледи. Ишни ахырына жетгенде уа, Махамет жашау ангылауна кертичилей къалады. Муссагъа нёгер болуп, ата къарындашыны арбазына чабады...

Пьесаны башында Маржанны жыры да адамлада кесин кьоруулау сезим кючлене баргъаны себепли туугъанды:

Минарада бир кьанат таууш,—
Бети тюрленген кьгюрчю.
Атамы, анамы харам этерме
Ой, мени наным, сени ючю.

Маржан кесини тюзлюгюне, атасыны уа терслигине ийнанмаса, алай жырларыкь туююл эди. Жаш кьызгъа ийнануу кьайдан чыкьды? Эркинликни юсюнден умутла халкьда ёсюп, кючленип барадыла. Эркинлик деген — ол жалан да жалчыны байдан ычхынууу, не жер, суу ырысхы эркинлигин алыу туююлдю. Адамны баш эркинлиги, кесине не болууу аланы барысындан да кьыйматлыды. Маржанда алыкьа ол сезимни кьанаты кьатып, белгили бир оюмгъа жетмесе да, аны жылыуу, жели жетгенди.

Дагьыда бир кьыйматлы шарт: ол сезимни келиуюу бла бирге, дин да кесини кючюм тас эте барады. Кьайтукь, кьызы Муссагъа сёз бергенин эшитип, Ахия эфендиге, кьызы Муссадан ёнгелерча, дууа жаздырады. Анасы Шахий дууаны келтирип: «Такь, санга кёз тиймезге деп жазылгъанды», — дегенде, «Сора кёзю аман кёзюне жолугъайым», — деп кьояды.

Маржан, кесини насыбын, суюмеклигин, умутларын кьоруулап, кюйсюз атасына, аны бетинде уа кюйсюз адетлеге кьажау сюелген кьызыны сьфатыды. Ол жолу кьоркьуулу болгъанын, суюгени бла насыплы болмазын да ангылайды. Алай кёрюп болмагъан адамына барыуну, кесини башына кеси не болмай кьалыуну кьоркьууу, ол кьоркьуулукьну хорлайды. «Сени бла жерни этегине окьуна барайым. Къая дорбуулада, терен агъач тюплеринде жашарыкь эсем да, бирге болайыкь», — дейди ол Муссагъа. Алай айтхынчы Маржан кёп сагьыш этгенди. Ол заманда, таулу кьызгъа бетин ачып, эр киши бла сёлешуу не неках этилип тургъанлай, башха биреу бла кьачып кетиу алай тынч туююл эди. Маржан а бир кере кьачып, сыйырылып келгенден сора да умутундан артха турмайды. Экинчи кере да кьачаргъа хазырланады. Кьачып, дагьыда кьолгъа тюшюп, атасы суюген жашын ёлтюргенде, ол кесин сагьыш этмей ёлтюреди. Ол аны сагьышын ары дери этгенди. Мусса бла кетерге базынуу — ёлюрге тюшсё,

артха турмазгъа базыныу болгъанын ол ангылагъанды. Ары дери: «Башымы суугъа атарыкъ болгъанма» не да «Ол иш болмаса, мен кесим кесими ёлтюрлюкме» деген сёзлери терен къайгъыдан чыкъгъанларын, ала къызы эки сайлауундан бирини — не Муссаны не ёлюмню оюмлары болгъанын, аны ючюнчю жолгъа чыкъмазлыгъындан айтылгъанларын ангылайбыз.

Жюрегини теренинде Шахий къызы жанлы болса да, тууратын эрине къажар чыгъалмайды. Ол кюйсюз дуняда ёсюп, кюйсюз адетлеге бой сала, кеси аллына бир затха да оноу эталмай къарт болгъан тиширыуду. Ол, сёзчю къатын Фаризат Маржанны Мусса бла сюелгенин айтханда, эрине билдирме деп тилейди. Махамет анга къызы сюймегенине берип жояргъа жарамазлыгъын айтханда, анга да кеси ичинде ыразы болады. Маржанны кёз жашларына да эрийди. Болса да, тюзлюк жанлы болургъа аны кючю жетмейди. Автор тюздю: Шахийни сезими, ич къозгъалууу алыкъа кюреш ачар чекге жетмегенди. Ол эки арада турады, — кесини дунясындан эрикгенди, алай анга къажар сюелирге уа базынмайды. Аны себепли Шахийни ёлюмю да конфликтни ёсююнден келип чыгъады. Ол эски дунягъа хайырын берлик туююлду. Аны себепли ол дуня аны ёлтюреди.

Пьесада бек иги сыфатланы бирине Къайсыны сарнаргъа керекди. Ол ижилинуу бла аякъ тюр болууну туугъаныды. Кёп жылланы ичинде кюйсюз Къайтукъгъа шапалыкъ эте, унугъа, аны итлери бла тенг жюрюй, кесилигин тас этип, ауанадан башхалыгъы къалмагъанды. Былай айтсакъ, ол Къайтукъну кюйсюзлюгюнден кёп ичип, энди жайыкъмай тургъанга ушайды. Анга къуллукъ этген кёп жылларында, ол Къайтукъну сёзю эки болуп кёрмегенди. Аны себепли, Къайсыны философиясы — эзилген, чёкген адамны къадары андан башха тюрлю боллугъун кёрмеген адамны философиясыды. Артда Маржанны сатыу башланып, тегерекде Къайтукъгъа къажар кючле сюелгенлерин кёргенде, ол кефинден жайыкъгъанча болады. Ары дери эслемеген затларын эслейди. Маржанны элтирге киеу игерле келе айланганда, Къайтукъ анга шок берип, арбазгъа къалауургъа сюегенде ол: «Мен сау болуп, бу арбазгъа не адам, не ит кирмез. Муссаны эслесем а башын тутдурун атарма», — деп сёз береди. Алай Къайсын олсагъат окууна жукълап къалады. Болса да, ма ол ахыр сези-

мине дери тумчукъган адамны жүрегинде уялмаган уллу кюч барды. Ол кюч бизни кез туурабызда уяна турганын керемиз. Мусса Маржанны кычырырга деп биринчи кере чапханда, аланы ишлери кыуралмай, Кыай-тукъ аны елтюрюп кыойган сунуп, айыбын башхага атарга умут этгенде, Ахия бла былай селешеди:

Къайтукъ. Бир кыул еледи деп, мен беш сомну кыалай чыгарып атайым.

Ахия. Санга кыан телерге тышсе уа?

Къайтукъ. Мен санга айтханма. Башха адамга атарга керекди.

Ахия. Кимге?

Къайтукъ. Мени негерим Кыайсын эди, анга атарбыз. Сойсуула да, терисин кийсинле. Андан тап адам табаллыкъ туююлбюз...

Ма ол келишимни Кыайсын эшитип кыояды. Ол сез аны, юсюне сууукъ суу кыуйганча, аяздырады. Ары дери Кыайтукъну тызге санап турса да, энди ол сагыш этеди. Муссаны Кыайтукъ урганын кеси кезю бла кергенди. Угъай, угъай, Кыайсын анга тезерик туююлдю, ол айыпны кесине аллыкъ туююлдю. Андан ары Этезов Кыайсынны адамлыкъ илишанлары кыалай кыайтып башлаганларын кергюзталмаса да, аны азапдан бла жайыгыудан толу сезлеринде биз аны сезиминде уяныу жылтинни керемиз.

О. Этезов эски дуняны ахыр кыанлы тоюн суратлаганды. Ол тойну кыюсюзлюго сезимлени уятханын кергюзтгенди.

* * *

Омар Этезов малкыар литератураны тангында жангы дуняны ариулугъун, огъурлулугъун назму бла айта башлап, арта ол дуняны ариулугъу эм огъурлулугъу ючюн барган кюрешни проза чыгармаларында кергюзтгенди. Совет власть ючюн кюрешни юсюнден малкыар прозага бек иги чыгарманы «Кыаяла унутмагандыла» деген повести, «Кыыйн кюиле» деген халпарны бергенди. Халкыны андан ары кюрешин эм жашауун «Тарда» деген романында суратлаганды. Халкыны тенгсизлик жашауун, азапны кюнлерин «Кыанлы той» деген драмасында кергюзтгенди. Пушкини, Лермонтовну, Шевченкону, Марко Вовчокну чыгармаларын ана тилине керчюргенди.

ОН ЮЧЮНЧЮ БАШЫ

ХАБУ КАЦИЕВ

(1916—1974)

Хабу Хажикъурманович Кациев (Хабиб) — малкъар прозаны бек алгъа къурап башлагъанладан бири эди. Кесини чыгъармачылыкъ жолуну аллындан тебиреп окъуна, ол поэзиядан эсе, проза жаны бла онглу бола келгенди. Малкъар литературада «Жер жулдузлары» деген (1940 ж.) биринчи проза китапны, андан сора «Аланла, сизде уа не хапар?», «Салам алейкум» деген кюлкюлю хапарладан къуралгъан жыйымдыкъланы, «Мухаммат», «Жюрек неге жарсыйды?», «Тау элде» деген повестлени, «Тамата» деген романы, аны кибик ниет-къылыкъ темаладан кёп тюрлю хапарланы авторду.

Х. Кациев адабиятха 30-чу жыллада къошулгъан жазыучуладан бириди. Аны сабийлиги, жаш жыллары, жазыучулукъ ишге юйрениую да ол къауумдагъы жазыучуланы асламыны къадарлары бла бир кибикди. Революция салгъан борчла биринчи жазыучуланы чыгъармачылыкъ жолларын белгилеуге уллу себеп болгъандыла.

1934 жылда къуралгъан Ленинчи окъуу городок миллет кадрланы, ол санда литература кадрланы хазырлауда уллу иш этгенди. Артда жазыучу боллукъ жашла анда билим алыу бла бирге, революциячы кюрешге эм жарыкълау ишге жюрек тартынуулукъ алгъандыла. Жарыкълау иш а кёбюнде чыгъармачылыкъ ишге итиндиргенди.

Х. Кациевни, Б. Гуртуевни, С. Макитовну, Ж. Залихановну биринчи поэзия чыгъармаларында жангы, къууанчды жашауну келе турууу эсленеди. Анда ана тилни бла географияны устазы С. Шахмурзаев бла Б. Гуртуев кеслерини тегереклерине литератураны сюйген жаш тёлую бирикдиргендиле, суратлау литература кружокну семинарларын бардыргъандыла, алада орус классиклени назмуларын окъугъандыла эм кечюргендиле, кеслери жангы жазгъан назмуланы сюзгендиле. Париж Коммунаны юсюнден малкъар тилге Хабу кечюрген пьесадагъы версальчыланы бла коммунарланы городокчула, граждан урушдагъы кызылла бла акъланыча,

Париж коммунаны уа Октябрь революцияныча ангылай эдиле. Хасаньяда, Акъ Сууда, городокну кесинде да студентле пьесаны алай ойнагъандыла.

1935 жылда педтехникумну да толу бошагъынчы, Качиевни издательствогъа редакторлукъ ишге кѣчюредиле.

1936 жылда аны «Жюрек къууанч» деген биринчи назму китабы чыгъады. Ол китапдагъы назмула 30-чу жылланы халын — жангы жашаугъа итিনিулюкню, малкъарны дуния жолларыны кенгериуюн кѣргюзтедиле. Хабу — жаш назмучу халкъыны тирилгенине, миллет къадарында къуралып башлагъанына къууаннганын айтады.

Х. Качиев андан ары кесини чыгъармачылыкъ ишинде поэзияны къююп, жалан да прозаны къолгъа алады. «Жер жулдузлары» деген биринчи повестинде Х. Качиев жашауну кѣп тюрлю жаны бла кѣргюзтюрге умут этеди. Ол малкъар элдеде биринчи электростанцияны къурулушуну юсюнден, 30-чу жылладагъы комсомолчуланы юслеринден айтады. С. Хочуевну хапарларындача, А. Будаевну поэмаларындача, битеу 30-чу жылладагъы суратлау чыгъармаладача, «Жер жулдузларында» да заманны реализм халда керти суратлаудан эсе, аны романтика сыфаты бегирек эсленеди. Мында суратланган затла жашауну кесине толусунлай келишмей эселе да, повестни очерк формада жазылыуу ол заманны романтикалы пафосун толуракъ береди.

«Жер жулдузлары» деген повесть Хабуну чыгъармачылыкъ ишини бир кезиуюню бошалыуу болгъанды. 30-чу жылдагъы поэтикада аны биринчи назму жыйымдыгъында болгъан суратлау амалла ол повестде толу хайырланылгъандыла. Болса да, жаш прозаик алыкъа жашауну, прозагъа тийщлисича, кѣп жаны бла суратламайды.

Колхоз ГЭС-ни кърүлушу Х. Качиевни китабында жангы революциялы жашауну белгисича кѣргюзтюле-ди. Автор адамланы сезимлери кялай тюрлене бар-гъанларын, жахилликге, эски жашаудан кяалгъан чирик адетлеге кяжау кюрешде жангы жашау хорлай бар-гъанын суратлайды. Болса да, кърүлушха баргъан «жангы адамланы» — Саматны бла Салимни образлары бирсиледен кърюусуздула. Ала символ формада сурат-ланганлай кяалгъандыла. Былайда биз «производство-дагы адамны» схема формада суратлауну бир жанлы-лыгъын кѣребиз. Н. Островскийни «Кърч кяалай кят-ханды», Ф. Гладковну «Цемент», В. Катаевни «Алгъа барууну заманы», Я. Смеляковну «Къаты сюймеклик» деген китапларында аллай бир жанлылыкъ кыйын жашауну излемлерине кѣре, жигитле кеслери билип сайла-гъан ниет-кыйлыкъ проблемала бла байламлы эсе, бы-лайда уа ол, адамны кѣп тюрлю жаны бла жангы су-ратлай башлагъан малкър проза алыкъа суратлау-лукъну тасхаларын иги ачалмагъаныны себепинденди.

Х. Качиевни биринчи китабында окъуна аны проза-сыны энчи белгилери эсленедиле ол, бирсилеча, хапар-ны башлардан алгъа табигъатны суратлап тебиремейди. Жашауну ууакъ шартларын да кыймай, эригиулю хал-да хапарламайды. Суратлагъан адамы кѣзге кѣрюнеди. Фольклор мотивле повестни ичине тап кышуладыла.

Повестни кысха хапарла формада къруралгъаны, ав-торну тилини уллу экспрессиялы кючу повестни драма-гъа ушатады. Ол а прозада лирика жаны бла кесини энчи оюмун айтыргъа, психология жаны бла игирек ачыкъларгъа эм алай бла жашауну теренирек сурат-ларгъа авторгъа онг бередиди.

Арта Качиевну прозасында бек кѣп жер аллыкъ са-тира бла юмор аны ол замандагы чыгъармаларында да эслене башлайды. Сѣз ючюн, «Жюрек къруанч» деген жыйымдыкыда Мытыр аллай образды. Сатира бла юмор Качиевну поэтикасыны энчи белгилери боладыла, аны прозасын интонация жаны бла байыкыдырадыла, бютюн да магъаналысы уа, — жашауда болгъан типлени кър-райдыла. «Къарт Саид» эм «Мухтар» деген хапарлада стилистика амалла тап хайырланганларын белгилер-чады. «Къарт Саид» деген хапар буз кятдырып тур-гъан табигъатны тюз суратлау бла башланады. Ол кюн къарт Саид Ленини ѳлгенини юсюнден бушуу хапарны

иштин, Ильични юсюнден, аны окъуууну уллулугъуну юсюнден, аны ишини унутулмазлыгъыны юсюнден жыр этип, от жагъаны тегерегинде жыйылып тургъанлагъа жырлайды. Бир заманда да элден тышына чыкъмагъан Саид, ол мудах жыры кесини жүрегинде тапханды. Саид бла аны туудугъу Фаризат этген халкъ жыры сөзлери хапарны барыуунда стилни бузмайдыла, фольклордан келтирилип къошулгъанга ушамайдыла; лирика сезимликни кючлениую жүрекден чыкъгъан сөзде кёрюнеди. Авторну мураты да алай эди. Баш жигитни лирика сезими бачаманы ёлгенине битеу халкъны бушуу этиуюне дери кенгертиледди.

«Мухтар» деген хапар эртдеракъда — революциягъа дери эм граждан урушну кезиуюнде болгъан ишлени юсюнденди. Хапар ол къыйын кезиуюю юсюнден халкъны чыгъармачылыгъы бла эм аны суратлауда Малкъарны жаш адабиятында болгъан төреле бла къаты байламлыды. Хапарда, сөз ючюн, С. Хочуевни «Сафар бла революция», «Бу эки къабыр кимнидиле?» деген хапарлары, А. Будаевни поэмалары юлгю болгъанлары сезилип турады. Хапарны айтылыу формасы прозагъа тийишли амалланы игирек файдаланыу бла бардырылады, башхача айтханда, баш жигитни сыфатын игирек ачыкъларча конфликт къуралады. Табигъатны, адамны суратлау, диалог, авторну кесини экспрессиялы жазыу кирик, беллетристикагъа керекли аллай затла жигитни психологиясын ачыкълаугъа бёлюмлени бир бирге жалгъаныулары, хапарны барыууна авторну сөз къоша билуюу — бу затла алыкъа чынтды реалист прозагъа тийишлисича туююлдуле.

Биринчи проза китабына къошулгъан «Къарт Саид», «Мени тенгим», «Къымыжа тиширыу» деген чыгъармаларын Х. Кацнев Прибалтикада 1939—40 жыллада жазгъанды. Ары ол Латвияны азатлар ючюн жиберилген Совет Аскерни тизгинлеринде къуллукъ этерге баргъан эди. Латвия бла келишимге къол салыныуу, 1940 жылда 14—15-чи июлда сеймге айырыуланы бардырыулары, андан сора Латвияны Совет Союзгъа къошулууу — бу ишле барысы да фашист Германия чабады деген къоркъуулу кезиуде болуп, жазычууну инсан сезимин иги кесек ёсдюргендиле. Полкнуну кёп тиражлы газетини редактору, политрукну заместители болуп, Х. Кацнев кесин Туугъан журтну келечисине санайды эм аны бла бирге малкъар адабиятны юсюнден къай-

гъырыуун кьоймайды, — издательствону директоруна кесини жангы хапарларын тефтерлеге жазып жибереди. Алада кьорууланыуну, жигитликни, халкъланы шуьх-лукъларыны юсюнден айтылады. Аскерде кьуллукъ этиу чыгъармачылыкъ ишин бардырыргъа чырмаса да, Х. Кациев жазаргъа умут этген китапларыны юсюнден сагъыш этиую кьоймайды, нек дегенде, суратлау жаны бла прозада жетишимли болур ючюн ишни тохтатмай бардырыргъа керек болгъанын ол биледи. Болса да, аскерде кьрген затларыны юсюнден жазгъан хапарлары жазыучуну алгъыннгы чыгъармаларындагъы суратлау кючге жеталмайдыла. Жазыучуну граждан сезимлигини ёсююу мында алыкъа суратлау жаны бла болушмайды, жалан да теманы, сюжетни сайлауда кьрюнеди. Артда урушну юсюнден жазгъан проза чыгъармаларында Кациев инсанлыкъ борчланы теренирек тамамлагъанды. 1940 жылда аскерден кьайтып, Х. Кациев жангыдан Къабарты-Малкъар китап басманы баш редактору, андан сора уа басманы управляющиси болады. 1941 жылда апрелде аны Совет районнга партия кьуллукъгъа жибердиле. Уруш башланганда, ол анда болады.

Уруш жыллада Х. Кациев эки проза чыгъарма жазады: «Темирбекни дерти» деген хапар бла «Ефрейтор Башкес эм аны генераллагъа буйругъу» деген масхаурау. «Темирбекни дерти» таулу лётчикге жораланганды. Къыйынлыкъгъа тюшген жери ючюн, анасын бла суйген кызын ёлтюргенлери ючюн Темирбек душманлагъа дерт жетдиреди.

Экинчи чыгъармасы — «Ефрейтор Башкес эм аны генераллагъа буйругъу» фашизмге кьажау жазылгъан сатирады. Къ. Кулевни публицистикасындан сора уруш жыллада малкъар адабиятны суратлау проза чыгъармалары — жалан да бу эки хапардыла. Жазыучуну чыгъармачылыкъ ишинде ала белгили жерни аладыла.

Биринчи чыгъармада уруш абстрактлы-романтикалы халда кьргюзтюледи. Фашистлеге дерт жетдирген Темирбекни сыфаты тынгылы суратланады. Хапарны публицистика кючюн ёсдюрюр ючюн, автор Темирбекни эсге тюшюрюлерин берип, аны туугъан элин, юйюн, анасын, суйген кызын ёлтюргенлерин кьргюзтеди.

Темирбек кесини кьоллары бла душманы пулеметчусун буууп ёлтюреди. Алай аны юсюнден хапарда ты-

нгылы жазылмайды. Аны орнуна Темирбек бөрү бл кылай сермешгени, эсге тюрюрюу халда, жазылады. Былай суратлау параллелле хапарда андан сора да бардыла. Лётчик бл аны алтын кыанатлысын автор ахыргыа дери сермешген тау кыуш бл тенгешдиреди.

«Мухтар» деген хапарда дерт жетдириуню темасы сюжетни кыурауда баш магъананы тута эсе, бу хапарда уа дерт жетдириу деген затны магъанасы теренирек ачыкъланады. Бу эки хапар жазылгъан кезиулени арасында этген кысха заманы ичинде окыуна автор романтизмден реализмге иги кесек атлам этгени кёрюнеди. Бу хапарладан сора да Х. Кациевни чыгъармаларында ол эки принцип — романтика бл реализм — бир бирлери бл байламлы бола, бирге барадыла. Жигитлени кылыкъларын суратлауда — романтикалы принцип, болгъан ишлени юсюнден а — реализм онглу болады. Артда жазыучуну сатира хапарларында реализм толуракъ орун алады.

Ол зат Х. Кациевни «Ефрейтор Башкес эм аны генераллагыа буйругыу» деген сатира хапарында кёрюнеди. Хапарны жанры — сатиралы жомакъды. Стилистика амалла барысы да ол жанргыа кёре сайлангандыла. Хапарны жомакълау формасы да, стилистика амаллары да сатираны суратлау кычюн ёсдюредиле, аны ниет магъанасын теренирек этерге болушадыла.

Хапарда урушну тюз ангылауу кёрюнеди, аны кылай бошаллыгы айтылады. Образла толу суратланадыла, ишле кыаллай болумлада бардырылгъанлары терен ачыкъланады. Урушну ал жылларында малкыар поэтлени бл жазыучуланы назмуларында, очерклеринде Ата журтну сюймекликни бл душманын кёрюп болмаулуккыну юсюнден айтыу бл чекленип тургъан эселе, 1944 жылда жазылгъан бу хапар урушну суратлауда магъаналы чыгъармады. «Ефрейтор Башкес» жомакъ формадады. Жомакъны ичинде шахарланы, эллени, уллу сермешуулени, фронтланы атлары айтыладыла. Урушну арт кезиунюнде немецли штабда болгъан абызыраулукъ, гузабалыкъ тап кёргюзтюледи. Фашистле хар нени да гунч этерге, не кыадар кёп кыан тегерге хазырдыла — ефрейтор кесини балтасыны кыанын сюртюрге да жетишалмайды.

Ефрейтор Башкес генераллагыа: фронтдан аман хапарла бл келгенин башын кесерликме дейди. Фронтха кетерден алгыа генералла кеслерини ахлуларына осуят-

ларын этип кетедиле. Андан къайтып келе туруп а, ефрейторгъа кеслерини сёзлерин сарнагъан халда айтып, босагъадан алай киредиле (ефрейторну къулагъына алай сарнау таууш хычыуунуракъ эшитиледи). Генералла былай айтып келедиле:

Къызылла этерлерин этедиле,—
Шахарла къолубуздан кетедиле:
Ой, Донбасс десенг да бар,
Бежица, Брянск шахарла да,
Новоросийск да бардыла,
Бизде туююл, алада.

Ахырында, генералла ефрейтор Башкесни жояргъа оноулашадыла. Генерал Чыкъырдауукъ узун созуп былай жырлайды:

Ашыкъма, жаным Башкес, ашыкъма,
Мен башха хапарла айтырыкъма,
Болжалсыз башымы палахха сукъма:
Жигит аскерлеринг аяусуз шок аталла.
Алаңы кёплери бауурланып жаталла.
Днепрни онгунда, солунда да бардыла,
Бауурланиган жерлеринден кетмейдиле.
...Не аш, не суу десенг, татмайдыла,
Сени да эслеринден атмайдыла,—
Къатларында кёрюрге сакълайдыла.
Биз болгъан жерге келсин деп тилейдиле,
Аны ючюн а келечиге мени ийгендиле.

Башкес, къууанып, кесини аскерлерине барады. Ишни керти болушун кёргенден сора, ефрейтор фронтдан къайтып, аскерлери хорланганларына ачууланып, генералларына къутурады. Аллай бушуу хапар келтиргени ючюн генералла Башкесни кесини башын кеседиле.

Генералланы атлары да фашизмни огъурсузлугъун, осаллыгъын суратлайдыла Доп-доп, фон Уллу Уручу, Къачыуукъ, Чыкъырдауукъ, Сыйыртхыч, Саламелик, Пендра, Къазурлагъан д. а. к.

Бу къысха сатирада ол персонажланы образлары кёп жаны бла суратланадыла: Къазурлагъанны бла Тауукъкесгенни хуржунларындан ала урлап келген къанатлыланы башлары къарайдыла, фон Уллу Уручуну юсюнде урланган сагъатла тагъылыпдыла, Саламелик бла Ёлетжай жазулары болмагъан сын ташлагъа ушайдыла.

Генералланы ол халда кѳргюзтюу — фашизмни белгили ышанларын суратлаугъа эм анга налат бердирирге болушады.

Башда айтханыбызча, суратлау жаны бла кючлю берилген форма былайда баш ниетни ачыкъларгъа эм сатира жаны бла жетишимли болургъа болушады.

Сѳз ючюн, хапарда автор жашауну барыуун бир бири ызындан тутуп айтмай, бола тургъан затланы жалгъанлыкъларын, керексизликлерин ачыкъларча, энчи ишлени къайтарып-къайтарып айтады. Ол затла барысы да, авторну муратын тамамларча, композицияны аллай амаллары бла этиледиле.

Бу сатира хапар уруш жыллада жазылгъан айырма сатира чыгъармаланы арасында кесине тийишли орун алаллыкълды.

* * *

Урушдан сора жыллада да Х. Кациев партия кѳулукъллада ишлейди. Аны себепли ол бир ненча жылны ичинде жазыучулукъ иш бла кюреширге онг тапмайды. Болса да, мюлк иште ишлеую, адамла бла тюбешуулери, адамланы социалист сезимлерин ѳсдюрюр ючюн кюрешиге тири къатышыуу Х. Кациевни андан ары чыгъармачылыкъ ишине материал жыяргъа иги болушхандыла.

1957 жылда, Къабарты-Малкъарны автономиясы жаныдан аягъы юсюне салыннгандан сора, Х. Кациев «Коммунизмге жол» газетни редактору болуп ишлейди. Республикада малкъар басманы айнытыугъа, жаш жазычуланы ѳсдюрюрге тири къатышады.

1961 жылда Кациев Къабарты-Малкъар китап басманы директоруна салынады. Ол жыл окъуна жазычууну жангы китабы — аны кюлкюлю эм сатиралы хапарларыны «Аланла, сизде уа не хапар?» деген жыйымдыгъы чыгъады.

Малкъар халкъны фольклорунда эртдеден бери тѳре болуп келген масхарау, чам жанрланы жангы магъана бла байыкъдыра, Х. Кациев бизни заманны адамларыны кылыкъларында тюбеген осал халланы, билмечиликни, гынтдылыкълны, оюмсузлукълну сѳгюмге алады, аллай затлагъа кюледиле.

50-чи жыллада малкъар литературада масхарау жанрла бек айныйдыла. Ол затха халкъны кѳлден ай-

тылыучу чыгъармаларында болгъан бай төреле, халкъны чамчылыкъ культурасыны бишмеклиги, аны суратлау сёз искусствосу кърурала башлар кезиуге иги толу жетмеклиги болушхандыла. Кесини эстетика эм ниет магъанасында малкъар сатира халкъны миллет суратлау сезимин, Кюнчыгъышны классикалы төресин эм шёндюгю сатираны төрелерин бирге байламлы этеди. Малкъар чам кесини жолун Кюнчыгъышда жюрюучю анекдотладан башлайды.

Диннге къажуу бурулгъан «Аман сагъат», «Намаз», «Китап ачхан» деген эм башха чам новеллала ол жанргъа жууукъдула.

Х. Кациевни хапарларыны асламысы ниет-къылыкъ темаланы юсюнден, сабийлени юретиуню юсюнден, аман къатынланы юсюнден, башхаланы ахчалары бла сыйланьргъа сюйюучюлени, къллукълары бла хайырланып, аманлыкъ ишле этиучюлени, башха тюрлю алай адамланы юсюнден жазылгъандыла.

Бу хапарланы бир къауумларында Хабу, къалай да этип, окъуучуну кълдюрюрге кюрешеди. Керти да кълкюлю затланы жашауда излеп табаргъа керекди, автор а халкъгъа белгили анекдотну, чам таурухну алып да къояды. Ол затла бирде аны персонажларыны тийишлисича кълкюлю болууларына чырмау этедиле («Айланжук суратчы», «Жаннетли болсун, харип», «Жангы директор» д. а. к.). Чам хапарда шёндюгю жашауда болгъан затланы барысыны да юсюнден киши да жазалмазлыгъы белгиледи. Болса да, адабиятта тинтиу теренлене баргъан къадар, сатира да, ол алай, бу былай болду деп къоймай, жашауну психологиясына терен киреди.

Ол зат сатиралы сыфатны кърурау бла байламлыды. Персонажны бир шарайыбыны юсюнден айтыу — хапарны баш борчу болгъанлыкъгъа, чамчы ол адамны образын не жаны бла да суратлайды.

Хабу Кациев, сатира хапарлада айтыла келген бир шарайыпны не да тапсыз къылыкъны кёргюзтюрю къоюу бла чекленмейди, шёндюгю жашауда ол затла къалай тюрлене баргъанларын, заманга кеслерин къалай ушатханларын да кёргюзтеди.

Бусагъатдагъы бюрократда, бусагъатдагъы саудюгерчиде, кърургъакъ сёзчюде, авантюристде шёндюгю жашауну белгилери ачыкъ эслендиле. Сатиралы персонаждан бир ненчасы бирге кършулуп, сатиралы сыфат

кьюрайдыла. Заманны кетерилрге, хорланыргъа тийишли илишанларын туурагъа чыгъарадыла.

Юлгюге, «Бек ахшы, этербиз» деген хапарны жигити Солтанбекни айтыргъа боллукъду. Ол — райкомну секретарыды. Иш бла ары-бери баргъан заманларында, машинаны артына салып, хар заманда жерленгенлей тургъан къошкъулакъ шкогун биргесине жюриютеди. Жолда кёгюрчюнле, баппушла, къоян, тюлюкю кёрсе, атаргъа бек суююуюю. Аладан бири да тюбемесе, къаргъаланы атады.

Былай къарагъанда, бош затча кёрюнсе да, алайчыгъы окъуна секретарны образын ыспассызыракъ этеди. Алай Солтанбекни бек белгили шарайыбы уа башхады: эталмазлыкъ затын окъуна этерме деп арсарсыз сёз береди. Огъарыдан не затны буюрсала да, Солтанбек арсарсыз: «Бек ахшы, этербиз...» — дейди. Аны ол къылыгъын эслеп, обкомну секретары, бир сынаим деп, Солтанбекге: «Минги тауну Нальчикге жууугъуракъ келтиррге керек эди», — дейди.

Солтанбек, биягъыча, арсарсыз:

— Бек ахшы, этербиз... — дейди,

— Къалай бла?! — деп сорады обкомну секретары.

— Битеу къарыуубузну салып кюреширбиз, къолубудан келгенни бир да аямабыз.

— Къолугъуздан а келirmi, аны юсюнден сагъыш этгенмисе?

— Аны уа билмейме, Михаил Петрович.

— Да, жюйюсхан, билмей эсенг, этерме деп нек айтаса?

— Да обком борч сала эсе, мен угъай деп къалай айтайым?!

«Кавказ сыргъала» деген хапар, керексиз жаншагъан болмаса, ишге кереклисича кёл салмаучуланы юслеринденди. «Кавказ сыргъала» деген артелни директору жыйылыу бардырады. Гитче артелчикни членлери, хазна къалмай, барысы да президиумгъа айырылгъандыла. Бош залны ичи шошду. Докладчы уа сыргъала ишлеуно планы къалай толтурула баргъанын Алжирде бола тургъан ишле бла байламлы этерге кюреше, алыкъа ишни юсюнден бир сёз да айталмагъанды. Бу хапарда жигитни образын обществоу халда ачыкълаугъа уллу магъана бериледи. Мында, анекдотладача, бир ишни юсюнден айтып къоюу тамамлыкъ этмейди. Автор хапарны

битеу бѐлюмлерин жигитни сатира формада типизациялаугъа бойсундурады.

Хапарда ол не да бу адам этген ишлени юсюнден автор кеси хазна айтмайды, — адамла бир бирлери бла сѐлешедиле. Ууакъ кюлкюлю затла излемей, автор жашауда болуучу бир белгили шартны юсюнден жазып, хапарны керти да сатиралы этеди.

Жашауну юсюнден тематика алай бир ачыкъ эсленмегенча кѐрюннген хапарла да бардыла. Сѐз ючюн, «Цитатчы Серафим» бла «Иши болмагъан итлени суугъа сюреди» деген хапарла алайдыла.

«Иши болмагъан итлени суугъа сюреди» деген хапарда Андрей Анурбиевич Кѐккѐзов — пенсиячыды, урушну сакъатыды. Анга намыс этип, колхозда юй ишлеп бергендиле. Алай ол а адамланы аманлап, анонимкала жазып башлагъанды. Адамла анга эс бурмай, ишлегенлей тургъандыла. Андрей Анурбиевич ѳргеден ѳрге жаза кетип, Министрлени Советине «тарыгъыу» жибергенден сора уа, ярабий бу кеси не адамды? — деп соруп башлагъандыла. Алай бла Кѐккѐзов урушну сакъаты болмагъаны, ол ѳмюрюнде тарх деп шок да атмагъаны, бутун а ишчи батальондан къачып келе тургъанлай сындыргъаны ачыкъланады.

Хар сѐзюнде халаты бла Андрей Анурбиевич жазгъан анонимка письмола аны кесин сѐгююню, адамлыкъ жапысын ачыкълауну амалларындан биридиле. Гитчек кѐрюннген бу аманлыкъчы иш, жайылып, уллу иш болуп кетмесин деп, жазыучу алай эскертеди.

Бу эки хапар психологиялы сатираны жанрында жазылгъандыла. Автор айтхан затларын семиртирге кюрешмейди, адамланы кылыкъларын сабыр тиштеди, аманлыкъ иш къайдан чыкъгъанын кѐргюзтеди да, терлиги болгъанын ахырында къаты жууапха тартады.

«Хамитбийни хапарында» Х. Кадиевни жигитини монологу психологиялы сатираны бир тюрлюсюдю. Хапарны жигити Хамитбий, кесини юсюнден айтхан хапаргъа кѐре, андан эсе иги жашаргъа керек эди, алай нек эсе да, насыбы тутмайды. Хапарын айтыу бла бирге ол кесин айыплы этеди.

Алай бла персонажны психология амалла бла суратлау социальный тематикалы схемаларындан тышына чыгъарылгъанды эм кесини эсин ситуациягъа угъай, жигитлени кылыкъларын ачыкълаугъа бегирек бургъанды.

Уллу Ата журт урушну сынауу, ниет эм социальный жаны бла этилген атламла, жамауатны жашауунда кыылык жорукъланы ёсюулери битеу литератураны ёсююн эм прозаны андан ары айныуун белгилегендиле.

Хапарла жазыуда эсленген суратлау тенденцияла, бирге кышулуп, повестни жанрында бегип башлайдыла. Жашаууну сынауун, адамны юсюнден, аны ниет эм обществолу жашаууну юсюнден жангы ачыкъланган затланы толурак суратлап кёргюзтюр ючюн кенгирек жанр керек эди. Жазыучуланы ниет эм историялы сынаулары ёсгенлери эм ниет тутхучлары кюралгъанлары себепли, аллай жанргъа кечерге онг табылгъанды.

«Мухаммат» деген повестинде Х. Кадиев заманланы байламлыгъын кёргюзтюрге итинеди, озгъан урушда болгъан ишлеге бюгюнню кюнню бийиклигинден кырап багъа береди. Урушну юсюнден теманы ол, баям, малкыар кыара сезде аллай темадан чыгъармала болмагъанлары себепли, бютюн да бек а урушда болгъан кыйынлык эм жигитлик ишлени юсюнден жазып, жангы историялы кезнуде миллет кыылыкъны андан ары айныуун бир ыз бла белгилеп кёрюрге деген оюм бла сайлагъанды. Повестде болгъан ишлени юсюнден кысыха-кысыха айтыла баргъаны да аны себеплиди. Жигитни биографиясын айта, автор повестни сюжетни алай кыраиды.

Уруш башланырдан алгъа кыралны жашауунда жангы адеп-кыылык халланы айныуларына чырмау болгъан ишле, анга да кыарамай, урушда уллу жигитлик — тюз жигитни сыфатын кыуаргъа болушхандыла. Жазыучу кесини ол борчун кыалай толтуралгъанын чыгъармадагъы материалда керебиз.

Мухаммат — жашаудан жыйышдырып алынып кюралгъан образды. Аны бла бирге ол бизни арабызда жашагъан адамды. Ол жүрек халаллыгъы, сабырлыгъы бла, хар тюрлю ишге кёл салыуу бла, хунерлик иш этер ючюн кюрешнуде ары-тала билмеую бла белгиледи. Мухамматны образы керти да жашаудан алыннганы аны биографиясыны халкыны жашауу бла байламлылыгъында, жашауда аны орун алыуунда кёрюнюп турады. Аныча адамла хар заманда жашаууну ал сатырларындадыла, мамыр эм уруш кезнуде да сермешиюну ортасындадыла. Аллай адам халкыгъа, партиягъа кыуллукъ этмей, жашауун жашаугъа санамайды. Урушну аллын-

дагы кыйын жыллада Б. Калмыков бла бирге ишлегенсе, деп, Мухамматны партиядан чыгарадыла. Мухамматха ышанмаулукъ, аны, не да этип, терслерге кюрешиу обкомну заседанияларыны юсюнден жазылган башлада, Мажирни образында ахшы кёргюзтюледди.

Тюзлюкню бла терсликни юсюнден кыйын сагышла Мухамматны башын басхандыла. Уруш ол курсант болуп турганлай башланганды. Мухаммат мычымай фронтха атланады, хорланыуну кыйынлыгын бек алгъа Одессаны катында ангылайды. Ууатылган элени кёргенинде, артха кетип бара турган солдатлагъа адамланы тырман кёзле бла къарауларын эслегенинде, Мухаммат кеси кесине: «Былай нек болду?» — деп кеп кере сорганды.

Сермешулены биринде жаралы болуп, Мухаммат пленнге тюшгенди. Андан къачып, ол Францияда партизан отрядха келеди. Французлу коммунистле бла биргип фашистлеге къажар кюрешиу таулу жашны интернационал ниетни, дуниядан ангылауун бютюн ёсдюреди. Жангы тенглери аны атына «Мишель» — тау къуш дейдиле. Мухаммат Парижни азатлаугъа къатышыргъа умут этеди, алай, жаралы болуп, ол муратына жетишмейди. Фашизм ууатылгандан сора, Францияда къалып, Мухаммат Амьеден бла Парижден совет пленилени СССР-ге жибереди. Андан сора аллай къуллукъ бла аны Бельгиягъа бла Голландиягъа иедиле. Аллай адам — Мухаммат кесини тууган элине къайтханда, анга, биягъыча, терс къарайдыла, «пленнге тюшгенсе», «калмыковчуса» деген сёзле анга тынчлыкъ бермейдиле.

Терслиги болмай, айыпланыуну кыйынлыгын толусынаган Мухаммат КПСС-ни XX съездинден сора жангыдан партиягъа алынады, жангыдан тууганча болуп, хорламгъа жетишиуюн байрамлайды.

Повестде биз историяны ичи бла ётдюрюлген, халкъ бла эм кырал бла бирге жашаган адамны къадарын кёребиз.

Повестни материалы малкъар прозада жангыды. Автор энчи ишлени юсюнден жазыудан къутулмайды. Аны себепли повестде кеп затланы юсюнден къысха-къысха жюздюрюп айтылууу эсленеди. Аны бла бирге сейир ишлени юсюнден жазылууу повестни суратлау кючюнда ёсдюреди, нек десенг, жазыучу урушну заманын суратлайды; урушну заманында уа адамланы къадар-

лары урушда болгъан ишле бла бир да болмагъанча байламлы эдиле.

Повесть бир миллетни жашауун айтып кьоймай, историяны кесин айтады. История бла жигитни арасында байламлыкъ алыкъа кереклисича суратланып туююлдо. Жигит историяны ызындан баргъаны себепли, повесть очерк даражада кьалгъанды. Повестни хроникалылыгы, документлиги да аны себеплиди.

«Тау элде» деген повестде сёз тюзюнлей урушну юсюнден бармаса да, ол адамланы кьадарларыды. Урушну юсюнден жазылгъын малкьар повестлени тюрлениулери шёндюю литературада бола тургъан уллу процесслени бир кесегидиле. Бу повестде Х. Кациев жашаууну бютюн да тюз кёргюзтеди, адамны кьылыгында алыкъа ачыкманмай тургъан затлагъа жетишеди. Жашау кёп тюрлю жаны бла кёргюзтюледди, малкьар тилни жангы суратлау онглары ачыладыла. Хар замандача, Х. Кациевде ол затла драматизм бла бериледиле.

Повестни жигити орус тиширууду. Алай бу повесть урушну кезиуонде халкъланы шуёхлукъларын жазыуу бла чекленмейди. Автор Ч. Айтматовну «Джамиясындагы» проблемагъа ушагъан ниет проблеманы салады. Ол а повестни халаллыкъ магъанасын кючлерге, урушну кезиуондеги кьыйын жыллада битеу адамланы бирикдирген ниет кючню уллулугъун кёргюзтюрге онг бергенди.

Урушну кьыйын кюнлеринден биринде кьойнунда экижыллыкъ сабийчиги бла Эллен малкьар элге барады. Иги адамланы ичинде кьачхынчы тиширууну жүрегине жылыуу келеди. Гитче тау элчик бла кесини кьадарын Эллен кьаты байламлы этеди. Фронтха кетген эринден ол хапар алмагъанлы кёп заман болады.

Элленни жүрегине сүймеклик келеди, ол Эльдарны суюеди. Ол сүймеклик сезимни тазалыгы, байлыгы малкьар прозада аллай бир тынгылы биринчи кере суратланадыла. Эндиге дери сүймекликни юсюнден айтыуу бла чекленип, хапарны ичинде сүймеклик аны бир кесеге болуп келген эсе, бу повестде уа сүймеклик жигитлени кьылыкълары бла кьаты байламлыкъда кёргюзтюлюнеди.

Суратлау адабиятта намысны эм эски төрелени «классикалы» кьыйынлыкълары хорланмагъан заманда, бегирек да тау адетле алыкъа кючлю болгъан кезиуде аны бек уллу магъанасы бар эди. Кертиди, автор

кесини повестине жигитге малкъар тиширыуну сайламагъанды, болса да, проблема салыннганды, автор а эркин суймеклик жанлы болгъанды.

Автор Элленни андан сорагъы кыйын жашауун кѳргюзтюп, суймекликде чексиз таза ниетли, жумушакъ жүреккли болгъанын суратлап, эри бола тургъанлай, башха жашны суйгени ючюн аны не азчыкъ да терсле-мейди.

«Жюрек неге жарсыйды?» деген повестде ниет проб-лема, «Тау элдеча» болмай, миллет материалны хайыр-ланыу бла, бизни акъылыбызгъа кѳре, игирек тамамла-нады.

Повестни аты окъуна адамны юсюнден проблема жү-тюрек салыннганын белгилейди, автор жашаугъа терен къатышыргъа суйгенин, аны игирек, тюзюрек этерге итингенин кѳргюзтеди.

Игилик эм аманлыкъ, суймеклик эм кѳрюп болмау-лукъ, жарыкълыкъ эм жахиллик повестде, акъ бла къа-рача, бир бирге къажау сюелгенлей турадыла.

Повестни жаш жигитлери — Аныуар бла Фердау бир бирлерин суюдиле. Аланы суймекликлерине бир зат да чырмау эталмазча кѳрюнеди. Анга заман да чырмау этмейди, ол угъай эсенг, суймекликни жигитле жаша-гъан заман кеси туудургъанды. Ала ниет жаны бла да бир бирге ушайдыла. Окъууну бошагъандан сора Фер-дау кесини туугъан элине, Аныуар а аскерде къуллукъ этерге кетедиле. Алай Фердауну анасы Абидат кызын, колхозну мюлкюн урлап, «жашау эте билген» Мыртаз-гъа эрге берир ючюн кюрешеди.

Повестде бек баш магъананы тутхан ол конфликт жангыз кеси кѳргюзтюлюп къалмай, жангы къуралгъан жашауну тѳрелери бла эм эскиден къалып, алыкъа кючлюлей тургъан адетле бла байламлыкъда кѳргюзтю-леди. Он конфликт, жигитлени этген ишлерин бирикди-рип кыймай, жангы жашауну адамларыны ѳсе барыу-ларын, ала жашауда кеслерини жолларын сайларгъа, аманлыкъ ишледен кѳрууланыргъа къалай юйренген-лерин бирикдиреди. Жигитле ол затха жетишгинчи улуу кыйынлыкъла сынадыла. Авторну тинтиу ишинде ол затха бек улуу эс бурулады.

Повестни жетишимлеринден бири неди десенг, жа-зылгъан проза чыгъармалада авторла аллай ишлени суратлай туруп, акъыл юйретну бла чекленип къалгъан-дыла. Бир жанындан, харам ниетли Мыртазны тире

кюрешину, экинци жанындан а, таза инетли адамланы аманлыкчылагъа къажар жигер сюсладмаулары — бу затла повестни эмоциялы кююн ёсдюредиле.

Жашауну ахыр жылларында Х. Кадиев прозаны уллу жанрларында ишлеуюн андан да тири этип, адам бла заманы байламлылыгын кёрюзтген, заманнга кёре жангы къылыкъла, мюлк жюрютюню эм анга оноу этиуню жангы формалары къалай туугъанларын эм айныгъанларын ачыкълагъан чыгъармала жазаргъа киришген эди. Бу статьяны автору бла ушакъларында ол алай чыгъармаларындан бири — «Тамата» деген романыны ызындан жангы романын жазаргъа уллу материал жыйышдыргъанын, жазып да башлагъанын айта эди. Алай жазуучуну ол ахшы умутлары толмай къалдыла. Жаза тургъан романы бла «Таматаны» арасында уа ол «юйренген къылыгын кёймай», чамла жазып, «Салам алейкум» деген жарыкъ китабын чыгъаргъан эди.

«Тамата» Х. Кадиевни, бек уллу, бек къыйматлы чыгъармасыды. Ол аны кёп жылланы жазгъанды эм жазгъандан сора уа аны бла байламлы тынгысызлыгын жюрегинден кетмегенди. Нек дегенде, «Тамата» романда Х. Кадиев урушдан сора жыллада малкъар элени мюлк эм адеп-къылыкъ жаны бла къуралыуларын суратлай эди. Бир къауум хапар бла къысха повестледен сора ол проблеманы кенгден ачыкълагъан чыгъарма уа алыкъа жокъ эди. Алай болуп тургъанлай а малкъар критика романы юсюнден кесини эсли сёзюн заманында айталмагъанды. Табигъатдан бек уллу ич ийменчеклиги болгъан, кесин кётюрмеген Хабу ол романы бек суйюп жазгъаныча, аны къадарына да алай тынгысыз эди.

Х. Кадиев историялы болумланы себебинден кечирек къалып къолгъа алгъан «колхоз, эл проблема» малкъар прозада бютюн да бек жютю, керекли темады. «Таматада» элни, колхозну урушдан сора жыллада къуралыуна кесини оюмун айта, жазуучу жангы мюлк проблемала бла байламлы мюлк оноучуну къуралыуун кёрюзтеди. Романы баш жигити — Жамилят Совет власть ёсдюрген, окъутхан, къылыгын 30—40—50-чи жылланы къыйын сынауларына кёре къуралгъан, кесини юсюнде, хар сау адамгъа тийишлисича, энчи илишанла жюрютген, «балы, балаузу да» болгъан тиширыуду. Х. Кадиев элли къызчыкъдан белгили мюлк оноучу болургъа дери тиширыуну жолун тюппе-тюз этип кёрюзт-

мейди, Жамилятны узакъ жолунда аз жангылычлары болмагъандыла. Алай ол туугъан жерни, туугъан халкъны чынтды кызы болургъа терен итиниунде жангылмагъанды.

Х. Кадиев Жамилятны сыфатын уллу суймеклик эм сакълыкъ бла суратлай, таулу элни чойреликледен толу, алай а кесилиги, энчилиги, алгъа барыуда арсарлыгъы болмагъан бетин ачханды. «Тамата» романны магъанасы андады.

Жазыучуну чыгъармачылыкъ ишини итогларын чыгъарып айтсакъ, ол жашауну жангы формаларын тинтиуде бла прозаны жангы жанрларына юйрениуде арымай-талмай ишлегенин, тил эм жанр жаны бла жангы затланы ачыкълагъанын эм хар заманда халкъны суратлау тѳрелерин бла совет адабиятны алчы тѳрелерин сакълагъанын белгилерге керекбиз.

ОН ТѳРТЮНЧЮ БАШЫ

КЪАЙСЫН КУЛИЕВ

Къайсын Кулиев 1917 жылда Огъары Чегемде туугъанды.

Къайсынны атасы Шуа кесини къыйыны бла жашагъан адам болгъанды. Ол 1919 жылда таулу партизанланы Деникинни акъ аскерине къажау урушларына къатышып, андан къайтхандан сора уа, кѳп турмай, ауруп ѳлгенди. Къайсын экижыллыкъ жашчыкъ болуп атасындан ѳксюз къалгъанды. Алай анасы Юзейирхан,— жашауда ишни суйген, къаты тиширыу, — аны киши кѳзюне къаратмай ѳсдюргенди.

«Хар кимни да сабийлигинде кесини тейри къылычы болады, — деп жазады Къайсын китапларыны бирине жазгъан ал сѳзюнде. — Алай ол, къаллай болса да, аны жарыгъы бизни биргебизге къалады. Бир тауну тѳппесинден башха тауну тѳппесине тартылгъан тейри къылыч мени сабийлигиме жарытханды. Мен хар заманда да аны кѳргенлей тургъанма. Алайсыз а мен поэт болаллыкъ болмаз эдим деп, кѳлюме алай келеди. Сабийликни сезими, аны тазалыгъы, аны жарыкълыгъы чынтды суратчыгъа бек керекдиле».

Къ. Кулиев жазып Чегемни орта школунда окъугъан заманында башлагъанды. Аны биринчи чыгъармасы —

Пушкини «Тутхун» («Узник») деген назмусун кечюргени болганды. Андан ары ол жашауда кезюне урунган, сейир этдирген затланы юсюнден биринчи сынауларын этгенди.

Къ. Кулиев театр искусствону А. В. Луначарский атлы къырал институтунда окъугъанды. Анда окъугъан жыллары — поэтге ёсююню, уллу культурагъа кириуюню, юйрениуюню эм ишлениуюню жыллары болгандыла. Къ. Кулиев институтда окъугъаны бла къалмай, литература институтну ингир бёлюмюне да жюрюгенди.

1940 жылда Къайсын Кулиев аскерге чакъырылып, парашот бёлюмде къулдукъ этип турады. Уллу Ата журт уруш башланганда, ол Прибалтикада эди. Урушну биринчи кюнюнде окъуна ол урушха киргенди.

1941 жылны кюз артында Къайсын Орелну алып, Тулагъа, андан ары Москвагъа ёшюн ургъан Гудерианы танк аскерлерине къажау къыйын сермешге къатышады. Ол сермешюде ауур жаралы болады. Сау болуп, аскер бёлюмюне къайтхандан сора, Къ. Кулиев 51-чи аскерни «Ата журтну жашы» деген газетине корреспондент болуп, Сталинграддан Севастополгъа дери барды. Ростовну, Донбассны, Кърымны азатлар ююн баргъан урушлагъа къатышады. Совет аскерлени биринчи къаууму бла Сивашдан уруш бла ётеди.)

Къ. Кулиевни ауазы малкъар литературада биринчи эшитилип башлагъанда, ол жаш эди, туугъан жеринде социалист жашау да аныча жаш эди. Жаш поэтге жашау, сакъ жауун жуууп, жашиллендирип кетген кырдыклы талача, кёрюне эди, ол «жюрегин жыр этип, дунягъа атаргъа» хазырды. Аны ауазы, кеси назмусунда

салгъан тау суучукъча, тазады, жарыкъды, арбазына жаугъан жангы къарча, жумушакъды.

Жыр жашаугъа кёре болады. Къ. Кулиевни ол кезуледе алай тири, жарыкъ жырлатхан туугъан журтуну жетишимлери эдиле. Жашау туудургъан темала малкъар поэзиягъа эркин киредиле. Жаш поэтле назмуларында заманны илишанларын, аны солууун къалдыргъа итингендиле. Къ. Кулиев да жангы жашауну къудретин, жетишимлерин поэзия тил бла кёргюзтюрге суюди.

Алай излеуню жолунда жетишимге жетер ючюн кёп зат керекди; бек алгъа уа жашау сынау, жашауну диалектика бирликде кёре, ангылай билуу, — Къайсында алыкъа ол жокъ эди. Аны себепли поэт жашауну жалан да бир жанын — жарыкъ жанын кёреди, ауанасын а — угъай. Жашауну ол жарыкъ жанын шарт кёргюзтюрючюн, поэт аны озгъан заман бла тенгешдире, бир къауум назмуларын алай жазгъанды. Болса да, жаш поэт излеуден талмагъанды. Ол заманны, адамны, аны сыфатын, илишанларын кёргюзтюнюю жангы амалларын излей, романтизмни жолуна да тюшеди. «Арбачы», «Къойчу», «Жылкъычы» дегенча назмула битеу жаш поэтни кесини поэзиясында угъай, малкъар поэзияда окъуна жангы сёз эдиле, адамны сыфатын бериуде алгъа тынгылы атлам эдиле. Болса да, ол автор реализмни жолун тапханды демеклик туююлдю. Поэт, жигитлерин жерге тюшюрмей, жалан да романтизмни суратлау мадарлары бла кёргюзтеди. Ма жылкъычыны сыфаты:

Ол ат бла чабып барады,
Жамычы жел эте юсюнде,
Къара булут хуртдакларыча
От чагъарны алында кёкде.

Не да:

Жылкъычы ач бёрюле бла
Кюрешед туман кечеледе...

Къайсынны 30-чу жыллада жазылгъан назмуларында жашау, айтханыбызча, диалектика бирликде ачыкъланмай эсе да, ала барысы да жютю фахмулу поэтни къолу бла жазылгъандыла. Ол жаны бла Къ. Кулиев кимден да М. Лермонтовха жууукъду.

Фахмуну жютюлююгу уа жаш поэтге аны бийлеп тургъан къууанчлы сезимни окъуучусуна билдирирча кёп амал излетгенди. Аны ючюн болур, поэт бир къауум

назмуларында табиғатны аламан суратларын береди, ала бла бирге уа Қбайсынны поэзиясына табиғат бла адамны байламлыкларына кёрюзген тема киреди.

«Табиғат бла адам» — ол дуния литератураны эртдегили эм баш темаларындан бириди. Октябрь революциягъа дери кеп белгили орус поэтле адамны табиғатны аллында къарыусуз, амалсыз кёрюзте келгендиле. Сёз ючюн, Тютчевни назмуларына къарагъыз. Не да Қбайсын кесине устазгъа сайлагъан поэтледен бирлери — Лермонтовну «Спеша на север из далека» деген назмусун алыгъыз. Мында табиғатны деулюю, уллу кючю, адамны уа болушлукъсузлугъу, къарыусулугъу шарт кёрюнедиле. Жангы жашауну жарыгъы табиғат бла адамны байламлыкларына уллу тюрлениуле салгъанын жаш поэт кимден да иги эсlegendи. Аны назмуларына табиғатны кесине бойсундургъан, къаялада жол ишлеген, къутургъан суулагъа бой салдыргъан жигер адамла киредиле. Поэтни жюрегин ала бийлейдиле, аланы жигер урунууларына ёхтемлене, машина:

Барад кымыр къая ичи бла
Аны ишlegendиле таулула.—

деп жазгъанды.

Поэтни реализмни жолуна чыккыгъанын белгилеген шартладан бири «Кюн кюйдюрген жолла» деген назмуду. Мында урунууну адамны сыфатын бериуде поэт романтизмден реализмни бояуларына арсарсыз кёчгенди дерге боллукъду. Бу назмуда белгиленген ызланы уа поэт «Хоншуларым» деген цикл бла айнытып, лирика бла эпосну бирликлерини бийик даражасына жетгенди. Ол поэтика усталыкыны шарты эди. Гитче халкыны поэзиясы уллу, кенг жолгъа чыккыгъанын белгилеген аламан шарт эди.

* * *

Урушну кюйсюзлюю Къ. Кулиевни поэзиясында жангы темала, проблемала туудургъанды. Кемсиз уллу палах, совет халкыны эрлиги, чыдамлыгъы, аны Ата журтха терен суймеклиги, душманны кёрюп болмауу — была бары да малкъарлы жаш поэтни кёллендирген жашау болумла эдиле. Адамлыкъ борчун толу ангылау, поэзиясына халкына кереклигин сезиу анга жангы бояула, суратлау мадарла излетгендиле. Ол жаны бла Къ. Кулиевде уллу кёллююк болмагъанды. Кесини

чыгъармачылыкъ жолуну юсюнден поэт кѣп сагъыш этеди, жетишимлерин жыйышдырып, кемчиликлерине жангы кѣз бла къарайды. Ол себепден Къ. Кулиевни, хар уллу поэтича, поэзиягъа жораланган назмулары аз туйюлдюле. «Бююн назмум», «Мен билеме», «Керим Отаровха», «Поэтле» дегенча назмулары искусствону юсюнден сагъышладыла. Аланы окъуй, биз Кулиев поэт эм адамлыкъ борчуна къалай къарагъанын ангылайбыз. Ол бир тюрлю омакъ, субай сѣзсюз кесини поэзия жолу тюрленмегенини юсюнден жазады:

Бююн назмум — урушну тюзюдю
Айда адамла ёлелле, атла
Кишней, жыгъыла, кюелле юйле,
Кишилик къарайд тютюн ичинден...

(«Бююн назмум»).

Таукелликни, Ата журтха терен суймекликни ачыкълауу Къ. Кулиев искусствону баш борчларындан бирине санайды. Алай жашауну жалан да айбат жанын кѣргюзтют чеклениуню да унамайды. Керти уллу насыпны татыуун ангылар ючюн, аны къатында палах да болгъанын билирге керекди. Хорлау къалай кыйынлыкъ бла келгенин кѣралмагъан, анга къууаналлыкъ туйюлдю. Малкъарлы поэт кесини чыгъармачылыкъ борчун жашау кертиликни кем этмей, къарагъа—къара, акъгъа—акъ дей билиуде кѣргенди. Мицкевични «Жашау къаллай эсе да, жыр да аллай болсун» деген сѣзлерин бек сюеме деп да ол андан айтханды.

Халкъгъа уруш келтирген кыйынлыкъ, Кулиевни поэзиясын жарсыулу, къайгъылы этгенди. Алай поэт «Сен къайгъылы ишлеге асыры кѣп жер бересе» дерик тырманчыла да табыллыкъларын уста билгенди. Болса да, чынтды эрлик, кишилик кѣзбаулукъ бла келишмейди. Поэтни ангылауунда жашауну керексиз сыйдам этип кѣргюзтютю аны кем, жарлы этгеннге тенгди. Адамны юсюнден толу айтмау — ол къарыусузду демекликни магъанасын тутады. Жолну сыйдамын, тынчын излегенлени кѣрюп болмаулугъуну юсюнден ол «Мен билеме» деген назмусунда жашырмай айтады. Аны белгилегенибиз, поэт палахланы, кыйынлыкъланы кѣре, къуру да инжилеп, тыкъсып тургъанды демеклик туйюлдю. Къ. Кулиевни уруш лирикасы — таукелликни лирикасыды. Ол жашауда ахшы, къайгъылы тюрлениулени, со-

вет адамны кишилигин да бирча эслеп, толу кѣргюзтгенди. Къ. Кулиевни терен фахмулулугъу, жютюлюгю совет солдатны жарсыулу кюнлерин ачыкълаудан башлап, аны тири атламларын, хорламларын кѣргюзтюрге онг бергендиле. Поэт топ тауушланы, къайын тереклени чапракъ шыбырдашыуларында эшите, алай жазгъанды. Совет аскерчѣни ауур ынчхауу, чыпчыкъ, булбул жырыланы унутдурмагъанды.

Поэт жашау кертликни толу кѣре билирге, заманы битеу къыйынлыгъын эм бийиклигин да кѣргюзтюрге, ачы сѣзден да къачмазгъа борчлуду, дейди. Аны «Урушда ѳлген тенгиме» деген назмусуну жигити «сен кертликни кем этип жазаса», деп, поэтни терслейди:

Эшитилмейди назмуларынгда
Мени ынчхауум, мени жарсыуум,
Батырлыгъым, артха турмагъаным,
Жигитлик кючюм, эрлик бушууум.

Урушну къыйынлыгъын, палахларын, къызыу сермешледе замансыз жоюлгъанланы жашауларын тынгылы кѣргюзтюу — ол жалаң да не бусагъат заманны, не да ѳлгенлени аллында борч туююлдю. Ол келлик кюнлени, тарыхны аллында да жууаплылыкъны терен сезюдю: аталаны кишиликлери, туугъан журтларына къызыу суюмекликлери ѳсюп келгенлеге, энди тууарыкълагъа да юлгю болгъанлай къалыргъа керекди.

* * *

Къ. Кулиевни урушну ал кезиулеринде жазылгъан назмулары шатык, алай бир кесек къырс назмуладыла. Аны ангылагъан къыйын туююлдю: ала сермешле жолунда не да узакъ жолоучулукъдан сора солугъан, аз заманны ичинде суу, къарлы окопада жазылгъандыла. Ол себепден, поэт, кесини сезимин, фикирин ачыкълауда да сѣзге артыкъ чомартды дерге жарамаз. Кѣп айтыр затын айтмай, окъуучуну эслилигине ышанып къояды. Ол жаны бла «Таулу эски жырны унутханча», «Урушдан чыгъып, саламда», «Урушха кирген адам суюгенин» дегенча назмуларын белгилерге боллукъду:

Урушха кирген адам суюгенин
Унутад деген адамла
Етюрюк айталла. Алай эсе,
Урушмагъандыла ала.

Быллай тизгинлени лирика жигити жюрегинде душ-

манига тутхан уллу дерти бла бирге, узакъда къалгъан тиширугъа таза суймеклигин сакълагъанын да ангыларгъа боллукъду. Алай поэт аны юсюнден жукъ айтмайды. Суймеклик сезим назму тизгинлени жашырын кючюдю.

Къайсын уруш ёртени кюл этген элле, шахарла, жоюлгъан тенглери къозгъагъан сезимини юсюнден асламыракъ жазгъанды. Алыкъа назмулада поэтни кёзю кёрген шартла, болумла жокъдула, — душман бла сермешгенде кюйсюзлюкге, чынтды эрликге, намысын сакъларгъа чакъыруу бегирек эшитиледи:

Саулайын ёлгенлеге тенг болгъандан
Эсе, бет этмеген урушха кирип,
Киши кибик, кетген игиди дуниядан.

Къ. Кулиевни лирика жигити халкъына, къан тёкгенлеге билдирирге, айтыргъа суйген сезимле, налат бериу не да махтау бла байламлы бериледиле. Назмуланы поэтика формалары да, анга кёре, бай болгъандыла. Ала барысы да бирча туууп, бирча айный, лироэпосну жолуна — уруш болумланы, жашауну толу эм кенг кёргюзтюрге элтгендиле, Хар форма, жанр кесине тийишли жазыу ыз, сёз усталыкъ, поэтика мадарла излегени белгиледи. Ол жаны бла Къ. Кулиевни аты Уллу Ата журт урушну кезиуонде бек айтхылыкъ поэтлени атлары бла бирча айтылады Ол къыйын кюлдеде заман поэтледен ачыкълыкъны, публицистика жютюлюкню излегенди. Публицистиканы мадарлары бла ачыкъланган инет — жюрек жарсыу, халкъ ючюн жанын къанын аямазгъа хазырлыкъны билдириу — аны «Палах келген сагъатда», «Поэтни налаты» дегенча назмуларыны энчи шартларыдыла.

Алгъа жазылгъан, алагъа ушагъан назмула къуралыу жаны бла эки кесекге бёлюнедиле. Биринчи кесегинде поэт уруш кюйдюрген, ойгъан табигъатны, жашауну суратын бере эсе, экинчисинде кёрген затлары къозгъагъан жарсыуну, сезимни ачыкълайды. Сёз ючюн, «Палах келген сагъатда» деген назмуну ал бёлюмю «кюйген элле, уруш жели суутхан ожакъла» дегенча кёз кёрлюк затладан къуралып, сермешле ызыны толу суратын береди, экинчи бёлюмюнде уа поэтни уруш кюйсзюлюгю къозгъагъан сезим ачыкъланады:

Туугъан жерим! Къаным, жаным да сенид,
Емюрге сени жашынгма, поэтниг!

Бийик ауазлы, публицистикалы назмуларында поэт шүёхуна, тенгине, не да Ата журтуна, жерине, халкына айланып селешеди («Сюйген халкым, сюйген жерим...»). Алай ол тюрлю суратлау, публицистика амалы да борчу, мураты хар заманда бирча туююлду. Бир бирледе ала назмугъа жумушакъ лирика ауаз, мудах, жарсыулу макъам береди («Жерим, санга кыууана, ёсгенме мен, бююн бушууунга кюеме мен»). Башха назмуда уа ол ыз, амал поэти эркин ауаз бла селешени билдиреди.

Къ. Кулиевни публицистика назмулары Ата журтну, халкыны, сыйлы жерини аллында жашы ант этген, жүрек инжилиуюн, сюймеклигин, ачыуун, сагъышларын да билдирген халда алай жазылгъандыла. Поэти хар жүрек урууу, сезими шартды, ол аны жашырмай ачыкъ сёз бла айтады.

Къ. Кулиевни «Эгечиме», «Жерим» «Алтын угъай, жерими — манга», «Сени письмоларынг», «Биз атакадан сора» деген эм башха назмулары поэти кёп тюрлю жүрек жарсыуларын, сезимлерин, жерине термилиуюн, аны ючюн тынгысызлыгъын, къайгысын, тансыкълыгъын, бийик ёхтемлигин — барысын да бирча сылтаусуз, толу ачыкълайдыла. Къанлы сермеш поэте «Ата журт» деген сёзю магъанасын алгъындан эсе терен ангылатханды, бююн жууукъ этгенди. Ата журтуугу багъалау — аны хар ташын, терек бутагъын, топракъ тугулун багъалай, билиудю. Ол себепден, поэт туугъан жерини юсюнден жаза туруп, бек алгъа Чегем черекни жагъасында ёсген алма терекни, Чегем элни арба жолларыны, тауда кийик ызланы кёреди. Туугъан жер — ол поэти сабийликден ойнагъан жерлеридиле, халкъ жыры биринчи эшитген ата юйюдю, таулу жашчыкъла жалам аякъ этип чапхан ауулуду.

Кавказ! Жатхана кьургъакъ дорбунунгда,
Башмы къая гыйсына салып.
Сюлгенме ёрюшлю сырларында,
Жабышмакъ кьойчу тьякъгъа тьянып.

Къ. Кулиевни туугъан жерине аталгъан назмуларында, башында айтханыбызча, кёп тюрлю сезимле айтыладыла. Алай, поэт энди аланы ачыкъ сёз бла билдирмей, озгъан кюнлени, ахлуларын, жеринде мамыр жашауну, тау табигъатны эсине тюшореди. Хар эсине

тюшюрген затха унутмазлыкь сурат, кёз кёрюрча, энчи белги да бериледи. Ол угъай, кёз къаралмай, адам жала да эсине келтираллыкь болумланы окъуна поэт шартсыз къоймайды («Чегемни башында чууакь кёкча, тазадыла айтханларынг», не да: «Ол ийнаныу тешилгенди, солдат шинелча, окъла бла»).

Бир-бир назмуларын а Къайсын артда къалгъан мамыр кюнлени суратларын тизе алай къурайды. Ол назмула, «Туугъан жер», «Ата журт» деген ангылаулары толу эм шарт эте, поэтии тансыкълыгъын, сюймеклигин, мамыр кюнлеге термилиуюн кёргюзте эдиле.

Халкъына, туугъан жерине жүрек сёзюн айта, поэт кече, кюн да ауузда жүрюген, тынч, белгили метафорала, эпитетле бла хайырланады. «Ташлы», «къыланч», «ёр», «баймакь», «къургъакь» деген эпитетледен тынчларын тапхан кыйынды. Ала кеслерича тынч, жашауда эркин жүрюген («чинар», «жол», «геммеш», «жолгъа», «чабыр») сёзле бла байламлыкьда назмулагъа жылылыкь, кюч да бергендиле. Баям, аны сылтауу поэтии сагъышларыны, сезимлерини теренликлериндеди. Керти, терен сезим адамны жүрегине жолну тынч табады.

Кесини ал атламларында окъуна Къ. Кулиев табигъатны, жашауну ёзеклерин эслеуде уллу жютюлюгюн кёргюзтген эди. Энди уа усталыгъы, жашау шартлагъа сакълыгъы бютюн бек ёсгенди. Энди тыш дуния болумла адамны жарсыуларын, сагъышларын бютюн толу, эркин ачыкъларгъа болушадыла. Къ. Кулиевни поэзиясындан аллай тюрлениулеге «Фронтдагъы жаз», «Урушну суратлары» деген назму къауумла тынгылы шагъатлыкь этедиле. Энчиликлерин белгилей, биз алагъа уруш халланы жууукь жерден алынган суратларыдыла дерге боллукьбуз. Поэт къандан кёпчюген жерден жангы кырдык ёсюп келгенин эслейди. Кырдык солдат къабырлары юслеринде, бомбаладан къалгъан урулары къабыргъаларында да ёседи. Ол душман топланы ызларын жаба келеди. Аны назмуларындан биз тот баса башлагъан немец танклада къанатлыла уяла ишлегенлерин, несиз къалгъан терек бахчалада къургъакь шинтикленни, кукукну да кёребиз. Поэт къар агъартхан топ ыргылыны, алагъа тыянып тургъан сагъышлы солдатланы юслеринден да жазады. Ол мамыр жашауну шартларына, белгилерине сакълыгъын — ийнеклени къургъакь эмчеклеринде ууакь жарылгъанлары («Ийнекле»), кюн

жылтыратхан, мюйюз кыйырларын, топ чачылгъандан сора уа терек бутакълада олсагъатда кычыра тургъан кукукнун къан тамгъаларын да эслерге болушады. Поэт мамыр жашауну белгилерин, илишанларын эслей, урушха налат бергенди, кюйсюзлюгюн кёрюзтгенди. Жайлыкъладан желинлери кызып кыйтхан ийнекле, къанатлыла, булбул жырлай тургъан, кър да алай таза, акъ болгъан дуняда, уруш кюйсюздю, деп ачыкъ кычырыргъа неге керек эди! Поэтни суратлары мамырлыкъны татлылыгъын туура эте, урушха налат бергендиле. Асламында узакъ магъаналы затланы — урушну бла мамырлыкъны белгилерин жууукълашдырып, бир тизгинге салып жазгъаны да анданды: «танкла — гюлле», «топ улуула — къанатлыланы, булбулланы жырлары», «танклада уя ишлеген чыпчыкъла».

Не да:

Самолётла фронт таба ётелле,
Ийнекле юйге кыйтып келелле.

«Фронтдагъы жаз», «Урушну суратлары» деген эм башха назму къауумланы хар мураты туугъан жерине, аны сабанларына, мамыр малларына, булбул жырларына, сёдегей къара жауунларына, шош жаугъан къарына таза суймекликди. Ол назмулада биз урушну къанын, окоп жашауну кыйынлыгъын, ачдан инжилген сабийлени, юйсюз, от жагъасыз кългъан къртланы шургулукъларын да кёребиз. Алай поэт не тюрлю кыйынлыкъланы, палахланы юсюнден жазса да, совет халкъны эрлигин, таукеллигин алдагъы уллу хорлауну нюр жарыгъын бир заманда да унутмагъанды.

Уруш жыллада Къ. Кулиевни усталыгъы бир жол, бир ыз бла айнымагъанын айтыр кереклиси жокъду. Ол малкър поэзияда кёп тюрлю жанрны жангыртып, аягъы юсюне салгъанды. Аны назмусу, жаралы солдатча, жыгъыла, къоба баргъанды. Ол жаны бла Къайсынны уруш поэзиясы А. Сурковну, К. Симоновну, А. Твардовскийни поэзиялары бла бир жерни алады.

Уллу Октябрь революциядан сора орус поэзияда балладаны жангыртып, анга жол ачхан Н. Тихоновду. Тихоновну балладалары 20-чы жыллада жазылып, гражданд урушха, аны батырларына жоралангандыла. Къайсынны баллада жазыуда устазы Н. Тихоновду дерге боллукъду. Алай малкър халкъны поэти устазын къатлау бла чекленмегенди, баллада жазыуда аны бла

«ёзенгиси ёзенгисине тие» баргъанды, Къайсын балладаларында («Капитан Сааян», «Сарычач кыыз» д. б.). жигитликни, чыдамлыкны, Ата журт ючюн арсарсыз ёлюмге баргъанланы сыфатларын ачыкъ, шарт кёргюзтгенди.

* * *

Урушдан сора Къ. Кулиев чыгъармачылыкъ ишини ал кезнулеринде белгиленген, алай уруш бёлген, ызын андан ары бардырады. Поэт жазуу ызын, жарыкъ бояуларын, ал жыллада тапхан жанр формаларын жаңыдан къармагъанча кёрюнеди. Аны поэзиясы энтда да жашауну тюрлю-тюрлю жанларын бирикдиреди. Назмуларына, алгынча, кюнню жарыгъы, хауаны тазалыгъы, урушдан сора жангырып баргъан дуния киредиле. Поэт энди битеу акъылын, усталыгъын, жүрек кызыулугъун жашауну кёргюзтюуге бойсундурады.

Жашауда бола тургъан затланы ачыкълау, суратлы назмуланы жазуу ол кезинде Къ. Кулиев сайлагъан формаладан бири болады. Танг эртден, кюн чыгъа башлагъан кезинде поэтни суйген заманыды. Эртденлик чыкъ — тазалыкны белгиси — поэт бек суйген белгиледен бириди. Ол жаны бла магъаналары бирге ушагъан «Къыз жүзюм ашайды», «Бахчалагъа кюн тийгенди» дегенча назмуланы алыргъа боллукъду. Былада эртденлик кюн жарытхан табигъатда терен фахмулу суратчы, ташха, агъачха тужур салгъанлай, бетлеринде ингиликлерин окъуна кёрюрча суратларын алай уста береди. Аланы кёзлеринде кюн тыякъла, кюлюмсюреу, уллу къууанчылыкъ, жашаугъа ыразылыкъ кёрюнедиле. Кызладан бири танг аласында арбазгъа чыкъгъан сибийчик бла тенгешдириледи.

Поэт кызланы жүзюмню тирлигин жыя тургъан кезнулерин кёргюзтгенди. Алай ол жүзюмню татыуундан эсе, мамыр урунууну татыуун терен ачыкълагъанды. Назму жашауну бир ёзегини суратыча кёрюнгеликге, поэт мамыр урунуугъа дуниягъа махтау береди, шукур этеди:

Кюн, чыкъ, жауун тюбюнде ёсген жүзюм
Къууанч келтиргенди кызыны юйюне.

Не да:

Кыыз ашай турад бишген жүзюмлени.
Ол — къууанчыды биз жашагъан жерни.

Ол тизгинле кызыу сермешледе, кызауатда кырууланган мамыр жер туудургъан кыуанч тизгинледиле. Урушда ёлюмню кёрген адам поэтни жүрек сырын эм табигъатха ариу жарашхан кызыланы тынч ангыларыкъды. Урунган адамланы ишлерин махтагъан «Кызы накышла тигеди» деген назму да башында айтылгъан назмула бла бир тизгиндеди. Анда биз халылагъа жүрек жырын салгъан уста, ариу кызыны кёребиз. Назмуну тизгинлери да, кызыны ишине кёре тиридиле. «инчге бармакълары» «ийнени алай уста суууралла, кыолларын алай женгил ойнатадыла». Назмуну окыугъан анда жарыкълыкъны, кюн тыякъланы ойнагъанларын тохтаусуз сезгенлей турады.

Урушдан сора жыллада Къ. Кулиев табигъат бла, жаныуарла дуниясы бла байламлы кёп назмула жазгъанды. Аланы барысын да тематика жаны бла бир тизгинге жыйышдырыргъа болдукъду. Алай поэтни кыуанчын ачыкълаугъа жораланиган суратлы назмула энди аздан аз бола баргъанларын белгилерге керекди. Ол жаны бла алып кыарасакъ, уллу сезим кычлери болгъан «Дугъумла» (1948), «Тукъузгю» (1948), «Кыышхы бешик жыр» (1953), «Жугъутур» (1943), «Айыу» (1953) эм башха чыгъармалары терен магъаналыдыла. Алада табигъатны тюрю-тюрю суратлары бириги, туугъан жерни сыфатын толу бергендиле, аны бла бирге, поэтни башха жүрек сезимлерин, туугъан жерине тансыккылыгъын ачыкълайдыла. Поэтни ол тюрю мазмуларында эки жазыу ыз белгиленедиле. Аладан бири сабий, жаш кезиунде поэтни сейирсиндирген затланы кёргюзтюу бла байламлыды. Сёз ючюн, «Дугъум» деген назмуну адайыкъ. Ал кезиуде авторну ауазы бийикди, таукелди, аны кыуаннганы ачыкъ кёрюнеди: «Кыалай кёп болуучед дугъум, кыалай шатык элле ала». Болса да, назмуну поэтикасын ала белгилемейдиле. Лирикалы табигъат сурат бу жол да кёз кёрген, эслеген затланы тюз халлеринде кёргюзтюуге кечеди. Алай толу сурат жалан да кыара сёзле бла берилип кыалмайды: поэт метафорланы кычлерин тынгылы хайырланады: дугъум жыя тургъан кыол ичине таудан желчик энеди. Ол, агъачда бууча, ары-бери жортады. Кыайры эсе да, энишге чабып кетеди да, кыыстау саркъгъан суучукъда жууунуп кыайтады. Метафораланы болушлукълары бла автор кесини сабий заманын да кёргюзтеди. Эки сыфат — узакъ сабийлик эм

аны бла байламлы дугъумла—туугъан журтха термилиулюк сезимни кючлендиредиле.

Ахыр тёрт тизгинде назмуну магъанасы бютюн шарт ачыкъланады. Болса да, шартлыкъ, толулукъ жаны адамны энчи къадары, аны жүрек къайгъырыулары бла байламлылай къаладыла. Назму алгъа тынч, хапар айтханча, ызы бла келе келип, ахырында бек кючлю ауаз алады.

О, Темирчи къол!

Жашлыгъым,

Уууртлары сени шатык

Дугъумларынгы къанына

Боялгъанлай, сенде къалгъанд.

Назмуда сёз поэтни жүрек жарсыууну, сагъышларыны юсюнден барады. Алай уллу поэтни энчи сагъышлары да, энчиликден чыгып, халкъны, жамауатны сагъышларына айланып къаладыла. Къ. Кулиев туугъан жеринден, поэзиясыны «бешигинден» айырылгъанына бек жарсып тургъанды. Туугъан журту бла ким ёхтемлейди, къайтып келмезлик сабий жыллагъа къайсы уллу поэт термилмегенди! Аны «Дугъум» деген назмусу адамны жүрегин дыгъыл этдиреди, аны бла бирча уа, Туугъан журт бла байламлы болгъан хар затха да жүрек халаллыгъын кючлендиреди.

«Тукъузгю» деген тауушлукъ назму ол чыгъармала бла бир бийикликдеди. Анда эзилген жемишни сууу жигитни къаны бла, аппаны, атаны къаны бла туугъан журт ючюн ёлгенлени къанлары бла тенгleshдириледи. «Жугъутур», деген назмуда уа жугъутурну деменгили мюйюзлери къырпакъ этгендиле, аны кёзлеринде кюмюш къарны агъаргъаны кёрюнеди. Ол арыгъанды, аркъасында тюгю буз болгъанды. Жугъутур къургъакъ дорбунда жатады. Анга тюшонде тауну жашил кырдыгы кёрюнеди, ызы бла тюшю тюнюне айланмагъанына жарсыйды:

Къалкъуу эте тургъанлай,

Жел хыны сызгырып ётеди,

Уянып, кырдыкны тюше

Кёргенине жарсыу этеди...

Сёз жаныуарны юсюнден барады, алай биз анга адамны жарсыуунача къарайбыз. Жугъутур чынгыл къаяны башында сюеледи. Бусагъатда аны жашауун

кыш, ачлыкъ бийлейди. Анга жашау ючюн кыйын кюрешни бардырыргъа тюшеди. Болса да, ол тезерикди, жаз башына чыгъарыккъды, бусагъатда тюшюнде кёрюнген жашыл кырдыкка жетерикди. Ол жаны бла «Жугъутурну» бла «Айыуну» сыфатлары бир бирге ушайдыла. Аллай назмула кеслерини ол магъаналары бла къалмай, адамны ич сезимлерини, дуниягъа къарамларыны белгилерича окууладыла.

Къайсынны табигъат лирикасы дунияны айтхылыкъ поэтлерини поэзиялары бла байламлыды. Къ. Кулиевни назму жазуу ызы Гётени, Лермонтовну, артыкъ да Тютчевни жазуу ызларындан кенгде туююлдо.

Тютчев бла Кулиевни лирикаларыны жууукълукълары табигъатны ангылауларында, суратлауларында кёрюнеди. Лермонтовча, «Тютчевча, Кулиев да, табигъат бла адам сёлешгенча, алай сёлешеди, алай жазады. Поэтни «Ай бла сёлешу», «Жулдузла бла сёлешу», «Туугъан жер бла сёлешу» деген назмулары эм башха кёп чыгъармалары анга толу шагъатлыкъ этедиле. Къ. Кулиевни пейзаж лирикасын Тютчевни лирикасы бла табигъатны темасын терен ачыкълау жууукъландырып кыймай, бир къауум образланы къайтарып айтыу да жууукъландырады. Тютчевни поэзиясын тинтген алимле анда мотивле, сыфатла, эпитетле, сёзле орус поэтни чыгъармачылыкъ ишини айырмалыгын кёрюзгөтө, биринден бирине кёчгенлерине эс бургъандыла. Къ. Кулиевда да ол шарт тюбейди. Сёз ючюн: «Кёзлерим чууакъдан толу болуп», «Жаз энтда келир да, мен эшитирме», «Жашау танг аладагъы гокка ханс ийисден толуп», «Ол кырдык ийисден, къанатлы жырындан энтда да толду», «Ахшам къарангы келгенди таулагъа», «Сютден толу желини», «Энтда кырдык чыгъады жол жанында» дегенча образланы, тизгинлени юлгюге айтыргъа боллукъду.

Поэт жауун, кырдык, ай, жулдузла, ётмек, жаз башы деген сыфатланы бек сюеди эм терк-терк къайтарады.

Табигъат болумланы бир бирлерин алышындыргъанларын кёрюзгөтө, поэт кесини жаш кюнлери къайтып келмезликлерини юсюнден мудах ауаз бла айтады:

Жаз энтда келир да, мен да эшитирме
Къанатлыланы жырларын,
Алай къатланмазла, мен билеме,
Ол алгын баргъан жолларым...

Алай адамны жашаууну азлыгыны юсюнден, ёлюм келмей кьалмазлыгыны юсюнден Тютючевни тынгысыз этген оюмгъа Къ. Кулиев хорлатмайды. Ол кесини табигъат бла кьаты байламлыгыны юсюнден жазады. Жашау бла ёлюм бир бирлерин алышындырмай табигъат, жашау да айнымазын уста биледи. Поэт адамны кете баргъан жашаууна, жашлыгына, кьайтмазлыкь сабийлигине жарсыгъанын букьдурмайды.

Энди Темирчи кьолда дугьумла
Бла бегими боямам,
Энди Бедикде айланч жол бла
Мен, эшекге минип, бармам.

Кетген жашлыкьгъа жарсыу, поэт алгын жашауу бла байламлы болгъан жюрегине жууукь затланы кьайтарып, эсине тюшоре, аланы сыфатларын бере, назмуларын алай жазады «Ай бла сёлешну» деген назмуну уа хар строфасы поэтни айгъа кьарап айтылгъан жылы сёзю бла башланады:

Ай, эсингдемиди:
мен жаш заманда...

Не да:

Ай, эсингдемиди:
мен бек алгъа...

Алай кьатланып келген тизгинде назмугъа ариу, жумушакь макьам бере, поэтни ауазын бир кесек мудах, жарсыулу этедиле. Болса да, ол окьуучуну мудах этейим не да заманы кюйсюзлюгюн кёргюзтейим деген ниетден кенгдеди. Ол бек алгъа туугъан жерини ариулугьун жырлайды, арда ол ариулукь аны, атасын, анасын кьууандыргъанын, дуниягъа келликлени кьууандыргъанлай турлугьун уста суратлайды. Кесини сезимин ачыкьлап, аны окьуучугъа жетдире билиую бла Къ. Кулиев, бек айтхылыкь поэтледен бири болургъа жетишгенди.

«Ай бла сёлешну» деген назмугъа кьайтайыкь. Аны баш ниети — ариулукь ёмюрлюк болгъанын кёргюзтюдю. Авторну ол оюму жашау шартланы, ёзеклени кючю бла ачыкьланады. Сёз ючюн, ай бусагъатда да «Пушкинни заманындача» жарытханлай турады, аны жарыгьы не заманда да алааматды. Поэт, муратына же-

тер ючюн, алгъа ай юйлени башларын, арбазда тургъан ёгюзно мюйюзлерин жарытханын кёргюзтеди. Ызы бла жолда атланы жалкъаларын жарытады. Ол къыз бла солугъан кезиуонде да къызны чач эшмелерин кюмюшча жылтыратханды. Айны жарыгъы поэтни Перекоп ючюн сермешледе жоюлгъан шүёху Арсенийни бетин да жарытханды. Аны жарыгъында адамла кюз артында тирликлени жыйгъандыла, ташыгъандыла. Ол затла барысы да бирге жыйылып, бир сыфатны къурайдыла, поэт иги билген социально жашау халны ачыкълайдыла, туугъан жерини суратын бередила.

Адам бла табигъатны проблемаларын Къ. Кулиев ал кезиуде жазгъан лирикасында да ачыкълагъанды. Урушдан сора он жылны ичинде чыгъармаларында уа ол проблемала бютюн да терен магъана алгъанды; поэтни оюму философиялы оюм болгъанды. Урушха дери пейзаж лирикасында баш жерни поэтни жүрек жарсыуу, къууанчы, кёзю жетген затлагъа сейирсиниулюгю алгъан эселе, энди уа Кулиев айтхылыкъ художниклени поэтика усталыкълары хайырлана, аланы чыгъармачылыкъ төрелерин айныта, кесини усталары бла даулашады. Ол а адамны табигъатдан кьолайлы этген, ёз жашаууну иеси этген социалист обществада хунерли урунууну жангыча ангылауну хайырынданды.

Къ. Кулиевни поэзиясында табигъат адамны огъурлу, ариу мекамыды, аны къууанчыны, жашау кьолайлыгъыны шауданыды.

«Жауун билмей тургъанлай жетеди» деген назму-сунда, сёз ючюн, поэт жаууннга эртдегили тенгинеча къууанады. Жюреги кётюрюлюп, ол былай айтады:

Кенгиге ачама терзелени,
Хош келдинг, узакъ жолоучу жауун.

Табигъатда болгъан затха алай къарау назмуну суратлау мадарларына да энчи ыз салгъанды. Жауун поэтке узакъдан келген кьонакъды, арбазгъа киреди, ахлуларын кюсеген адамча, эшикни къагъады.

Адам бла табигъатны жууукълукълары жалаи да адам кесини табигъатны бийича, устасыча жүрютгенинде туююлдо. Къ. Кулиевни поэзиясында бир заманда да табигъат адамны къадарына, жамауатны жашаууна сансыз болуп кёргюзтюлмейди. Табигъат аны кёллендиреди, ишине, жарсыуларына эркин къатышады. Ала

экси да бир бирлеринден кьачмайдыла, жууукълукьну излейдиле, бир бирлерин ангылагъан шуёхладыла.

Поэт кырдык бла да тюз къарындашы блача ушакъ этгенди. «Таурух» деген поэмасында (1950) табигъат адамны сьфатында бериледи. Анда жулдузла, чыкъ, кырдык, ай, тау суучукъ, эмен терек тилленип сёлешедиле. Ала барысы да жигитни ишине къатышадыла, кюрешедиле, алгъыш этедиле, акъыл сёз юйрете, адам ючюн чагъабыз, ёсебиз, жашайбыз деп кёллендиредиле.

Къ. Кулиевни поэзиясында табигъат тохтауну, тынчайыуну билмейди, ол кесини диалектика айныуунда дайым тюрленгенлей турады. Ол себепден аны пейзаж лирикасы хар заманда бир бирлерине чюйре магъаналаны белгилеген образладан — жашау эм ёлюм, жашнау эм тюгенну дегенчаладан къуралады. «Кёп зат тас этебиз», «Ишлейме, жашайма», «Энтда да кырдык чыгъады» дагъыда ала кибик кёп назмулары аллайладыла. Ол назмулада ал кезиуледе дуняны жангырыуу бла, жашлыкъ къайтып келмезлиги бла байламлы жүрек жарсыула ачыкъланадыла. Адам къураучуду, кесини ишлеринде, адамланы эслеринде жашайды. Адамны къурау иши, келир тёлюлени жашаулары ючюн, келир заман ючюн кюрешге итিনিулюю, жашауну магъанасын терең ангылау кёлсюзлюкден кючлюдю. Къайсынны назмусу да, ол себепден жарсыуну, жүрек мудахлыкъны ачыкълAUDAN жашау ёмюрлюк болгъанын, адам заманы хорлагъаныны юсюнден оюмгъа ёте, алай жазылгъанды.

Табигъатны, жашау диалектика айныуларын толу ачыкълАГЪАН назмула поэтни чыгъармасында уллу жер аладыла. «Жаз энтда да келир» деген назмусунда автор табигъатда болгъан юч тюрлениуню кёргюзтеди. Къар жаугъандан сора боран урады, боранны ызындан туман басады. Табигъатда бола тургъан затланы кёз бла кёре, къулакъ бла эшите билиу аны пейзаж лирикасыны энчилигиди. Ол затлагъа поэт асламысында сёлени къатлап айтыу бла жетеди («Бюгюн къар жауад, дуня кенгинде къар жауад»).

Жашауну терк айныгъанын, баргъанын шарт этер акъылда, поэт тенглешдириулени эркин хайырланады. Алагъа биз Кулиевни энчи тенглешдириулери дерге боллукъбуз. «Жаз энтда келгенд», «Жауун билмей тургъанлай жетди» деген назмулада жауун бирде билмей тур-

гъанлай келген къонакъ бла, бирде уа кенг аулакъда жортуп баргъан жюйрюк ат бла тенглешидиледи. «Эмилик атны аулакъгъа бошлагъан кибик». Жауунну ат бла тенглешидириу назмуну гыллыуун терклендиргенден сора да, арбазгъа кирип келген жауунну тауушун сездиреди. Тилибизни грамматика, лексика мадарлары поэтни муратына толу жетдиредиле.

Къ. Кулиев поэзиясыны бек айтхылыкъ игиликлеринден бири — аны чыгъармаларында жанрланы бла хатны бир да болмагъанча кѣп тюрлююклериди. Аны алай болуууна тюрлю-тюрлю затла болушхандыла. Сѣз ючюн, ал башланган лирикасында поэт кесини кючюн, усталыгъын бир къауум жанрлада сынап, аланы малкъар поэзияда къууаргъа кюрешеди. Урушдан сора уа аны лирикасында формаланы кѣплюкклери жашауда бир бирге диалектикалы байламлыкъда тургъан затланы суратларгъа, кесини халкъыны ауазына тийишли болгъан поэзияны къууаргъа, халкъны миллет белгилерин кѣргюзтюрге итинмекликдеди. Аны себепли поэт дунияны бирси халкъларыны поэзия культурасында, фольклорда болгъан байлыкъланы да иги хайырланады. Къ. Кулиев кесини халкъыны кѣлден поэзиясыны байлыгъын бек алгъа хайырланган малкъарлыладан бириди.

Табигъаты юсюнден жазылгъан лирика назмуларында поэтни оюмлары, аны ауазы башха затланы кючю бла эшитиле эселе, «Насып», «Арыгъынчы, шуѣхум», «Ачыкъ сѣз», «Мен муну ингирликде анама айтама» деген эм башха кѣп назмуларында уа поэт лирика сезимлени сѣзлери бла береди. Ол назмулагъа автобиографиялы назмуладыла дерге бизни эркинлигибиз барды. Аланы барысында да поэт адамны насыбыны юсюнден, жамауатны аллында кесини борчуну юсюнден, халкъгъа, Туугъан журтха сюймеклигини юсюнден жазады.

Адамны чынтды насыбы къайдады, анга уллу къууанчны не зат береди? — Ма лирика жигитни излегенлери аладыла. Аланы ол тюз ниетлиликде, кертчиликде, битеу кючню адам улуну насыбы ючюн бериуде кѣреди («Насып — дунияны игилери кюйген отда, кесинги аямай кюйгенден»).

Поэтни хар чыгъармасын халкъгъа, туугъан журтха сюймекликни сезими жылытады. Алай башда айтылгъан автобиографиялы лирикада поэт ол сезимге жангы магъана бергенча болады. Ол жаны бла «Туугъан кю-

нюмде жазылган назмуну» юсюнден энчи айтырга керекди. Орта Азияда жазган назмуларыны ичинде Қъ. Кулиев бек игиге аны бош санамайды. Кеси халкыны бир кесекчиги болганын ангыламакылык поэтни жүрегин терен кызгайды. Ол сезимин айтыр ючюн автор быллай образланы кеп келтиреди: «Атаканы аллында сизни бла бир папиросу тартханма», «бир кекге кыраганма» д. а. к.

Назмуда халкыны, жамауатны аллында уллу жууаплылык терен сезиледи. Алай, баям, назмуну суратлау кыйматлылыгы жангыз анда туююлду, андан эсе, энчи жашауунда, кыйын кюнлеринде болушханы ючюн поэтни халкыга ыспас этгениндеди. «Сизсиз мен бир затха да тиймезем, атылган патрон кибик» деген образ ол жаны бла назмуну магъанасында, стилинде да бек кючлю образды.

Қъ. Кулиев битеу жашауунда керген кыуанчлары ючюн, дуняда жашаганы ючюн адамлага, жерге, кекге, тереклеге, кырагага, жауунага ыспас этеди. Аны себепли поэтни назмуларында терен жүрек кызгалыулук эшитиледи. Ол затха жетишир ючюн автор назмуну елечминден тебиреп, башха тюрлю лексика-синтаксис амалланы хайырланады. Сегиз, он белюмлю назму тизгинлени терт, беш белюмлю тизгинле алышындырадыла, хапарлаучу, шош интонацияны ызындан лирика тизгинлени терк атламлары эшитиледиле. Жүрек кызгалыулукну кергюзтген назмулары арасында соруу тизгинле, тенгеле, халкыга айланып айтылган тизгинле киредиле.

Поэтни кыдарында халкыны кыаллай бир уллу магъанасы болганын ангылау, халкы бла байламлыксыз жашауну магъанасы болмаганын билиу Қъ. Кулиевни жүрегинде башха сезимни — халкыны ол кыйынына уллу хурмет этинуу сезимин туудурады. Халкыны аллында терслигим бар эсе, тобукъланып, кечгинлик тилейме дейди поэт; аны себепли жүрекни теренинден чыкыган быллай кызыу тилек битеу назмуну ичи бла рефрен болуп етеди:

Кечиргиз поэтге терслигин,
Сизге берген жарсыларын!
Ол сизни ангыламаган эсе,
Кечиргиз сиз поэтге,
Кечигиз анга сиз терсликлерин,
Кеп азап кергени ючюн.

Кёлюню алай кёзгъалгъанын поэт кеси суйген затны — жерни образын кёурауда да ол тюрлю къайтарылыула бла кёргюзтеди:

Жашил кырдыклы жер,
Ханс ийисли жер,
Къургъакъ къарлы жер,
Акъ къырпакълы жер,
Жауунла жаугъан жер,
Будайла ёсген жер,
Къалала агъаргъан жер,
Тангла атхан жер...

Алай бла, назмуда темала бла бирге авторну кёууаныуу, жарсыуу да тюрленеди. Болса да, ол тюрлениуленни барын да поэт жүрегин кёууандыргъан не да жарсытхан затлагъа къарагъан халы бла бирикдиреди. Назмуда кёп тюрлю затла бирге жыйышдырылыпдыла. Шёндюгю заманны чойреликleri, инсан бла халкъ, кечгинлик тилеген авторну жүрек кёзгъалыуу, ачыкъ лиризм, шартланы кесгинликleri — бу затла барысы да бирге байламлыдыла.

Авторну жүрек кёзгъалыуу кёп тюрлю болгъаны «Мен муну ингирде анама айтама» деген назмуда бла «Ауругъанда жазылгъан назмулада» да кёрюнеди.

Бир бирге чойре келген сезимлени байлашдырып берю сабийлигин, туугъан журтун тансыкълау, жашаугъа, иги кёууум этип, терен ийнаныу) — назмуну баш ёзегиди. Автор кесини сезимлерини атларын ачыкъ айта, аланы тюрлю-тюрлю суратлаула, эсге тюшюрюуле бла кёргюзтеди. «Ауругъанда жазылгъан назмуланы» кюралыуларына кёре, биз дуниягъа къарап тургъан поэтни жүрек сезимлеринден дунияны кесине кёчебиз, башхача айтсакъ, поэтни таза лирикалы сезимлери дунияны суратлау бла бирге келедиле.

Сёз ючюн, назмуну ал жанында автор кесини халын ачыкъ айтады:

Эски ачыу, къалай кыйнайса мени,
Къанын кыймай сыкъгъанча жүрегими.

Поэтни къаргъа айланып айтхан сёзлеринде жүрекин кыйналгъаны эсленеди. Алай бу назмуда саусуз поэт жалан да къарны алып, аны юсюнден къара сагышланы кёз къаматхан чиммакъ акъ къар бла тенг-

лешдиреди. Тауушсуз, шаш жаугъан къар бла поэтни тынчая билмеген жюрегини арасында уллу башхалыкъ кёрюнеди. Андан сора къар уллу лирика кё-тюрюлюуге, уллу жюрек кьозгъалыугъа, поэтни жашаугъа терен суймеклигин кёргюзтюуге себеп болады. Ызы бла авторну сабий жылларында болгъан затла ариу суратланып, эсге тюшюрюледиле:

Шаудан суу чиммакъ зыгъырым
Ичинден, жылтырай, чыгъад,
Юсюне къаплаксаг, аны
Бетинге сууугъу урад.

Алай ол затланы барысыны да юсюнден айтылгъанлыкъгъа, назму эпикалы угъай, лирикалы болгъанлай къалады; ала барысы да поэтни жюрегини биографиясын эм дунягъа ол къалай къарагъанын ачыкълайдыла. Суратлау кючу бла бек асыулу ол тизгинлени окъусакъ, биз алада неден да уллу эс бурулгъан затланы — поэтни жюреги, аны кьууанчы, жарсыуу болгъанларын кёребиз. Ол затха эмоциялы образла, тенгleshдириуле болушадыла. Аланы хар биринде сезимле, жюрекни урууу, аны бла бирге уа жашауну толулугъуна, табигъатны ариулугъуна кьууаныу эсленеди.

Кесини сезимлерин, жюрек кьууанчларын суратлау амалланы тюрюлю-тюрюлери бла кёргюзтюу, Къ. Кулиевни поэзиясыны энчи белгиси болгъаны айтылгъанды. Урушха дери жазылгъан чыгъармалада кьууанчлы бояула жаш поэтни жюрегини жарыкълыгъын белгилей эдиле. Урушну кезиундеги лирикада дуняны, табигъатны ариулугъу уруш къаллай бир огъурсуз болгъанын ачыкълайды. Биз тинте тургъан назмуда уа иш бир аз башхачады. Бу назмуда тегерекде бола тургъан затланы юсюнден санлары бла бирге жаны да аругъан поэт жазады. Ауруу поэтни жашауда бола тургъан ууакъ ишлеге, сабий заманына бегирек эс бурдурады. Ол ууакъ затла поэт айталмагъан мудахлыкъны, къайгырыулукъну, суймекликни кёргюзтюу ючюн бериле диле. Ала кюнню тыякълары бла тигилгенча, алтын накъышла салынганча, аллай бир ариу аны себепдиле. Ала сабий заманында поэтни анасы «ууучуна алып» ичирген шаудан сууча женгилдиле, тазадыла. Сабий заманына уа Къайсын бир да жюрютмеучю эпитетин береди («акътиш» сабий кюнле).

Бусагъатдагъы заман бла озгъан заманны бирге къошуп айтыу, («Врач дарманла хазырлайд», Мен а кысып кѣзлерими», «Кѣреме сабийлигимде», «Мароко жыйгъан жерими»), бир бирден арталлы да башха тюрлю бояуланы, тюрлю-тюрлю стиль формаланы бирге жууукълашдырыу бу затла бары да инсанны кесини ниет байлыгъын толу ачыкълар ючюн хайырланыладыла. Назмуда эригирге, тансыкъ болургъа, термилирге, мудах болургъа, тунгюльорге окъуна адамны эркинлиги болгъаны айтылады, жашауну биринчи иши, магъанасы уа тохтамай алгъа барыу болгъаны, алайсыз адамгъа жашау болмагъаны кѣрюнеди:

Энтда да мен атлы болгъанма;
Таула таба чабып барама.
Аллымда таула къары жанад,
Атым окъ баргъан кибик барад.
Мени атыма жокъду арыу,
Энди жеталмазса сен, ауруу.

Алай бла адамны жюрек сезиминде болуучу ууакъ тюрлениуле суратлау амалла бла бирге жыйышдырылгъандыла.

* * *

Ол жыллада Къ. Кулиев сюймеклик назмуладан да алааматларын жазгъанды. Аланы асламысы сюйгенин ангылатыу формададыла. Поэт аны бла бирге «Тиширыугъа жазылгъан назму» дегенча лирика-психологиялы назмула да жазады. Аны сюймеклик назмулары уллула туююлдюле — тѣрт не да сегиз тизгинлиледиле. Уллуракълары жалан да бир ненчадыла: башда айтылгъан назму, «Къобузчу кыызгъа», «Сени атынгы айта турама» деген эм башха назмула. Аланы бир къауумлары поэтни сезимлерини жалан бирин айтып къояргъа жазылгъандыла. Анда жарыкъ, бийик сезимге, тиширыуну ариулугъуна махтау жыр формада жазылгъан назмула бардыла. Алада сюймекликни огъурлу, ариу кючюне терен ийнаныулукъ барды. Сюймеклик поэтин жюрегин жарытады, аны арсарлыкъда термилтеди, кыйнайды, аны бла бирге чексиз насыплы этеди. Сюймекликге поэт байрамгъача къарамайды. Сюймеклик — адамны жюреги кыстау бардыргъан ишди.

Сегиз не да төрт тизгинли назмуланы кёплеринде поэт жалан да тиширыуну бир жууап сёзюн айтып кьояды. Ол поэтни жюрегинде кьозгъагъан сёз — сьфат кючлю тенглешдириуле бла бериледи:

Сюймейме дединг да, дуння манга
Къама кьынынлай тар болуп кьалды.
Кетеме дединг да, дуння манга
Окьгъа шкок ичиндеча тар болду.

Къ. Кулиевни кьысха назмулары лирикалы жигитни кьууанчларын, бушууларын, сьймекликни зауукьлугъун, айырылыуну жарсыуун кёргюзталадыла, жашауда кёргени ючюн аны кьадаргъа ыспас этиуюн айталадыла. Ол затха назмуланы шартлыкьлары, кьысхалыкьлары болушады. Алада сёз кьалайда не да кьачан, кьайсы жылда баргъаны айтылмайды. Поэт жюрекни кьууанч не да бушуу кезиуюнде болуучу психологияланган образланы сайлап алады. Кьайсынны ал төрт тизгинли назмуларында тюрлю-тюрлю суратлау амалланы бирге кьошулуулары да эсленеди. Аланы хар бири энчи хайырланылыргъа эм энчи психология борчну толтурургъа боллукь эдиле. Кертиди ууакь назмуларында ол амалла, бир бирге бойсуноп, бир бирни кючлейдиле.

Жазуучу халкьны кёлден чыгъармаларында болуучу параллелизмдени да иги хайырланады. Алай ол аланы тюрлендирмей хайырланып кьоймайды. Аланы арасында эки компонентни да тенг кьууллукь этген эки членли параллелизмле бардыла. Биринчи компоненти улдуракь болуп, бек магъаналы психологиялы борчну толтургъан параллелизмле да аз тьуйюлдюле:

Ариуум!

Бёрюге жара салып,
Уучу, кьан ыз бла барып,
Табыучуд жаралары кьыйнагъан
Жаныуарны. Сен да алай
Келмемисе манга салып?..

Къ. Кулиевни назмуларыны бир талайы тенглешдириуледен не да ассоциацияладан кьуралгъандыла. Сюймеклик поэтни жюрегинде тюрлю-тюрлю сезимле туудурады да, ол а аланы, тенглешдириуле бла ачыкьлай, назмулагъа чыгъарып жазады. Сёз ючюн «Къанатлы туугъанлай кёкню сьйгенча» деген назмуну хар строфа-

сында төртүшөр тенгешдириу барды. Болса да, ол затны поэт керексизге этмейди. Аланы барысын да поэт сүймекликни не да сүйгөн кызын махтар ючюн тюз хайырланады. Аны назмуларында тенгешдириуле нек кеп болганларын дагыда муну бла ангылатыргыа болдукъду: поэт кёрген затларын кесини ангылауу бла байламлы этип кыймай, аланы шарт белгилерин ачыкларгыа кюрешеди. Сёз ючюн, башда айтылган назмуда тенгешдириулени биринчи кыаууму («акъ булутла бийиклени сүйгенча», «кечеги жолоучу тангны кёргенча», «көгетле кечеги чыккыны сүйгенча» д. а. к.) поэтни жүрегини жумушакълыгынын толу кёргюзтеди. Тенгешдириулени экинчи кыаууму авторну сүйгөн кызына багыа береди. Алай ол тенгешдириуледе да поэт кесини атындан айтханы сезилип турады: «таулача, бийигим», «жай танг кибигим», «чыккы кибик тазам», «чууаккы кибик, тазам».

Къ. Кулиевни тенгешдириулерин тапдыла, ала поэт кеси кыураганнга да ушамайдыла, кеслери алларына алайсыз да хазыр болуп туруп, авторгыа насыпха табылып кыалган кибикдиле. «Сүймеклик» деген назмуда лирикалы жигитге сүймеклик «жаз келгенча», «нарат шууулдаууча» келеди, «кырдык ёсгенча, ёседи жүрекде», кетсе, «жел кетгенча» кетеди. Сүймеклик «кыар башлы тауча» агъарады, «кюн тийген кыар тауча» «жарыккыды». «Сүймеклик, сен...» деген бирси назмуда сүймекликни поэт жылы жауун бла, битеу дунияны кыанатлыларыны жырлары бла, дунияны «чапхыч атларыны» тыйгычсыз чабыулары бла тенгешдиреди.

Къ. Кулиевни бек иги сүймеклик назмуларындан бири «Тиширюгыа» жазылган назмуда. Ол назму битеу дуния лирикада бек айырмалыладан бирине саналыргыа эркинди. Ачыккы жүреклик, кыайгырыулуккы, ачыу эм жарсыу, сүймеклик эм кёрюп болмаулуккы, дагыда ала кибик сезимле назмуда кеп тюрлю интонациялы ызла бла, сёзледен кыуралган образла бла кёргюзтүледиле.

Кыачан эсе да бир заманда жүрегин кыозгыаган не да кыуандырган эм келлендирген, андан сора эки сүйгениге уллу жарсыула келтирген затланы поэт кесини жүрегинде жангыдан туудургыанча болады. Алай бу назму жалан да эки сүйгенини бир бирден айырылыуларыны кыйынлыгыны юсюнден, не да бир заманда поэтни жүрегине аллай бир жуууккы болуп, артда

уа узакъгъа кетсе да, алыкъа унутулмагъан кыызгъа тоба айтыу туююлдю. Бу назму — уллу кыйынлыкъны болдургъан затланы юсюнденди. Аны себепли назмуну тили да терк-терк тюрленеди: эсге тюшюрюу сёзлени — ачыуланыу сёзле, жарсыу сёзле алышындырадыла.

Назмуну башындагъы алты тизгини, хапар айтхан формада, шош тил бла жазылгъандыла. Аланы ёлчемлери да ол затха тийишлидиле, тизгинле он экишер бёлюмден кьуралгъандыла. Алай бара-бара поэтни сёзлерини арасына анафоралы параллелизмле, кьайтарыула кёпден кёп киредиле. («Сени эскериучем сени эскериучем»), («Мен кьуру да сени тюшюмде кёрюучем»). Поэтни ауазы бек кётюрюлген жерде, соруучу айтымла келип, тизгинле экиге юлешинедиле:

Акъылыммы жетмед? — Кесим да билмейме,
Не уа женгилликмед? — Кесим да сезмейме.

Андан сора поэтни ауазы бираз тынчаяды. Лирикалы жигит, кесини суюген кызына айланып, шош сёлешеди, жюрегинде болгъанны жугъун да жашырмай ачыкъ айтады. Былайда поэт кесини назмусуна ючюнчю адамны — келечи тиширыуну кьошады. Поэтни эсинде кьалгъан бек ахшы затла ол тиширыу бла байламлыдыла. Аны юсюнден сёзле башланганлай, назмуну ауазы бнягъыча кётюрюледди. Бнягъыча кьайтарыула келе тебирейдиле («Биринчи суюмеклик, биринчи суюмеклик»), тууарылгъан суюмекликни бушуу хапары тенгleshдириуле бла бериледи («Сылхыр болдунг уучула кьуугъан жур кибик»). Бирси образлада уа поэтни шёндюгю бушуууну ачылыгъы, алыкъа аны жюрегинде кьурумагъан, ёчюлмеген суюмекликни жылыуу эм жарсыуу эшитиледи.

Назмуну интонациялы кезиую анда поэтни ауазыны жангыдан кётюрюлюуюу бла, анафораланы системаларыны кьуралуулары бла бошалады. Эки тизгинли строфада «болмадынг» бла «онгмадынг» деген сёзле юч кере кьайтарыладыла. Аладан сора мудах ауаз эшитиледи. «Сарнай тургъан суюмекликни» сыфатын кёзге шарт кёргюзтген тенгleshдириуледе мудахлыкъ бютюн теренди. Суюмеклик «кышхыда кече желча «айланады», ол «туманда ажашхан сабийча», «бутакълары кесилген баллича», «кюн эритип баргъан кьарча», «акъ зыгъырда кьуруй башлагъан шауданча» жияйды.

Назмуну поэтикасыны энчи белгилеринден бири неди дегенде, аны лирикалы темасы бир бирге къажар сюелген тизгинле бла ачыкъланады. Тизгинледен бири не да бир ненчасы, таза формада, поэтни сезимлерин кѣргюзтедиле («Сен мени жап-жарыкъ жулдузум болгъаненг», «Сабий-жаш кюнлерими сен жарытханенг»). Ол тезагъа кесини магъанасына кѣре антитеза къажар сюеледи. Ол кеси да лирикалы ишни итогун чыгъарады («Сени берип ийген эдиле башхагъа»). Бир бирде уа жангыз бир строфада окъуна бир бирге чюйре эки ауаз да эшитиледиле:

Мен кѳру тѳшюмде насыплы болуучем,
Тѳшюмде уа санга термиле туруучем.

Лексика — образ жаны бла хазна къалмай бир кибик болгъан, магъанасына кѣре уа бир бирге чюйре келген тенгleshдирилени хайырлануу да теманы логика жаны бла тюз ачыкъланууна, назмуну композиция жаны бла тюз кѳуралууна болушады. Тенгleshдирилени ал къауумунда — тезалада, сѳз ючюн, быллай тизгинле бардыла:

Сен жюрегимде баллича чагъа эдинг,
Шаудан сууундан эсе да таза эдинг,
Кырдыкларынг манга энтда да
чыгъалла,
Шаудан сууларынг да зынгырдап
туралла.

Экинчи къауумда — антитезала:

Ол жилийд, туманда ажашхан сабийча,
Бутакълары кесилип къалгъан баллича,
Акъ зыгъырда кѳруй башлагъан шауданча.

* * *

Аны бла бирге Къ. Кулиев эпикасы, хапары кѳбюрек болгъан лирика чыгъармала да жазады. Бегирик да «Осуят», «Поэтни ёлюю», «Пушкинни юсюнден юч гитче таурух» деген назмула алайдыла. Биринчи эм экинчи назмулада, айтылгъан затла керти хапаргъа ушагъанлыкъгъа, лирикалы жигитни жюрек жарсыуу бир бирде ачылады да назмуну сѳзлери эмоциялы боладыла. «Пуш-

кини юсюнден юч гитче таурухда» уа толусунлай болган ишни юсюнден айтылады. Назмуну кесеклери уллу болмаган прозалы чыгъарманы образлары формада кьуралган эки персонажны арасында драма халда диалогга ушайдыла. Алада иш кьачай, кьайда эм неллей болумда барганы ачыкь айтылып турады.

Реализмни жоругъун кьурар ючюн тюрлю-тюрлю поэзиялы формала кьураргъа, суратлау амалланы бир муратха итинюлюк бла хайырланьргъа керек болганын Кулиевни чыгъармачылыкь сынауу ачыкь кьргюзтеди. Къ. Кулиев малкьар поэзияда жанрланы формаларын жангыртханды эм байыкъландыргъанды, жашауну суратлар ючюн аны аллында жангы онгланы ачханды, поэзияда керти да бийик, миллет стиль кьурагъанды. Ол затха жетишир ючюн кюрешде Къ. Кулиев анга дери да болуучу образланы, метафораланы таукел хайырланганды. Сёз ючюн, аны сюймекликге, тиширулагъа жораланган назмуларын алып айтыргъа боллукьду. Алада поэт таулу кьызны узакьдагъы жулдузлагъа, айгъа, танг жарыгъына д. а. к. затлагъа ушатады. Алай анга дери болуучу «эски» образлада, эпитетледе окьуна поэт жангы затланы ачыкьлагъанды; аны поэзиясында ала жангы кюч алып, ариу эшитиледи. Эскиден келген образланы жангы стиль бла хайырланганы, сёзю музыкасын иги ангылагъаны, оюмуну теренлиги — бу затла хар заманда хорламлы болургъа, жангы затланы ачыкъларгъа поэтге онг береди.

Урушдан сора онжыллыкьда (1945—1956) Къ. Кулиев кёп баллада, кьайгъылы магъаналары болган назмула жазгъанды. Жашау кертиликни кем этмеген поэт бир заманда жүрек кьууанчын, бушууун жашыралмагъанды. Айхай ол туугъан жерине, тауларына термилип кьозгъаган шургулу сезимлерин, кьайгъыларын жашыраллыкь туююл эди. Жашау кьууанчланы махтаулу жырчысы Къ. Кулиев тау суучукьну жырчыгъы, чалыу этген кьыз бла да бирча ёхтемлене билгенди, жашауну кьууанчын жүзюмледе, бийикге чыкьган кьушну кьанат тауушунда, чинарланы кьклюклеринде, журну сакь кёзлеринде, субай тау жугьтурлада да кьргенди. Алай поэт жарыкь ёнлю поэзия бла тенг кьыйын кьадарлы адамланы, кече кьарангысында болган ишлени, келген хаталаны юсюнден жазады. Чыкь тамгъада, жауун тыякьлада тейри кьылычны эслеп, жумушакь ай жарыкь тегюлген табигьатха кьууануучу

поэтге дуня энди аны къара жабыу жабып къойгъанча кёрюнеди. Аны алайлыгъына назмуланы атлары окъуна ишексиз этедиле: «Кечеги тау аузунда», «Кечеги жолда», «Кече арада», «Темирболат атдан жыгъылды», «Кече, къар жауа туруп», «Кечеги жыр», «Тау ауазлада ажайхан уучулагъа», «Ызындан окъ жетген атлы» эм башхала жолдан ажашып жолсуз баргъанла, ёлюм, къачхынчылыкъ, бушуу, мудах жыр — была барысы да поэтни назмуларына эркин киредиле. Къ. Кулиев сыйюучо заманны — эртденлик жаз башы, жылы кюн, ай жарыкъ, энди къарангы кече алышындырады. Поэт ачыкълагъан ишле, хатала кёз ачдырмагъан жауун кюн, къар юзюлген кезиуде не да къарангы тар къоллада болдуруладыла. Къаппа-къарангы кечелени укъланы «жиляулары», ажашхан къанатлыланы, къаргъланы кычырыкълары, жыртхыч жаныуарланы хырылдагъанлары бютюн къоркъуулу этедиле. «Кече арада» деген назмуда, сёз ючюм, къара кёзгъун палахны, кёуугъунну белгиси — татлы жукълап тургъан жигитни ачы кычырыгъы бла уятады. Жаш, атлары сюрюлгенлерин билип, уручуланы ызларындан барады да сермешде жоюлады. Къара кёзгъунну уа жиляуу эшитилгенлей турады. Ол жиляу бирде жуукълашады, бирде уа къарангы кечеде эрип узаяды. «Кечеги тау аузунда» деген назмуда ажымлы сыймекликни юсюнден мудах жыргъа уку, сюлесинле «жиляулары», «сарнаулары бла» эжиу этедиле.

Анга кёре, Къ. Кулиевни назмулары окъуучуну сакъайтхан, ырыслатхан болумла бла байлашдыргъан суратлау шартладан къраладыла. Не да биз аланы «Чалыулары, накъышлары» — къара чалыуладыла, накъышладыла дерге боллукъбуз. «Къара кече», «къара жаулукъ», «къара булутла», «къара кёзгъунла», «къарангыдан топ-толу тау аузу», «къара таула», «туманлы аууз», «къара палах» дегенча образла. Къ. Кулиевни балладаларыны, назмуларыны энчиликлерин, мудахлыкъларын тынгылы белгилейдиле. Не да «къаннга боялгъан ёшюн ташла», «окъ тешген ёшюн», «жолсуз тарла». Ушашдырыуланы сайлауда да поэт ол ыз бла барады: «кёзгъунну къанатыча къарангы кече», «анамы жаулугъуча къара палах», «кюфле ашлыкъдан толуча, юй палахладан толуду», «дуня, къабырча, тар болду».

Таулада къар юзюлгенде жоюлгъан не да ажашхан уучу («Къар юзюлгени», жол табалмай, кёлсюзлюк,

кьоркьакълыкъ бла кюрешген партизанла («Партизанла тау аузунда»), юйюнге жибер, кьонакъ эт деп тилеген эски жыр («Эски жыр эшигими кьагдады»), уясын излеген тау кьуш («Кечеги жыр»), душмандан кьачып баргъан жаш бла кьыз («Кьачыу»), жюйрюк кьаратор («Кьаратор») дегенча эм башха образла Къ. Кулиевни кьайгылы назмуларыны баш белгилеридиле.

Поэтни бу тюрлю назмулары ана тилибизни суратлау жаны бла онгу уллу болгъанын, поэтни усталыгъы бир тюрлю тыйгыч билмей, алгъадан алгъа баргъанын тынгылы кьргюзтедиле. Алай Къ. Кулиев усталыгъын, тил байлыгъын битеу суратлау мадарлары, жюрек сезимлерин, жарсыулары, халкыны жарсыуун, урушдан сора кыйын онжыллыкьда ол сынагъан ачыуну кьргюзтюрге бойсундурады.

Урушдан сора онжыллыкьда малкьар халкъ кьеп кыйынлыкъланы бюге, сабан сюргенди, юйле ишлей, мал ёсдюргенди. Тюзлюк хорларына бир заманда ийнаныуун тас этмей жашагъанды. Алай тауларындан, туугъан жеринден айырылгъаны аны инжилтегенди, жарсытмагъанды десек, кишиге керек болмагъан ётюрюк сёз айтыр эдик. Экинчиден, кыйынлыкьны, бушууну юсюнден жазыу кёлсюзлюкге чакъырыу туюлюдю. Ол угъай, жашаугъа таукел кёз бла кьарай билиу аны кемчиликлерин ачыкъ этерге, кетериге болушады. Къ. Кулиевни поэзиясыны ёню не мудах, шургулу болса да, жашаугъа терен суймекликни, ленинчи тюз ниетге, Коммунист партияны жарыгъына базыныулукьну жолундан таймайды. Аны балладаларыны жигитлери — партизанла, уучула «кьарангы ауазладан», ёлюмден, жолсузлукьдан да кючлюдюле. Адамны таза ниетлигин, кючюн, эсин махтаугъа, аны дуняны кесини бийик умутуна кёре тюрлендириге кьолундан келлигине ийнаныулугъун ачыкълаугъа поэт кьеп аламан романтика ыз бла жазылгъан назмулары, ала бла бирге «От», «Оракъ» деген поэмаларын жоралагъанды. ✓

Поэтни тюз ниетлигине, Ленинчи тюзлюкге кертиликке «Жашауубузну байрагъы» деген жыры да толу шагъатды. Малкьар халкъ кыйынлыкьда, кьууанчында да, сабан сюргенде, туугъан жерлеринден узакьда жоюлгъанларын асырагъанда да уллу Ленинни атын байракъ этип алай алгъа баргъанды, жашагъанды.

Хар затны жюрегине сыйындырып, кьайгырыулу кёз бла багъа биче билген поэт, халкыны уллу кьууан-

чыны кыйматын артыгыракъ да терен ангылагъанды. «Мен кыуанч бла жазама», — дегенди ол. Аны ауазы алгыныча кыанатлы болады, жумушактылыгы, жарыктылыгы жюрекленди ырахатландырады. Поэт жерини хар чапракъ тауушуна, чучхурланы ашыгышылы саркыуларына, терекле шуууддауна кыулакъ салып, назмулары алай жазады, тауларын, жерин тансыкылап алагъа жютю кез бла кыарай, аланы ариу сыфатларын берирча шартла излейди. Аны назмуларында «Тукъузгю терек кыызарады», аны жанында уа «субай акъ кыайын негерине жомакъ айтады» («Кыайынчыкъ»). Поэтни назмуларына жангы жашауну, юйюр, от жагъа жылыуну белгилеген образла бютюн эркин киредиле. «Акъ кыой кыозусун жалайды», «Кыарылгъачла юй ишлейдиле», «Жанкыозла», «Дырын ийс», «Ай башлы жугъутурла», — быллагъа ушаш жашау шартла, бу назмулада бирлешип, поэтни тюзлюкге алгышынын, жерине сюймеклигини да терен ачыкылагъандыла. «Жайгы тангны жарыгы», «Кюнню тыяклары», «Кекню чууактылыгы», «Жаз тауукъну ариу бойну», «Кыызаргъан алманы чыгы», «Кертмелени сууукълугъу», «Эшекленди жортханы», «Кызыны жумушакъ кезлери» дегенча суратлау ёзекле Къ. Кулиевни поэзиясын ачыкъ, эртденликча чууакъ, жарыкъ этип, кеслерине уллу жюрек кыуанчланы, тюрлю-тюрлю сезимлени сингдиргендиле.

Къ. Кулиевни КПСС-ни XX-чы съездинден сора жазылгъан «Туугъан жерим бла селешуу» деген лирика поэмасы — таулагъа, халкыгъа кызыуу сюймекликни жырыды. Поэма кеп макъамлы чыгъармады. Анда басымы, шош, туугъан жери бла поэтни араларында татылыкны белгилеген, хапарлагъа эм уллу кетюрююлюк бла айтылгъан ауазла биригип, поэманы оркестровкасын кыурайдыла. Малкыаргъа — туугъан жерине кишилик, эрлик, жюрек халаллыкъ бла айбатлыкны бирлигинеча кыарайды. Ол себепден болур, поэманы биринчи ал кесегинде Малкыарны сейир мекамча, сейир журтча кергюзтеди. Поэт суратлау мадарларын, жюрек кызыуулугъун да туугъан жерине толу сыфатын, айбатлыгын ачыкылаугъа бойсундурады. Назмучуну жютю, фахмулу кезю, тансыктылыгы таула, «тойгъа барыргъа жыйылгъанча, кыарланы башлыкыла этип сюелгенлерин» эслейди, ол «кысыр кыаялада назик наратчыкылары ёсюп тургъанларын», «геммешлеча ташлада гокка хансла, жилтинлеча, жанганларын» кереди. Чегем аузу

Малкъарны «эмилик чучхуруду», Чирик кёл — «таула, агъачла кюзгюсюдю», «Минги тау а Малкъар тауланы таматасы кибик сюеледи». Поэтни къулагъы туугъан жерини «жыр макъамына» да сакъды. Ол «буу ёкюрюю, жугъутур мюйюз тауушла бирге къошулгъанларын эшитеди. Болса да, Къ. Кулиев Малкъарны юсюнден, анда жашагъан жигер халкъны жашауундан, аны кюреш жолундан айырып жазмайды. Бийик, ёхтем тауланы, чинарла, жашил кырдык, жилтинлеча гюлле бла жасалгъан сыртланы, жайлыкъланы къадарлары халкъны къадары бла байламлыдыла. Ала кёп жигитлеге саулайын да миллетге уялыкъ этгендиле, кёп ахшы атламлагъа кёллендиргендиле, халкъ а жюрек суймеклиги бла къол къыйыны, батырлыгъы, эркинликге итинулюгю бла жерни бютюн ахшы мекамгъа, журтлагъа айландыргъанды. Ол себепден Къ. Кулиев поэмасыны 2-чи бла 3-ю бёлюмлерин халкъыны жигитлик, урунуу жетишимлерини кюреш тарыхына жоралагъанды. Халкъны къылыкъ, миллет илишанларын ачыкълауда Къайсын алагъа тийишли суратлау мадарланы уста сайлап жазады. «Аз жукълап, кёп ишлегенди» халкъым «жамычы тюбюне сыйыныр жерни ташын, чыгъанасын да артханды», — дейди поэт. Не да: «Къысыр къаяланы ортасын жарып, ол автомобиль жолланы салгъанды», «Сыртла бла илипинле чыгъарып, кюлюмлени сабанлагъа бургъанды».

Душманла бла сермешле, мамыр урунуу, палахлагъа чыдамлыкъ, таукеллик бла эслилик — была бары да поэмада малкъар халкъны миллет къылыгъыча тынгылы ачыкъланадыла.

Халкъны насыплы жашауунда ленинчи тюзлюкню огъурлу жолун андан ары тынгылы жыйышдырыгъа лирика мадарла баям, такъырлыкъ эте эдиле. Андан болур, 1960 жылланы аллында Къ. Кулиев, поэманы ызын жанрын жапгыртып, «Ленинин юсюнден таулу поэманы» жазгъанды. Белгилисича, ол битеу малкъар поэтни кесине да уллу белгилилик келтиргенди, халкъ бачамагъа жораланган чыгъармаланы бек алааматларындан бири болгъанды.

«Ленинин юсюнден таулу поэма» жашауну, малкъар халкъны къадарын кенг тутуп кёргозтген, ленинчи ниетни, аны ишини огъурлулугъун тынгылы ачыкълагъан лиро-эпикалы поэмады.

Ленин келтирген насыпны, эркинликни толу ангылау

халкъланы къадарларын ангылау бла байламлыды. Ол себепден Къ. Кулиев бачаманы уллу ишини юсюнден сёзюн айтырдан алгъа малкъар халкъны къыйын жашауун кёргюзтеди. Поэт хапарлауун кеси юйюню эчи къадарындан башлайды. («Бизни юйюбюз къаяла тюбюнде болуучу эди»). Алай бир юйюрню юсюнден хапарлау, терк кенгерип, элни, артда уа халкъны юсюнден хапарлаугъа айланады. Тюзюн белгилегенде уа ол саулайын да ёмюрню юсюнден керти, тынгылы хапар болургъа жетишеди.

Жарлылыкъ къысхан, артыкълыкъ бла кюйсюзлюк буугъан халкъны жашауун кёргюзте, поэт бнягъы шарт, алай бир бирлеринден кенг магъаналы тутхан бояуланы бирикдиреди. Халкъ, бийик къаяла палахны элге жибер-мезле деп умут этгенди, палах а, туманча, элге эркин кирип тургъанды. Малкъар халкъны «ташы кёп эди — мирзеую уа — аз», «кенг эди суу да, тюрсюнлю кёгюбюз — тар эдиле бизни арбазларыбыз», не да: «элибиз къыйы от ийсден толуп, кёрет ийиси аз кире юйлеге» алай жашагъанбыз.

Малкъар халкъны къыйын къадарын бютюн шарт, тынгылы ачыкълар ючюн Къ. Кулиев жангыдан жангы юйюрню юсюнден хапарлаугъа кечеди. Ол Азаматны юйюрюдю. Азамат, сабийлерини тёртсюнден айырылып, жангыз жашына тыянып къалгъан жалчы кишиди. («Энди къалгъан эди аны кёгюнде жангыз жулдузу»). Поэт Азаматны къадарын, жашауун халкъны къадарыча кёр-гюзтсе да, аны энчилигин, эчи жашау ызын унутмайды. Поэмада адамланы атлары сагъынылып, чекленмей, сыфатлары, къылыкълары белгиленедиле. Азамат окъуучу-ну эсинде «къалын чал сакъаллы», «жамаудан толу мор къапталлы», мудах адамча къалады. Аны юй бийчеси Халиматны сыфаты «къара жаулукъ», «кёксюл ал бота», «ув жугъу тарыгъулу къоллары» дегенча суратлау ёзеклени болушлугъу бла белгиленеди. Поэманы баш жигитлеринден бири Азаматны кичи жашы Бекболатды. Ол халал жүрекли, огъурлу жашладанды («Бекболат бойнуна хоншу жашчыкъны миндирип, ат чапханча», алай чапханды). Туугъан жерин, табигъатны, аны суу-лары, эркиликни суйгенича, суйгенди. Жашауну кюй-сюзлюгю, сабийлигинден сынагъан артыкълыкъла Бек-болатны чыныкъдыргъандыла. Къазакъ, акъ аскерлени тау элге кирип этген кюйсюзлюкleri Бекболатны ан-дан ары ёсююне, эс табарына болушхандыла. Ол ар-

сарсыз эркинлик, Ата журт, тюзлюк ючюн кългъа сауут алады.

Бекболатны къадары — малкъар халкъны къадарыды, аны сермеш, ёсюу, эс табыу жоллары — халкъны жолларыдыла.

Малкъар халкъ ленинчи байракъны кётюргенле бла тенг сермешлени отуна кьргенди. Бекболатныча, окъ жарала аны да кюйдюргендиле. Харф танымагъан халкъ жашлары энди Ленини ниети жарытхан дунягъа чыгъып, Бекболатча, устазла, алиме болгъандыла.

Поэмада хапар лирика жигитни — жашчыкъны атындан бардырылады. Кёп адамлагъа, жашау болумлагъа, дунягъа сабий эс багъа береди. Анга кёре уа, поэмада суратланган жашау шартлагъа сабий кёзню жютюлюгю, ниетни халаллыгъы, тазалыгъы ыз салгъанды. Лирика сёз жашчыкъны эси айныуу бла бирге жашауну, халкъны тюрлене, ёсе келгенин да кёргюзтеди. Бизни лирика жигит бла тюбешнубюз «Мен аллай бир таулу элде туугъанма» деген сёзле бла башланады. Артда аны къадары Бекболатны къадары бла байламлы ачыкъланганлай барады. Поэмада Ленини юсюнден хапар да бек алгъа ол экисини жашаулары бла байламлы башланады. Узакъ тау элде окъ жара, ауруу эсиртген Бекболатны къаптал хуржуунда бачаманы сураты табылады. Ол заманда, суратда «улла мангылайлы адамны» киши да таныялмагъан эди. Халимат да айтды: «Билмейме бизге жууукъ болуп быллай адам». Артдан артха Ленин хар малкъарлы юйге бек жууукъ, огъурлу адамча киреди, от жагъаланы жарыкъ жандырады, жюреклени жылытады. Ленини уллу кьурулуш ишини, халкълагъа келтирген жарыкълыкъны юсюнден хапар поэманы 3-чю бёлюмюнден башланады. Энди лирика жигитни сифаты алгъындан кёп жер алады. Нек десегиз, Маяковскийни поэмасындача, халкъ бачаманы алай бек сюерча, багъаларча ол анга не этгенди, ол не адамды деген соруу тууаргъа боллукъду. Къ. Кулиев аллай сорууну ачыкъ салмай эсе да, поэт кесини чыгъармасыны битеу магъанасы, кьуралыуу бла да ол соруугъа жууап береди. Поэт гитче таулу жашчыкъгъа насып эшиги ачылгъанын кёргюзтеди. «Таулу сюрюючю жашчыкъгъа» Ленин битеу дуняны сейир китапларын, 1-чи сентябрны кьууачын береди, Ленин аны бойнуна «кызыл галстукну такъды», «жарлы элинде школла салдырды», «къаяланы чачып, жолла ишлетди, жолун кенг

этди». Ленин аны жолунда чыракъла жандыргъанды, къолуна къалам, башына эркилик бергенди. Алай ол саугъала жангыз таулу жашчыкъгъа берилген саугъала туююлдуле. Аны къууанчлы къадарында, кюзгюдеча, биз битеу миллетни къадарын кёребиз. Малкъар халкъны жарыкъ жашауу, жетишимлери, башха миллетледе билеклик, тыянчакълыкъ табыуу да улуу Ленини аты бла байламлыдыла. Бачаманы туугъан кюнине, аны тюзлюгюне, ишине жораланган махтау сёз, Ленини дуния адамланы бек уллусуча, огъурлусуча кёргюзтю — поэманы ниет магъанасы алайды.

Къ. Кулиевни ленинчи ниетни хорланмазлыкъ кюнюн ачыкълагъан бирси поэмасы «Осуятды».

«Осуят» — жашауну кенг суратлагъан поэмады. Ол кишиликни, адамны акъылыны, Ата журтну юсюнден терен философиялы сагъышды. Ол бир адамгъа табынууну зараңларына налат бериудю. Харун а аны кюйсюзлюгюн сынагъаилдан бириди, аны къадары битеу малкъарлы халкъны къадарын ачыкълайды.

Ол жашауну Октябрь революциягъа дери да кёргенди, эркиликни хорлауларын къоруулай, душманла бла сермешгенди, аланы къолларына туююп да къачханды, ёлюмден къутулгъанды. Кёплеча, бир талай жылы тюрмеде да турду, алай Харун не ючюн тургъанын кеси да билмей эди. Ол андан да чыгып, мамыр жашаугъа юлюшюн къоша эди. Болса да, урушну бораны Кавказ тауланы жабады, совет адамланы юйлерине киреди. Кёп ата-аналача, Харун Ата журтун къоруларгъа юч жашын ашырады. Алай узакъ бармай, малкъар тарларына, тюзлюкню малтап, жангы палах келеди. Ол къартны, жашны да аямайды, халкъы ючюн къазауат эте жоюлгъанланы сан этмейди, аланы ауазларын эшитмейди. Ол Улуу Октябрны алгъышлай ёлюп, «ачыкъ ауузларына къар жауа жатханланы» хурметин да этмейди. Келди да кесини къутургъан толкъунларында гитче халкъны юзгелеча ёрге кётюрдю, от жагъаларында отларын ёчюлтдю, туугъан жеринден айырды.

Поэма алгъа Харунну жашаууну юсюнден хапарча башланады. Алай тизгинден тизгинге поэтни кючлю ауазы тюрленеди, ол бирде жумушакъ не да мудах болады, бирде уа улуу жүрек кётюрююлюкде айтылады. Жашау кертиликни искусствону кертиликни айландыргъан фахму окъуучуну жүрегин толу бийлейди. Ким биледи, поэтни ол кючю болмаса эди, биз бюгюн поэма-

ны окъуй, Харунну къадарына, халкъ кѣрген ачыугъа жангыдан алай жарсымаз эдик. Озгъан кюнлени эскере, тамагъыбызгъа сууукъ таш тыгъылгъанча болмаз эдик. Болса да, чыгъарма бизни мудах этмейди, ол халкъ къыйынлыкълара бюгюлмегени бла ёхтемлендиреди.

Къайсыны уруш тематикагъа назмуларын окъугъанда, хар заманда къызыу кюн кенг аулакда жаралы солдатны «суу-суу» деп къычыргъанын эшитгенча боласа, аны жарылгъан къургъакъ эринлери кѣзюнге кѣрюнедиле. Кертиди, ол назмугъа кюч берген шартладан бири бир-бир сѣзлени къатлап айтыуду... «Осуятда» ачыкъланган жүрек жара уа ёмюрде ёхтемлигин тас этмеген эр кишилени кѣллерин такъыр этгенди. Аны окъуучугъа терен сездирир ючюн суратлау мадарны поэт поэзияны жоругъуна уста бойсундурады. Харун тауда къойла кютюп тургъанды, къаядан кетип, бутун сындыргъанды. Ол атасыны, элия уруп къаралтхан, ёлююн да кѣргенди, алай жилямагъанды.

Тынгылап турду, къонгур къаялача,
Жиляр кюню келирин билялмады.

Поэт Харунну жашауну халкъ кѣрген къыйын жоллары бла элтеди, поэмасыны хар башын, кесегин а «Жилямады Харун, жиляр кюню келирин да билялмады» деген тизгинле бла бошайды. Ала къадар къурч кибик къатдыргъан, уллу таукеллиги болгъан адамны сыфатын толу белгилейдиле. Алай аны жилярча жүрегин такъыр этерге къалай уллу жарсыу, артыкълыкъ керек эди! Болса да:

О, таула артда къала башладыла.
Жауун эрите март кюнню къарын.
Къарады да тауланы башларына,
Бетин да жапмайын, жиляды Харун.

Ол жиляу а ташны да эритирча эди, халкъны жиляуу эди. Болса да уллу ачыу поэтден жашау кертиликни букъдуралмагъанды. Терсликни сууукъ къолу адамланы «жерге кебинсиз салгъанда» къагъанакъланы, ёлген аналаны ёшюнлеринде къатдыргъанда, халкъны шуёхлугъу кючленгенди, ол къыйынлыкъ кѣргенлеге сыйлы къонакълагъача къарагъанды, хурмет этгенди.

Поэт да аны юсюнден уллу жүрек жылыулукъ бла жазады:

Кыргъызлы къарт Харунну жарсыууна
Эс бурмай, не да болсун деп кьоймагъанд,
Оруслу къарт бергенди аш-сууундан,
Ала туйюл эдиле бизни кыйнагъан!..

Хау, Харун Исси-Кёлню жагъасында Холамдача гаш юсуне олтургъанды, аны сау кьалгъан эки жашы, аскерден кьайтып колхозда ишлегендиле. Ол бир затдан да кыйналмагъанды, анга жалан да Кавказы чууакъ кёгю, бийик таулары, Холам тары жетишмей эдиле. Ол кече, кюн алагъа термилгенди.

Ким да болсун, кесини туугъан жерин, гитче халкын, ана тилин багъаламаса шуёхлукъну ёзеге болалмаз, башханы сыйлы кёралмаз, аны сёзлери жалгъандыла, жол жанында ташча учуздула. Харунну сьфаты бла поэт аллайлагъа кьажау сюеледи. Бююн а биз таулу къартны:

«Холамым!» — дей, «Бзынгым!» — дей кетеме
Бетиме ура ауулуму жели.
Балаларым, мен осуят этеме:
Сиз ары, эски журтубузгъа келип,
Тохтагъаныгъызда, кьазып, кьабырымы,
Ичин ташдан толтуруп, сын таш ишлеп,
Башына салып, атабыз, Харунну
Кьабырыды деп туругъуз!.. —

деген санланы титиретген сёзлерин окъуй, Харунчалагъа жарсыйбыз, тюзлюкню кьайтаргъан партиягъа ыразы болабыз.

Халкыны жүрек жарасын букъдуруу, аны бююннгю кьууанчын кёрмеу, ёхтемлигин сезмеу болур эди. Аны:

Жашырсакъ, такъыр этер эдик жанын,
Биз алай энш — кем этер эдик аны,
Гуппурчукъ этген кибик пелюанны.

Халкыбызны озгъан кюнлерине ау атылып кьалса, тарых аны кечмез эди. Нек дегенде:

Сынган кьошун туйюлд халкъ кёрген хата,
Унутуп кьоярча, багушха атып,
Халкыны жарсыуу туйюлдо тот темир,
Жарасыды кёпге тёзген жүрекии.

Ма ол жүрек жарагъа Къайсын унутулмазлыкъ сын таш ишлеп, партияны аллында борчун толтургъанды, аны тюзлюгюне баш урады, халкъны ёхтемлигин бютюн бийикге кётюргенди.

* * *

Заман поэтни тохтаусуз биргесинне элтеди, сагъышларын, дунияны ангылауун тюрлендиреди. Поэт терезе аллында терегине, узакъда тауларына анга кёре башха кёз бла къарайды. Поэтни тизгинлеринде аны ич дуниясыны мухуру шарт кёрюмесе, ол жашаууу уллу сынауун жүрегине сыйындыргъан адам туююл эсе, лирикасы жүрекни теренинден чыккыгъан жыр болалмаз. Лирика — ол жүрек бла жашаууу бирлигиди, философия оюмсуз не да жүрекни кыстаулугъу болмаса, ол лирика туююлдю. Поэтни фикирини, сезимини, культурасы не къадар терен эсе, дуниягъа ол къадар кёп жангы эшик ачады, акъ тауланы тёмпелерине, сабанчыны, хуначыны да арбазларына бир элтген жолу бла элтмей, жангыдан жангысыны зауукълугъун сынаата алай элтеди. Къ. Кулиевни СССР-ни кырал саугъасын алгъан «Жер китабында» «эски дуния» бизге танг аласыча, эртденлик кюн тыякълача, жангы кёрюнгенлей андан турады.

Жулдузлу кёк кыйырсызды, дуния кенгиди, жашаууу чексизди. Жашаууу кеси чексизча, чексиз сагъышланы да шауданыды. Къ. Кулиев а аны терен ангылагъан, озгъан узакъ ёмюрлени, бусагъатдагъы дунияны сынаууларын жүрегинде бирикдирип, келлик заманны юсюнден сагъыш этген уллу поэт-философду. Жашай, жылланы ашыргъан бла жашаууу ангылагъан бир туююлдю. Къ. Кулиевни поэзиясы — аны юсюнден сагъышды. Огъурлулукъ бла кюйсюзлюкню юсюнден кимни да сагъышландырады. Огъурлулукъ бла кюйсюзлюк, тюзлюк бла терслик ачыкъ сермешлеге аз чыкмайдыла. Къайда къара — къайда акъ кюч — аны билгенни, айыргъанни уллу кыйынлыгъы жокъду. Алай сермешле тохтап къалмасала да, селейедиле, жашырын халда ёте, шошайдыла. Шош саркыгъан сууну тауушу кыйыныракъ эшитиледи. Бир бирледе кюйсюзлюк гитче, сансыз затдан башланады, адам терсликни жолуна, кеси да сезмей, туюшуп къалады. Терсликни, тюзлюкню тамыры къайда, къайдады аланы тамырлары? Къ. Кулиев хар нени да

къарышлап, ёнчелеп, мен айтхандан, юйретгенден чыкъ-
магъыз деучю поэтледен кенгди. Ол жашауну, терслик-
ни, огъурлулукъну кёп тюрлю бетлерин кёрюзте са-
гъыш этерге юйретеди: Сагъыш жокъду толу жашау,
алгъа барыу да жокъ.

Назмуларыны биринде («Мен жазаргъа суймеген
назму») поэт анасыны жашына айтхан сёзлерин эши-
теди:

Сен школунгда биринчи бол!
Оздурма тенгинге, хоншунга:
Алда баргъанны суюди жол!
Мен анга не айтайым! Ол терс
Сёздю дерге къайда амалым?
Жашау береди кёп тюрлю дерс,
Жашайбыз, ол дерсени ала.

Ананы, ахлуларыбызны, шуёхларыбызны да «бирин-
чи бол» деген сёзлерин аз эшитмейбиз. Биз аланы на-
сихатча ангылайбыз, сансыз этип да къоябыз. Алай ол
кёп кере айтылыучу жангыз сёз уллу жашау сынау
сыйындыргъанына жалан да Къайсынча поэт эс буралды,
аны биргесине кюйсюзлюк, огъурсузлукъ да жюрюйдю,
ол бирде жашау къурагъан, бирде уа жашауну ойгъан
кюч келтиреди. Жангыз сёз, ким биледи, сансыз халда
айтылгъан сёз окъуна болур, поэтни сагъышландырып,
саркъгъан ёмюрлени ачы, огъурлу сынауларын эсине
салады. Биринчи болургъа суйюп, адам хоншусун ёл-
тюрдю, шахарланы тюп этип, «акъ танглары» суугъа
кёмдю. Биринчи болургъа термилгенле жерни къызыл
къаннга азмы боядыла. Алай «биринчиле» тар жолланы
да кенг этдиле, халкъгъа эркинлик келтирип, кёмюле
башлагъан отларын жангыдан жандырдыла. Прометей
биринчи болду да халкъгъа от урлап аны жылытды.
«Биринчиле» айгъа, жулдузлагъа учдула, Малкъар тар-
ны къысыр къаяларын жонуп, къуш уялагъа жолла
салдыла... Эитда да ана жашын, жолгъа ашыра, шош
ауаз бла, биринчи бол деп, юйретеди. Ана терсми, тюз-
мю юйретеди? «Биринчиликге» халкъынга, туугъан же-
ринге къызыу суймеклик, огъурлулукъ итиндире эсе-
ле — насып, алай анга жалан да ёз башына суймеклик,
энчи аперимлик, адамланы кёрюп болмаулукъ да элте-
диле. Билмей тургъанлай огъурлулукъ кюйсюзлюкге
ётюп къалады. Ала бирге бир жүрекде да жашайдыла.
Жашауну ол магъананы жанын ачыкълай, поэт поэзия-
сына омакъ, жалгъан не да керексиз насихат сёз къа-

тышдырмайды. Окъуучусу бла искусствону бийик тили
бла сѣлеше, окъуучу аны муратын, оюмун ангыларына
ийнанады.

Къыйын жашады малчы атам,
Бетховен да къыйын жашады! —

дейди Къ. Кулиев («Къыйын жашагъанлагъа»). Поэт
къара танымагъан малчы таулу, сау дунияны музыка
культурасына белгили юлюш къошхан айтхылыкъ Бет-
ховенни да тенг этеди. Аны ангылагъан къыйын тую-
юлдо: назмучу нени да адамлыкъ бла ёнчелейди. Баям,
таулу малчыдан эсе Бетховенни тѣшеги жумушагъыракъ,
отоуу жарыгъыракъ, жылыракъ да болур эди. Бирн
тыягъын суйрей, суююу ызындан баргъанды, ауур таш-
ладан хуна къалагъанды. Башхасыны бетин аяз, сууукъ
азыракъ кюйдюргенди. Алай насып жумушакъ тѣшекде,
ашынгы, сууунгу заманында суйгенингча табып жаша-
гъанда туююлдо — ол ырахат, къайгъысыз жашауду.
Насып — адамлыкъдады, ёз жашауунгу башхаланы
къадарлары бла байламлыгъына кѣре билудеди. Тау-
лу малчы, айтхылыкъ Бетховен да жашау салгъан
борчну, жууаплыкъны ангылап, огъурлулукъну кюйсюз-
люкден сакъларгъа кюрешгендиле. Халкъына игиликни
излегенни жолу насыплыды, алай къыйынды. Къ. Ку-
лиев ёр жолланы бара, къыйын жашагъанлагъа андан
ыспас этеди. Поэтни битеу чыгъармачылыкъ иши борч-
ларын толу ангылагъанлагъа жораланган жырды, мах-
тау бериудю. Ол адамлагъа багъаны акъылманлыкъ-
ларына, алимлерине, этген батырлыкъларына кѣре бич-
мейди. Хар инсан алим, батыр, поэт болуп къалмайды.
Жашауну тутуругъу, аны чигинжилери мирзеу битдир-
генле, сабан сюргенле, хуна къалагъанладыла, сабийле
ёсдюрген аналадыла:

Ыспас сизге, таш, агъач жонган, мал бакъгъан —
Сизсиз батыр, акъылман жокъ бу дунияда.

Къ. Кулиев жылы, жюрек сѣзлерин туугъан жерин,
хоншуларын, элин суйгенлеге жоралайды. Хар нени да
башы Ата журтуну, халкъыны аллында борчун тюз
ангылаудады. Батырлыкъ, жигитлик андан чыгъадыла.
Къ. Кулиевни поэзиясында адамны уллусу, гитчеси
жокъду — къолундан келгенни этгенле, андан къачхан-

ла, намысларын сакълагъанла бла аны малтагъанла бардыла:

Кесича Прометейди хар бир адам,
Жашайды, кѣп кыйынлыкъны бюге, тѣзе...

Аны айтханыбыз, жигитликге, халкъны эсин айнытханлагъа поэт сансызды демеклик туююлдо. Жашауну кызыл байрагъын бийик кѣтюргенле, — Прометей, халкъ батырла Къ. Кулевни «Жер китабында» махтаусуз къалмайдыла. Кесини ал атламларындан башлап бюгюнлюкге дери поэт эрликге жыр этгенлей келеди. Алай жашауда жерин табып, хоншусуна хоншулукъ эте, адамланы кѣуанчларына кѣуана, жарсыуларына кенге къалмай, намысха, хурметге тийишлиге да поэт эрлегеча къарайды. Ол себепден аны поэзиясында хуначыла, сабанчыла, сюрюучюле — ишни суюгенле асламыракъ жерни аладыла.

Ол кесини къадарын аланы къадарларындан айырмайды. Дунягъа аты айтылгъан, миллетни эсин айнытхан малкъарлы поэт бир заманда да кесин малчыдан, хуначыдан бийикге санамагъанды. Поэт кесини бек жылы сѣзлерин, кызыу суюмеклигин, жюрегин, жашауну да сюрюучюге, хуначыгъа бере — алай келеди:

- Санга бек уллу саугъа неди?
- Бу дуня.
- Бек уллу байлыгъын а недеди?
- Бу дуняда.
- Сени акъылманлыгъын а недеди?
- Иште.
- Санга бек сыйлыла кимдиле?
- Устала.
- Бек уллу палах а недеди?
- Жеримсиз къалгъан.

Къ. Кулиев, битеу поэзиясындача, «Жер китабында» да адамланы къайгысыз, жюрек жарасыз, ауруусуз, ырахат, тынч жашап кѣрюрге термиледи. Баям, ол аны кесини да бийик жашау умутуду: дуня гюл бахча, кѣк терекле болуп къалырын къайсы айтхылыкъ поэт излеменди! Ала жашауну зауукълугъун, тоюн толусунлай сынаргъа чакъыргъандыла. Нек десегиз, жашауну тоюна, зауукъ кюнлерине сансыз адам аны палахына да сансыз къалады. Акъгъа акъ деп айталмагъан, къара-

гъа да къарады деялмаз. («Бу дуняны кёре баргъан инсан къалмаз асыусуз», «Акъ, къара да кёрмей къалгъан — жалан олду насыпсыз»).

Жашауну той, къууанч сунуп, заманларын ашыргъанланы не да жарыкъ кюнлерин кече сунуп, ахтынганланы да бирча суймейди поэт. Назмуларыны биринде («Къадырланы сюргенле») дуняда битеу къайгыларынын унутуп, къадырланы ызларындан тепсей баргъанланы кёргюзтеди. Къ. Кулиев хар инсан базардан келген ол экеуленча насыплы болуп къалса, жашау алагъа кёрюннгенча кёрюнуп къалса суюди. Дуняны жарыгына, мамыр, огъурлу, кезиуюне, къобуз, сырыйна тауушуна, палахла, ауруула унутулгъан татлы такыйкъалагъа поэт, къарс ура, той этеди. Аны суратлау сёзюню кючу бизни да ол экеуленнге къошады.

Алай дуняда бар къайгыыла, палахла гунч болуп къалсынла деп тилек эте, аны зауукълугъуна зауукълукъгъача къарай, Къайсын жашау кертиликни бир заманда да кем этип жазмагъанды. Дуняда хар нени да диалектика байламлыкъда болгъанын, узакъ ёмюрледен бери къууанч бла бушуу, той бла жияу бир бирлерин алышындыра келгенлерин, поэт кёп тюрюл суратлау мадарла бла ачыкълайды. Ол жаны бла Къ. Кулиевни кесини энчи сёз къаууму жашауну шуёхундушманын, къажау кючлерин белгилеген метафора, символ къаууму болгъанын айтыргъа керекди. Поэтни поэзиясыны теренине жетиую аланы ангылаудан башланады. Къажау кючлени магъаналарын тутхан не да аз байламлы шартланы, жашау болумланы жууукълашдырып, аланы бир тизгинге сыйындырыу не заманда да аны жазыу ызыны алапат илишанларындан бири болгъанлай келеди. Ол поэтге дуняны толу кёргюзтюрге болуша, назмусуна шатыклыкъ береди. «Жер китапда» аллай илишан бютюн бек айнып, поэтни символ къауумлары да кенгерип, жангыргъандыла.

Жер юсюнде терек да, ауанасы да
Турадыла. Дуняда балта да барды.
Терекге къанатлы не суюуп къонса да,
Балта уз, къайгырмагъанлай урады.

Назмуда «балта», «терек» кёп магъаналы сёз къауум къурагъанларын айтыр кереклиси жокъду. Поэт огъурлулукъну бла аны марагъан зорлукъну бетден бетге

тубетип даулашдырады. Анга кёре, Қъ. Кулиевни сёз байлыгында биз быллай жашырын магъаналы символ къауумну белгилерге боллукъбуз: кыш кече — жашыл терекле, ачы — татлы, акъ таула — къара таула, акъ желле — къара желле, кече — танг, уку — жырчы къанатлыла, къар — гюл, бешик — къабыр къанга, танг — ахшам, жыр — сарнау-жиляу, жаз башы — кюз арты. Аладагы жарыкъ жашаугъа толу ийнана, поэт аны кёбюсюнде «танг, эртденлик, акъ кюн» деген сёз къауум бла белгилейди. Дуниягъа жангылыгы, шатыклыгы, токълугъу, чыпчыкъ жырлары бла келген «эртденлик» ол Қъ. Кулиевни поэзиясында кесини энчи ачыкъ магъанасы бла да жүрюйдю. Поэт аны — жашауну бек зауукъ кезиуню махтай, кёп жыр къанатландыргъанды. («Къанатлыла жырлагъан сагъат». «Кече, Танг, Эртденлик», «Къанатлыла танг атханда айтханлары»). Къайсыны поэзиясында кеслерини тар, энчи магъаналары бла чекленген сёз къауум хазна жокъду: «эртденлик, танг» деген сёзлени магъаналары улайып, аладагы узакъ заманны, жарыкъ жашауну белгилерине (символларына) айланып къаладыла. Келлик жашау да чууакъ эртденликча жангы, къууатлы боллугъуна поэт ишексизди. Келир заман анга «жашил, кёк кийимле кийип» алай кёрюнеди, акъ тауча агъарады, ол «жашил агъач ичинде баргъан кызылбоюн агъач тауукъгъа, тангига ушайды».

Алай жашауну кюн бетлерин, жашил ёзенлерин, шууулдагъан кёк, чинарларын жүтю кёз бла эслеп, алагъа кенгден шагъатлыкъ этиую къууанчны алгъа элтмейди. Къайгырыусузлукъ, сансызлыкъ — элни, жерни душманларындан бириди. Ол къууанчны ёмюрюн кысхартады, аны къатында шаудан къуруйду, кёк таланы къаудан хорлайды. Қъ. Кулиев къууанчны бла кюрешни бир бирден айырмайды. Поэт поэзиясында бийик умут, чууакъ эртденлик ючюн кюрешни магъанасын да анга кёре ачыкълайды.

Болса да, адам жалдан да ачыкъ кюрешлени жоллары бла барып туралмайды, сермешлери анга хорлам келтирмей да къояды. Инсан жашауну кёп тюрлю болумлары бла байламлыкъда жер сюре, сабан ора, аланы кесине, элине бойсундурургъа итинеди. Алай бир бирледе кюрешге онгу къалмай, адам кыйынлыкъ сынайды. Кыйынлыкъ жетгенде, къадарын, кюнню къаргъамай жашаргъа чыдамлыкъ, тёзюмлюк таба билгениге чынт-

ды эрликге, кишиликгеча къарайды. Сермешле, кюреш, тохтаусуз алгъа барыу аны поэзиясында жигитликни бир билегича, ёзегича ачыкъланады. Мёхелликге хорлатмай, кюн тыякъла ёчюлюп къалмазларына ийнаныу-лукъну тас этмей чыдагъан, жашау къаргъагъанда да, аны алгъышлай жашагъан жигитликни, эрликни башха билегиди. Тёзе билген бла кюрешге хазырлыкъ аны поэзиясында, «Жер китабында» да адамны адамлыгъын, намысын сакълатхан бек магъаналы кылыкъларыча махталадыла. Поэт халкъыны эсин, сезимин, жашау къадарын терен кёргюзте, аны «жаралы таш» бла да андан тенгледиреди.

Кече айтама: «Тамбла кюн тиер»,
Ийнанама келлик тангига, кююме:
Манга къууанч, орамда кыызча, тюбер,
Бир иги хапар да келир ююме.

Ол ийнаныусуз тохтар, иш этгеним,
Келген кыйынлыкъланы да хорлаялмай.
Билеме мирзеуию алай битгенин,
Жайгъа къууанигандан бишгенин алма.

Поэтге тынчлыкъ бермеген сезим, жарсыу — ол жалан да аны кюйдюрген сезим туююлдо: адамланы, жашауну, кёкню, кырдыкны суюгенлени хар бири — бизни да сезимбизди. Жюрекни теренинден чыкъгъан, жашау къозгъагъан уллу сезим бизни жюрегибизге жарсыу сала эсе да, эс тапдырады, адамны ниетин, кылыгъын, сезимин тазалайды.

Жашауну, табигъатны ол жаны бла жазыкъсыныу-сузлугъун кёре, биле тургъанлай, чынтды адам, адамлай къалады, табигъатны огъурсузлугъун ёсдюреди. Поэт адамны эрлигин, батырлыгъын анда да кёреди. Алай аны поэзиясы ёлюм, къартлыкъ да хакъды — жете эселе, эрча чыдагъыз, тёзюгюз демеклик да туююлдо. Адамлыкъ, кишилик ёлюм къоркъууун хорлай билиудеди. Ол шартсыз Къ. Кулиев жигитликни, жашауну толу жигитликге, жашаугъа санамайды. «Жокъ, хар не да ёлюм бла бошалмаз» деген таукел сёзлени Къ. Кулиев кишиге кёзбаулукъ этип айтмайды. Кюнню жылыуун кимден да бек сыйлы билген поэт «Терк ёчюлме, жаннган отум, суюме бу дунияны», — дей, андан айырылгъанны ачылыгъын терен сезеди. Болса да, ол жашауну, дунияны кыйматын алда баргъанланы иги ишлерин ызындан

келгенле алгъадан алгъа элте, чыракъларын бютюн жарыкъ жандырлыкъларында кѳреди. Аны ючюн болур, поэтни китабында жашау къууанчларын иште тапханла, ишлери бла огъурлулукъгъа жол ачханла ёмюрлюкге къошуллукълача кѳргюзтюледиле. («Къарт сагъатчы», «Ишим», «Бир жаш философну къагъытына жууап», «Менден сора да атымы», «Суу нечик терк барады тау артында»). Аны поэзиясында бирлени жюриюген жоллары тауусула, башхала уа жолгъа чыгъа, кырдык юшой да, жангысы кѳгере, жашау алгъа алай барады. Жер юсюнден бир зат да гунч болуп кетмейди. Онгиган ариулукъну орнуна башха ариулукъ тууарына толу ийнаныулукъ, поэтни поэзиясына жарыкъ ауаз береди. Назмуларыны биринде («Танг, мен бу дуняда бек сюйген кезиу!») ёгюз мюйюзледен башлап, акъ таулагъа, жоллагъа, сабанлагъа дери тангны, айны жумушакъ жарыгъы тѳгюлген сау дуняны кѳребиз. «Ариу тиширюу башласа къарт бола», «Къуругъан къуюну жарсыуун» деген эм башха назмула поэзия культурагъа уллу къошумчулукъдула. «Кѳпюрде», эски, жараусуз болгъан кѳпюрню къатында жангысын ишлейдиле. Энди эски, ёмюрюнде кишиге къуллукъ этмегенча унутулуп, жангысына сукълана къарайды. «Къыш арбазда къарт парийге айтылгъан назмусунда» итге къартлыкъ, къарыусузлукъ бла бирге учузлукъ, жалынчакълыкъ келедиле. Парийни къыйынлы болуп къалгъанын туура этип, кетген ариулукъ, кетген кюч къозгъагъан жарсыу сезимни теренлигин, махтауну бла ыспассызлыкъны белгилерин жууукълашдырып жазгъанды. «Бир заманда бѳрюню, къуууп жетип, бойнундан алыучу — энди басынчакъ болду сиркиу сабийлеге, куртну жырып, жанлыны ызындан чабыучу — энди къардан къоркъуп, сынсыйды, киштиклеге сукълана къалгъанды. Бир заманда, жухун анасыны къарнына салып, жукълаучу парий энди арбазда тюккючге ушап, юсюне къар жауады»... Назму аллындан ахырына дери бийик эм энш магъананы тутхан образланы тизимиди. Ала бизни бирде жашлыкъгъа бирде уа амалсызлыкъгъа бла учузлукъгъа шагъат этедиле. Къ. Кулиевни ол эм анга ушагъан назмулары онгиган ариулукъгъа, субайлыкъгъа жарсыудан кенгдиле. Кѳпюрню, сууу къуругъан къуюну, парийни юсюнден жазылгъан эселе да, ыспассызлыкъ жетген къартлыкъ туудургъан сагъышладыла. Хар нени да кесини кезиую болгъаны кертиди, дейди ол суратлау сѳзю бла; жаш-

лыкъ кетеди, къартлыкъ жетеди, бир терек къарала, башхасы кёгереди, аны тыяргъа кишини амалы жокъду. Алай хурметлик жашлыкъны сайлап, арда къартлыкъдан бла къарыусузлукъдан къачмайды. Къартха, къарыусузгъа учузлукъну жалан да не озгъан кюнлени, не кеслери сынарыкъны эслерине алалмагъанла жетдиредиле. Ол себепден поэт алгъын ыстауатны бёрюледен къоруулаучу парийге таш атханлагъа «Уятсыз адамла», — дейди. Кесини бюгюнню жаш кюнлери бла ёхтемлене, къарыусузгъа сансыз къарагъанлагъа, ариулукъларын жангы ариулукъ ючюн сермешледе онгдургъанланы унутханлагъа налат береди. Бир заманда хар ким да къубултуучу зауаллы парийни «тюккюшча» къарлы арбазда атылып къалгъаны адамланы араларында сууукълукъну, жүрек къатылыкъны терслейди.

Къ. Кулиевни поэзиясында тиширыу бек уллу, сыйлы ариулукъну белгисича суратланады. Поэт аны ариулугъун «жашагъанланы кёз жарыгъына, отну жылыууна» тенг этеди. Адамлагъа отну жылыуу, кюнню тыякълары багъалы болгъаныча тиширыуну ариулугъу, огъурлулугъу да алай багъалыды. Ол жаны бла Къ. Кулиев адам улуну айтхылыкъ жырчылары, жазычулары бла бир тизгиндеди. Тиширыу сууда жуууна туруп ай да, кюн да «сын болуп» тохташадыла, уруш отлары ёчюлюп, факъырала жарлылыкъларын унутадыла. Ариулукъгъа кёз, дуня, кюн жарыкъча хурмет алай чексизди, уллуду. Уллу суймеклик, хурмет кесича уллу жарсыу, инжилиу къозгъайды. Аны аллайлыгъын энтда да «Ариу тиширыу башласа къарт бола» деген назмусунда кёребиз. Жазычуну къайгъысы, жарсыуу битеу дуняны къайгъысыча ачыкъланады. Ариулукъну онга башлагъаны алгъа поэтни юйюн «къарангыракъ», ингириин «мудахыракъ» этеди. Жарыкъ жаныучу чырагъы «мутхуз жанады». Алай жашауда хар не да байламлыды. Уллу жашау босагъадан тышына чыкъмай къалмайды. Ол себепден ачыгъан дуня кенгередиди, поэт кесине башхаланы да къошуп айтады: «анга мен ачыгъаным кибик, ачий болурла танг, кюн, ингир да». Ачыгъан, жарсыгъан дуня кенгереден кенгере барады: «хар зат да», «барысы да» деген сёзле бла хайырланады. Ызы бла Къ. Кулиев биягъы «уллу эм гитче дуняланы» жууукълашдырады: жангыз юйде мудах чыракъ бла бирге «жулдузла да» мудах жаннганча кёрюнедиле. Поэтни мудах ингири уа битмей, кёгермей къалгъан сабанны,

таланы, бузланы мудахлыкъларына айланады. Сора ариу тиширыуну къарт бола башлагъаны сау дуня эски бола башлагъанча алай жарсыулу кѣргюзтюлюнеди.

Тиширыу, аны къууаты, сынган чырайы берген чексиз къууанчны, жарсыуну да, жүрек ёхтемликни, къайгъы сезимни да уллу усталыкъ бла кѣргюзтюп, ариулукъну аллында тобукъландырырча кюч бла жазылгъан назмула «Жер китапда» кѣпдюле. Поэтни хар назмусу ариулукъ бла тюбешиудю. Къ. Кулиевни поэзиясында тиширыу кесини ариулугъу бла кюн тыякъла, жулдузла, тейри къылыч бла эришген къызды, бирде сабийле ёсдюрген анады, жашауну бар къыйынлыкъларын хорлагъан, къайгъылыны бузларын эритген, къарангы юйюбюзню жарыкъ жарытхан анады, эгечди. Жер юсюнде хар багъалы, сыйлы зат, иш, халаллыкъ аны аты бла байламлыды. Поэт анга жалан да жерни, акъ тауланы тенг этеди:

Сен бу жашауда барса,
Махтайма мен жашауну,
Сен бу дуняда тураса,
Махтайма бу дуняны.

(«Къызгъа»)

Тиширыуну аллында баш уруу ол огъурлулукъгъа, жер къууанчха, гыржын ийисге, ана сютге, тазалыкъгъа, юйюр жылыууна баш урууду. Поэтге аны бети эм жерни бети да бирдиле. Тиширыуну чырайын, жүрек халаллыгъын, ёхтемлигин ачыкълауда Къ. Кулиевни суратлау кючу, бояуларыны жангылыкълары да, сѣзлерины жылылыкълары, ауазыны лирика жумушакълыгъы да таркъая билмеген шауданчадыла. Ала тиширыуну жашауда магъанасын, сыйын, ариулукъ белгилерин эм поэтни анга энчи кѣз къарамын, энчи багъасын да бирден толу суратлаудула. Къызла («Жазым чагъып тургъанында») къайгъы ауурлугъун эритедиле, «челекле бла суу алып келгенча, къууанч алып келедиле», «жарсыу туманын чачадыла». Поэтге къызла «жер жарыгъыча» кѣрюнедиле, «арну жер жулдузладыла». Ол алагъа «къууанчын, жырын береди», «жанындан юлюш этерге хазырды». Энтда — «жюреги солуу излеген кезиуде» — «сейир, жырын, сабыр кѣз жашларын» да береди. Тиширыуласыз («Ол суратчы»), мирзеу битмей къаллыкъ кибики, берекет-къолай болмазлыкъча, «харбызла, хууан-

ла бишмей», «тау агъармай, жулдузла жарыкъ жанмай, шапталла чакъмай», «чапхан ат да жыгъылырыкъча, арып, таркъайып къаллыкъча къара шауданла» — поэтге дуня, табигъат да алай амалсыз, къарыусуз кёрюнедиле. Поэт кесин тиширыу ариулукъну жесирине санай» («Сюеме Кавказны бла сени»), аны бла Кавказны атларын бир этип жазады, экиси бла да бирча ёхтемленеди. Тиширыу десе, «Кавказ», туугъан жерим дегенде кирик «аузу кюнден толады». Аны бетине къарай, поэт «бийик къарла жарыгъын» кёреди, къоллары гюл ийис этгенлерин» сезеди. Ол табигъат бла, кесий белгиси, хар огъурлу зат бла алай къаты байламлыкъдады. Аягъы басхан жерде гюлле чагъадыла, кырдык кёгереди, къолу жетген жерде кёгет бишеди. Аны ариулугъундан айырылгъан — дуня жарыгъындан айырылгъандан башхалыгъы жокъду. Ол къыйынлыкъ кимге да жетер, — поэт анга да жарсый, жыр этеди. Алай ёмюрлени саркъыуунда къызла дунягъа келликлени къууандырып турлукълары поэтни да уллу къууанчы болгъанлай къалады.

Хар нени да шартларын диалектика бирликде толу ачыкълагъан айтхылыкъ поэт философ, Къ. Кулиев эндиги жашауну кёргюзте не озгъан, не келлик заманны унутуп къоймайды. «Юч заманны да байламлыкъда берну аны поэзиясына эртде тёре болгъанды. Артда къалгъан кюнге ачы, татлы эселе да, бююнню от жагъабызны отун ышырыгъа болушадыла. Экиси да бир болуп а узакъгъа, «жацил бийиклеге», «акъ таулагъа» элтген жолгъа къаратадыла. Къ. Кулиев бююнню кюнню жарыгъын махтап, артда къалгъанны къаргъагъан не керексиз кем этип сёлешгенледен туююлду. Озгъан заманга бююнню жашауну бийиклигинден къарай, аны къууанчын къууанчынлай, бушууун бушууунлай ангылайды.

Хар заманны энчи зауукълугъу, къыйынлыкълары бардыла. Хар къышны къары башхача акъды, жаз башыны кырдыгы башхача кёгереди. Келген заман бизге кёп жангылыкъ, насып, къууанч келтиреди. Алай биргесине бизге ёмюрде къайтмазлыкъ умутланы, тенглени, зауукълукъну алып да кетеди. Ким не айтса да, аны жашырып кереклиси жокъду: къайтмазлыкъ кюнлени къууанчы, жарсыуу да биргесине узаядыла. Анга кёре, Къ. Кулиевни поэзиясында озгъан заманны сыфаты не мудахлыкъ салады, не да бизге къууанч сезим береди.

Поэт, озгъан замаңны адамыча, аны илишанларын тынгылы, шарт кѣргюзтеди. Ол асламында поэтни жашауу бла, анга жууукъ адамла, тенгле, таигла бла байламлыды. Назмуларыны биринде («Кече, тау къабыргъасында...») озгъан заман — ол арбазындан чыгып, «суу алыргъа деп баргъан» анасыды. Аны «эки гырхы къолуду», «татлы ауазыды». Башхасында («Чегемде къар жауады») артда къалгъан узакъ кюнле не «жамаулу тонлу жашчыкъды», не да «эшегин тас этип жилигъан» отунчуду. Ол бирде «сюрюу ызындан барады», бирде кюнню узуну «чабып, арийды». Къ. Кулиевни образларында, суратлау ёзеклеринде сабийликни, жаш кезиуню татлылыгъы, зауукълугъу бла бирге аны тынчлыкъсызлыгъы, кѣп къыйынлыкъ сынап келгени шарт кѣрюнюп турады. Поэт сабийлигин, сабийлиги бла байламлы болгъан затланы тансыкълап жазса да, ол кезиу къалай хычыуунду дей эсе да, заманны къолайын береди. Къ. Кулиевни усталыгъы жылыуун, сууукълугъун, жашлыкъны кючюн, тирилигин да бир суратлау, образгъа сыйындырады.

ОН БЕШИНЧИ БАШЫ

САБИЙЛЕ ЛИТЕРАТУРАСЫ

Саулай сѣз искусствону айнытыргъа партия бла правительство не къадар эс буруп, ёсер онгланы къурап келе эселе да, ала сабийлени юсюнден эм сабийлеге деп жазылгъан адабиятха да аллай бир эс бурадыла. Жангыдан ёсюп келген жаш гѣлюню ёсдюрюуде, аланы коммунист инетде юйретиуде литератураны улуу магъанасы бир заманда да унутулмагъанды.

Сабийле ючюн адабиятны жаратылыуунда фольклорну да улуу себеби богъанды. Сабийлени тамашагъа къалдыргъан, тынгылатхан сейирлик жомакъла, аналары жырлагъаң бешик жырла, тюрлю-тюрлю фольклор чыгъармала сабийлеге, не сабийлени юслеринден жазуучулагъа чыгъармачылыкъны ал дерсин берип, чыгъармаларына тема эм сюжет бла болушхандыла. Малкъар адабиятха бек алгъа келген авторла фольклорну суратлау ызларын, саулай тил байлыгъын хайырланыргъа кюрешгендиле, ол хыйсапдан болур, — аланы жазгъан чыгъармаларын окъуучула сюйюп окъугъандыла.

Жыйырманчы жыллада окъуучу сабийлени юсюнден чыгъармаланы Мечиев Кязим, Шахмурзаев Саид, Отаров Саид жазгандыла. Ол авторланы чыгъармаларыны кёбюсюнде сабийлени кылыклары, сыфатлары, этген ишлери окъугъанны сезимин кюзгъарча бериледиле. Ма, сёз ючюн, Кязимни «Мени сёзюм» деген китапчыгъында басмаланган «Окъуугъа», «Пионерлеге» деген эки назмусу. Аланы автор сабийлеге кенгеш берген халда жазады. Аны сынауу уллудан, сёзлени уста сайлай билгенинден болур, — назмуларында насихат сезилмейди. Закий назмучу ол кезиуде бизни халкыны жашауунда бек керекли затланы юсюнден селешеди, билим алыргъа чакъырады. Малкъар халкъ да, кыралыбызны бирси халкъларыча, азатлыкъгъа чыгып, билимин, культурасын ёсдюрюрге эркин жол тапханды. Алай Кязим жалан аны айтып кыймайды. Емюрлени саркыуунда окъуусузлукъ, билимсизлик жахилликни тузагъындан ычхындырмай, кёз ачаргъа кыймай жашатханын, аны палахындан, халкъ азатлыкъгъа чыгъар жол тапмай, инжилеп келгенин айтады. Аны себепли:

Къарангыны кюню къара,
Ишинде болур ауара.

«Окъуугъа» деген назмусун алай башлап, ахырында, окъургъа, билимге кесиңи философия фикирин чыгъарды:

Билимден ахшы зат жокъду,
Билгенин жюреги токъду.
Билим душманлагъа окъду.

Билими, культурасы ёсген, азатланган халкъ бир душмандан да къоркъмаз; революция берген азатлыкъны сыйыртмай, алгъадан алгъа барыр. Кязим насынны чакъдырып турлукъ билим болгъанын, «билим тауланы тешгенин», «кыыш алма терек бишгенин», «билим ат болуп чапханын», «кыуш болуп кёкге учханын» айтады. Кязимни терен ийнаныуунда окъууланы башы Ленинни окъуууду.

Аны 1928 жылда жазгъан «Пионерлеге» атлы чыгъармасы бла биз тинтип озгъан назмусунда тематика жууукълукъ кёрюнеди. Ол назмуланы экисинде да хал-

кыбызны озгъан дунядагъы татыусуз, онгсуз мугур жашауун ачыулу эскериу бла, насыпха чыккыгъан жаш тѣлюню кѳууанчына кѳууаныуну уллу сезими барды. Бу назмуда да автор сабийлеге айланьп: «заман сизге эркинликни берип, къалай суйсегиз да, алай болугъуз» деп бѳшлап кѳоймай, билим алырча кенг жол ахчанды, заманны излегиине кѳре, жигит адам болуп ѳсер ючюн, заман салгъан борчну тынгылы жалчытыр ючюн, терен билим алыргъа керекди. «Эринмегиз, окъугъуз, билим алыгъыз; не аз да заманыгъызны бош кетермегиз», — деп тилейди.

Поэт сабийлени энчи мюлк-ырысхы ючюн эриширге чакъырмайды, кесимчиликни бийик кѳтюрюгюз деп тилемейди; бир бирден артха къалмай, билим алыргъа чакъырады. Аны ол кенгеши туудукъларына жашау жолну юйретген кѳпню билген аппаны ушагъына ушайды.

Совет малкъар профессионал адабиятны башлап, аягъы юсюне салгъан тамата поэтлени бири С. Шахмурзаев да жыйырманчы жыллада «Алтын неди?», «Пионер» деген назмуланы жазгъанды. Ол чыгъармаланы автору сабийлени ишни сюерге, жигит болургъа, сезимли, акъыллы болургъа юйретеди. Алчыладан юлгю алыргъа, алача болургъа кюреширге керекди дейди. Ол чыгъармаланы ниетлери тюздю. Алай суратлау жанындан алып къарагъанда, поэт, сабийлени жашауларында, ангылауларында, кыылыкъларында бола тургъан тюрленулени ич магъаналарын ачыуну орнуна, ол затланы тыш белгилерин санап кѳойгъанды.

Отузунчу жыллада сабийле адабияты кѳууанырча терклик бла айнып башлайды. Энди мында жанр элпеклик да, тематика кенглик да ачыкъ эсленеди. Ары дери сабийлеге деп сабийлени юсюнден жалан да назмула жазылып тургъан эселе, энди хапарла да, бир актлы гитче пьесачыкъла да жазыладыла. Адабиятха бизни тамата поэтлерибиз К. Мечиевни, С. Шахмурзаевни, С. Отаровну — ызларындан келген — Къ. Кулиев, К. Отаров, Б. Гуртуев, С. Хочуев, А. Будаев, Х. Кациев, Х. Темоев, Ж. Залиханов, С. Макитов, О. Этезов да сабийлени жашауларын суратлаугъа эс бура башлайдыла.

Алай, кертисин айтсакъ, отузунчу жыллада малкъарлы авторла кеслери жазгъан чыгъармаладан эсе, башха адабиятладан, артыгъыракъ да орус адабиятдан кѳ-

чюрген чыгъармаларыны магъаналары уллу болгъанды. Ол жыллада малкъар тилге А. Пушкинни «Алтын хоразчыкъ», «Чабакъчы бла алтын чабакъны юсюнден», «Бабас эм аны къарауашы Балда», «Абрек къарындашла»; И. Крыловну «Кюзю бла маймул», «Бёрю бла «Зурнук», «Пил бла Маске»; Л. Толстойну «Секириу»; А. В. Гаршинни «Жолоучу макъа»; А. Чеховну «Каштанка», «Ванька»; В. Гюгону «Гаврош»; А. Горькийни «Сабийлик», «Пармада», «Изергиль ынна»; Н. Островскийни «Къурч къалай къатханды»; К. Чуковскийни «Доктор Айболит»; А. Неверовну «Мирзеулю Ташкент»; Ю. Германны «Биринчи чекистни юсюнден хапарла» дегенча чыгъармалары кёчюрюлюп, хрестоматиялагъа жыйышдырылып, окъуучулагъа берилгендиле. Бюгюнню излем бла къарасакъ, ол чыгъармаланы кёчюрюлююу окъуучулары ыразы этмези даулашсызды. Алай ол затлагъа багъа бичгенде, ол заманда бизни сабий адабиятыбызны халын да, суратлау жаны бла жангыдан шагъырей бола келген сабийлени ангылау даражаларын да, кёчюрюю ишни ауурлугъун да эсде тутаргъа керекди. Кёчюрюлген чыгъармала, ала не тюрлю кёчюрюлселе да, сабийлеге деп жазгъанлагъа да ангылау эм жазыу усталыкъны дерсин бергендиле. Жашау кертиликни ич къыйматын ачаргъа, жангы онганы, жангы ызланы излерге кёллендиргендиле.

Малкъар халкъны сабийле ючюн къуралгъан литературасын айнытуда С. Отаровну отузунчу жыллада жазгъан чыгъармаларыны энчи магъанасы барды. С. Отаров сабийлени жашаулары, аланы жүреклеринде не жарсыулары, не къууанчлары болгъанын уста биледи. Малкъар халкъны фольклорун чексиз уста билген, аны жыйып, тинтип, тизгинге салып, халкъгъа къайтарып берир ючюн кёп къыйын салгъан Саид сабийлеге деп жазгъан чыгъармаларында фольклорну тил байлыгъын, сюжетлерин да уста хайырланады эм окъуучула сюйюп окъурча чыгъармала жазады. Ма сёз ючюн: «Гюлчечекле», «Наныкъ», «Дугъум», «Жюзюм», «Чыпчыкъ той», «Къозучукъ», «Гутчачыкъ», «Пионер Бекболат», «Омар бла алмачыкъ»; «Къоркъакъ Чукала бла Муса», «Дау», «Гылмай», «Хоразчыкъ» деген назмулары. Поэт сабийлеге акъыллы, жигит болугъуз, ишлегиз, туугъан жеригизни сие билигиз, окъуп билим алыудан эринмегиз, деген насихатланы эте турмай, энчи сезимин суратлау сезимге жетдирип, шатык тил бла, окъуучуну эрик-

дирмезча бояуланы уста табып, сурат ишлеп береди.
«Козучукъ» деген назмучугъуна бир къарайыкъ:

Анасыны ызындап
Жеталмай, ол макъырад.
Қъоюп кетерик сунуп,
«Бери къайыт!» — деп чакъырад.

Анасы гузабалап,
Қъозучугъуна къайтад,
Қъулагъына шыбырдап,
Неле эсе да айтад.

Назмуда сабий сезимлени жылы жазны, кёк кырдыкны, салкъын аязны, ырахат зауукълукълары толтурадыла. Алай автор сейирлик жаз кюнню суратын ишлеп чекленмейди, анасыны сютюнден тоюп, кырдык отларгъа кюреше, курт оюн этген къозуну, къозусуна сагъайып къарагъан ана къойну тынгысызлыгъын да береди. Ырахатлыкъда, шошлукъда сабыр отлай тургъан хайыуанла бла сейирлик табигъатны бирге келишген сураты ишленеди. Қъуру ол затла бла чекленсе окъуна, назмуну эстетика магъанасы аз туююл эди. Алай ол затланы бериу бла чеклену С. Отаровну назмуларына тере туююлдю. Аны чыгъармаларыны баш къыйматлары — алада адамны тынгысызлыгъы, сагъайыулу жюреги кёрюнгениндеди.

Қъозуну, къойну бир бирге селешмегенлери, алада тил болмагъаны белгилиди. Алай автор аланы бир бирге нек селешдиреди, къулакъларына нек шыбырдатады деп, киши дау этмейди. Нек дегенде, авторну фахмусу назму тизгинлеге жан кийиреди, хайыуанланы сыфатларын эсе къалырча этеди. Экинчиден а, ол айтылгъан затла табигъатны ариулугъуна да, курт оюн этген къозугъа да, отлагъан къойгъа да сейирсинип къарагъан Ахматчыкъны жюрегинде бишген сёледи. Қъойну къозучукъну къулагъына шыбырдагъанын да, «бери къайыт!» — деп, къозучукъну анасына макъыргъанын да, жашчыкъны сейирсинген сезими айтдырады. Дуниягъа жангыдан кёз ачхан, «акъны бла къараны» энди айыра тебиреген, хар нени да билирге жутлукъ бла ашыкъгъан, «нек?», «не ючюн?» деген сорууланы къурмашча чартлатып, алагъа ашыгъып жууап излерге къызгъан сабийчикни сыфаты, психологиясы, ангылау къолайчыгъы, дуниягъа жюрекде уяна келген халаллыгъы кёрю-

недиле. С. Отаров кесини бу чыгъармасында сабийлеге: «жаныуарланы суююгюз, табигъатны суююгюз, терсликни кёрюп болмагъыз, халал болугъуз, жютюкёз болугъуз» деп юйретеди.

«Гутчачыкъ», «Гылмай», «Хоразчыкъ» деген башха чыгъармаларыны юсюнден да аны айтырыкъбыз. Поэт аллай ызда жазылгъан чыгъармаларында, бир къарагъанда, адамны юсюнден жукъ айталмагъанча кёрюнгенликге, хар тизгининде адамны жашау сынауу, солууу, сагъышлары сезилип турады. Жашауну тутуругъу да, иеси да адам болгъаны унутулмайды.

«Чыпчыкъ той» деген чыгъармасында къанатлыла тоюн суратлап, ол сабийлени къууанчлы сезимлерин ачыкълайды.

Поэт сабийлени халларын, жашауларын жалан жаныуарланы, битимлени, къанатлыланы юслери бла берип турмайды. Тюз аланы жашауларын суратлайды, жүреклеринде къууанч-жарсыуларын, не затха итингенлерин кёргюзтеди. Ол затланы толу берир ючюн, поэт масхарауну жютю сёзлерин да, жумушакъ лакъырдыны, сабыр хапарлауну да, тюз бла терсни, акъ бла къараны тенг-лешдириу амалланы да хайырланады. «Къоркъакъ Чукала бла Муса», «Омар бла алмачыкъ» деген назмулары алай жазылгъандыла.

Къызылууурт алмачыкъ
Бийик бутакъдан къарайд.
Аны кёрюп Омарчыкъ,
Тюшмеймиди?» — деп марайд.

Бутакъгъа илиналмайды,
Узалып жеталмайды,
Не этерин билялмайды,
Тюнгюлюп кеталмайды.

«Эитда кёрюрме, — деди, —
Есюп келирме, — деди, —
Узалып жеталырча,
Сени юзюп алырча...»

Сабийлик ачыкъ, къууанчлы бериледи. «Къоркъакъ Чукала бла Муса» атлы чыгъармасында кёкде самолётну кёрюп, элгенген сабийни, анга кёл этип, къоркъ-

мазгъа юйретген Мусаны кѳребиз. Бу назмусунда хар неге да уста болгъан, кѳоркѳмагъан жютюкѳз Мусаны сѳфатын автор кючлю ачханды. Назмуну ауазы лакъырда халда болуп, ангыламагъан сабийни ангылау-сузлугъун хыликгя этмейди, лакъырда этип, кесини кѳоркѳакълыгъына кеси да кюлюр чекге жетдиреди.

Отузунчу жыллада сабийлени юсюнден Къ. Кулиев да («Тау суучукъну жырчыгъы», «Гылыугъа минип баргъан жашчыкъны жырчыгъы», «Жашчыкъ бла наныкъла», «Жашчыкъ бла бузоучукъ», «Жашчыкъ бла улакъла»), К. Отаров да, Х. Темноев да, А. Будаев да, Х. Кадиев да жазгъандыла. Биз бусагъатда айтып озгъан назмула Къ. Кулиевни сабийле ючюн жазаргъа да уста болгъанына ачыкъ шагъатлыкъ этедиле. Къ. Кулиев сабийлеге керексиз акъыл юйретмейди, аман бла ахшыны не болгъанын санамай, ала сейирсинирча, эс этерча суратлау дуня кѳурайды. Сабийлени жюреклерин жарсытхан не да кѳууандыргъан затланы юсю бла жашауну сейирлик суратларын ишлеп, тюзлюк бла терсликни не болгъанын билирге сабийлени кеслерин алландырып жазыу Къ. Кулиевни сабий назмуларыны ич кыйматларыды. Аны назмуларында лакъырда, кюлкю, жарыкълыкъ топна-толуду. «Гылыугъа минип баргъан жашчыкъны жырчыгъында» Къ. Кулиев жарыкъ жашауу жюрегин кѳууандырып, къанатла битдирген сабийни жол жырыны юсю бла аны жюрек халын да, жашауу-бузну бетин да кѳргюзтеди. Назмуну хар тизгининде туугъан журтха суймекликни, жашауу ызгъа ыразылыкъны, Ата журтха кертичи болургъа таукелликни сезими кѳрюнеди.

Малкъар проза отузунчу жыллада жаратыла башлагъанда, сабийлени жашаулары ол чыгъармалагъа баш темаладан бири болуп бош кирмегенди. Малкъар прозаны биринчи башлагъан Ахмадия Ульбашев («Унутмабыз»), Салих Хочуев («Атасыны жашы», «Сафар бла революция»), Керим Отаров («Тутдула», «Школну туугъаны», «Кѳолан бузоучукъ»), Хабу Кадиев («Къарт Сандни хапары») эм башха авторла сабийлени жашаулары ачыкъларгъа кѳп заманларын бергендиле.

А. Ульбашевни «Унутмабыз», С. Хочуевни «Сафар бла революция» деген хапарлары малкъарлы сабийлени граждан урушну кезиунде жашаулары суратлайдыла. Жашау тарлыкъ онгларын алып, кѳз ачдырмай, тукъумлары ѳчюлюп баргъан Сафар кибик мугур ѳксюз-

леге революция не берди? — деген соруугъа жууап излеу бу хапарланы баш пафосуду. Авторла революция жарлы халкъны азатлыкъгъа чыгъарып, энди уа къалай сүйсенг да алай жаша деп къоймай, ол насыплы болур ючюн битеу онгланы къурагъанды, дейдиле.

К. Отаров кесини «Тутдула», «Къолаи бузоучукъ», «Школну туугъаны» дегенча хапарларында жангы жашауну насыплы иелери болгъан таулу сабийлени жашау ыз тюрлендирген сифатларын кѣргюзтеди. «Тутдула» деген хапарны сюжетинде С. Щипачевни «Павлик Морозов» деген поэмасыны сюжетине ушагъан жерлери барды. К. Отаров орусла жазыучудан кѣргенни этгенди деген дауубуз жокъду, ушашлыкъ заманига кѣре тюбеген ушаш ситуацияланы суратлаудан болгъанды. Керимни «Тутдула» деген хапарда халкъ душманлары ара мюлкге, колхозгъа салгъан хатаны пионер сабийле ачадыла. Совет сабийле жангы жашауну чынтды иелери болуп кюрешедиле. «Къолаи бузоучукъ» деген хапарларында уа автор бош заманларында колхоз малланы багъаргъа болушхан, заманларын керексиз оздурургъа суймеген сабийлени суратлайды. «Школну туугъаны» деген хапарда автор ъмюрлени саркъыуунда жахилликден чыгъалмай жашагъан таулу халкъгъа революциядан сора окъууну эшиги къалай кенг ачылгъанын, таулу сабийлеге билим берир ючюн орус халкъдан келген окъуулу адамла не къадар къаты кюрешгенлерин айтады. Ол хапарда орусла устаз Мария бла халкъны жахиллигин хаыйрланып, сабийлени окъургъа къоймай, «кафыр» боллукъдула деп, къарангы ата-аналаны къоркъутуп жашагъан Алий эфендини арасында улуу кюреш барады. К. Отаров жангы жашау ызы тюзлюгюн, билимсиз насып болмазын, динни жалгъанлыгъын, эфендилени малкѣзлюклерин, къарангылыкъларын окъуучу ийнанырча ачады.

Болса да, 30-чу жыллада сабий литература учхарадай, суратлау жаны бла къарыусузлай къалады. Бир-бир хапарланы магъаналары окъуучуну сейирсиндирирча болалмай, эрикдирирча, керексиз узун насихатха айланып кетедиле. Ачыкъ сурат ишлерча, суратлау керекле табылмай, аланы орунларын дидактикалы татыусуз хапарла аладыла.

Улуу Ата журт урушну жылларында, битеу совет литературада, малкъар литературада да бек баш тема халкъгъа тюшген палахны уллудугъун, халкъыбызны

хорланмаз деменгиллигин, тамашалыкъ жигитлигин кёр-
гюзтюу болганды. Ол чыгъармалада абаданланы иш-
лерин кезиусюз тамамлагъан сабийлени, бутсуз, къолсуз
къалгъан ёксюзлени къадарлары суратланады. Къ. Ку-
лиевни «Таулу жашчыкъ», «Тюзледе жашагъан жаш-
чыкъгъа», «Алтынчач кызычыкъ» деген назмуларында,
билмей тургъанлай, уруш отуна тюшген, туугъан жери-
бизни къанлы жауладан къутхарыр ючюн сабийликле-
рин унутуп, жетген адамлача кюрешген сабийлени кё-
ребиз.

Уруш жыллада К. Отаров да «Бутсуз жашчыкъ»,
«Аугъан бешикчик» дегенча назмулары жазады. «Бутсуз
жашчыкъ» деген назмуну терен магъанасы, жютю сю-
жети, тизгинли композициясы барды. Ол чыгъармада
поэтни граждан ауазыны кючлююлюю, урушну кюйсюз,
ачы суратын омакълап сыйдамламай, ачыкъ ишлегени,
сабийлени жашауларын да, тиллерин да ангылаялгъан-
лары, аланы кылыкъларын ачарча чыгъармала жазар-
гъа къолларындан келлиги туура болганды.

С. Шахмурзаев кесини «Назмула» деген улуу кита-
быны асламын сабийлеге жоралайды. Ол сабийлени
юсюнден «Кёгетле» (1959 ж.), «Битимлени билигиз»
(1960 ж.), «Къанатлыла» (1964 ж.) деген китапланы
чыгъарганды. Акъсакълал поэт сабийлени туугъан жери-
бизде ёсген кёгетле, битимле эм къанатлыла бла ша-
гъырей этеди, сабийлени туугъан жерни табигъатын
сюерге, аны сакъларгъа чакъырады. Бизде жашагъан
къанатлыланы, жаныуарланы, жерибизде ёсген затла-
ны халкъны жашауунда не магъаналары болганын
кёргюзтеди. Сабийле аны назмуларын окъуп, кёп тюрлю
затлагъа юйренедиле, тил байлыкълары ёседи.

Саид Отаров да 60-чы жыллада сабийлеге «Жюрек
саугъа», «Жаз жылыуу» деген эки назму китапны жора-
лаганды. С. Отаровну тематикасы бек байды. Мында
тюрлю-тюрлю миллетлени сабийлерини шуёхлукълары,
жарашуулукълары, туугъан жерлерин бек сюе билген-
лери айтылады. С. Отаров ётюрюкчю, эринчекликни, мал-
кёзлюкню сёкген масхараула да жазады. Автор ол зат-
ланы жютю динамикалы диалогланы, жумушакъ ла-
къырдыны, сабыр хапарлауну кючю бла береди. Поэт
сабийлени жашауларын, былхымларын, жюрек халла-
рын кёп тюрлю болумда, тюрлю-тюрлю амалла бла
суратлайды. Ол ёсюп келген сабийни адамлыкъ кый-
матына, чыныгъыу жолуна тюрслеп къарайды. Бирде

уа С. Отаров да, С. Шахмурзаевча, шарт, ачыкъ ишленген суратланы орнуна, тюзлюк бла терсликни дидактикалы кьургъакъ хапарын айтып кьояды.

Малкъар халкъны сабийлени юсюнден этилген суратлау чыгъармачылыгъында Къ. Кулиевни бир поэте да ушамагъан энчи жери, энчи темасы, энчи суратлау ызы болгъаны кимге да белгилиди. Къайсын бек ууакъ сабийлени юслеринден жазады. Аны «Эртденлик жомакъчыкъ», «Жашил жомакъчыкъ» деген эки китапчыгъы сабийле сейирсинип окъурча халда жазылгъандыла. Жазуучу ууакъ сабийле жомакъланы бек сюйючюлерин эсде тутуп, жомакъ форманы уста хайырланганды. Ол китаплагъа кирген «Тамашалыкъ жор» деген назмуну баш жигити Алимни этген ишлери, ол тюбеген затла айланмай жомакъдачадыла не да сабийни фантазиясындан чыкыгъандыла.

Сёз ючюн, Алим къарап къарагъынчы гумулжукну кьозучукъ этеди. Кьозучукъланы кёк кырдыкда кютмей, юзmezде отлатады. Кьозучукъ ёсюп, уллу кьочхар болады. Бир кюн къараса, кьочхар тас болуп тура эди. Алим не этерин билмей, кёп сагъыш эте турмай, сенгирчгени тутуп, ат этип, минип, кьочхарын излейди. Тапмай, кёп айлана, уллу кьой сюрюуге келсе, анда уа аны кьоюча акъ кьойла топпа-толу! Уллу кьойла бла кеси кьоюна да иги боллугъун билип, анда кьоюп кетеди. Сабийлеге чыбыкны ат этну, тыякъ сыныкъчыкны ракетта, халы туюномчекни телефон этну алай кыйын туююдю. Автор сабийлеге малланы, жаны болгъан затланы сюйюп ёсююз, алагъа сакъ болугъуз, хар неге да уста болургъа керекди деген насихатланы эте турмайды. Алай аны чыгъармаларында ёсюп келген кылыкны чыныгъууну башланганын кёребиз. Аны себепли поэтни «Тамашалыкъ жырчыкъ» деген чыгъармасы бла, «Жашил жомакъчыкъ» деген экинчи китабыны юйретну кючлери уллуду. «Жашил жомакъчыкъда» автор Алим кьанатлыла бла нечик шуёх болгъанын кысха, ууакъ сабийле ангылап эсде тутарча сёзле бла сейирлик уста бергенди.

60-чы жыллада сабийлеге деп Керим Отаров да жазганды. Аны сабийлени юсюнден жазгъан кёп назмаларындан сора да, уруш жыллада чексиз жигитлик бла бардырылгъан кюрешни кёргюзтген «Таулу жашчыкъ» атлы уллу поэмасы барды. Поэманы сюжети малкъар халкъны фашистлеге кьажау бардыргъан кюрешни бла

байламлыды. Ол тема орус адабиятта да, башха совет адабиятта да жангы туююлду. Иван Сусанинни юсюнден проза, поэзия, драма жанрлада кеп чыгарма жазылганы белгилди. Не да литва халкыны классиги Петрас Цвирканы «Булбул» деген айтхылык халпарын айтсак болукду. К. Отаровну поэмасында да, ол чыгармаладача, душман, жол устага алып, барырга мурат этген жерлерин кьргюзтурге буюрганда, аны алдап, ажашдырып, ууатылырын жалчыхан адамны кьдары суратланады. К. Отаровну Бекболаты ол сюжетте жазылган башха чыгармаланы баш жигитлерине ушамаган энчи кылыгы, энчи психологиясы болган адамды. Ол жашчыкыны сюйгени-кюйгени да, ачыуу-кыуанчы да, сагышы, таукеллиги да тууган жери бла байламлыды. Кюрешни кьатылыгы, аны Ата журтха сюймеклигин ечююрге кюрешген душманны бетсизлиги Бекболатны замансыз акылбалык этгенди. Аны кьарт аппасы Жамболатны эм халкыны таукеллиги, не уллу сынауда да абызырамай, кюрешни жолун табычулук дегенча асыл затла Бекболатха етгендиге. Адамлыкыны ол белгилери жангы жашау ызда, коммунист ниетте етгендиге.

Ахыр жыллада малкьар жазычула сабийлени юслеринден кыруу назмула, поэмала жазып турмай, кеп халпарла, повестле да жазгандыла. Аладан бир кыауумуна С. Теппеевни «Атам урушдан кьайтса», «Кьасболатлары»; Э. Гуртуевни «Хасанны юсюнден китап»; «Кьош да бара-бара...»; Т. Коджакованы «Сыргала»; Б. Гуляевни «Тенгле», «Ол пионер эди»; З. Толгуровну «Мустафир»; И. Таукеновну «Муссаны туудукчугу»; А. Узденовну «Анакага сауга»; Ж. Токумаевни «Ексюзно кьдары»; Ж. Текуевни «Сиркиу» деген чыгармаларын санарга болукду.

Малкьар сабийлеге деп тохтамай жазган прозаклени бири Сулейман Теппеевди. Ол кесини халпарларын, сабийле сейирсинип окурча сюжетлени, конфликтлени табып, ангылашынуулу тил бла жазады. Аны «Шуехла», «Жаралы зурнук», «Жомаклы кюбюрчекчик», «Учу Заурбек», «Атам урушдан кьайтса», «Кьасболатлары» деген китаплары таулу сабийлени жашауларын эм сьфатларын кьргюзтурге жоралангандыла. «Шуехла» деген китапчыгында тьрт халпар барды. Ол халпарланы жазганда, автор кьаганак сабийлени ангылау даражаларын эсен чыгармай, шатык сабий тил бла кыс-

ха, жютю сюжетли этип жазаргъа кюрешгенди. Автор хапарларында дунягъа жангы кѣз ачып, билим аулакъларын кенгерте башлагъан сабийлени суратлайды. Аланы туугъан жерни ташып, агъачын, сууун, кѣлюн сюерге юйретеди. Бу жанындан алып къарагъанда, «Гаугау бла мяу-мяуну» энчи магъанасы барды. Бу хапарчыкъда сабийлени хапар айтыу ызлары, сабийлени тиллеринде кѣп жүрюген сѣзле ачыкъланадыла. Кючюк бла киштикни халына, шуѣхлукъларына автор сабийлени кѣзю бла къарайды.

С. Теппеевни «Атам урушдан къайтса» деген чыгъармасы уруш жылланы юсюнден хапар айтады. Чыгъарманы жигити Саматчыкъ урушха кетген атасын сабий жүрекни ашыгъыуу бла сакълайды. Юй алларында битген къоз терекни къозларын жыйып, атасыны къайтырын сакълап тургъанлай, элге фашистле келедиле. Фашистледе бет жокъду — ала не адамны, не малны, не терекни аямайдыла. Сабийни бурулуп-сытылып жилягъанына да къарамай, фашистле къоз терекни кеседиле. Саматны жүрегинде дерт жетдириу оту ол такъыйкъада къабынады. Малгъунланы хорлаялмазын билген сабий, дерт жетдириуню башха мадарын тапмай, фашистлени балталары бла бычхыларын темир бла гумух этеди. Ол да Саматны дерт жетдиргениди, хорламгъа къошхан юлюшчюгюдю.

Сабийлеге жазгъан авторланы арасында Ибрагим Маммеев да барды. Ол кесини 30-жыллыкъ чыгъармачылыкъ жолунда сабийлеге кѣп тюрлю чыгъармала жазгъанды. 1963 жылда уа «Ана кѣлю балада» деген ат бла къысха хапарларыны жыйымдыгъын басмалагъанды. Ол китапда биз сабийлени окъугъан кезиулеринде да, ойнагъан заманларында да, юйде ата-аналарына болуша тургъанлай да кѣребиз. Хар этилген ишни, хар ойналгъан оюнну кесине кѣре, ол ишлеге, оюннга тири къатышхан сабийлени кеслерине кѣре, жютю болумланы автор уста къурашдырады.

И. Маммеев узун хапарла жазмайды. Къысха эпизодлада, жютю болумлада кылыкълары чыныгъа келген сабийлени адамлыкъ кыйматларын айтады. Аны хапарында насихат азды.

Совет малкъар литература къуралгъанлы бери да сабийлени юслеринден жазгъанла халкъ фольклордан хайырлана тургъанларын айтханбыз. Алай болса да, сабийлени юсюнден жазгъанда халкъ чыгъармачылыкъ-

дан арт он төрт жылдача бир заманда да хайырлан-
магъандыла, жомакъланы сюжетлерин, ниетлерин, су-
ратлау кереклерин сайлап, андан ары ёсдюрюп, зама-
ныбызны излемина кёре чыгъармаланы жазаргъа хай-
ырлангандыла. Ма сёз ючюн, А. Ахматовну «Тюлкю
бла бёдене», «Хамзат батыр» деген поэмалары, Ибра-
хим Маммеевни «Шамай кьаласы», С. Теппеевни «Жо-
макълы кюбюрчекчиги», Къ. Кулиевни «Эртденлик жо-
макъчыгъы» бла «Жашил жомакъчыгъы», С. Отаровну
«Насрахожа бла тауукъла», «Тюлкю бла бёрю», Х. Ку-
лиевни «Жашнасын жер» деген китабындагъы «Шуёх-
ла» бла «Къоянла» деген жомакълары — ала барысы
да таулу авторла жомакъ сюжетлени кьайтарып иш-
лерге кьалай уста болгъанларын ачыкълыйдыла. Ол
авторла кеслери жомакъладан алгъан сюжетлени про-
фессионал жазма литературагъа жууукълашдырып
ючюн кёп ишлегендиле: жомакъла тийишли болгъан
хапарлауну бир жанлылыгъын, керексиз кёп кере кьай-
тарып айтыланы кьысхартадыла, кетерендиле. Биз ай-
тып озгъан авторла жомакъ сюжетледен хайырланып,
сабийлени жигитликге, батырлыкъгъа, тюзлюкге, халал-
лыкъгъа, чомартлыкъгъа, ишни сюерге юйретирча,
адамсызлыкъны, терсликни, ётюрюкчулюкню, жутлукъ-
ну, кьуру кесим деп туруучулукъну кёрюп болмазгъа
элтирча чыгъармаланы жазгъандыла.

1956 жылдан бери малкърлы авторла сабийлени
юсюнден назмула, поэмала, хапарла жазыу бла бирге,
орус адабиятдан да, совет халкъланы адабиятларын-
дан да, тыш кьырал тилледен да таучагъа кёчюрюу иш-
ни кьоюп кьоймагъандыла. Ол а таулу сабийлени ана
тилде башха халкъланы сёз искусстволары бла шагъы-
рей этип кьоймай, сабийле ючюн жазгъанлагъа да асыу-
лу дерс бергенине ишек жокъду.

Малкър халкъланы сабийлерине деп этилген литера-
турасында жетишимле аз туююлдуле. Ол кьыстау ёсюп
барады. Алай алыкъа анда кем затла, шарайыпла да
кёпдуле. Ачыкь суратлауну орнуна кьургъакъ акъыл
юйретген дидактиканы бериу, жашауда эм сабийлени
жюрегинде бола тургъан тюрленулене ич процессин
туталмай, учхара жоргъалап озуу, сабийлени тил эм
психология башхалыкъларын ачалмай, аны орнуна ха-
зыр, жалгъан затланы бериу, чыгъармаланы бир бирле-
ринде жашаулу конфликт кьураялмай, схемагъа женг-
дириу дегенча затла тубейдиле. Алыкъа бизни сабий-

леге деп жазганларыбызны ичинден бири да илму фантастикага базынып узалган тюбемейди, ол да шарайыпды. Сабийлени илму фантазияларын кьозгарга кючлю суратлау чыгармала да жокьдула. Сабийле ючюн драматургияны жокьлугу да жарсыулу ишди. Бир-бир авторларыбыз сабийлеге деп жазыллык чыгармаланы энчиликлерин, спецификаларын иги билмейдиле.

ЛИТЕРАТУРАНЫ, КУЛЬТУРА ЖАШАУНУ ХРОНИКАСЫ

1918

18—23 мартда. Нальчик шахарда Къабартыны эм Малкъарны уруниганларыны Халкъ съезди болуп, республикада совет власты тохташдыргъанды.

1920

1920—1921 жыллада Нальчикде литография амал бла «Кавказская коммуна» деген къабыргъа газет чыгып, халкъ асламлагъа жайылгъанды.

1921

20 январда. Тау Автоном Совет Социалист республиканы къурауу юсюден ВЦИК-ни декрети басмаланады. Тау республиканы къурамына Миллет округланы эркинлигинде Къабарты, Малкъар, Осетия, Чечен, Ингушетия киргендиле.

14 апрелде. В. И. Ленинни «Азербайджанны, Грузияны, Арменияны, Дагъыстанны, Тау республиканы коммунист жолдашларына» деген письмосу басмаланганды.

1 июнда. Орус тилде «Красная Кабарда» деген биринчи газет басмаланганды. Халкъ асламланы арасында политика юйретну ишни заманга тийишлисича къурауда, ол газетни бек уллу магнасы болгъанды.

3 июлда. РКП(б)-ни Ара Комитетини Кавказда бюросуну пленуму Къабартыны Тау республиканы составында чыгыуун тийишлиге санагъанды.

1922

16 январда. Малкъар округу Тау республиканы составында чыгъарууну эм Къабарты-Малкъар Совет Социалист Автоном областны къураууну юсюден РСФСР-ни ВЦИК-ни бегими басмаланганды.

28 февралда. «Красная Кабарда» газетде Энеев Магомет Алиевич кѣчюрюп, «Интернационал» басмаланганды.

Июль айда Пятигорск шахарда таулу халкъланы жарыкъландырыуу, таулуланы арасында педагогика билимлени жайыуу, аны кибики миллет школланы ишлеуно юсюнден Крайлы кенгеш болганды.

Советлени III область съездини оноуу бла Ленинчи окъуу городок къуралганды. Ол кесини школлары, техникумлары, курслары болгъан окъуу комбинат эди. Анда биринчи малкъар устазла, журналистле, жазуучула, къырал къуллукъчула окъугъандыла.

7 мартда. «Красная Кабарда» газетде Наталья Торговещни «Жоюлгъан жашау» деген хапары басмаланганды. Ол хапар революциягъа дери таулу тиширыуу насыпсыз къадарыны юсюнден хапарлагъанды.

20 июнда. «Красная Кабарда» газет «Къарахалкъ» газетге айландырылады. Андан ары «Къарахалкъ» газет юч тилде — къабарты, малкъар, орус тилдеде дайым чыгып турады.

19 октябрда. Баталпашинскеде къарачай-малкъар тилде «Таулу жашау» деген газетни биринчи номери чыгъады.

Бу жыл Къабарты эм да Малкъар халкъланы жазмалары къуралганды. Магомет Энеевини биринчи малкъар харфлыгъы басмаланганды.

30 январда. Нальчикде «Долой неграмотность» деген обществену биринчи съезди болганды.

24 майда. «Къарахалкъ» газетде С. Хочуевни «Къара халкъны жашларына» деген статьясы басмаланганды. Хочуев жерлешлерини билим алыргъа, социализмини къурулушуна тире къатышыргъа чакъырады.

25 сентябрда. «Къарахалкъ» газетде малкъар тилде юч назму басмаланганды: С. Шахмурзаевни «Таулу назмусу», Ислам Цыриховну «Таулу жарсыу» деген назмусу, М. А. деген инициалла бла уа — «Жарыкъгъа чыгъайыкъ» деген назму.

Июнь айда Ростов шахарда Шимал Кавказы халкъларында культура бла жарыкъландырыуу ишлени юслеринден Край конференция барганды. Анда миллет культура бла жарыкъландырыуу жанындан партияны политикасыны юсюнден РКП(б)-ни Шимал Кавказ Крайкомуну секретары А. И. Микоян сѣлешгенди.

1926

Жылны башында Нальчикде Къабарты-Малкъар илму-излем институт ачылгъанды.

Май айда Ростовда СССР-ни халкъларыны Ара басмасыны (Центриздат), жангы бѣлюю Шимал Кавказ край миллет басма (Крайнациздат) къуралады.

Жылны ичинде. Орус эм къабарты тилледе «Жаш кюч» деген газет чыгып башлагъанды.

1927

27 мартда. «Къарахалкъ» газетде С. Шахмурзаевни «Жарлы малкъар кызы» деген назмусу басмаланганды.

10 апрелде. «Къарахалкъ» газетде С. Шахмурзаевни «Къатын-ла жыры» деген назмусу басмаланады.

9—13 апрелде. Ростов шахарда Шимал Кавказны пролетар эм элли жазуучуларыны Край кенгешлери болады. Ары Къабарты-Малкъарны жазуучулары да къатышхандыла.

7 июлда. «Къарахалкъ» газетде Омар Этезовну «Пионер жыр» деген биринчи назмусу басмаланады.

1928

Нальчик шахарда миллет китап басма къуралгъанды.

Октябрь айда Ростовда «Революция и горец» деген журналны биринчи китабы чыкыгъанды. Ол Шимал Кавказ Крайны миллет советини, жангы тюрк алфавитни Шимал Кавказ край комитетини эм да Шимал Кавказ крайны Таулу илму-излем институтуну органы эди. Битеу Шимал Кавказ республикалада кирик, Къабарты-Малкъарда да жарыкъландырыу эм культура ишлени къурауда, политика эм табигъат билимлени жайыуда, аны кирик жазуучу эм илму кадрланы бирикдириуде ол журналны улуу маъанасы болгъанды.

1929

Нальчикде Ленинчи окъуу городокну курсантлары О. Этезовну «Шыйых бла пионер» деген пьесасын салгъандыла. Курсант театр ол оюну таулу элlege элтип да кѣргюзтгенди.

Жылны ичинде. М. Ермоленкону «Шимал Кавказны арасында къабарты эм малкъар тарланы айтыулары бла легендалары» деген китабы басмаланганды.

Жылны ичинде. С. Шахмурзаев бла Б. Гуртуев бирге «Тасбзи» деген ат бла бир актлы пьеса жазгандыла. Педагогика техникумну студентлери анга кёре спектакль салып, малкъар элlege жюрютгендиле. Анда жангы жашаугъа къуллукъ этмей, ишден албугъартхан, кесин халгъа жарашдырмагъан жаш адам кюлкюге алына эди. Педтехникумну студентлери келтирген аллай оюннга элдеде сюйюп къарагъандыла.

«Биринчи атламла» деген ат бла С. Шахмурзаев бла О. Этезов бирге жарашдыргъан окъуу китап басмаланнганды. Бу китапта биринчи кере С. Шахмурзаевни «Аршилери-Маршилери» деген жортууул жыры басмаланнганды.

«Бирликге» деген ат бла абаданла окъурча харфлыкъ басмаланнганды. Аны С. Шахмурзаев бла К. Отаров жарашдыргъандыла.

1931

«Къарахалкъ» деген область газет миллет тилlege айырылып, «Ленинчи жол» деген ат бла къабарты, малкъар эм орус тилlege энчи-энчи чыгып башлайды.

Жылны ичинде. «Жангы жашау жолунда» деген ат бла малкъар суратлау литератураы биринчи китабы басмаланады. Ары Б. Гуртуевни, С. Отаровну, С. Шахмурзаевни, А. Ульбашевни, Х. Теммиевни эм башхаланы назмулары киргендиле.

«Революция и горец» журналны 5 китабында къабарты, малкъар литератураланы биринчи атламларыны юсюнден П. Максимовну статьясы басмаланнганды.

Бир къауум автор (А. Ульбашев, С. Хочуев, С. Шахмурзаев эм башхала) бирге болуп, «Социалист малчылыкъ» деген китапны жарашдырып чыгъаргъандыла. Анда малкъар эллени биринчи бешжыллыкъда болдургъан жетишимлерини юсюнден айта, таулу эллиле бла политика, литература ушакъла бардырадыла; жахилликни кетернуню юсюнден, социализмни жолуна женгил чыгынуу юсюнден статьяла эм ушакъла басмалайдыла.

С. Хочуевни тюрлю-тюрлю билимлери болгъан окъуучулагъа деп жарашдыргъан «Социализмни жолунда» деген хрестоматиясы басмаланнганды.

1932

25 июнда. Нальчикде Къабарты-Малкъарны жазычуларыны кенгешлери болгъанды.

К. Отаров, С. А. Бахмутскаяны «Санитар минимум деген не затды эм аны кеси жашауубузда кылай бардырыргыа боллукъбуз?» деген китабын малкърчагыа кечюрюп чыгырады.

1933

Республиканы жазыучуларыны чыгырмачылык ишлерин тирлендирир муратда бек иги романига, повестге, хапаргыа, пьесагыа, жыргыа эм очеркге конкурс кыуралады. Саугыала П. Шехихачевни, «Корогот» деген пьесасына, Т. Борукаевни «Калмыковну юсюнден жыр», М. Шинаховну «Тюнене бла бюгюн» поэмаларына, С. Хочуевни «Атасыны жашы» деген хапарына бериледи.

Республикада той-оюн кружоклагыа кыатышханладаи жыр бла тепсеулени миллет ансамбли кыуралады.

«Кыабарты-Малкър» деген ат бла биринчи малкър альманах чыгып башлайды. Аны биринчи, экинчи китапларында Б. Гуртуевни «Бекир» деген повести басмаланады.

«Революция и горец» журналны 50-чи китабында Дж. Налоевни «Кыабартыны» бла Малкърны поэтлери» деген статьясы басмаланады.

С. Хочуевни редакциясы бла «Кызыл малкърны жырлары» деген назму китап чыгыады.

1934

7 августда. Налычикде республиканы жазыучуларыны биринчи область конференциялары болады. Конференцияны адресине СССР-ни жазыучуларыны Союзуу кыурау комитетинден алгыш-лау кыагыт келеди.

17 август — 1 сентябрда. Совет жазыучулары Биринчи Битеу-союз съездлери барады. Съездге Кыабарты-Малкърны жазыучуларыны организациясындан М. Афаунов, Б. Гуртуев, С. Кожаев, Дж. Налоев кыатышадыла.

Налычикде жаш кыаручулары театры кыуралады.

«Кыабарты-Малкър» альманахны 2-чи китабы «Жангы кюч» деген ат бла чыгыады. Анда Б. Гуртуевни «Кыабарты-Малкърда улду кыуанч». А. Ульбашевни «Унутмабыз» деген очерклери басмалангандыла.

Жылыны ичинде. С. Хочуевни «Атасыны жашы» деген хапары, А. Ульбашевни «Школчулагыа» деген китабы басмалангандыла.

1935

21-чи апрелде. «Социалист Кыабарты-Малкър» газетде М. Горькийни «СССР-ни жазыучуларыны Союзларыны битеу организацияларына» деген письмосу басмаланганды.

24 июнда. Қъабарты-Малкъаргъа москвачы жазычула бла алимлени бригадасы келгенди. Бригаданы сайында профессор Ю. Соколов, В. Дышик, М. Зенкевич, А. Глоба эм башкала болгъандыла.

26 июнда. Ленини окъуу городокда поэзияны ингири болгъанды. Ингирге къабартылы эм малкъарлы назмучула да къатышхандыла.

«Литературный критик» журналны 12-чи китабында малкъар литератураны юсюнден статья басмаланганды. «Красная новь» журналны 3-чю китабында малкъар халкъны жашауунда халпарлагъан чыгъармала басмалангандыла.

Жылы ичинде. А. Будаевни «Стихле бла жырла», Б. Гуртуевни «Къызыл ёле» деген назму китаплары, «Бирге жырлайыкъ» деген репертуар жыйымдыкъ басмалангандыла.

Москвада Дж. Налоевни «Къабарты-Малкъарны жазычулары» деген китабы чыккъанды.

Бакуда М. Максимовну «Таулу легендала» деген китабы чыккъанды. Ол китапха М. Горький ая сёз жазгъанды.

Ростовда «Севкавказгиз» «Кавказлы таулулары Ленини бла Сталини юсюнден жырлары» деген китапны чыгъаргъанды. Аны С. Глаголь жарашдыргъанды.

1936

1 ноябрда. Нальчикде орус драмтеатр ачылгъанды. Бу жыл колхоз-совхоз театр да ачылады. Аны коллективи областны юйренчик актерларындан къралгъан эди.

5 декабрда. Къабарты-Малкъар автоном область — Къабарты-Малкъар Автоном Совет Социалист республикагъа айландырылады.

Жылы ичинде. Х. Кацевни «Жюрек къууанч» деген назму китабы, «Малкъар жырла» басмаланадыла. Малкъарчагъа кёчюрлюп, М. Горькийни «Изергиль ынча» (Х. Асанов), Л. Кассильни «Сууукъ буз» (А. Мусукаев, Х. Кацев), И. Тургеневни «Муму» (Х. Кацев) деген халпарлары дагъыда башха тыш къыраллы эм орус чыгъармала окъуу-дерс китаплагъа, хрестоматиялагъа къошуладыла, кеслери алларына энчи китапла болуп чыгъадыла.

«Литературная учеба» деген журналны 6-чы китабында С. Блюмну «Къабарты-Малкъарны жазычулары» деген статьясы басмаланады.

«Красная новь» журналны 2-чи китабында С. Бондаринни Малкъарны юсюнден халпарлары басмалангандыла.

Жылны ичинде. Къабарты бла малкъар театра ачылгандыла. «Къабарты-Малкъарны жазыучулары — «Пушкиннге» деген китап А. С. Пушкинни ёлгенини жюзжыллыгына аталып чыккъанды. Анда О. Этезовну Пушкинни юсюнден статьясы, малкъар назмучуланы Пушкиннге атагъан назмулары бардыла. Авторланы жыйыны бирге болуп «Биз голосовать этебиз» деген назму китапны чыгъаргандыла. Белгили совет жырчыланы жырларындан сайламаларын кёчюрюп, «Совет кыралны жырлары» деген жыр китап кырагъандыла. А. С. Пушкинни чыгъармаларыны биртомлугу, М. Горькийни хапарларыны да биртомлугу эчи китапла болуп чыгъадыла. Андан сора да Б. Гуртуев, В. В. Вересаевни «Пушкинни жашауу» деген китабын кёчюргенди.

15 январда. «Социалист Къабарты-Малкъар» газетде С. Макитовну «Кавказ» деген назмусу басмаланганды.

22 июлда. «Социалист Къабарты-Малкъар» газетде С. Макитовну «Современный эпоханы бек иги поэти» деген статьясы чыккъанды. Статья В. В. Маяковскийни 45-жыллыгына жораланганды.

18 сентябрда. «Социалист Къабарты-Малкъар» газетде Къ. Кулиевни «Кязим Мечиев» деген улду статьясы басмаланганды. Бу статьяда биринчи кере К. Мечиевни чыгъармачылыгына илму кёзден кыараргъа, малкъар сёз искусствону кыуралууунда эм айныуунда халкъ назмучуну магъанасын ачыкларгъа биринчи атлам этиледи. Къ. Кулиев, жаш болса да, адабият сынауу аз болса да, Кязимни чыгъармачылыгында бек кыйматлы жерин эслегенди.

14 октябрда. «Социалистическая Кабардино-Балкария» газетде Шыкыда К. Мечиевни литература ингирини юсюнден айтылады. Статьяны автору М. Ходзерди.

Асламысында орус чыгъармаларындаг кыуралып, 6-чы классда окыгъанлагъа жарашдырылып, хрестоматия чыгъады. Ары А. Пушкинни «Чаадаевха», «Эл», «Кавказ». «Капитанны кызы», Ю. Лермонтовну «Максим Максимыч». Н. Гоголину «Тарас Бульба», Х. Кациевни «Мухтар» деген чыгъармалары киргендиле.

Жылны ичинде. Бу китапла чыккъандыла: С. Макитов — «Мен жырлайма», А. Будаев — «Мени Родинам», Ж. Залиханов — «Мени ауазым», К. Отаров — «Стихле бла жырла».

Жаз башында республиканы жамауаты украинлы кобзарь Т. Г. Шевченкону 125-жыллык юбилейин кьууанчлы халда бардыргьанды. Юбилейни намысына Шевченкону биртомлугьу чыкьгьанды; ары поэтни жашау жолуну юсюнден статья, малкьарлы поэтлени уллу поэтге аталгьан назмулары (Кь. Кулиев «Халкь поэти», С. Макитов «Кобзарь», Ж. Залиханов «Поэт — демократ»), аны кесини чыгьармаларындан «Катерина» (кёч. К. Отаров), «Жалчы тиширыу» (кёч. О. Этезов), «Кавказ» (кёч. У. Алиев) киргендиле.

Республиканы жамауаты бу жыл дюгерли назмучу Коста Хетагуровну юбилейин да-белгилегенди. Анга аталып назмуланы биртомлугьу чыкьгьанды.

Жай айлада колхоз-совхоз театры малкьар-труппасы Н. Гоголну «Къатын алыу» деген пьесасын салгьанды. «Социалисти Къабарты-Малкьар» газетде ол спектаклни юсюнден 26-чы апрелде М. Геттуевни рецензиясы басмалангьанды.

10 июлда. «Социалист Къабарты-Малкьар» газетде К. Мечиевни «Ленин» деген назмусу, К. Отаровну «Къазим» деген статьясы, Кь. Кулиевни «Кавказ» деген назмусу басмалангьандыла.

11 июлда. КьМАССР-ни жазуучуларыны Союзуну пленуму болгьанды. Ол кюн «Социалист Къабарты-Малкьар» газетде О. Этезовну «Малкьарны халкь жырчысы Къазим Мечиев» деген статьясы чыкьгьанды.

9 сентябрда. «Социалистическая Кабардино-Балкария» газетде М. Киреевни «Кёрюк аллында 60 жыл» деген очерки чыкьгьанды.

16 сентябрда. Ю. Либединский «Социалистическая Кабардино-Балкария» газетде Къабарты-Малкьарны жазуучуларыны ишлерини эм борчларыны юсюнден оюмларын айтады.

20 ноябрда. Малкьар литератураны кьурауда эм да ёсдюрюуде кыйыны ючюю Къазим Мечиевха КьМАССР-ни искусстволарыны сыйлы кьуллаукьчусу деген ат бериледи.

9 декабрда. «Социалист Къабарты-Малкьар» газетде С. Хочуевни «Халкь поэт Къазим жырлайды» деген статьясы басмалангьанды.

Жылны ичинде. К. Мечиевни «Мени сёзюм» деген назму жыйымдыгы, «Ленин бла партия къабарты эм малкьар халкьланы чыгармачылыкларында» деген китапла чыкьгьандыла.

2 февралда. «Социалист Къабарты-Малкьар» газетде С. Макитовну «Хан бла жылкычы» деген кысха пьесасы басмалангьанды.

Май айдан башлап. «Социалист Къабарты-Малкъар» газетде М. Шаваева «Кюреш» романындан юзюкле басмалап башлайды.

6 июнда. Шыкыда Къабарты-Малкъарны халкъ поэти Кязим Мечиевни адабият игири болгъанды.

19 июлда. «Социалистическая Кабардино-Балкария» газетде Р. Геляевни «Беш жыл чыгъармачылыкъга юйреню» деген статьясы чыкыгъанды. Артист, режиссер, драматург Рамазан Геляев биринчи малкъар студияны юсюнден жазды, аны чыгъармачылыкъ онгларын белгилейди, жетишимлерин кёргозтеди.

12 октябрда. «Социалист Къабарты-Малкъар» газет Лермонтов-ха атап, адабият бет бергенди. Анда С. Хочуевни «Кавказы эмчек жашы» деген статьясы, Лермонтовну назмулары, «Измаил-Бей» поэмасындан юзюкле бардыла.

Жылны ичинде. Малкъар тилде бу китапла чыкыгъандыла: Къ. Кулиев — «Салам, эртденлик», Х. Кацнев — «Жер жулдузлары», С. Хочуев — «Хапарла», М. Геттуев, И. Маммеев, И. Узденев бирге кыурагъан «Насыплы тёлю», орус тилде Москвада авторла коллективи кыурагъан «Горная Балкария».

Къабарты эм Малкъар студияла Москвада ГИТИС-ни тауусуп кыайтханлары бла байламлы къабарты эм малкъар драма театрла кыураладыла.

1941

Жаз башында малкъар труппаны В. Иванову «Бронепоезд 14-69» деген пьесасына кёре биринчи премьерасы болады. «Социалист Къабарты-Малкъар» газетни 20-чы мартдагы номеринде Р. Геляевни ол спектаклни юсюнден оюмлары басмаланадыла.

Жай айлада биринчи таулу спектакль — Р. Геляевни «Къаилы къалы» деген пьесасыны премьерасы болады. Ол биринчи миллет пьесаны автору да, спектаклни режиссёру да Рамазан кеси эди.

18 июнда. «Социалистическая Кабардино-Балкария» газетде С. Хочуевни «Живой источник» деген статьясы басмаланады. Къара сёзю устасы С. Хочуев бизни миллет адабиятыбызны кыуралыуунда, биринчи малкъар жазуучулары жазуу усталыкларыны ёсююнде М. Горькийни къаллай магъанасы болгъаныны юсюнден жазды. Кеси Горькийден юйреннгенин айтады.

22 июнда. Уллу Ата журт урушну башлануу.

1 июлда. «Социалист Къабарты-Малкъар» газетде С. Хочуев, Ж. Залиханов, С. Макитов, А. Будаев, К. Отаров, М. Шаваева бирге жазгъан «Еллюго жетген гебенек кесин отха атар» деген памфлет басмаланады. Малкъар жазуучула Гитлерни кюйсюз, зулму умутларыны кёп турмай ууаллыклары, ол кесин отха атхан гебенеклей кюеригин масхараууну жютю сёзлери бла айтадыла.

28—29 ноябрда. «Социалист Къабарты-Малкъар» газетни эки номеринде С. Хочуевни «Жигитле» деген хапары басмаланганды. Бу хапарны, С. Хочуев, баям, аскерден жибергенди эм ол аны ахыр чыгъармасыды.

Жылны ичинде. Малкъар тилде бу китапла чыкыгъандыла: А. Будаев — «Алгъын», И. Ульбашев — «Озгъан кюнле», К. Отаров — «Школну туугъаны», Л. Толстой — «Хаджи-Мурат», Ю. Лермонтов — «Бизни заманны жигити».

1942

23 февралда. «Социалист Къабарты-Малкъар» газетде Къ. Кулиевни «Бюгюн кишилик керекди» деген назмусу басмалананды.

15 майда. «Социалист Къабарты-Малкъар» газетде жаш жазуучу А. Энеевни «Аппа» деген хапары басмалананды.

3 октябрда. «Социалист Къабарты-Малкъар» газетде Х. Кацневни «Ажалны кысхасы» деген памфлети чыкыгъанды.

Жылны ичинде. К. Отаровну сабийлеге деп жазгъан «Тутдула» деген китапчыгъы басмаланганды.

1943

11 январда. Къабарты-Малкъарны жери фашист ууучлаучуладан толусунлай эркин этилгенди.

Жылны ичинде. Къ. Кулиевни «Сын отечества» деген аскер газетде басмаланган назмуларыны, очерклерини, хапарларыны бек магъаналылары: «Таулары эркинлиги ёлюмсюздю» (8-чи январда), «Къанлыны ёлюмю» (16-чы январда), «Орус жоллары» (24-чю январда), «Ананы къаргъышы» (24-чю апрелде), «Дерт» (20-чы июлда), «Мени жерим» (30-чу майда), «Жыр» (8-чи сентябрда), «Уллу жигитлик» (13-чю ноябрда) чыкыгъандыла.

1944

1—5 январда. «Социалист Къабарты-Малкъар» газетде Х. Кацневни «Ефрейтор Башкес эм аны генераллагъа буйругъу» деген белгили сатирасы биринчи кере басмаланганды.

1956

Жылы ичинде Фрунзе шахарда бу китапла басмалангандыла: «Жашаубузну байрагы» — авторла жыйыны. «Бизни сёзюбюз» — авторла жыйыны, «Жолла» — К. Отаров, «Мен жырлайма» — Ж. Залиханов, «Тынчылыкны жырлары» — И. Боташев. Къыргыз тилде Фрунзеде Къ. Кулиевни — «Мамырлыкны макъамлары».

1957

Июль айда Къабартыны кеси ыразылыгы бла Россиягъа къошулганыны 400-жыллык къууанчы этилгенди.

4 июлда. Къабартыны кеси ыразылыгы бла Россиягъа къошулганыны 400-жыллыгы бла байламлы эм Къабарты, Малкъар халкъланы социалист къурулушта уллу жетишимлерин белгилей, СССР-ни Баш Совети Къабарты-Малкъар АССР-ни Ленини экинчи ордени бла саугъалагъанды.

20—27 июлда. Къабарты-Малкъар АССР-ни искусствосуну бла суратлау литератураны Москвада кюнлери болгъандыла. Андан алгъаракъ, 5-чи июлдан 15-чи июлгъа дери Нальчикде орус искусство бла адабиятны кюнлери болгъандыла.

Жылы ичинде. Малкъар тилде бу китапла чыкъгъандыла: А. Будаев — «Назмлуа бла жырла», С. Шахмурзаев — «Сырыйна», С. Хочуев — «Хапарла», «Къарындашны сёзю» — малкъар назмучуланы чыгъармалары; бу китап Къабартыны кеси ыразылыгы бла Россиягъа къошулганыны 400-жыллык юбилейни хурметине жораланганды. Фрунзеде: «Бирге жырлайыкъ» репертуар жыйымдыкъ, Ж. Залиханов — «Сюйген журтум», И. Боташев — «Жюрегимден жырлайма».

Орус тилде: Нальчикде Д. Бычков, В. Пипинис «Малкъар совет жазыучула», Къ. Кулиев — «Мени хоншуларым»; Москвада: «Таула», «Етмек бла гюл».

Бу жыл май айда «Коммунизмге жол» газет чыгып башлагъанды.

1958

27 апрелде. «Советская россия газетде Л. Тимофееваны «Таулада жарыкъ» деген рецензиясы басмаланады. Анда сёз малкъар труппаны И. Боташевни «Таулада жарыкъ» деген пьесасына кёре салынган жангы спектаклини юсюнден барады.

4 июнда. «Известия» газетде Ф. Белкии «Туугъан жерни жырчысы» деген статьясында Къ. Кулиевни чыгъармачылыгыны юсюнден айтады.

1 июлда. Нальчикде Къабарты-Малкъарны жазыучуларыны II съезди болганды. Аны бла байламлы «Коммунизмге жол» газетде А. Теппеевни «Жашау алааматды, аны юсюнден жазган сейирликди» деген статьясы басмаланганды.

13 августда. Белгили оруслу жазыучу С. Бабаевский «Известия» газетде «Кичи эгечни орамбы» деген статьясында къабарты эм малкъар литератураланы ёсюулеринден хапарлайды.

18 октябрда Къ. Кулиев «Литература газетде» кыргызылы акъын, жазыучу, академик Аалы Токъомбаевни юсюнден жазады. Кулиев статьясына «Жашауну кенгликтери эм бояулары» деп атаганды.

17 декабрда. «Литература и жизнь» газетде Къ. Кулиевни «Жашауну кесича уллу поэзия ючюн» деген статьясы басмаланады.

Бу жыл «Шуёхлукъ» альманах чыгып башлаганды. Жылны кёсюне окъуучула аны эки китабын алгандыла. Алада М. Шаваяеваны, Ж. Залихановну романлары басмаланып башлайдыла. 1970 жылны ахырына альманахны 50 китабы чыкыганды.

Жылны ичинде. Нальчикде малкъар тилде бу китапла чыкыгандыла: Къ. Кулиев—чыгъармаларыны сайлама эки томлугъу, С. Макитов—«Шаудан», Б. Гуртуев—«Жарыкъ таиг», И. Маммеев—«Чалгъы», К. Отаров—«Сагъышла», О. Этезов—«Къаяла унутмагандыла»; къабарты тилде: Ж. Залиханов—«Сулемен»; Москвада орус тилде: «Малкъарны поэтлери»— ары К. Мечиевни, С. Шахмурзаевни, Б. Гуртуевни, М. Геттуевни эм башхаланы назмулары киргендиле.

1959

5 сентябрда. «Кабардино-Балкарская правда» газетде Къ. Кулиев «Фахму бла акъылманлыкъ» деген статьясында К. Мечиевни юсюнден жазады. Статья Къазимни 100-жыллыкъ юбилейине аталганды.

8 сентябрда. «Литературная газета» Къ. Кулиевни «Чечен-Ингушетияны поэзиясы» деген китапха рецензиясын басмалайды.

9 октябрдан башлап Нальчикде РСФСР-ни жазыучуларыны Союзуну правленийи сессиясы барады. Сессиягъа Л. Соболев, С. Михалков, С. Бабаевский эм башха белгили жазыучула къатышадыла.

9 октябрда. А Шортанов «Кабардино-Балкарская правда» газетде «Нарт кючю болган назмучу» деген статьясында Къ. Кулиевни юсюнден жазады.

16 октябрда. Къ. Кулиев «Литература и жизнь» газетде «Хар заманда жолда» деген статьясын А. Кешоковну чыгъармачылыкъ жолуна атаганды.

22 ноябрда. «Литература и жизнь» газетде Н. Тихоновну «Кишилик бла ийнакълыкъ» деген белгили статьясы басмаланганды. Тихонов Къ. Кулиевни уллу фахмусуну юсюнден айтады.

Д. Бычков бла В. Пипинисни «Дон» журналда басмаланган (8-чи китабы) «Малкъар халкъны ауазы» деген статьялары К. Отаровну чыгъармачылыгына жораланганды.

Къ. Кулиевни Д. Кедринни юсюнден «Фахму бла бет» деген статьясы «Дон» журналны 7-чи китабында чыкъгъанды.

Жылны ичинде. Нальчикде малкъар тилде бу китапла чыкъгъандыла: А. Ахматов — «Жаз келди», назмула; Т. Зумакулова — «Къаяда гюлле», назмула; К. Мечнев — Сайлама чыгъармалары; Х. Кулиев — «Каштанлы шахар», жырла бла назмула; С. Отаров — «Назмула бла поэмала»; Х. Темноев — «Хорлауну жырлары»; А. Тепеев — «Жаным сенсе», назмула; «Малкъар жомакъла, нарт сёзде, элберле», жыйышдыргъан А. Соттаев, «Малкъар поэзияны антологиясы»; хазырлагъанла: А. Бозиев, С. Отаров, А. Соттаев, ал сёзю жазгъан Ахмат Бозиев, С. Тёппеев «Уучу Заурбек», сабийлеге деп жарашдырылгъан жомакъла; орус тилде: «Балкарская народная лирика», кёчюрген Н. Гребневди, ал сёзю эм ангылатыуланы жазгъан Къ. Кулиевди.

Илму статьяла: С. Отаров «Малкъар фольклорну жыйышдырууну историясындан» — Къабарты-Малкъар илму-излем институтну илму жазуларында. 16-чы том; И. Ульбашев «Малкъар литератураы бир къауум затларыны юсюнден» — КЪМНИИ-ни илму жазуларында, 14-чю том.

1960

11 мартда. «Литература и жизнь» газетде В. Огневни «Жулдузла ёмюрледе да жарып турадыла» деген статьясы малкъар халкъ лирикагъа жораланганды.

«В помощь учителю балкарских школ» деген китапда Дм. Бычковну Б. Гуртуевни юсюнден монография очерки басмаланганды.

Жылны ичинде. Малкъар тилде бу китапла чыкъгъандыла: С. Шахмурзаев — «Битимлени билигиз», М. Мокаев — «Жюрегими тебиую», назмула бла жырла, «К. Отаров — «Туугъан жерим», назмула бла поэмала. Орус тилде: Б. Гуртуев — «Светлые дали», назмула; Москва: С. Макитов — «Родные места», назмула; Ж. Залиханов — «Вершины чувств», назмула.

1961

Къабарты-Малкъарны жамауаты малкъар адабиятны акъсакъалы С. Шахмурзаевни 75 жыллыгын къууанчлы халда белгилегенди. Ол юбилей бла байламлы «Шуёхлукъ» альманахны 11-чи ки-

табында А. Бозиевни «Саид Шахмурзаев» деген статьясы басмаланганды.

«Советская драматургия» деген альманахта И. Боташевни «Биринчи болургъа сюеме» деген пьесасы басмаланганды.

Жылыны ичинде. Малкъар тилде бу китапла чыкъгъандыла: И. Боташев — «Экинчи тюбешнуу», назмула бла поэма, М. Геттуев — «Тюбешнуле», назмула бла поэмала, Б. Гуртуев — «Адильгерий», повестле бла хапарла, С. Гуртуев — «Эртден», назмула, Х. Кадиев — «Аланла, сизде уа не хапар?», чам хапарла, Къ. Кулиев — «Жаңгы китап», назмула, С. Шахмурзаев, — «Назмула», О. Этезов — «Тарда», роман; орус тилде, Нальчикде: Т. Зумакулова — «Урушка къажу поэма», А. Шортанов — «Къабарты-Малкъарны театр искусствосу».

1962

10 январда. «Литература и жизнь» газетде С. Липкинни «Шагъырейликден жууукълукъгъа дери» деген статьясы басмаланады. Назму кечюрююню устасы Къ. Кулиевни чыгъармачылыгыны юсюнден айтады.

16 январда. «Кабардино-Балкарская правда» газетде Л. Кашежева «Жашауну кючу бла туугъан поэзия» деген статьясында Къ. Кулиевни поэзиясыны юсюнден жазады.

3 августда. «Кабардино-Балкарская правда» газетде Д. Бычков К. Отаровну чыгъармачылыгын сюеди.

4 ноябрда. «Кабардино-Балкарская правда» газетде орусла жазуучу Б. Черемисин С. Макитовну юсюнден «Адам бла заман» деген статьяны басмалагъанды.

«Дружба народов» журналыны 4-чю китабында Н. Кагиеваны «Ийнинган жюрекини жыры» деген статьясы Къ. Кулиевни чыгъармачылыгына жораланганды.

Жылыны ичинде. Малкъар тилде бу китапла чыкъгъандыла: И. Бабаев — «Жолгъа чыгъама», назмула, О. Балаев — «Басияла бла фельетонла», Э. Гуртуев — «Тенгле», сабий хапарла, Ж. Залиханов — «Тау къушла», роман, Т. Зумакулова — «Тауланы жыры», назмула бла поэмала, С. Макитов — «Жашауну ауазы», назмула бла поэма, И. Маммеев — «Саңга саугъам», назмула бла тамсилле, К. Отаров — Сайламларыны экитомлугъу, С. Теппеев — «Жомакълы кюбюрчекчик», сабийлеге жарашдырылгъан жомакъла. Орус тилде, Нальчикде: К. Мечиев «Стихи и поэмы», Москвада: К. Кулиев «Огонь на горе».

1963

7—8 январда Нальчикде Къабарты-Малкъарны жазуучуларыны

IV съезди бардырылгъанды. Съезде отчет доклад бла КЪМАССР-ни жазыучуларыны Союзуну правленини председатели А. Кешоков сѣлешгенди.

Эм. Казакевичия «Кѣк тефтер» деген повести къабарты эм малкъар тиллеге кѣчюрюлюп чыкыгъанды.

«Дон» журналны 9-чу китабында М. Сокуровну — «Заманы севну», «Литературная Россия» газетни 31-чи майда номеринде Т. Никонованы «Огъурлулукъ бла кыуанч ючюн» деген статьялары Къабарты-Малкъарда литератураны айныууна, Къ. Кулиевни чыгъармачылыгына, литература усталыкыгъа жоралангандыла.

Жылны ичинде. Малкъар тилде бу китапла чыкыгъандыла: З. Зокаев — «Киеу», чам хапарла, М. Геттуев — «Ачыкъ жүрекле», повесть, Хажимуса Кулиев — «Озадыла жылла», назмула, Къ. Кулиев — «Кѣк чинарла», поэмала, «Малкъар жомакъла», биринчи тому. Орус тилде: Е. Стефанеева бла П. Акритасны — «Чудесный дар», Къабарты-Малкъарны легендалары, халкъ айтыулары, таурухлары, М. Геттуев — «Горская душа», назмула бла поэмала; Москвада: К. Кулиев — «Горская поэма о Ленине», К. Отаров — «Горный поток» назмула.

1964

Совет адабиятны айнытыуда улуу кыйыны ючюн А. Кешоковха Къабарты-Малкъарны халкъ поэти деген сыйлы ат аталгъанды.

Июль айда республиканы жамауаты Алим Кешоковну 50-жыллыкъ юбилейни кыуанчлы халда белгилейди. Къ. Кулиев ол юбилей бла байламлы 17-чи июлда «Литературная Россия» газетде улуу статья басмалап, къабартылы поэтни махтаулу жолуну юсюнден айтады.

9 декабрда. Нальчикде Къабарты-Малкъарны жазыучуларыны V съезди болады. Съезде Москвадан, Ростовдан, къарындаш республикаларыны жазыучуларыны организацияларындай кыонакыла болгъандыла.

29 декабрда. «Литературная газета» В. Огневни Къ. Кулиевни юсюнден «Из первой же строчки взметнулся орел» деген статьясын басмалагъанды.

Жылны ичинде. Малкъар тилде бу китапла чыкыгъандыла: У. Алиев — «Ана бла бала», жомакъ, И. Бабаев — «Малкъар баллада», поэмала, М. Геттуев — «Космонартла», назмула бла поэмала, Б. Гуляев — «Тау этегинде», хапарла, М. Мокаев — «Жылла бла жырла», назмула, К. Отаров — «Жылла», назмула бла поэмала, С. Теппеев — «Жаралы туриз», сабийлеге хапарла, М. Шаваева — «Мурат», роман. «Бир актлы пьесала», Х. Кадиев — «Мухаммат», повестле бла хапарла, орус тилде, Нальчикде: С. Макитов — «Зе-

ница ока», назмула; Москвада: Къ. Кулиев — «Раненый камень», назмула.

1965

23 январда. «Литература газетде» Къ. Кулиевни юсюнден В. Перцовни «Не на час, а на всю жизнь» деген статьясы чыкыгъанды.

14 февралда. «Литературная Россия» газетде Адам Шогенцовни «Высота видения мира» деген статьясында Къ. Кулиевни юсюнден айтылады.

1 ноябрда. Нальчик шахарда Север Кавказны жазычуларыны форуму ачылгъанды.

Ноябрь айда Къабарты-Малкъарны адабияты бла искусствосуни Литвада кюнлери болгъандыла.

Жылы ичинде. Малкъар тилде бу китапла чыкыгъандыла: О. Балаев — «Акъ къаяны артында», хапарла, М. Геттуев — «Жюрекле бла алтын къолла», очеркле, статьяла, хапарла, С. Гуртуев — «Жашауну жыры», назмула, Э. Гуртуев — «Азретни къууанч кюню», хапарла, Къ. Кулиев — «Жаралы таш», назмула, С. Шахмурзаев — «Танг аласында», повесть, Ж. Залиханов орус тилде: «Мужской разговор», назмула бла поэма, И. Боташев — «От дома к дому» назмула, «Так сказали мудрецы», Къабарты-Малкъарны нарт сёзлери, айтылары; Москвада: Мустай Каримни «Культура и жизнь» журналыны 12-чи китабында басмаланиган «Волшебный мир поэзии» деген статьясы Къ. Кулиевха жораланиганды.

1966

17 февралда. Къ. Кулиев «Литература газетде» басмаланиган «Ётмекге тенг» деген статьясында совет адабиятны аллында тургъан борчланы юслеринден кесини фикирин айтады.

Июль айда Къабарты-Малкъарда Латвия ССР-ни адабиятыны бла искусствосуни кюнлери баргъандыла.

Жылы ичинде. Малкъар тилде бу китапла чыкыгъандыла: И. Ахматов — «Боранда», хапарла, М. Геттуев — «Назир», поэма, Къ. Кулиев — «Юйюгюзге да игилик», назмула, А. Тепшеев, — «Жаннетни къызы», назму бла жазылгъан повесть, С. Тепшеев — «Атам урушдан къайтса», повесть, Ж. Токумаев — «Ексюзю къадары», повесть, хапарла. З. Толгуров — «Айыуташ», хапарла, «Нартла», къарачай-малкъар нарт таурухла; орус тилде, Нальчикде: Х. Кацнев — «Тау элде», повестле, «Бизге дери жашагъанланы жырлары», къабартылыланы бла малкъарлыланы халкъ чыгъармышчылыкъла-

рындан. Белгили алим Нафи Джусойтыны Къ. Кулиевни юсюнден «Личность поэта» деген уллу статьясы «Вопросы литературы» деген журналда басмаланнганды.

1967

Дагъыстанда, Адыгеяда, Къарачай-Черкесде Къабарты-Малкъарны адабиятыны бла искусствосуну кюнлери болгъандыла.

«Дон» журналны 4-чю китабында В. Приходькону «Поэзия гор — вчера, сегодня, завтра» деген статьясы басмаланнганды.

Жылны ичинде. Малкъар тилде бу китапла басмаланнгандыла: З. Зокаев — «Солуу кюн», чам хапарла, Т. Зумакулова — «Тау аязы», назмула, Х. Кулиев — «Жашнасын жер», назмула, жырла, жомакъла, С. Макитов — «Жерими бети», назмула бла поэма, М. Мокаев — «Къушну ауанасы», назмула, К. Отаров — «Дуня эртдени», назмула, поэмала, С. Шахмурзаев — «Заман жели», назмула; орус тилде: С. Гуртуев — «Синий ливень», назмула, Э. Гуртуев — «Белый телефон», чам хапарла, Ж. Залиханов — «Верность», назмула.

КИТАПНЫ БЕЛЮМЛЕРИ

Ал сѣз (А. Теппеев)	3
БИРИНЧИ БЕЛЮМ	
Биринчи башы	
✓ Фольклор (А. Холаев, Ф. Урусбиева).	17
Экинчи башы	
Малкъарда жарыкълауну эм культураны айныуларыны история- сындан (Ф. Урусбиева)	69
Ючюнчю башы	
Октябрь революция эм малкъар литератураны туугъаны (А. Теппеев)	87
Тѣртюнчю башы	
Хорлагъан социализмни литератрасы (Ф. Урусбиева).	102
Бешинчи башы	
Малкъар литература Уллу Ата журт урушну жылларында (Д. Маммеев)	122
Алтынчы башы	
Малкъар литература урушдан сора жыллада (А. Теппеев)	138
Жетинчи башы	
Кязим Мечиев (Д. Маммеев)	148

ЭКИНЧИ БЕЛЮМ

Сегизинчи башы

Бусагъатдагъы малкъар литература. (А. Теплеев)	174 -
Поэзия (А. Теплеев)	177
Проза (Ф. Урусбиева)	217
Драматургия (А. Теплеев)	259

Тогъузунчу башы

Саид Шахмурзаев (А. Теплеев)	282
--	-----

Он биринчи башы

Берт Гуртуев (А. Теплеев)	294
-------------------------------------	-----

Он экинчи башы

Керим Отаров (Д. Маммеев)	311
-------------------------------------	-----

Он ючюнчю башы

Омар Этезов (А. Теплеев)	334
------------------------------------	-----

Он тёртюнчю башы

Хабу Качиев (Ф. Урусбиева)	356
--------------------------------------	-----

Он бешинчи башы

Къайсын Кулиев (З. Толгуров)	373
--	-----

Он бешинчи башы

Сабийле литературасы (Д. Маммеев)	419
Литература эм культура жашауну хроникасы (А. Теплеев).	433

Коллектив авторов

ОЧЕРКИ ИСТОРИИ
БАЛКАРСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

На балкарском языке

Редактор *У. А. Джулабов*
Художник-редактор *И. Г. Абрамов*
Технические редакторы *Н. М. Рахаева, К. Б. Жамбева*
Корректор *Ф. Я. Тепеева*

Сдано в набор 1/VI 1977 г. Подписано к печати 29/XII 1977 г.
Формат 84×108¹/₃₂. Бумага типографская № 3. Физ. п. л. 14,12.
Усл. п. л. 23,73. Уч.-изд. л. 24,08. Заказ № 7376. Тираж 1000 экз.
401475. Цена 1 руб. 65 коп.

Книжное издательство «Эльбрус»
Нальчик, ул. им. адмирала Головки, 6
Полиграфкомбинат им. Революции 1905 года
Управления по делам издательств, полиграфии
и книжной торговли Совета Министров КБАССР
Нальчик, проспект им. Ленина, 33